

Het Nieuwste Brabant

TEN GELEIDE

Voor u ligt *Het Nieuwste Brabant*. Dit boek kan worden getypeerd als een kritisch en toekomstgericht zelfonderzoek naar de ontwikkelingen in onze provincie. Een onderzoek dat uitnodigt tot gesprek. Daarvoor is dit boek de opmaat. Het voegt zich in een traditie, waarin met enige regelmaat stil wordt gestaan bij de 'grote en grootse veranderingen, schokkend en beangstigend soms', die zich voordoen in de Brabantse samenleving. Die veranderingen staan niet op zichzelf, en zijn, net zoals Brabant zelf, steeds meer en sterker verbonden met de ontwikkelingen in Nederland, Europa en de wijdere wereld om ons heen.

Het boek vindt zijn inspiratie in *Het Nieuwe Brabant*, dat zo'n zestig jaar geleden werd gepubliceerd op initiatief van Jan Eduard de Quay, van 1946 tot 1959 commissaris van de Koningin in Noord-Brabant. De provincie is sinds die tijd sterk veranderd, en heeft zich op een indrukwekkende wijze ontwikkeld. Dat is in belangrijke mate te danken aan de Brabanders zelf. Er is hard gewerkt aan een toekomst die wortelde in traditie. Een traditie van optimisme en samenwerken. Een traditie die van problemen kansen weet te maken. Een traditie waarin onderling vertrouwen en plezier worden herkend als belangrijke grondstoffen van een succesvolle economie en samenleving. Een traditie waarvan verbeeldingskracht en verbindingskracht de constanten zijn. In de geest van Jan de Quay is dit boek geschreven, in de verwachting dat die krachten de komende decennia worden ingezet voor een evenwichtige ontwikkeling van onze provincie. De provincie waarin – om het met de jonge dichteres Vicky Francken te zeggen – de mensen leven met hun hart in hun handen.

WIM VAN DE DONK, COMMISSARIS VAN DE KONING

*

Het Nieuwe Brabant 1952-1955

Het Nieuwste Brabant vindt zijn inspiratiebron in *Het Nieuwe Brabant*, een bijzondere, driedelige uitgave die in de periode 1952-1955 is verschenen. *Het Nieuwe Brabant* was een initiatief van toenmalig commissaris van de Koningin, Jan Eduard de Quay (1901-1985). Tijdens zijn commissaris-schap (1946-1959) transformeerde Brabant van een grotendeels agrarische regio tot één van Nederlands meest geïndustrialiseerde provincies. Op de uitvoering van onder zijn leiding ontworpen welvaartsplannen had hij een beslissende en stimulerende invloed. *Het Nieuwe Brabant* deed verslag van de snelle ontwikkeling die de provincie onder zijn leiding doormaakte. Of, zoals De Quay het zelf zo treffend formuleerde: 'In deze tijden van grote en grootse veranderingen, schokkend en beangstigend soms, schuift Noord-Brabant van een plaats in de achterste rijen duidelijk naar voren.' Maar dat mocht geen vrijbrief zijn voor borstklopperij, noch voor miskenning van gevoel en traditie. 'Dit groeiend zelfvertrouwen, zo belangrijk voor een verdere ontwikkeling, maakt het tevens noodzakelijk dat men niet, in een beperkt chauvinisme, zich beter waant dan ieder ander, en het maakt het tevens noodzakelijk dat men niet verblind wordt door het succes, te gemakkelijk zijn eigen aard verliest en de grote levenswaarden gaat vergeten waaruit de kracht juist in tijden van tegenspoed werd geboren.' *Het Nieuwe Brabant* heeft als belangrijke les dat onze tradities nooit los kunnen worden gezien van onze toekomst: sterker nog, ontwikkelkracht heeft diepe wortels nodig. Vernieuwing en modernisering, maar wel met aandacht voor wat we hier belangrijk vinden om het leven te vieren, dat is onze kracht. Vandaar dat een groot aantal auteurs van *Het Nieuwste Brabant* gebruikmaakt van een inspirerend citaat uit *Het Nieuwe Brabant*. Deze citaten zijn in de tekst aangegeven met een * en u kunt ze terugvinden in de digitale versie van *Het Nieuwe Brabant*: www.brabant.nl/hetnieuwstebabant

Hiermee wordt de verbinding tussen verleden en toekomst, traditie en vernieuwing, tussen wat was en wat worden zal, duidelijk gemaakt. Vooruitdenken is alleen mogelijk vanuit een oprecht en betrokken besef van onze herkomst.

Inhoud

TEN GELEIDE

WIM VAN DE DONK

Vernieuwing, veerkracht en verbinding als opdracht en opgave 15

VICKY FRANCKEN

Mensen met hun hart in hun hand 49

Het Nieuwste Ondernemen

PAUL BRUSSE

Van achterstand naar voorsprong? De economische positie van Noord-Brabant in Nederland 1650-2010 55

A.F.T.H. VAN DER HEIJDEN

Het brein van Brabant 85

THOM AUSSEMS

Boeren en bèta's 105

In gesprek met COLETTE CLOOSTERMAN-VAN EERD 135

HARRY LINTSEN EN GIEL VAN HOOFF

Deze eeuw wordt de eeuw van het familiebedrijf 145

In gesprek met TON WILTHAGEN 171

In gesprek met GERRIT BRAKS 181

VICKY FRANCKEN

Als we geen provincie waren dan toch 195

Het Nieuwste Organiseren

In gesprek met MAARTEN HAJER	201
THIERRY VANELSLANDER, TIES VANTHILLO EN ANN VERHETSEL	
Brabant en Vlaanderen op weg naar 2040	213
JEANNETTE DEN HARTOG EN MARIËLLE BLANKEN	
Brabantse veerkracht vindt zijn toekomst in de logica van burgers	237
PAUL RÜPP	
Terugstappen om verder te springen	257
ANTON ZIJDERVELD	
Brabant na de verbouwing van het Huis van Thorbecke	277
In gesprek met JOHANNES HAHN	291
JANNEMARIE DE JONGE	
Zandstad Brabant in alle tinten groen	301
JOKS JANSSEN	
Op het grensvlak: over stad en land in Brabant	323
VICKY FRANCKEN	
Belofte van Brabant	345

Het Nieuwste Verbeelden

WIES VAN LEEUWEN	
Tien iconen van het nieuwe en het nieuwste Brabant	351
GERARD ROOIJAKKERS	
Zwakke signalen en sterke totems in de arena van identiteiten	391
In gesprek met PAUL KUYPERS	413
JOS SWANENBERG	
Het nieuwste Brabants taalgebruik van jonge en nieuwe Brabanders	425
JOEP BAARTMANS-VAN DEN BOOGAART	
De overheid en de kunst na 1945	445
In gesprek met KIKI VAN EIJK EN JOOST VAN BLEISWIJK	465
JAN BLUYSSSEN	
God is voor mij als adem en wind geworden	475
In gesprek met FRITS VAN OOSTROM	491
ADRIAAN GEUZE	
Van Velázquez tot Brabantse spoorwegen	501
VICKY FRANCKEN	
Brief aan de bevolking	515

Het Nieuwste Verbinden

FRANK VAN EMPEL EN CARO SICKING De terugkeer van de mens in de stad	521
In gesprek met JAN MARIJNISSEN	543
ARNOUD-JAN BIJSTERVELD Zóó is Brabant: Noord-Brabant als casus van dynamisch regionalisme in Europa	553
HANS MOMMAAS En dan denk ik aan Brabant Over het Brabantgevoel in de nieuwste tijd	575
THEO BECKERS De nieuwste tijd: pleidooi voor een duurzaam Brabant	597
In gesprek met WILLEMIJN VAN HEES	615
GABRIËL VAN DEN BRINK Van religio naar regio	627
ROEL RUTTEN Innovatie in Brabant	645
EPILOOG	664
VICKY FRANCKEN Ode aan mijn Brabants bed	671
BIOGRAFIEËN	675
COLOFON	688

■
VERNIEUWING, VEERKRACHT EN VERBINDING
ALS OPDRACHT EN OPGAVE

We leven in een tijd van fundamentele veranderingen, een tijd waarin zelfs de veranderingen veranderen

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS
WIM VAN DE DONK

'In deze tijden van grote en grootse veranderingen, schokkend en beangstigend soms, schuift Noord-Brabant van een plaats in de achterste rijen duidelijk naar voren. Dit groeiend zelfvertrouwen, zo belangrijk voor een verdere ontwikkeling, maakt het tevens noodzakelijk dat men niet, in een beperkt chauvinisme, zich beter waant dan ieder ander, en het maakt het tevens noodzakelijk dat men niet verblind wordt door het succes, te gemakkelijk zijn eigen aard verliest en de grote levenswaarden gaat vergeten waaruit de kracht juist in tijden van tegenspoed werd geboren.' * (J.E. de Quay, *Het Nieuwe Brabant I*, p. 6).

'Als Brabant de harde waarheden zou schuwen, zijn kracht zou zoeken in zelfaanbidding en demonstratie van de splinters in andermans ogen, was het nog niet toegerust voor zijn taak in de toekomst.' (Rogier 1953, p. 248).

'Niet zo lang geleden werd de maatschappij bepaald door het samenspel tussen minstens vier dimensies: het politieke, het religieuze, het economische en het culturele, waarbij het politieke en het religieuze luik de doorslag gaven. Vandaag zijn al die dimensies verdwenen: politiciers zijn voer voor Geert Hoste, over de religie kunnen we het best zwijgen, en iedereen is kunstenaar. Er blijft maar één dominant discours meer over, met name het economische.' (P. Verhaeghe, geciteerd in *De Wachter* 2012, p. 131).

PROLOOG

Dit boek is geschreven uit liefde voor en een sterk gevoel van gebondenheid aan onze provincie en de mensen die er wonen. Die gebondenheid laat zich moeilijk in woorden vatten, zoals Cornelis Verhoeven in zijn nog immer magistrale *Afscheid van Brabant?* terecht betoogde. Ik citeer: 'De gebondenheid aan een streek is niet te beschrijven. (...) mijn moederbinding met juist dit stukje aarde blijft voor de buitenstaander een absurd en ontoegankelijk gegeven, vooral voor iemand die zo'n binding met een stukje aarde niet kent. Nu schijnen er inderdaad mensen te zijn met zielen van plastic die in het geheel niet aan streek of landschap gebonden zijn. Ten opzichte van hen kan ik mijn binding met streek en streekgenoten niet eens ter sprake brengen. Ik kan hun dan ook niet het recht ontzeggen zich op grond van een grotere ongebondenheid als grotere geesten en meer geëmancipeerde mensen te beschouwen. Maar ook tegenover meer gelijk-

gezinde zielen is waakzaamheid geboden, want juist zij zullen elk spoortje van valsheid en overdrijving – want wat is niet betrekkelijk? – feilloos aanvoelen en bespotten. (...) Er is een soort van streeklyriek geweest die zich hiervoor bijzonder goed leent, trillende litanieën op een dierbaar plekje grond. Het is moeilijk als een verdienste van welk plekje grond dan ook te beschouwen dat daar eens het wiegje van wie dan ook op stond. Het is ook veel minder de plaats van het wiegje dat ons aan de aarde bindt dan wel het landschap waartegen zich het ontwaken van onze verbeelding, ons individualisme en ons saamhorigheidsgevoel met medemensen en verleden afspeelt. Het afscheid is beslissender dan de komst. Wij gaan het eigen landschap pas proberen te bezitten op het moment dat we beseffen het te zullen verliezen.’ (Verhoeven 1968, p. 3).

Prachtige woorden, maar dit boek is niet geschreven vanuit een angst om Brabant te verliezen. En ook Cornelis Verhoeven sloot de titel van zijn magistrale essay niet voor niets met een vraagteken af. Dit boek is ook geboren uit een vraagteken. Waar gaat onze provincie naartoe? Wat zijn de contouren van de volgende ontwikkelingsfase van onze provincie? Zijn de eerste beelden daarvan al te zien? Hoe geven we vorm aan het werken aan onze toekomst? Wie zullen daarin een hoofdrol spelen?

Vragen naar de toekomst van onze provincie zijn van alle tijden en deze vragen moeten ook worden gesteld. Juist in een tijd dat de ‘plastic zielen’ ons het zicht op echte bezieling soms systematisch verhinderen, is het goed om die vragen weer eens te stellen. Daarvoor is dit boek bedoeld dat deel uitmaakt van een multimediaal project, waarin we hopen met veel Brabanders en anderen die zich tot meedenken uitgenodigd voelen, een discussie over de toekomst van onze provincie te voeren. Hopelijk leveren die vragen antwoorden op en een programma. Natuurlijk, we leven in ongemakkelijke tijden, maar dat inzicht vindt zijn bron uiteindelijk alleen in een hier en daar al te gemakkelijk gekoesterd ongemak en onbehagen. Maar dat is in alles in strijd met datgene waarvoor Brabanders stonden en staan. Want, om met Augustinus te spreken: ‘Wij zijn de tijden! Zoals wij zijn, zo zijn de tijden!’ (Aurelius Augustinus Sermo 80, 8).

Wie voorbij het plastic van onze tijd durft te kijken, ziet dat er weliswaar reden is om bezorgd te zijn, maar dat voor pessimisme weinig grondslag is. Natuurlijk zijn er invloeden en ontwikkelingen die ons te denken geven en

waarvan het soms nog moeilijk voorstelbaar is dat we ze zullen overwinnen. Dat geldt ook voor de ontwikkelingen en invloeden die in dit boek aan de orde zullen komen. Laat ik daarom deze proloog afsluiten met nóg een citaat van Cornelis Verhoeven: ‘Het kan zelfs zijn, dat datgene dat wij als typisch Brabants beschouwen, juist bestaat in het reageren tegen die invloed, niet in het gehoorzaam assimileren daarvan, en dat wanneer die reactie helemaal verwerkt is, het typisch Brabantse verdwenen zal zijn. Volgens sommige mensen die haast hebben is het al zover en wordt het tijd voor een afscheid van Brabant. Wat mij betreft mag dat afscheid nog wel even gerecht worden.’ (Verhoeven 1968, p. 24).

EEN BRABANTSE TRADITIE MET TOEKOMST:
BREDE CONSULTATIE EN STRATEGISCHE REFLECTIE

Noord-Brabant kent een bestuurstraditie waarin met enige regelmaat tijd en ruimte worden gemaakt voor een grondige, op brede consultatie gebaseerde reflectie op de toekomstige ontwikkeling van de provincie. In de geest van die traditie is eind vorig jaar BrabantKennis ten doop gehouden. Dit is, onder de hoede van een breed samengestelde programmaraad, ingesteld voor Provinciale en Gedeputeerde Staten. Maar niet voor hen alleen. Het is er ook voor maatschappelijke en bestuurlijke partners in de provincie. BrabantKennis produceert met enige regelmaat studies en organiseert periodieke ‘trenddagen’. Een hopelijk steeds breder samengesteld publiek van betrokken Brabanders bediscussieert de uitkomsten op de vele momenten van ontmoeting die onze provincie kenmerken. Samen met de kennisinstellingen en adviesorganen (die zelf ook onderwerp van vernieuwing zijn) organiseert BrabantKennis ook de ‘verwerking’ in provinciale beleidsagenda’s.

Het boek dat voor u ligt, staat ten dienste van het nadenken over de strategische opgaven van onze provincie. Het is van belang met enige regelmaat de belangrijkste ontwikkelingen voor het werkveld van het bestuur in beeld te brengen, hoe moeilijk dat ook is in een snel veranderende wereld. Maar juist bij al die veranderingen is het goed te weten waar Brabant (voor) staat en wat op ons afkomt. Daarbij gaat het zowel om een periodieke ijking van resultaten (bereiken we de beoogde resultaten, doen we de dingen goed?), als om een herijking van de strategische koers (is er aanleiding de koers te verleggen, doen we nog wel de goede dingen?).

Ik ben ervan overtuigd dat, zeker in de tegenwoordige verhoudingen, een provinciebestuur niet slechts (en misschien zelfs niet in de eerste plaats) kan 'sturen' met regels en geld. Juist in onze tijd kan het verschaffen van kennis en inzicht als 'instrument' van beleid nauwelijks worden onderschat. Vooral nu belangrijke vraagstukken moeten worden opgelost door het beïnvloeden en veranderen van gedrag van overheden, burgers en bedrijven is het van belang mensen en organisaties te informeren en bewust te maken, hen te betrekken bij discussies over de toekomst. Dat gebeurt in het besef dat inzicht en kennis noodzakelijk zijn als voeding voor reflectie en debat. Daarvoor is bepaald meer dan een boek nodig: nieuwe methoden en technieken van kennisproductie en -verspreiding moeten worden ingezet. Deze processen zijn immers, bijvoorbeeld als gevolg van de toenemende digitalisering en informatisering, aan verandering onderhevig (Kreijveld 2012). De daardoor sterk vergrote mogelijkheden van kennisdeling en een actieve betrokkenheid van maatschappelijke en bestuurlijke partners passen overigens prima in de Brabantse traditie van consultatie en betrokkenheid. Sterker nog: die ruim voorhanden traditie zou er nog wel eens beslissend door kunnen worden versterkt. Nieuwe media bieden kansen voor een nieuwe overheid. Ze ondersteunen de veranderingen die wel eens worden aangeduid als de overgang van 'government' naar 'governance'. Die veranderingen doen zich al in alle fasen van de beleidscyclus gelden: beleidsvorming, besluitvorming, uitvoering en evaluatie. De nieuwe overheid moet aan burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties meer dan nu al het geval is, mogelijkheden tot meedenken bieden. Of beter nog: die overheid moet er hard aan werken een plaats te krijgen in het denken en doen, wat in de samenleving al in volle gang is.

In Brabant lijkt een vruchtbare voedingsbodem te bestaan voor een 'nieuwe' benadering van beleid en bestuur, juist omdat die in een al rijke traditie van overleg, samenwerking en 'alliantie management' geworteld is (zie bijvoorbeeld Thelen en Dagevos, 1997). Bepaalde die praktijk zich tot op heden veelal tot beperkte en vaak klassiek georganiseerde 'sectoren', de aanwezigheid van een actieve burgersamenleving en nieuwe media biedt unieke kansen voor een verdere verbreding en verdieping van die betrokkenheid. Zo zal het voortgaande verhaal van Brabant mee worden ontworpen door kringen die daarvoor tot nu toe te weinig kansen kregen. De 'permanente' vernieuwing van de *Agenda van Brabant* kan niet zonder een brede betrokkenheid bij opstelling en uitvoering. Die is niet alleen van

belang voor strategische discussies, maar ook voor de besluitvorming over concrete projecten en beleidsdossiers. De 'brede belangen benadering' of 'mutual gains approach' kenmerkt bijvoorbeeld de provinciale inzet voor het in 2010 gesloten Verbond van 's-Hertogenbosch en de transitie van de veehouderij (Het Brabantberaad). Het is de aloude traditie van strategische consultatie. Ook bij belangrijke infrastructurele projecten wordt meespraak belangrijker en profiteren we van de betrokkenheid en kennis van veel maatschappelijke partijen.

HET WELVAARTSPLAN Met name na de Tweede Wereldoorlog heeft die traditie van reflectie en consultatie zich stevig ontwikkeld, ze was ook in belangrijke mate bepalend voor stijl en inhoud van het provinciale bestuur. Al kort na de oorlog werd in die geest gewerkt aan de voorbereiding, door middel van een uitvoerige set van preadviezen, van het provinciale *Welvaartsplan Noord-Brabant* (1947-1949). Dat plan wilde de na de Tweede Wereldoorlog snel accelererende industrialisering in ruimtelijk en maatschappelijk goede banen leiden. Ook het in 1955 verschenen *Agrarisch Welvaartsplan voor Noord-Brabant* stond in het teken van een ambitieuze, maar gebalanceerde en beheerste groei. Het provinciebestuur wilde ruimte geven aan de ook in die sector snel om zich heen grijpende modernisering, mechanisering en schaalvergroting (van zowel landbouw als veeteelt) en deze met zorg begeleiden.

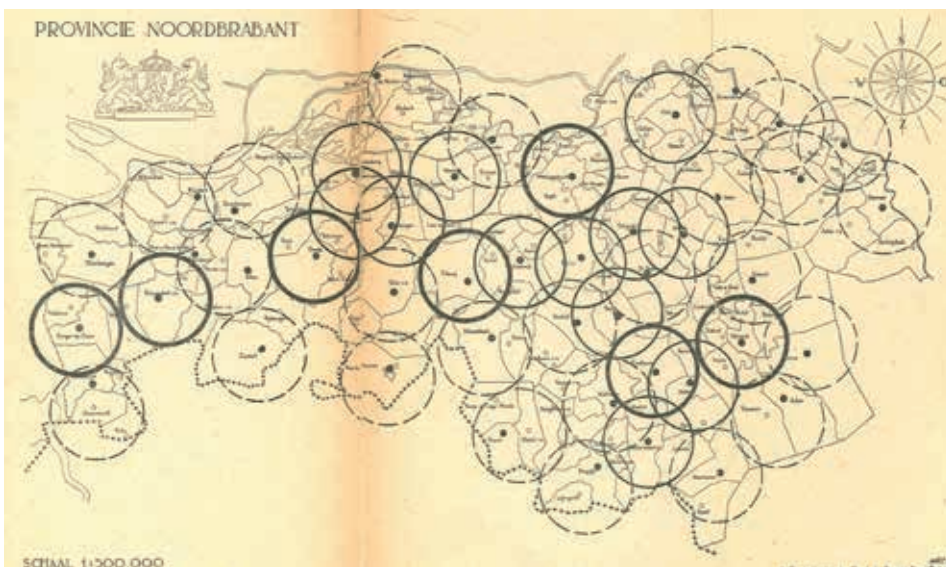
Gezien het eminente belang van landbouw en industrie, ook vanuit het naoorlogse perspectief op arbeidsmarkt en demografie (de modernisering van de landbouw ging gepaard met een sterk en snel groeiende uitstroom van arbeidskrachten uit die sector), lag extra aandacht in de provinciale beleidsvoering voor deze sectoren voor de hand. Industrialisering en de verdere modernisering van de agrarische sector vormden immers de grondslag van de in de afgelopen decennia al even snel als indrukwekkend gegroeide welvaart in onze provincie.

De aan genoemde plannen en beleidsvoornemens ten grondslag liggende voorstudies en consultaties waren nooit louter technocratische exercities van een solistisch opererend politiek bestuur. Integendeel, ze waren immer ingebed in een meerdimensionale kijk en een brede maatschappelijke consultatie over de wenselijke toekomstige ontwikkeling. Er was daarbij

niet slechts aandacht voor het economische: ook het sociale, culturele, religieuze en landschappelijke aspect kregen aandacht.

De eerste naoorlogse commissaris van de Koningin, Jan Eduard de Quay, probeerde in 'zijn' plan de onstuimige opkomst en ontwikkeling van de industriële activiteiten te begeleiden en te beteugelen. Dat deed hij vanuit een gevoel van ongeruste zorg voor grootstedelijke vervreemding en 'ontworteling' van de Brabantse werknemers. Een verdere industrialisering zou onvermijdelijk en belangrijk zijn, maar diende wel vanuit een breder belang te worden gezien: economische groei diende te worden afgewogen tegen de waarde van een harmonieuze samenleving en de kracht van de Brabantse gemeenschappen.

Dat begeleiden en beteugelen gebeurde vooral door middel van ruimtelijke spreiding. De kaart van Brabant met de grote en kleinere groeikernen en de karakteristieke ingetekende cirkels ('daily rural systems', zouden we nu waarschijnlijk zeggen), is niet voor niets het icoon van dit plan geworden. De idee was dat geen werknemer verder dan zes kilometer fietsen van zijn werk zou wonen, er was sprake van een 'gespreide industrialisering' die de gemeenschappen zoveel mogelijk in stand zou kunnen houden (Van Oudheusden 2011, Walravens 1997).

Maar al kort nadat de inkt ervan gedroogd was, maakte de opkomst van de bromfiets en later de auto korte metten met enkele van de belangrijkste aannames van zijn plan. Ik doel op de veronderstelling dat de mobiliteit van de moderne Brabanders in termen van fietskilometers kon worden uitgedrukt en dat de dynamiek van de industrialisering met een ruimtelijk instrumentarium zou kunnen worden beheerst. Dat is, zo weten wij nu, slechts ten dele gelukt. Daarvoor was die dynamiek simpelweg te sterk en werd die effectief aangeblazen door de stormachtige ontwikkeling van technologie en industrie. Een ontwikkeling die Brabant op fenomenale wijze veranderde. Veel bijdragen in *Het Nieuwste Brabant* brengen die veranderingen indringend in kaart. Op weg van het nieuwe naar het nieuwste Brabant, zo schrijft Wies van Leeuwen in zijn bijdrage, is onze omgeving onherkenbaar veranderd. En duidelijk is ook dat die veranderingen in onze omgeving het gevolg zijn van ingrijpende veranderingen in economie, technologie, infrastructuur en sociaal-culturele verhoudingen. Brabant is veranderd, zijn de Brabanders ook veranderd?

Het heeft er alle schijn van; in dit boek is echter niet alleen aandacht voor discontinuïteit, maar ook voor wat bleef en nog steeds van waarde is. Vooral wordt duidelijk dat de veranderingen doorgaan en ingrijpend van karakter zijn. Duidelijk is dat degenen die denken dat alleen onze tijd zich kenmerkt door snelle en onverwachte technologische, sociale en culturele ontwikkelingen lijden aan een gevaarlijke vorm van 'chronocentrisme' (zie voor overtuigende argumenten daarvoor bijvoorbeeld Van Rossum 2013). Dynamiek en snelle veranderingen zijn van alle tijden en de belangrijke les is dat deze zich slechts zeer ten dele door overheidsplannen laten beteugelen. Dat zal alleen maar meer waar geworden zijn: een nu wenselijk streven naar een 'beheerste globalisering', zoals de WRR dat mooi noemt, zal vragen om een sterk vernieuwde 'governance' van samenleving en economie. Een manier van werken waarin overheid, kennisinstellingen en bedrijfsleven elkaar nog intensiever dan voorheen tegenkomen.

De Quay was al in zijn tijd overigens de eerste om het 'plan'-karakter van zijn Welvaartsplan te relativiseren. Het 'proces' dat leidde tot het plan was zelf al 'interactief', en ook tijdens de verdere ontwikkeling bleef voortdurend intensief contact met de partijen die bij de opstelling betrokken waren. Het plan was dan ook meer een poging om richting te geven, dan dat het erin slaagde de inrichting van onze provincie te bepalen.

Een kenmerkend citaat: ‘Met zorg wordt er evenwel voor gewaakt, dat het geen star werkschema blijft. Het gehele plan moet beweeglijk, dynamisch zijn en het moet zich op een gemakkelijke wijze aanpassen aan de natuurlijke groei en de ontwikkeling van het bedrijfsleven. (...) Het ligt in de bedoeling deze contacten te blijven onderhouden en aldus een ‘bevrozen’ te voorkomen. Uitdrukkelijk zij er de aandacht op gevestigd, dat het niet de opzet van het Provinciaal Bestuur is, om *geboden* en *verboden* uit te vaardigen of uit te lokken. De bedoeling van het Provinciaal Bestuur was enkel om te komen tot een algemeen provinciaal welvaartsplan, dat door alle publieke en particuliere instellingen in Noord-Brabant als richtinggevend voor eigen activiteit zou worden aanvaard.’ Ook spreekt hij van een ‘momentopname’: als de preadviezen bij het moment van verschijnen misschien al verouderd zijn ‘bewijst dit slechts, dat er voldoende bloed stroomt door dat star geraamte om de welvaart in Noord-Brabant te doen leven.’ (De Quay 1949, p. 6).

Hoewel het stellig zo zal zijn dat De Quay weinig illusies had over de sturende mogelijkheden van een overheidsplan, de intenties van deze plannen waren wezenlijk verankerd in wat de historicus Rogier al enkele jaren later treffend zou omschrijven als een ‘uit grote zorg gegeven antwoord op een schrikbeeld’. Dat beeld laat zich in een enkel steekwoord beschrijven: de ‘aesthetische en morele gruwelen van de ongeleide economie’, de ‘onvergeeflijke zonde van de principiële gewetenloosheid van het “laissez faire”’. Ook al in de vooroorlogse jaren waren er zorgen over de sociale impact van de transformatie van een vooral agrarische naar een meer industriële economie. Toen die overgang na de Tweede Wereldoorlog alleen nog maar verder versnelde, werden de zorgen niet minder: ‘De negentiende eeuw is trouwens de enige, die een ongeleide economie heeft gekend, zij was een liberale uitvinding en bracht in menig industriedistrict, in de nieuwe paupersbuurten van Londen, Birmingham, Luik en zoveel andere steden iets als een hel op aarde teweeg. Alleen daarom mag Noord-Brabant zich gelukkig prijzen, nu zijn grote expansie in de twintigste eeuw begint, de eeuw bij uitstek van de geleide economie. Zijn nieuwe wooncentra zullen na methodische planning tot stand kunnen komen, fraaier kunnen worden en bovenal gezonder voor de ziel en voor het lichaam. (...) De planning onzer dagen zal de overheden een handreiking zijn om Brabant harmonisch te doen uitgroeien tot een gevarieerd geheel, dat evenwicht heeft en voor eenzijdige monstergroei wordt behoed.’ (Rogier 1953, p. 251).

Het door De Quay genoemde ‘industriële bloed’ ging inderdaad steeds sneller stromen. Het werd al snel duidelijk dat de uitgangspunten van een geconcentreerde en ‘geleide’ industrialisatie door de onstuimige groei van het aandeel van de industriële bedrijvigheid in de Brabantse economie achterhaald werden. Die groei ging bovendien gepaard met ingrijpende veranderingen in de sfeer van het sociale en het culturele. Eerder nog robuust gewaande verhoudingen kwamen onder druk te staan. De ontwikkelingen noopten al snel na het verschijnen van het plan tot een heroverweging en een grondige, nieuwe plaatsbepaling. En ook die kreeg weer gestalte in een brede consultatie en reflectie op de toekomst. Dat leidde in 1965 tot het uitbrengen van de welvaartsbalans, die zich laat lezen als een herzien ‘ontwikkelingsplan’ voor onze provincie. In dat plan komt de als gevolg van al die veranderingen sterk groeiende spanning tussen de sociale en economische dimensies (en de daarmee verbonden belangen) expliciet aan de oppervlakte. De maatschappelijke en politieke discussies over dat plan leidden tot een al even duidelijke als breed gedragen koerswijziging. Naast de bestuurlijke aandacht voor het ruimtelijke, het economische en het sociale kwam daarbij nu ook expliciet aandacht voor het ‘milieuhygiënische’ en later ook voor het ‘ecologische’ aspect. De grootschalige en snelle vernieuwing van Brabant had immers ook geleid tot de vernieling van veel natuur en landschap, tot vervuiling van lucht, water en bodem. En ook in de sociale en culturele sfeer was veel van wat men kort daarvoor nog als het ‘Brabants eigene’ koesterde, verloren gegaan.

Anderen zagen in al die ontwikkelingen juist nieuwe kansen, om niet te spreken van een bevrijdende vooruitgang. In ruimtelijke zin werden de processen van suburbanisatie door velen betreurd als fatale aantasting van het eigene van het Brabantse landschap (zie onder meer de bijdragen van Joks Janssen en Jannemarie de Jonge). De zorg voor natuur en landschap, voor milieu en welzijn was er altijd al geweest, maar kreeg in die jaren extra urgentie en bestuurlijke aandacht.

Er was bij de voorbereiding van dergelijke scharniermomenten in het provinciale beleid (en ook bij de evaluatie daarvan in de decennia erna) telkens veel discussie en grote betrokkenheid van veel partijen. Dat was ook het geval bij het in april 1972 (bij gelegenheid van het twaalf-en-een-halfjarig ambtsjubileum van commissaris Constant Kortmann) verschenen thema-nummer ‘Vernieuwing’ van het door het ETIN (het Economisch-Techno-

logisch Instituut voor Noord-Brabant, later opgegaan in de Brabantse Ontwikkelingsmaatschappij) uitgegeven tijdschrift *Noord-Brabant*.

BREDE REFLECTIE EN CONSULTATIE In deze opsomming moet ook worden genoemd het door commissaris van de Koningin Dries van Agt, bij gelegenheid van zijn vertrek naar Japan, in maart 1987 uitgegeven *Kruiend Ijs, Gedachten over een provincie in dynamische ontwikkeling*. En ook de onder redactie van Heyne, Geurts en Thoolen verschenen bundel toekomstverkenningen, die verslag doet van een in mei 1995 gehouden Brabant-Seminar, georganiseerd door de toenmalige Katholieke Universiteit Brabant en de Technische Universiteit van Eindhoven. Zeer relevant is ook de onder leiding van prof. Van den Eerenbeemt in 1996, bij het tweehonderdjarig bestaan van de zelfstandige provincie, verschenen *Geschiedenis van Noord-Brabant*. Alhoewel in de eerste plaats een historisch werk, kenmerken veel hoofdstukken, en met name die van Van den Eerenbeemt zelf, zich door een meer analytische en toekomstgerichte reflectie op de ontwikkeling. Het is treffend te lezen hoe deze grote historicus en kenner bij uitstek er soms in een paar zinnen in slaagt de kern van een strategische toekomstvisie te formuleren. De titels van de drie delen geven de hoofddaccenten van de ontwikkeling in de verschillende perioden goed weer: '1796-1890: Traditie en modernisering', '1890-1945: Industrialisering en Emancipatie', en '1945-1996: Dynamiek en Expansie'.

Van meer recente datum is de onder de bezielende leiding van Joep Baartmans-van den Boogaart en Aart Wijnen vervaardigde bundel *Brabant Brein. Hersenen met een Hart* (verschenen in 2011), die een groot aantal essays en interviews bevat over het thema 'De Kunst van het Samenleven'. Deze laat zich lezen als een bijdrage tot een strategie voor de versterking van (de samenhangen tussen) het sociale, het economische en het ecologische denken als grondslag voor de toekomstige ontwikkeling.

Een ander belangrijk moment in deze traditie van reflectie en consultatie is het in 1997 (onder de inspirerende leiding van mijn ambtsvoorganger Frank Houben en gedeputeerde Pieter van Geel) verschenen *Manifest Brabant 2050*. Een keur aan auteurs heeft bijgedragen aan de ook nu nog zeer leeswaardige essaybundel. Deze bundel vormde de grondslag van een heus manifest, waarin het belang van duurzame ontwikkeling werd beklemtoond en geagendeerd. Het was een manifest 'met oren', een tekst die ook moest kunnen luisteren naar het voortgaande debat en naar de nieuwe inzichten en cijfers die de koers steeds verder dienden te ontwikkelen en, waar nodig, van nieuwe accenten te voorzien. Zie voor een digitaal overzicht van bovengenoemde werken de website van *Het Nieuwste Brabant*.

Veel van genoemde publicaties werden voorbereid door speciaal daarvoor ingestelde raden en commissies. De resultaten en aanbevelingen werkten in de jaren erna veelal rechtstreeks door in beleid en besluitvorming (met name in de streekplannen). Sommige van die documenten voorzagen ook in een zekere institutionalisering van de beleidsdiscussies. Het al genoemde *Manifest Brabant 2050* was aanleiding voor de oprichting van Telos. Dit universitair ingebedde instituut hield in een reeks van publicaties de vinger aan de provinciale pols. In die publicaties (met name in de periodiek verschijnende duurzaamheidsbalans) is telkens aandacht voor zowel het economische, het sociale en het ecologische aspect. De daaruit geboren 'Telos-driehoek' is al even bekend als het begrip 'triple helix', dat staat voor de voortdurende samenwerking en afstemming tussen overheid, kennisinstellingen en ondernemers in de sfeer van het economische beleid.

Naast het relatief jonge Telos (gevestigd aan de Universiteit van Tilburg) spelen in die traditie van consultatie en reflectie ook langer bestaande adviesorganen en onderzoeksinstituten een belangrijke rol. Het gaat dan om het Provinciaal Opbouworgaan voor Noord-Brabant (PON), de Provinciale Omgevingscommissie (POC) en de Brabantse Sociaal-Economische Raad (SER). In die laatste twee zijn tal van maatschappelijke organisaties en belangengroepen op een meer permanente basis vertegenwoordigd. Daarnaast speelt ook de Provinciale Raad Gezondheid in Noord-Brabant (PRG), sinds 2011 omgevormd tot Provinciale Raad Gezondheid, een belangrijke rol. Commissaris van de Koningin Hanja Maij-Weggen initieerde als eerste provincie een Brabantse innovatieraad.

Het is hier niet de plaats om de elders al goed gedocumenteerde geschiedenis van die provinciale instituten en adviescolleges te bespreken (laat staan hun toekomst), maar wel kan hier worden beklemtoond hoe het werk dat zij doen in de traditie staat die hiervoor kort werd aangeduid als strategisch en consultatief. Met name de jaarboeken van het PON, en in het bijzonder de bij het veertig- en vijftigjarig bestaan van het PON verschenen essaybundels, kenmerken zich door hun al even rijke als multidisciplinaire bijdragen aan provinciale strategieformulering (PON 1987, 1997). Met name de bijdragen van de elders in dit boek geïnterviewde Paul Kuypers, van 1964 tot aan 1982 werkzaam als directeur van het PON, zijn nog immer het lezen waard (zie ook Kuypers 2013).

IDENTITEIT ALS SLEUTEL? Een van de vele thema's waarover Kuypers schreef, was het eigen karakter, de 'identiteit' van Brabant. Over dat onderwerp is veel geschreven, voor een korte bibliografie verwijs ik graag naar de website van *Het Nieuwste Brabant*. Wat opvalt, is dat het duiden en problematiseren van de 'Brabantse identiteit' in vrijwel alle belangrijke publicaties over de toekomst telkens een van de belangrijkste besproken kwesties zijn. Vernieuwing en verandering worden daarin doorgaans ook geduid als een verandering van die identiteit zelf en meer dan eens ook als een bedreiging ervan. Verderop zal blijken dat er alle reden is om te veronderstellen dat het vermogen te vernieuwen en te veranderen ook kan worden beschouwd als wezenskenmerk van die identiteit. Het is in ieder geval opvallend, dat bij alle beschouwingen over de toekomst telkens expliciet en ruim aandacht wordt gegeven aan de vraag of het 'Brabantse' verwijst naar een aantal unieke karakteristieken van onze provincie, haar landschap en inwoners. En ook worden de beschouwingen doorgaans verbonden met de vraag of en in welke mate dat karakter veranderlijk en veerkrachtig is. Maar vaak wordt aandacht gegeven aan de vraag of en in hoeverre die 'Brabantse identiteit' een sleutel biedt voor verklaringen van historische en toekomstige successen. Daarmee verwant is de vraag of elementen uit dat verleden kunnen worden gebruikt als argumenten voor de toekomst. Ook in het nu voorliggende boek *Het Nieuwste Brabant* is dat weer het geval. Voordat we daar nader op ingaan, sta ik stil bij het boek waaraan het onderhavige zijn titel en inspiratie ontleent, en waarin die Brabantse identiteit op veel wijzen werd bezongen.

HET NIEUWE BRABANT:

OVER DE 'ZIEL' VAN BRABANT (VOLK, LAND EN GEEST)

Het Nieuwe Brabant verscheen in drie delen, in de eerste helft van de jaren vijftig. Het is digitaal door te bladeren op de website van *Het Nieuwste Brabant*, inclusief de mooie foto's van vooral Martien Coppens. Het eerste deel verscheen in 1952, het tweede een jaar later en het derde deel in 1955. In die tijd was er, veel meer dan in onze tijd het geval lijkt, brede consensus over het unieke en 'eigen' karakter van de Brabantse identiteit. Die overeenstemming was er ook over het belang van bescherming en behoud daarvan. *Het Nieuwe Brabant* was echter, in 'hindsight', in veel opzichten een beschrijving van een Brabant dat in rap tempo aan het verdwijnen

was, volop op weg naar een volgende fase. Het boek was, met een knipoog naar Cornelis Verhoeven, ook een 'afscheid van dat Brabant.' Tegelijkertijd was het een boek waarin het traditionele Brabant (dat dankzij de Franse overheersers sinds 1796 weer een eigen bestuur had gekregen, zie Mommers 1953) in al zijn essentiële aspecten zorgvuldig en uitputtend beschreven werd. Daarmee was het ook een kompas voor de tijden die zouden komen. Alhoewel het verleden nooit een beslissend argument voor de toekomst is, helpt het wel om te weten waar je vandaan komt als je wilt bepalen waar je heen wilt.

Het Nieuwe Brabant was veel minder dan het Welvaartsplan een brede en toekomstgerichte beleidsverkenning. Toch zijn veel essays meer dan simpelweg een reflectie op de 'staat van Brabant'. De hoofddoelstelling van het boek was om '(...) in grote trekken een beeld te geven van Noord-Brabant, zoals het sinds de Franse Tijd in vrijheid gegroeid is en zoals het nú is.' (De Quay 1952, p. 5). Dat gebeurde in een tijd van grote en ingrijpende veranderingen, maar vooral ook in het groeiende en zelfbewuste besef dat onze provincie van een plaats in de 'achterste rijen' duidelijk naar voren schoof, en zich zo 'krachtig ontwikkelde'. De stevige economische ontwikkeling in die naoorlogse jaren was ook door andere auteurs al wel beschreven. Ik noem als voorbeeld het evenals het Welvaartsplan met mooie foto's geïllustreerde boek *Brabant, een Gewest in Opkomst*, dat in 1949 door Van Velthoven werd gepubliceerd. Maar *Het Nieuwe Brabant* sprong eruit door zijn al even brede als diepgaande (en trotse) presentatie.

Overigens werd die trots op een welhaast bescheiden en ingetogen (Brabantse) manier gepresenteerd. De feiten en cijfers over bijvoorbeeld de industriële ontwikkeling en de modernisering van de landbouw lieten echter zien dat er alle reden was trots te zijn. Brabant herstelde zich snel en leverde een indrukwekkende bijdrage aan het herstel van de economie. Maar De Quay waarschuwt in zijn inleiding expliciet dat de groei van zelfvertrouwen, zo belangrijk voor een *verdere* ontwikkeling, niet mag leiden tot een 'beperkt chauvinisme', dat aanleiding kan zijn zich 'beter dan anderen te voelen'. Ook waarschuwt hij voor verblindings door het succes en het verloochenen van de eigen aard en de grote levenswaarden, die wortelen in het besef dat de kracht van Brabant juist in tijden van tegenpoed werd geboren. En inderdaad: juist de armoede in grote delen van onze provincie was verantwoordelijk voor een cultuur, waarin het besef

groeide van de noodzaak van samenwerking, solidariteit en wederzijds vertrouwen. Maar, zoals nog blijken zal in diverse bijdragen in dit boek (met name van Paul Brusse), dat beeld van armoede en achterstand was een zorgvuldig geconstrueerd 'discours' dat door de Brabantse bestuurlijke en economische voorlieden even handig als effectief werd ingezet om de steun voor een verdere politieke en economische emancipatie, binnen en buiten de grenzen, te agenderen (zie voor een historische relativering van het geknechte Brabant Rogier 1974).

De Quay gaf met een vooruitziende blik aan dat die samenwerking en dat onderlinge vertrouwen niet mochten worden opgesloten binnen de provinciegrenzen, maar dat Noord-Brabant er groot belang bij had zich met de rest van het land te verbinden. Alleen op die manier zou het erin slagen een versterkend aandeel te schenken aan groei en vooruitgang. Maar volgens hem was het om in die groter wordende wereld adequaat te kunnen opereren juist noodzakelijk zich meer en meer bewust te zijn van de eigen waarden en tradities. Het belang van die opmerking geldt in mijn ogen onverkort, wellicht nog meer dan toen. Niemand minder dan de Catalaanse socioloog Manuel Castells zegt het hem aan het einde van de vorige eeuw na: 'Regionale identiteit is een productieve kracht, zelfs als die in belangrijke mate blijkt te zijn "geconstrueerd"' (Castells 1997).

Beschouwingen over de eigen identiteit van provincies en regio's zijn niet alleen historisch relevant, ze bevatten ook de sleutel naar toekomstig succes. Veel bijdragen in dit boek, zie met name die van Gabriël van den Brink, Hans Mommaas, Gerard Rooijakkers en Arnoud-Jan Bijsterveld, maar zeker niet alleen die van hen, behandelen dit thema.

Dat besef van het belang van een 'eigen identiteit' doordrenkte ook een groot aantal essays in *Het Nieuwe Brabant*. Klaar zijn voor de toekomst was mogelijk door zich bewust te zijn van de eigenaardigheid van 'Land', 'Volk' en 'Geest' van de Brabanders. Daartoe bood *Het Nieuwe Brabant* alle gelegenheid: een keur aan auteurs laat de vele aspecten van Brabant zien. De 'ziel' van de provincie wordt beschreven, onderzocht en van commentaar voorzien. De vaak fraaie en tot op de dag van vandaag lezenswaardige bijdragen zijn gebundeld in drie kloeke delen die elk een van deze begrippen als titel dragen: Het Brabantse Land (I), Het Brabantse Volk (II) en De Brabantse Geest (III). De bekende Brabantse fotograaf

Martien Coppens tekende voor veel prachtige foto's, waarvan een drietal ook de stofomslagen sierde.

De inhoud van de delen is rijk en divers. Het sociale aspect krijgt evenveel aandacht als het economische (met name de ontwikkeling van industrie en landbouw); ruim aandacht is er ook voor het ecologische en landschapelijke, het geologische, het ruimtelijke en het religieuze, het demografische, het culturele (architectuur, kunsten, volkscultuur) en ook het geografische en infrastructurele (wegen, spoor en vaarwegen) aspect: voor wie zich wil oriënteren op de ontwikkeling van onze provincie is het ook in onze dagen nog een aanrader.

Afgezien van de veelzijdigheid van de beschouwingen, vallen nog twee aspecten op waarin we de eerder beschreven beleidstraditie van consultatie en reflectie herkennen. Allereerst kenmerken de boeken zich door de brede betrokkenheid van auteurs uit kringen van wetenschap, bedrijfsleven, kerk en maatschappij (zoals A. Coolen, A. van Duinkerken, Dom. Van der Laan, F. van der Ven, P.C. de Brouwer, H. Moonen, H.M. Buskens). Het beeld van *Het Nieuwe Brabant* wordt samengesteld door betrokken Brabanders uit verschillende sferen (slechts 'enkele' auteurs komen van buiten, maar die leerden, aldus de redactie, Brabant 'kennen en waarderen'). Die multidisciplinaire aanpak is, zo schrijft De Quay in zijn inleiding, belangrijk omdat in een 'gespecialiseerde maatschappij', waarin 'elke mens, levend en werkend in een kleine sector, (slechts) vanuit dat ene hoekje de wereld en al haar gebeurlijkheden overziet.' (De Quay 1952, p. 7). Een tweede aspect is expliciete aandacht voor de wisselwerking tussen vernieuwing en traditie. Juist vanwege het wellicht typisch Brabantse inzicht dat alleen een diep besef en goede kennis van die tradities het mogelijk maakt de vernieuwing vorm te geven. Beide aspecten komen ook in de voorliggende bundel naar voren. Om een productief debat over de toekomst van onze provincie te kunnen voeren, is het ook in onze tijd noodzakelijk een keur aan disciplines en perspectieven aan het woord te laten. En ook in *Het Nieuwste Brabant* wordt duidelijk dat het antwoord op de vraag naar een toekomstige ontwikkeling is geworteld in een diep besef en grondige kennis van onze tradities en onze geschiedenis. Kennis van onze 'ziel' is een wezenlijke voorwaarde om de verdere ontwikkeling van onze provincie adequaat te 'bezielen'.

HET NIEUWSTE BRABANT:

DE NOODZAAK EN BEZIELING VAN VERNIEUWING
(VERBINDEN, ONDERNEMEN, VERBEELDEN EN ORGANISEREN)

We leven in een tijd van grote en ingrijpende veranderingen. Zoals gezegd, die zijn van alle tijden. Maar ik kan me (met velen!) niet onttrekken aan het gevoel dat we leven in een tijd van fundamentele veranderingen, een tijd waarin zelfs de veranderingen veranderen. Bij mijn aantreden als commissaris sprak ik al van het gevoel te ‘besturen op een breukvlak’ in een tijd van kantelende verhoudingen. Dat gevoel is in de afgelopen jaren, die zich kenmerkten door een nu al historische en ingrijpende crisis in bijna alle domeinen van onze samenleving, niet minder geworden.

EEN KANSENCRISIS De noodzaak voor een volgende ontwikkelingsfase kondigt zich op tal van plaatsen en manieren aan. In die zin is de huidige crisis een kansencrisis: veel systemen vragen om een radicale (dus een op het niveau van wortels spelende) verandering. In zijn boeiende boek *Borderline Times* inventariseert de Vlaamse psychiater Dirk de Wachter op een al even genadeloze als diepgaande wijze de ‘staat’ van onze moderne samenleving (De Wachter 2012). De individualisering, informatisering, globalisering, de accelererende verstedelijking, de sociale verbrokkeling, bureaucrativering en schaalvergroting: het zijn bepaald geen fenomenen die uitsluitend met warm applaus kunnen worden begroet. De zorgen die De Quay ooit inspireerden tot zijn Welvaartsplan zijn in onze dagen wellicht actueler dan soms wordt erkend; zij het dat de verschijningsvormen van de ‘vervreemding’ in onze dagen waarschijnlijk wezenlijk anders zijn (zie bijvoorbeeld de bijdrage van Frank van Empel en Caro Sicking). Wat zich bij een eerste en oppervlakkige beschouwing liet aanzien als een ‘crisis van het financiële systeem’, is feitelijk het bekende ‘kanariepietje in de mijn’, een signaal van een diepe crisis van het maatschappelijk systeem. Voor wie het wil zien, is de crisis in het door de Rabobank jarenlang trots gesteunde wielrennen sterk verwant aan de crisis die de bank later zélf trof in het Libor-renteschandaal. Wie succes wil boeken of geld wil verdienen met oneerlijke impulsen, ‘slimme’ constructies en louter ‘virtuele transacties’, is oorzaak en slachtoffer van een diepe morele en culturele crisis.

Een crisis, waarin waarden als ambachtelijkheid en eerlijk ondernemerschap zijn geofferd op het altaar van een economie die alleen zichzelf nog ten doel stelt. Van een samenleving waarin bekommernis om de middelen belangrijker is geworden dan zorg om de doelstellingen. In een dergelijk klimaat ontstaat bij veel burgers al snel de (begrijpelijke) neiging zich af te keren van de toekomst, dan domineren al snel angst, onbehagen en onzekerheid. Dat vertaalt zich soms in een defensieve houding, waarbij een terugverlangen naar vroeger zich vaak al te sterk uit in het teruggrijpen op ‘trillende litanieën’ over een zeker gewaande ‘identiteit’. Toch is de weg vooruit niet de weg terug, zoals Herman Wijffels het mooi omschreef.

En inderdaad, zo blijkt uit veel bijdragen aan dit boek, onze geschiedenis en identiteit zijn geen ‘erfgoed’. Ze zijn voor wie het wil zien een inspirerende bron van vernieuwing en verandering. Een bron die onze provincie volgens Rogier toerust voor onze toekomstige taak. Een taak die verder reikt dan het eigen belang en die (wederom) van grote betekenis is voor Nederland en in toenemende mate ook voor Europa (zie het interview met Johannes Hahn). In een volgende ontwikkelingsfase zal de verbinding met Nederland en Europa alleen maar belangrijker worden. Begrijpelijk dat daarover angsten en onzekerheden bestaan. Europeanisering en globalisering manifesteren zich in veler ogen als een nieuw ‘laissez faire’ dat zich over de hoofden van de mensen voltrekt. Een eigentijds welvaartsplan zou de kringen stellig groter moeten tekenen, maar gestalte moeten krijgen vanuit eenzelfde zorg voor beheerste ontwikkeling.

ONDERNEMEN Natuurlijk duiken hier en daar gevoelens op van angst en onzekerheid. Maar sterker nog zijn de signalen van hoop (letterlijk: het inzicht dat het anders en beter kan) en vertrouwen. En juist bij die signalen en praktijken wordt vaak verwezen naar de kracht van het ‘Brabantse’. Evenals bij idealen, wordt het belang (en de veerkracht) van de Brabantse identiteit het sterkst op de proef gesteld in lastige omstandigheden. Met wind mee is het makkelijk fietsen, maar bij tegenwind komt het er pas echt op aan. De in dit boek natuurlijk prominent aanwezige geschiedenis van de ontwikkelingen in Eindhoven en omgeving (nu wereldwijd bekend als Brainport), zijn daarvan het sprekende voorbeeld (zie de bijdragen van Thom Aussems en Roel Rutten). Maar Brainport is niet alleen een plaats waarop we allemaal trots zijn; het is ook een manier van denken en doen,

die sterk verbonden is met de dynamica van de Brabantse identiteit: bezielt organiseren, verbinden en ondernemen, gevoed door een verbeeldingskracht waarvan de grenzen nog lang niet bereikt zijn.

Wat de afgelopen decennia in Eindhoven en omgeving is gerealiseerd, vormt een inspiratiebron voor andere regio's tot ver buiten onze provincie. Ook daar moet de economie worden vernieuwd en versterkt. En ook daar zijn de tradities niet zozeer een zorgvuldig gekoesterd en beschermd verleden, maar een permanente bron van inspiratie en vernieuwing (zie bijvoorbeeld Harry Lintsen over de Brabantse familiebedrijven en Thierry Vanelslander over de kansrijke ontwikkelingen in de sfeer van de 'bio based economy' in het westen van onze provincie). Onze uitgangspositie voor de volgende fase lijkt gunstig, maar net als in de tijd van De Quay geldt dat je blindstaren op het bereikte succes gevaarlijk, want kortzichtig is. Zowel in ecologisch, economisch als sociaal opzicht is sprake van een heftige, veelal onoverzichtelijke dynamiek. In termen van de al eerder genoemde 'Telos-driehoek': het is niet langer mogelijk de ecologische, sociale en economische voortgang los van elkaar te beschouwen. De oorzaak van de soms verwarrende onoverzichtelijkheid is misschien dat onze (ambtelijke en bestuurlijke) kijkrichting nog onvoldoende rekening houdt met de steeds intensievere vervlechting van bijvoorbeeld het economische met het ecologische, het sociale met het economische. Die snelle veranderingen – aangejaagd door (een almaar voortdurende en fascinerende) technologische vernieuwing, een sterke verandering in de economie – zijn voor velen een bron van onzekerheid, en soms zelfs van angst. Dat is zoals gezegd, een begrijpelijke, maar doorgaans weinig productieve houding.

Optimisten zien in de vele en snelle ontwikkelingen vooral kansen. Het ecologische verbindt zich steeds meer met het economische, en het sociale aspect is een belangrijke voorwaarde voor de economische ontwikkeling. De slogan van Brainport is tegenwoordig: 'Top Economy, Smart Society'. Het is waarschijnlijk andersom en in ieder geval de grondgedachte achter de door Provinciale Staten vastgestelde *Agenda van Brabant*. Daartoe uitgenodigd door de met die agenda zeer verwante strategische agenda van de Europese Commissie, werken veel ondernemers op een enthousiasmerende wijze aan innovatieve producten en diensten. Die zorgen niet alleen voor nieuwe werkgelegenheid en een goed belegde boterham, maar dragen ook bij aan de oplossing van maatschappelijke problemen. Het beklemt-

nen van de wezenlijke rol van concrete maatschappelijke vraagstukken en opgaven als bron van innovatie, klinkt soms als een nieuw inzicht, maar is dat geenszins. De bron van de industriële revolutie, de stoommachine, kwam ook niet uit de lucht vallen, maar vond zijn oorsprong in de aanhoudende wateroverlast in de Engelse kolenmijnen en het begrijpelijke verlangen naar krachtige pompen (Van Rossum 2013, p. 98).

Onze dagen kennen een krachtig verlangen naar duurzame oplossingen, naar 'volhoudbare' vormen van samenleven, naar duurzame productie en consumptie. Die zorg voor duurzaamheid vertaalt zich op tal van terreinen in enthousiast en innovatief ondernemerschap: in de industrie, de bouw, de zorg, de landbouw, de veehouderij, de installatietechniek, de energievoorziening, om maar enkele domeinen te noemen. De bronnen van innovatie zijn gekend: fundamenteel onderzoek, ruimte voor experimenten, een daartoe adequaat opgeleide beroepsbevolking die kan wonen in een aantrekkelijke omgeving, en de systematische verbinding van onderzoek en ondernemen met dringende economische en maatschappelijke opgaven (WRR 2008, 2013).

VERBEELDEN Deze drie bronnen worden maximaal uitgeput in een cultuur die daartoe ruimte biedt, of daartoe zelfs expliciet uitnodigt. De bijdragen van Gabriël van den Brink en Paul Rüpp laten zien hoezeer een aantal voor onze toekomst relevante sociaal-culturele krachten met de Brabantse mentaliteitsgeschiedenis en emancipatie verbonden is: de ondernemende houding, een emanciperende ambitie, de grote mate van betrokkenheid en gemeenschapszin, en de ruim aanwezige verbeeldingskracht. Het kan daarom niemand verbazen dat de kracht van identiteit en tradities weer een nadrukkelijk thema is bij het zoeken naar de kansen van het nieuwste Brabant. En inderdaad, daarom is het onderzoek naar tradities, mentaliteit en identiteit van onze provincie zo belangrijk. Niet (alleen) als een studie naar een belangwekkende vorm van 'immaterieel erfgoed', maar (vooral) als een belangrijke voedingsbron voor een eigentijdse, op dat Brabantse DNA gebaseerde set competenties of een herkenbare stijl waarin we op een nieuwe en frisse manier kunnen investeren.

Het is de vraag hoe we de regionale traditie en identiteit zo in beeld kunnen brengen dat deze in onze tijd weer 'productief' kan worden. De begrippen

‘Land’, ‘Volk’, en ‘Geest’ van *Het Nieuwe Brabant* zijn voor een enkeling wellicht nog herkenbaar, wellicht zelfs hanteerbaar, maar per saldo voor zo’n exercitie toch niet bruikbaar. Dat zit hem in mijn ogen vooral in het feit dat die begrippen de neiging hebben meer de ‘statica’ dan de ‘dynamica’ van die identiteit te beklemtonen. Er is alle reden voor een grotere nadruk op de ‘dynamica’ en ook de openheid van onze identiteit is tegenwoordig opvallender dan de relatieve geslotenheid, die in vroegere tijden vaak leidde tot een dominant defensieve benadering.

Want dat is één van de inzichten die in de bijdragen aan *Het Nieuwste Brabant* min of meer expliciet naar voren komen: meer dan om de ‘Brabantse ziel’ gaat het tegenwoordig om de ‘Brabantse bezieling’. De Brabantse identiteit is geen adjectief meer, maar is een werkwoord geworden. Een opdracht en een opgave, meer dan gekoesterd bezit. In tegenstelling tot vroeger zetten veel beschouwingen in *Het Nieuwste Brabant* het ‘Brabantse’ niet in als iets dat moet worden verdedigd, maar als iets dat juist aanvallend moet worden gebruikt en waarvan de dynamiek als iets positiefs moet worden (h)erkend (zelfs in onze taal, zoals blijkt in de bijdrage van Jos Swanenberg: ‘dialect verandert sterk, maar het verdwijnt niet’). Het is ook iets dat we graag willen delen met anderen, in Nederland, in Europa. Noord-Brabant is een provincie van Nederland, maar wil ook een open en veerkrachtige regio van Europa zijn en daartoe zijn de kansen meer dan ooit aanwezig (zie bijvoorbeeld de bijdragen van Anton Zijdeveld en Thierry Vanelander). Samen met onze Vlaamse burens zijn we in het jaar dat dit boek verschijnt, uitgeroepen tot European Entrepreneurial Region, een waardering die we koesteren als een belangrijke kans ons verder te ontwikkelen. Dat vraagt om een stijl van openheid en veerkracht, waarin ondernemend organiseren en verbeeldend verbinden nog meer moeten worden ingezet als kerncompetenties van bestuur, ondernemingen en maatschappelijke organisaties. Feitelijk gaat het hier om een voortgezette emancipatie, die in onze dagen niet zozeer in het teken staat van het inlopen van de achterstand, maar van het trots en ambitieus realiseren van een voorsprong.

Openheid en veerkracht zijn niet alleen relevant voor het economisch functioneren van onze provincie, ook in het sociale en culturele domein is stilzitten geen optie. Tijdens de vele contacten die ik uit hoofde van mijn mooie ambt mag hebben, valt mij telkens weer op hoe graag men er zich op voor laat staan Brabander te zijn. Maar vooral valt het me op, hoezeer

die trots wordt beleefd als een opdracht en een gevoelde verantwoordelijkheid, en hoe die zich zichtbaar manifesteert in wat ik aanduid als de ‘Brabantse stijl’. De Brabantse identiteit laat zich wellicht inderdaad beter omschrijven als een ‘stijl’ (zie ook Van den Brink). Die stijl laat zich duiden door de woorden die opdoemen uit de bijdragen: verbindend, ondernemend, organiserend, verbeeldend. Het zijn geen systematische categorieën, maar veeleer ‘competenties’ die vaak in samenhang worden beleefd en geoefend. Dat is ook als leeswijzer voor dit boek een aanrader: de bijdragen laten zich moeilijk vangen in helder afgebakende domeinen, zoals eerder die van ‘Volk’, ‘Land’ en ‘Geest’. Veel bijdragen kenmerken zich juist door een eigentijdse poging de samenhang tussen de verschillende aspecten van het functioneren van onze provincie in beeld te brengen. De lezer kan gerust zijn eigen route door het boek kiezen en de essays afwisselen met interviews of naar behoefte verwijlen bij de mooie foto’s, illustraties en dichtregels. Sommige bijdragen, zoals die van Adriaan Geuze, slagen erin om teksten en beelden op een bijzondere manier te verbinden.

VERBINDEN De oriëntatie op verbinden, is een van de kernelementen van de typisch ‘Brabantse stijl’. Allereerst in het sociale en politieke domein. Zelfs bij de scherpste belangentegenstellingen blijft men bereid tot gesprek en samenwerking. Natuurlijk wordt wel eens met de vuist op tafel geslagen, maar die vuist blijft zelden gesloten als het nodig is de handen ineen te slaan. Het besef van de uiteindelijk onafwendbare noodzaak samen te werken, is nooit lang afwezig.

Dat verbindend vermogen is de sleutel van het zoeken naar *nieuwe* verbindingen: tussen mensen, tussen sectoren, tussen ondernemingen. Dat gebeurt in het besef dat juist in die nieuwe verbindingen wezenlijke kansen voor creatieve vernieuwing verborgen liggen. Die kansen liggen in technologische vernieuwing; ook vormen van sociale innovatie bieden kansen, vooral in samenhang met technologische innovaties, die juist door de verbinding met sociale innovaties hun kracht en betekenis krijgen. Kansen liggen ook in het door scherpe bezuinigingen uitgedaagde culturele domein: die bezuinigingen kunnen worden betreurd, maar mogen niet het inzicht in de weg staan dat van kunst en cultuur – zowel in de professionele sfeer als in die van de stevig aanwezige amateurkunst – een belangrijke bijdrage aan de kwaliteit van samenleven en samenleving

mag worden verwacht (zie de bijdrage van Joep Baartmans-van den Boogaart).

Vernieuwing is hier geen doel op zich, maar staat in dienst van de ambitie Brabant en de Brabanders voor de toekomst klaar te maken, om onze provincie beter achter te laten dan we haar aantreffen. Samenwerken is de norm. Wie denkt dat hij aan zichzelf genoeg heeft, heeft wat uit te leggen. De notie van een 'algemeen belang', dat zijn diepe wortels heeft in het bestuurlijk denken van het oude hertogdom Brabant, is vitaal aanwezig in het Brabantse zelfbewustzijn. Zie bijvoorbeeld de al ten tijde van het hertogdom Brabant geformuleerde inzichten van Jan van Boendale, klerk (gemeentesecretaris) van de stad Antwerpen, die als adviseur regelmatig aanwezig was bij de 'Staten van Brabant': 'Teersten is datmen nemmermee/Ghemeenen oorbaer achter en late,/Wient anders scade ofte bate./Want ghemeenen oorbaer, waerlike,/Is voor arme ende voor rike,/Ende daer toe zo leecht er meer an/Dan aenden oorbaer van enen man.' In vertaling: 'In de eerste plaats mag men nooit het algemeen belang uit het oog verliezen, wie er ook voor- of nadeel van mocht hebben. Want het algemeen belang, heus waar, is er voor armen en voor rijken, en daar is meer mee gemoeid dan met het belang van één mens afzonderlijk.' (Van Oostrom 2013, p. 150). De netwerksamenleving is in onze provincie geen abstract concept, maar een dagelijks beleefde werkelijkheid. Die netwerkgedachte leeft in grote en kleine verbanden, heeft betrekking op het economische en het sociale en is ook in het ecologische denken (een denken van samenhangen) terug te zien.

De toekomstige leefbaarheid van grote delen van het Brabantse platteland (en in de steden niet minder) is gebaat bij nieuwe vormen van dynamiek en verbinding. Het is opvallend hoe in onze tijd burgers, vaak in kleinschalige verbanden, het initiatief nemen en zich daarbij weinig laten storen door hinderlijke grenzen of door vanuit oude en modernistische paradigma's gestuurde bestuurspraktijken. De zorg om een in alle opzichten duurzame sociale infrastructuur dwingt de traditioneel gescheiden systemen van onderwijs, verzorging, cultuur en verenigingsleven elkaar op te zoeken en te versterken. Met draadkracht hebben we meer dan met daadkracht. En ook die organiseren we vooral in onderlinge verbanden (oude en nieuwe corporaties). Nabijheid en onderlinge toewijding zijn begrippen die worden gekoesterd, soms tegen de brutale systeemdruk van een eenzijdig economistisch denken in.

De aloude Brabantse cultuur van verbinden, samenwerken en sociaal vertrouwen is bepaald niet alleen van belang als een gekoesterde traditie. Het blijkt een belangrijke bron van fris verandervermogen, veelal gedragen door burgers. Verbinden, verbeelden en organiseren komen in dergelijke initiatieven vaak samen (zie voor het sociale domein de opkomst van zorgcorporaties, besproken door Jeannette den Hartog en Mariëlle Blanken). Het komt er de komende tijd op aan, zo blijkt uit verschillende bijdragen, die verbanden niet alleen in onderlinge verhoudingen te koesteren. De verdere ontwikkeling van onze provincie is meer dan ooit gediend met verbanden naar buiten toe: alleen dan kunnen we het nog ruim aanwezige sociale kapitaal productief inzetten. De Quay zag het zestig jaar geleden al.

ORGANISEREN Deze opdracht is in onze traditie niet alleen van belang voor het sociale domein, ze is wellicht nog van veel groter belang voor de verdere ontwikkeling van onze bedrijven, van onze economie. Die is in toenemende mate internationaal georganiseerd; relevante competenties zijn verbeeldingskracht, ambachtelijkheid, vervlechting en verbinding. Eerder noemde ik dat de kracht van de meso-economie, die meer dan de macro-economie kansen biedt de regio effectief en kansrijk te verknopen met de onafwendbare mondialisering en internationale arbeidsdeling (Van de Donk 2013). Het kern-issue in die globale netwerkeconomie is het vermogen aangesloten te zijn. De toekomstige economie zal meer een economie van coöperatie dan van competitie zijn, zo is mijn inschatting. Innovatie is niet langer het product van gesloten laboratoria; het is het resultaat van open netwerken van kennisdeling, die functioneren in een cultuur van vertrouwen en verbinden, van elkaar wat gunnen. Dat vraagt de komende jaren wel om een nieuwe, meer responsieve 'governance': bijvoorbeeld door het opnieuw samenstellen van onze belangrijke adviesorganen en de manier waarop we vormgeven aan meespraak en participatie (in een innovatieve provincie als de onze mogen universiteiten en beroepsopleidingen niet ontbreken in onze eigen Sociaal-Economische Raad).

De sociale competenties om ingewikkelde machines te bouwen in de economische sfeer worden aangeleerd en geoefend in de sociale sfeer. De rector magnificus van de Technische Universiteit in Eindhoven pleitte niet voor niets voor de introductie van de gamma-ingenieur, ik hoop in de ver-

wachting van een steeds hechtere samenwerking met de Universiteit van Tilburg. Beide universiteiten zouden nog veel meer voor elkaar en Brabant kunnen betekenen. Het sociale, het technische en het ondernemende vloeien zo vaak samen. De Brabantse Dag, de bloemencorso's en onze rijk aanwezige carnavals- en vastenavondtradities zijn vruchtbare oefenplaatsen (proeftuinen!) van technische en sociale 'ambachtelijkheid'. Het kan geen toeval zijn dat er, ook in deze bundel, veel aandacht is voor de in Brabant wezenlijke rol van familiebedrijven. Verbindend ondernemen is in mijn ogen een belangrijk algemeen stijlkenmerk van de Brabantse ondernemers, maar is ideaaltypisch het sterkst vertegenwoordigd in familiebedrijven. Aandacht voor de langere termijn (de 'lange tijd bewaken', zoals Theo Beckers dat zo mooi noemt), goede zorg voor de medewerkers en besef dat continuïteit en duurzame ontwikkeling belangrijker zijn dan snel financieel succes: het zijn als waarden beleefde inzichten die ten diepste voortvloeien uit het besef dat de onderneming is 'geleend' van de volgende generaties, zoals dat zo mooi onder woorden wordt gebracht. Natuurlijk is ook het ethos van de familiebedrijven hier en daar soms aangetast door het giftige zuur van een eenzijdig Angelsaksisch geïnspireerd denken, zelfs de Rabobank was er niet immuun voor. Maar Brabant mag zich verheugen in het feit dat veel familiebedrijven in belangrijke sectoren van onze economie zich daaraan hebben kunnen onttrekken en daarmee de Brabantse economie ook iets van een 'familie-economie' laten zijn (zie Harry Lintsen).

Waar het om de verkenning van de ruimtelijke ordening gaat, zijn begrippen als 'ruimtelijke ontwikkeling' en 'activering' intussen meer op hun plaats. De eertijds dominante nadruk op de scheiding van stad en platteland is inmiddels achterhaald door de dynamiek van interactie, die Joks Janssen zo treffend analyseert. De toenemende interactie vloeit voort uit de steeds meer blijkende en ook erkende wederzijdse afhankelijkheid van beide domeinen. In een woord als 'stadteland' (en inderdaad bij de OECD intussen erkend als vormen van 'rurbanity', OECD 2013) komt het inzicht naar voren, dat we de tegenstelling tussen 'rood en groen' in Brabant niet zwart-wit kunnen beschouwen. De onvermijdelijke verstedelijking zal hier een eigen dynamiek volgen, gebaseerd op het gegeven dat wij minder aanleiding hebben te investeren in klassieke metropolen, maar juist vanuit de verbinding tussen stad en ommeland willen denken. Wij 'lenen' naar mijn mening niet zozeer de kracht en omvang van de ons omringende metropolitane gebieden; onze aangename agglomeraties zijn veeleer een

correctie op het grote denken dat in die grote maat het echt menselijke vernietigt. Onze steden zijn geen megalomane massametropolen van het stenig soort stedelijkheid waarvan velen hun bekomst hebben. Ze vormen een samenhangend stedelijk netwerk (Brabantstad, maar ook de daarmee verbonden regio's) dat grote kans maakt zich als een sterk economisch veld (een ecosysteem van innovatie) te ontwikkelen. Daarvoor moet de komende jaren wel hard gewerkt worden aan een agenda die deze eigensoortige stedelijkheid op een open manier, en dus met het ommeland intens verbonden, inhoud en vorm kan geven (zie daarover Anton Zijdeveld). De culturele infrastructuur van dat stedelijke veld zal daarmee sterk verbonden moeten zijn als belangrijke voedingsbodem van verbeeldingskracht (zie de bijdrage van Joep Baartmans-van den Boogaart).

VERBINDEND ONDERNEMEN Ook bij de verdere ontwikkeling van ons economisch systeem zal het verbindend ondernemen centraal staan. Voor onze economische ontwikkeling volstaat een focus op traditionele sectoren al lang niet meer. De echte dynamiek wordt gevonden in ecosystemen en regionaal vormgegeven clusters, waarbinnen processen van open innovatie en aan maatschappelijke opgaven gekoppelde ondernemingslust de grondslag vormen voor toekomstige welvaart en werkgelegenheid. In een tijd waarin verbeeldingskracht en herwaardering van hoogwaardige ambachtelijkheid een belangrijke motor zijn voor vernieuwing van onze economie, worden belangrijke traditionele waarden als gemeenschapszin en sociaal vertrouwen in een nieuwe context herontdekt.

Vernieuwing en veerkrachtige nieuwe benaderingen zijn ook schering en inslag in het domein van natuur, ecologie en zorg voor het landschap. Eerder nog traditioneel van elkaar gescheiden domeinen, zoals dat van economische en duurzame ecologische ontwikkeling, vinden elkaar in hoog tempo in nieuwe verdienmodellen. Uit veel initiatieven blijkt dat de inzet voor duurzaamheid of de ontwikkeling van biodiversiteit goed gedijt bij een daarop gericht en verrassend vitaal en vernieuwend ondernemerschap. Opvallend is dat het Brabantse ondernemerschap zich niet alleen richt op sterke posities in de globaliserende economie, maar ook op kleine corporaties. De door Castells voorspelde praktijken van 'glocalisering' zijn in onze provincie alom zichtbaar.

De organisatiekracht van het nieuwste Brabant wortelt naar het zich laat aanzien meer dan de afgelopen decennia in de gemeenschappen. Dat is een ontwikkeling die in het domein van energievoorziening en land- en tuinbouw, alsook in domeinen als zorg, cultuur en onderwijs opnieuw gestalte krijgt. Die klein- of beter 'eigenschalligheid' wordt organiserend en ondernemend verbonden met de samenwerkingskracht van omvattendere netwerken en grotere schalen. De 'stoommachine van onze tijd', het internet, geeft hiertoe alle mogelijkheden. We wonen al lang niet meer in het Huis van Thorbecke, maar in iets dat ik omschrijf als het 'netwerk van Castells'. Theo Beckers duidt de fundamentele aspecten van deze nieuwe fase in de ontwikkeling met betrekking tot het gedrag en de onderlinge verhouding van overheden, burgers en ondernemingen. Het nieuwste Brabant zal steeds meer een met onze Europese en mondiale omgeving 'verbonden' Brabant zijn; het zal veel van ons aanpassingsvermogen vragen.

Daarbij hoeven we echt niet bevreesd te zijn het eigene van Brabant te verliezen. De aan het begin van dit essay geciteerde Cornelis Verhoeven zag dat al. Het 'gevoel ingebed te zijn in het leven van een streek' is niet 'belachelijk of geborneerd'. Natuurlijk zag ook hij al dat de wereld ons werkterrein is geworden, maar, zo schreef hij 'het lijkt me een twijfelachtig bewijs van geestelijke ruimheid, vitaliteit of welke mooie eigenschap dan ook, over alle kleine cirkels maar meteen heen te springen en zonder meer de wereld tot zijn woonplaats en nest uit te roepen. Ik stel meer vertrouwen in de mondialiteit van iemand die althans aan een stuk grond echt gebonden is dan van hem die niet eens weet wat een nest is of kan zijn. Het is niet nodig de kleine cirkels op te heffen om in de grotere te leven. De ruimheid van een denken wordt niet gemeten aan het punt waarop het begint, maar daar waar het ophoudt.' (Verhoeven 1968, p. 4).

TOT SLOT

Het voor u liggende boek is geïnspireerd op *Het Nieuwe Brabant*, maar de aard van de bijdragen is veel gevarieerder. Bevatte *Het Nieuwe Brabant* uitsluitend essays, *Het Nieuwste Brabant* omvat ook interviews met bijzondere Brabanders en personen, die vanuit een wat meer extern perspectief hun licht werpen op een provincie waarmee zij persoonlijk of professioneel een bijzondere band koesteren. Gerrit Braks, Colette Cloosterman-van Eerd,

Kiki van Eijk en Joost van Bleiswijk, Johannes Hahn, Willemijn van Hees, Paul Kuypers, Maarten Haijer, Jan Marijnissen, Frits van Oostrom en Ton Wilthagen gingen daarvoor in gesprek met een 'nieuwe Brabander', de in het mooie Herpt (gemeente Heusden) woonachtige Jan Tromp, redacteur van *de Volkskrant*. Namens het redactieteam wil ik hen zeer hartelijk danken voor hun bereidheid mee te werken aan dit boek.

Deze dank geldt ook de auteurs van de essays, die een grote betrokkenheid hebben getoond: Thom Aussems, Joep Baartmans-van den Boogaart, Theo Beckers, Arnoud-Jan Bijsterveld, Gabriël van den Brink, Paul Brusse, Frank van Empel en Caro Sicking, Adriaan Geuze, Jeannette den Hartog en Mariëlle Blanken, Adri (A.F.Th.) van der Heijden, Joks Janssen, Jannemarie de Jonge, Wies van Leeuwen, Harry Lintsen, Hans Mommaas, Gerard Rooijackers, Paul Rüpp, Roel Rutten, Jos Swanenberg, Thierry Vanelslander en Anton Zijderveld. Het is een mooie voortzetting van de traditie zovelen bereid te vinden vanuit hun expertise en betrokkenheid een bijdrage te leveren aan dit bijzondere project.

Marc Koppen van Scherpontwerp, Paul van Mameren en Bregje Linssen van Uitgeverij Lecturis hebben zich op een bijzondere manier ingespannen om er niet alleen een interessante, maar ook bijzonder fraaie uitgave van te maken. Ook hen past veel dank voor hun inzet en betrokkenheid. Hetzelfde geldt voor de tekstredactie door Miriam van Leeuwen-Pilet en de assistentie van Paula Evers-Haanen.

Een voortzetting van de traditie is ook dat we *Het Nieuwste Brabant* niet alleen in woorden proberen te vangen, maar dat het ook wordt verbeeld door mooie foto's, dit keer van de Bossche fotograaf Marc Bolsius. We voegen ze trots toe aan de collectie foto's van het dagelijks leven in onze provincie. Ook de spirituele en culturele invalshoek ontbreekt niet: Renate van de Weijer tekende voor een mooie bloemlezing van de in augustus 2013 overleden bisschop Jan Bluysen (met wie de afspraak voor een interview al was gemaakt...) en Marc Mulders leverde een wel heel bijzondere bijdrage in de vorm van een reeks fraaie en inspirerende illustraties: 'de adem en het licht'. De jonge Brabantse dichteres Vicky Francken schreef speciaal voor dit boek gedichten die een talent laten zien dat weinig onderdoet voor Harriët Laurey, die we allemaal kennen van haar mooie dichtregel 'Op weg naar Brabant wordt de wereld warmer.' *Het Nieuwste Brabant* is

een multimediaal boekproject. De woorden, beelden en illustraties komen tot leven op de website van *Het Nieuwste Brabant*. Wat, waar en op welke manier vindt u op de losse inlegger in dit boek.

De warmte van Brabant heb ik op een bijzondere manier mogen ervaren in de samenwerking met het al even enthousiaste als trotse team van medewerkers uit het ambtelijk apparaat; met hen werkte ik samen aan de organisatie en redactie van dit bijzondere boek. De kernbegrippen die op een eigentijdse wijze de Brabantse identiteit proberen te vangen, zijn zonder meer op hen van toepassing: verbeeldend, ondernemend, organiserend, verbindend. Wat was het een voorrecht om met hen samen te mogen werken! Ik ben Annelies Cuijpers, Debbie Dekkers, Sjoerd van Dommelen, Joks Janssen, Wies van Leeuwen, Martin Noordzij en Mijntje Notermans zeer erkentelijk voor hun grote inzet en enthousiasme voor dit project. Zij offerden veel vrije tijd op om dit project tot een goed einde te brengen. Hun passie en inzet voor Brabant is exemplarisch voor de manier waarop ook de andere medewerkers zich, samen met de leden van Provinciale en Gedeputeerde Staten, inzetten voor de toekomst van onze provincie, die bijzondere provincie waarmee we ons zo verbonden weten. Het voelt nog elke dag als een voorrecht.

LITERATUUR EN BRONNEN

- Castells, M., *The Power of Identity. The Information Age: Economy, Society and Culture, II*, Oxford, Blackwell, 1997.
- Donk, W.B.H.J. van de, *Brabant: De kracht van de meso-economie*. Toespraak bij gelegenheid van de nieuwjaarsreceptie van de Kamer van Koophandel, Tilburg 4 januari 2013.
- Kreijveld, M., *Samen Slimmer. Hoe de 'wisdom of crowds' onze samenleving zal veranderen*, Stichting Toekomstbeeld der Techniek (77), Den Haag 2012.
- Kuypers, P. 'Cultuurfilosofische overpeinzingen: modernisering en verzet in Brabant', F. Godfroy, P. Kuypers, R. Vermijs, *1969 Opstand in het Zuiden*, Utrecht, Uitgeverij IJzer, 2013, p. 283-545.
- Mommers, A.R.M., *Brabant van Generaliteitsland tot Gewest (I en II)*, Utrecht-Nijmegen, Dekker en van de Vegt, 1953.
- Oostrom, F. van, *Wereld in Woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*, Amsterdam, Bert Bakker, 2013.
- OECD, *Rural-Urban Partnerships: An Integrated Approach to Economic Development*, OECD Publishing, 2013.
- Oudheusden, J.A. van, *Verhalen van Brabant*, Zwolle 2011, p. 284-299.
- PON, *De oplossing van Brabant. Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant 1947-1987*, Tilburg, PON, 1987.
- PON, *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON*, Tilburg, PON, 1997.
- Quay, J.E. de, 'Inleiding', *Praeadviezen ter concretisering van een Welvaartsplan voor de provincie Noord-Brabant, deel 2*, maart 1949, p. 6.
- Quay, J.E. de, e.a. (red.), *Het Nieuwe Brabant I, Het Brabantse Land*, 's-Hertogenbosch, Zuid-Nederlandse Drukkerij, 1952.
- Quay, J.E. de, e.a. (red.), *Het Nieuwe Brabant II, Het Brabantse Volk*, 's-Hertogenbosch, Zuid-Nederlandse Drukkerij, 1953.
- Quay, J.E. de, e.a. (red.), *Het Nieuwe Brabant III, De Brabantse Geest*, 's-Hertogenbosch, Zuid-Nederlandse Drukkerij, 1955.
- Rogier, L.J., 'Over de toekomst van Midden-Nederland. Rede op de Groot-Kempische Cultuurdagen in Hilvarenbeek (25 juli 1953)', *Brabantia*, (1953), p. 242-265.
- Rogier, L.J., 'Noord-Brabant gisteren en nu', L.J. Rogier, *Herdenken en Herzien, Verzamelde opstellen*, Bilthoven 1974, p. 212-247.
- Rossum, M. van, *Waarom de stoommachine geen Chinese uitvinding is. Hoe het Westen zo welvarend kon worden*, Amsterdam, Nieuw Amsterdam, 2013.
- Thelen, T., J. Dagevos, 'Verheffing, vooruitgang en vertwijfeling. Veertig jaar denken over arbeid, mens en samenleving tijdens de Gemertse studiedagen (1947-1986)', *In Verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON*, Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact, 1997, p. 137-164.
- Verhoeven, C., *Afscheid van Brabant?* Utrecht, Ambo, 1968.
- Wachter, D. de, *Borderline Times. Het einde van de normaliteit*, Leuven, Lannoo, 2012.
- Walravens, J., 'Lonkend Perspectief of afschrikwekkend toekomstbeeld. Het Welvaartsplan voor Noord-Brabant (1947-1949)', *In Verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON*, 1997, p. 15-34.
- WRR, *Innovatie vernieuwd. Opening in viervoud*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008.
- WRR, *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2013.

Mensen met hun hart in hun hand

VICKY FRANKEN

Wanneer we zeggen dat we al meer
dan acht eeuwen handelen
bedoelen we niet dat we 800 jaar geleden
voor het eerst iets ondernamen. Nee, de bodem

van die ondernemersgeest, moet ergens eerder
in zicht zijn geweest. Als een land. Aan een horizon.

Nu nog steeds: kastelen en kazernes, fort en fabriek,
landgoed, bedrijvigheid, economie, slimme netwerken,
elektrisch rijden en zonne-energie.

Duurzame warmte, die zit hem in daden
op groen en maatschappelijk gebied –
en ook en toch, ontegenzeggelijk

in het vormen van burens, bevolking, een band
tussen mensen met hun hart in hun hand

op het moment dat ze die aan een ander geven.

Het Nieuwste Ondernemen

Het economische succes van onze provincie heeft diepe wortels en is gebaseerd op slimme verbindingen tussen bedrijfsleven, onderwijs en overheid. Overheidswerking, gemeenschapswerking en marktwerking gaan in Brabant hand in hand. Het Brabantse bedrijfsleven kent relatief veel familiebedrijven en ondernemingen die investeren vanuit een langetermijnperspectief. Een sterke maakindustrie, een goed ontwikkeld MKB, de koppeling van industrie aan kennis en vakmanschap, aan design en cultuur. Maar techniek, innovatie en markten zijn niet stabiel. Dus moet tijdig en met creativiteit op deze veranderingen worden ingespeeld. Dat roept vragen op als: hoe kan het Brabantse ondernemerschap zich sterker internationaal vervlechten? Hoe kan de innovatieve spirit worden bevorderd en welke grensoverschrijdende samenwerkingen moeten daarvoor worden aangegaan?

VAN ACHTERSTAND NAAR VOORSPRONG? DE ECONOMISCHE
POSITIE VAN NOORD-BRABANT IN NEDERLAND 1650-2010

Niet Brabant was de uitzondering maar Holland ook in Europees verband

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS
PAUL BRUSSE

‘Dit boek is dus allereerst bedoeld voor ons zelf d.w.z. om de Brabanders te leren hoe hun geweest was en is, hoe het worden kan en blijven moet’*, zo schrijft J.E. de Quay, commissaris van de Koningin van Noord-Brabant in de jaren 1946-1959 (J.E. de Quay, *Het Nieuwe Brabant I*, p. 6). Dit driedelige werk verscheen in de eerste helft van de jaren vijftig en vertelt over het verleden en het toenmalige heden van de provincie en geeft tevens een visie op de toekomst.

Hoewel op verschillende plaatsen wordt ingegaan op de geschiedenis van de provincie, geeft het boek geen coherent historisch beeld. Niettemin is duidelijk welke mening de auteurs over het Brabantse verleden hebben, een zienswijze die door veel tijdgenoten uit de provincie werd gedeeld. Deze komt op het volgende neer. Toen Noord-Brabant nog onderdeel was van het machtige hertogdom Brabant kon het trots zijn, maar nadat het veroverd was door de zogeheten Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was het daarmee gedaan. Brabant was Generaliteitsland, in feite een onderworpen gebied. Het platteland werd als buitenland beschouwd, waardoor het niet kon profiteren van vrijstellingen van douaneheffingen die de zeven gewesten waren overeengekomen. Bovendien werd het gebied uitgebuit via een door de Staten-Generaal opgelegd zwaar belastingregime. Kortom, Brabant was wingewest. Economisch gezien ging het in vergelijking met de rest van de Republiek niet goed.

Een jaar nadat de Republiek was ingestort (1795) werd Brabant een volwaardig gewest en in 1814 een provincie van het Koninkrijk der Nederlanden. De economische positie verbeterde allengs mede dankzij een snelle industrialisatie en halverwege de twintigste eeuw stond de provinciale economie er gunstig voor. In de woorden van De Quay: ‘De schuchterheid van de verdrukte is grotendeels verdwenen, evenzo de geprikkeldheid van de minderwaardige en van de achtergestelde.’ Er was definitief afgerekend met het verleden.

De economische successen kleurden de optimistische blik op de toekomst in *Het Nieuwe Brabant*. De provincie moest het hebben van nijverheid en industrie, zo vond men. Duizenden banen moesten erbij komen in de industrie, in de steden, maar vooral op het platteland. Gezien de ontwikkelingen in het verleden leek voor de industrie een gouden toekomst weggelegd. Men was ervan doordrongen dat de landbouw, hoewel in 1950 nog steeds een belangrijke bedrijfstak, de nieuwkomers op de arbeidsmarkt bij lange na niet kon opnemen. Over de dienstensector werd niet gerept.

In deze bijdrage wordt de kennis van toen getoetst aan die van nu, alsook de visie van destijds op het verleden en die op de toekomst. Niet om aan te tonen dat men er indertijd helemaal naast zat, want dat was met de kennis van toen niet het geval. Waar het om gaat is te laten zien hoe nu tegen de economische geschiedenis van Noord-Brabant kan worden aangekeken en, indachtig de huidige visies op de toekomst, hoe ingewikkeld het is om vooruit te kijken.

Dit hoofdstuk biedt een nieuwe visie op de sociaal-economische geschiedenis van het gebied, grotendeels gebaseerd op origineel onderzoek waarbij de Brabantse ontwikkelingen worden vergeleken met die van elders in het land. De volgende vragen worden beantwoord. Ten opzichte van welke gewesten en provincies was men achtergesteld en waar bleek de achterstand uit? Verdween deze daadwerkelijk en zo ja, wanneer, hoe snel en op welke wijze? Hoe ontwikkelde de provincie zich na de jaren vijftig en waren de verwachtingen destijds terecht optimistisch?

De tijdsindeling in dit hoofdstuk is min of meer ontleend aan die in *Het Nieuwe Brabant*. Het eerste tijdvak is de periode waarin Brabant als wingewest zou hebben gefungeerd, een situatie die volgens *Het Nieuwe Brabant* rond 1800 afgelopen was. De tweede periode is de negentiende eeuw, waarin sprake was van een ontwaken uit een langdurige lethargie. Aan het einde van die eeuw begint de derde episode, toen Brabant zich tot een industriële provincie ontwikkelde en emancipeerde. *Het Nieuwe Brabant* beschouwde die verandering rond 1950 vrijwel voltooid. Dit tijdvak eindigt daarom in de jaren vijftig. Voor *Het Nieuwe Brabant* waren de decennia daarna de toekomst, waarin de industrie naar verwachting een nóg grotere rol zou gaan spelen en de provincie een nóg steviger positie zou verwerven in Nederland. De decennia na 1960 vormen de laatste periode in dit essay.

DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

In de tweede helft van de zeventiende eeuw stond de Republiek op het toppunt van haar macht. Ze had veruit de grootste handelsvloot binnen Europa, was een geduchte militaire tegenstander en een van de meest verstedelijkte en welvarende gebieden op aarde. Het bruto binnenlands product (bbp) per hoofd van de bevolking was in Nederland veel hoger dan in de rest van Europa. In de achttiende eeuw verslechterde de positie van ons

land aanzienlijk, maar nog in 1800 waren de urbanisatiegraad en het bbp per hoofd hoger dan elders in Europa (De Vries, Van der Woude 1995, p. 600-608; Dennison, Simpson 2010, p. 149; Malanima 2010, p. 262; Broadberry, O'Rourke 2010, p. 2).

Holland (Zuid- en Noord-Holland vormden toen nog een gewest) was met stip de belangrijkste regio van de Republiek, die de overige gebieden volledig domineerde. Naar schatting woonde in de tweede helft van de zeventiende eeuw zo'n 45 procent van de Nederlandse bevolking – uitgaande van de huidige grenzen – in Holland, terwijl het gebied minder dan 20 procent van het grondgebied in beslag nam. De verstedelijking was in Holland verder voortgeschreden dan elders in de Republiek. De betekenis van de landbouw was relatief nergens zo klein als daar. Hoe bijzonder Holland was, blijkt ook uit het zogeheten quotenstelsel, dat is de verdeling van de gemeenschappelijke lasten van de Republiek, die in de achttiende eeuw voor bijna 60 procent door Holland werden gedragen (De Vries, Van der Woude 1995, p. 71, 74, 82-84; Van Zanden, Van Riel 2000, p. 54). Alle gewesten en Generaliteitslanden stonden in de schaduw van deze machtige provincie met Amsterdam als onbetwistbaar economisch centrum.

Niet Brabant was dus de uitzondering, maar Holland, ook in Europees verband. Brabant was in deze twee eeuwen, zoals zoveel regio's, een agrarisch gebied waar de nijverheid en de ambachten niet onbelangrijk waren. Vooral Tilburg en omgeving had evenals Twente geprofiteerd van de opkomst van de textielnijverheid, ten koste van die in Holland. Die textiel kon vrij naar Holland worden uitgevoerd. Er zijn geen cijfers van vóór 1800 beschikbaar, maar in 1816 had naar schatting 7,5 procent van de Brabantse beroepsbevolking een bestaan in de textielnijverheid, ruim boven het landelijke gemiddelde. Een andere bedrijfstak die al vroeg van relatief groot belang was, was de leernijverheid. Ongeveer duizend schoenmakerijen werden er in 1819 geregistreerd, veel meer, ook verhoudingsgewijs, dan in andere provincies. Naast deze twee exportsectoren had Brabant een zeer goed ontwikkelde verzorgende nijverheid en ambachtswezen. Aan het begin van de negentiende eeuw was tenminste 24 procent van de Brabantse beroepsbevolking werkzaam in de nijverheid. Zeer waarschijnlijk was het aandeel van deze sector hoger dan het gemiddelde in de zogeheten landgewesten (Gogel 1844, p. 505, 509; Brugmans 1929, p. 52, 53; Brugmans 1956, p. 52-141, 247-420; Horlings 1995, p. 333).

Als de bevolkingsontwikkeling in Brabant wordt vergeleken met die in Overijssel en Gelderland dan lijkt er evenwel iets aan de hand te zijn. In

het oosten van Nederland is tussen 1650 en 1795 een gestage toename van het aantal inwoners te zien, maar in Brabant wijzen de schaarse gegevens niet in de richting van een constante bevolkingsaanwas, een aanwijzing dat het gebied een langzame economische ontwikkeling kende (De Vries, Van der Woude 1995, p. 76-79).

De oorzaak van de trage bevolkingsgroei lag bij de internationale conflicten, onder meer de vijandelijkheden tussen de Republiek en Frankrijk ('de Franse oorlogen') in de periode 1672 en 1713, waarbij de Republiek was betrokken. Een groot leger moest op de been gehouden worden en dat was duur. De bevolking draaide op voor de kosten en soms vormde Brabant zelfs het strijdtoneel met alle gevolgen van dien. Daarbij kwam de langdurige agrarische depressie die Europa tussen 1650 en 1750 in haar greep hield. De boeren werden gemangeld tussen dalende landbouwprijzen en een stijgende belastingdruk. Daarnaast kampte Brabant met andere grote problemen. Na een aanvankelijke snelle groei van de wolnijverheid in Brabant in de zeventiende eeuw, moest deze onder druk van de internationale concurrentie en verslechterende handelspositie van Holland in de achttiende eeuw een pas op de plaats maken (Kappelhof 1986, p. 330; Van Gorp 2004, p. 192).

Brabant profiteerde als grensgebied echter ook van de aanwezigheid van de legers. Deze moesten bevoorrad worden en dat leverde inkomsten op. Toen de meeste garnizoenen ontbonden werden, was dat een aderslating voor het gebied. Volgens de landbouwhistoricus Bieleman wisten de Brabantse boeren zich redelijk te handhaven tijdens de agrarische depressie. Ze richtten zich meer op de productie van boter en vlees, goederen die weliswaar ook in prijs daalden, maar die een hogere toegevoegde waarde hadden dan akkerbouwproducten en in grotere hoeveelheden werden uitgevoerd. Aan het einde van de achttiende eeuw werd boter dan ook als een belangrijk exportproduct van de Meierij aangemerkt en de hammen uit dit gebied werden tot de smakelijkste van de Republiek gerekend. Hoewel de boter van een minder goede kwaliteit was dan die uit Friesland, ontloopten de Brabanders zich als geduchte concurrenten. Na 1750 stegen de landbouwprijzen weer. Toen groeide de bevolking hier snel. In 1810 presteerde de landbouw in Brabant en Limburg, als naar de productie per manjaar wordt gekeken, weinig slechter dan die in het oosten. De productie per hectare was in onze provincie aanmerkelijk hoger. Het beeld is dus diffuus, meer onderzoek is nodig, maar een negatieve kijk op de Brabantse econo-

mie in de zeventiende en achttiende eeuw is niet terecht (Van Zanden 1997, p. 240; Israël 1995, p. 985; Bieleman 2008, p. 260-267).

DE NEGENTIENDE EEUW

In eerste helft van de eeuw nam de betekenis van de nijverheid in Brabant snel toe. In 1849 werkte iets meer dan 35 procent van de beroepsbevolking in deze sector (tabel 1). Die ontwikkeling vond echter niet alleen hier plaats.

Tabel 1. Beroepsstructuur Noord-Brabant en andere provincies in Nederland 1849 (%)

Bedrijfsklasse	Zuid-Holland	Noord-Holland	Groningen	Drenthe	Overijssel	Gelderland	Noord-Brabant	Limburg	Nederland
bouw	8,3	8,8	4,8	4,1	5,7	7,1	6,2	6,4	7,0
hout	2,8	2,0	1,5	1,4	2,3	3,0	2,5	2,4	2,2
kleding	9,4	6,9	4,8	4,0	5,0	4,0	4,8	6,0	6,1
leer, rubber	2,4	2,3	2,8	1,9	1,8	2,2	5,5	2,5	2,7
metaal	5,4	5,5	3,8	2,2	3,1	2,6	2,7	3,3	3,8
textiel	2,6	2,5	1,9	3,5	12,5	2,6	6,9	2,6	3,9
voedings- en genotmiddelen	5,4	6,2	4,8	3,6	4,5	4,4	5,4	4,3	4,9
overige nijverheid	3,2	3,6	1,6	1,3	1,6	5,1	1,2	3,5	3,1
totaal nijverheid	39,5	37,8	26	22	36,5	31,0	35,2	31,0	33,7
landbouw	17,6	13,2	36,2	51,9	40,7	43,4	43,8	43,5	32,7
landbouw en visserij	19,4	14,9	36,5	52,0	41,4	44,0	44,2	43,6	33,7
handel	9,5	11,9	8,1	5,6	5,0	4,9	4,5	4,4	7,4
horeca	1,2	1,4	1,1	0,7	0,8	1,1	1,1	1,5	1,1
zeevaart, binnenscheepvaart	5,2	4,5	7,6	3,9	2,8	1,6	1,2	0,3	3,5
overig verkeer	4,3	5,8	2,2	1,9	1,9	2,3	2,1	2,4	3,4
algemeen bestuur	2,0	1,6	1,0	1,0	1,0	1,3	1,2	1,6	1,4
krijgsmacht	2,5	2,2	1,2	1,1	1,1	1,7	2,1	2,8	2,2
huiselijke diensten	12,5	14,6	12,3	5,6	7,1	9,7	6,5	8,5	10,5
overige diensten	3,9	5,2	3,6	6,2	2,2	2,8	1,8	3,0	3,3
totaal diensten	41,1	47,2	37,1	26	21,9	25,4	20,5	24,6	32,8

Bron: Oomens en Den Bakker, 'De beroepsbevolking', p. 30, 31

De industriële groei in Nederland, dat sinds 1815 met België één staat vormde, werd aanvankelijk hoofdzakelijk veroorzaakt door het herstel na de depressie in de Bataafs-Franse tijd (1795-1813), vooral door de opleving van de binnenlandse markt. De afscheiding van België in 1830 had een heroriëntatie van de handelsstromen tot gevolg, waarbij een grote export van textiel – met name katoenen stoffen – naar Nederlands-Indië op gang kwam, die een stimulans voor de binnenlandse economie betekende. Na

1840 stagneerde de afzet op de Javaanse markt evenwel, waar niet alleen de textielnijverheid hinder van had, maar ook de handel, de scheepvaart en de scheepsbouw. Andere oorzaak voor de vertraging was de inkrimping van de binnenlandse markt (Van Zanden, Van Riel 2000, p. 166-178, 277-288, 377-380).

De Brabantse textielnijverheid, die het tijdens de Bataafs-Franse tijd soms goed deed, deelde niet in de hausse kort na 1815. Ze had last van de concurrentie uit het Belgische deel van het koninkrijk. Na de afscheiding profiteerde de bedrijfstak evenmin van de stijging van de export naar Nederlands-Indië. Brabant werd aanvankelijk gepasseerd bij de gunningen voor de productie van katoenen stoffen, omdat men vermoedde dat de bevolking weinig loyaal zou zijn na de Belgische Opstand. Bovendien was men bang voor smokkel van katoen naar het naburige Vlaanderen. Toch bleef de textielnijverheid, gezien het aandeel in de beroepsbevolking halverwege de negentiende eeuw, aardig overeind, al is in tabel 1 duidelijk te zien dat de Overijsselse textiel het veel beter deed. Overigens werkten in Noord-Brabant omstreeks 1850 meer mensen in de textiel dan in Overijssel. De Tilburgse wolnijverheid maakte na 1838 een zware tijd door, maar rond 1850 ging het weer uitstekend, dankzij nieuwe maatregelen ten behoeve van de bescherming van de binnenlandse markt. De bedrijfstak begon te mechaniseren. In de leernijverheid bleef de werkgelegenheid op peil en waarschijnlijk groeide deze zelfs. De Brabantse landbouw ontwikkelde zich eveneens goed, maar in Oost-Nederland deed deze bedrijfstak het beter. De Brabantse dienstensector was relatief klein halverwege de eeuw, onder meer doordat de groothandel in vergelijking met die in andere provincies een kleine bedrijfstak was. In de huishoudelijke diensten waren ook weinig mensen werkzaam. Dat laatste wijst op een minder grote welvaart in deze provincie dan in andere gewesten (De Jonge 1976, p. 463; Veraghtert Nijverheid 1996, p. 227-233; Van Zanden, Van Riel 2000, p. 157, 171). Dit alles verklaart waarom de bevolking in Brabant tot 1850 snel groeide, maar niet zo snel als in Overijssel, Gelderland en Drenthe (zie tabel 4).

Tabel 2. Beroepsstructuur Noord-Brabant en andere provincies in Nederland 1899 (%)

Bedrijfsklasse	Zuid-Holland	Noord-Holland	Groningen	Drenthe	Overijssel	Gelderland	Noord-Brabant	Limburg	Nederland
bouw	8,8	7,9	5,5	3,8	5,6	7,2	5,9	6,2	7,0
hout	2,6	1,6	1,4	1,3	2,0	2,7	2,3	1,7	1,9
kleding	5,9	6,3	4,9	2,7	3,8	4,2	3,6	4,0	4,8
leer, rubber	1,5	1,5	1,9	1,3	1,1	1,6	5,9	2,0	2,0
metaal	6,3	5,6	4,3	1,9	4,3	3,6	3,8	2,9	4,6
textiel	1,6	0,7	0,6	0,3	15,8	1,3	5,0	1,3	2,5
voedings- en genotsmiddelen	6,6	7,2	6,2	3,8	5,2	4,7	7,4	4,2	6,1
overige nijverheid	3,8	6,6	3,7	13,0	3,4	5,3	2,1	9,5	4,8
totaal nijverheid	37,1	37,4	28,5	28,1	41,2	30,6	36,0	31,8	33,7
landbouw	15,6	13	35,5	48,9	34,6	40,1	40,3	44,2	29,3
landbouw en visserij	17,7	14,6	35,7	48,9	35,3	40,6	40,6	44,3	30,4
handel	12,5	14,3	9,6	5,8	6,1	6,2	5,5	5,0	9,5
horeca	1,6	1,8	1,0	0,7	0,8	1,1	1,0	1,3	1,3
zeevaart, binnenscheepvaart	3,5	1,8	4,2	2,8	1,6	1,3	1,1	1,2	2,2
overig verkeer	5,3	6,8	2,8	1,4	2,2	3,0	2,2	2,8	4,0
algemeen bestuur	1,8	1,5	1,1	1,3	0,9	1,2	1,1	1,2	1,4
krijgsmacht	1,8	1,9	0,8	1,2	1,5	1,7	1,5	1,2	1,8
onderwijs	2,0	1,8	1,7	1,2	1,3	1,6	1,6	2,9	1,8

Bron: Oomens en Den Bakker, 'De beroepsbevolking', p. 30, 31

Na 1850 mechaniseerde de Brabantse textiel op grote schaal. Tot circa 1875 bloeide de wolnijverheid, maar daarna stagneerden de zaken. In Geldrop nam het aantal mensen in de wolnijverheid scherp af. De bevolking groeide nauwelijks. In Tilburg zal de terugval in de textiel per saldo, gezien de bevolkingsaanwas, minder groot zijn geweest. Op provinciaal niveau werkten in 1899 iets minder mensen in de textiel dan een halve eeuw daarvoor. Dat betekent een grote relatieve teruggang, terwijl in Overijssel een flinke groei te zien is. Overigens bleef Brabant na Overijssel de grootste textielprovincie van Nederland.

Het verschil tussen beide provincies werd veroorzaakt doordat Brabant vooral op de productie van wollen stoffen was gericht en Overijssel op die van katoen. De afzetmarkten ontwikkelden zich verschillend. Hoewel in Brabant eveneens katoen werd verwerkt, vooral in Helmond, waar het gezien de toename van het aantal werknemers in de textiel goed bleef gaan, laat dit verschil de padafhankelijkheid van de textielnijverheid in beide provincies zien; op een eenmaal ingeslagen weg was het kennelijk moeilijk terug te keren. Economisch-geografische patronen uit de zeventiende en achttiende eeuw waren aan de vooravond van de vorige eeuw nog steeds te herkennen. De meeste Brabantse textielwerkers, ongeveer

40 procent van het totaal, woonden in Tilburg, het oude wolcentrum van de provincie (volkstellingen.nl; Harkx 1967, p. 171; De Jonge 1976, p. 96, 117; Pel 2001, p. 268, 269, 288, 289; Van Stratum 2004, p. 326, 385, 510, 587).

De relatieve neergang van de textiel temperde de stijging van het totaal aantal ambachtslieden in de nijverheid. Dat de sector toch nog iets groeide, kwam door de toenemende werkgelegenheid in de leernijverheid en de voedings- en genotsmiddelenindustrie. In tabel 2 is te zien dat Brabant zich hiermee onderscheidde van andere provincies. De Brabantse leernijverheid profiteerde in relatief sterke mate van de toenemende vraag naar schoenen, dankzij de voorsprong die ze had in de schoenmakerij sinds de achttiende eeuw. Ze groeide razendsnel, was concurrerend en wist haar marktaandeel te vergroten, mede dankzij de mechanisatie vanaf circa 1880. Opvallend is de clustering van deze bedrijfstak, die zich vooral in de Langstraat en in enkele dorpen ten zuiden daarvan concentreerde.

De groei in de voedings- en genotsmiddelenindustrie werd vooral bepaald door de opkomst van nieuwe bedrijvigheid. Door de vestiging van de suikerfabrieken in West-Brabant bijvoorbeeld. Belangrijker was de groei van het aantal tabakswerkers, vooral de sigarenmakers. In 1849 telde Noord-Brabant ruim 300 werknemers in de tabaks- en sigarenindustrie, vijftig jaar later een kleine 6000. Het aandeel in de nationale tabaksindustrie steeg van 9 naar 27 procent. Deze nijverheid, waar de productie op een handmatige wijze geschiedde, was aanvankelijk geconcentreerd in Eindhoven, waarvandaan ze zich verspreidde over Valkenswaard, Bergeijk, Bladel en Eersel. Ook hier was dus sprake van clustering, een interessant fenomeen dat meer onderzoek verdient (Sluyterman 1983, p. 26, 277; Veraghtert Nijverheid 1996, p. 239; Brusse 2008, p. 76-80).

Opmerkelijk is ook dat, ondanks de relatief grote betekenis van de nijverheid, de verstedelijking in Brabant verhoudingsgewijs gering was (tabel 3). Dit wijst op een ontwikkeling waarbij de nijverheid zich veel meer over het platteland had verspreid dan elders. In Drenthe en Groningen was de verstedelijking ook gering, maar dat gold tevens voor de betekenis van de nijverheid. In Overijssel ging de groei van de nijverheid juist gepaard met urbanisatie.

Tabel 3. Bevolking woonachtig op het platteland en in de stad in de provincies in Nederland in 1899 (%)

	Plattelands- gemeenten	Verstedelijkte plattelands- gemeenten	Stedelijke gemeenten	Totaal stad
Zuid-Holland	31,4	4,5	64,1	68,6
Noord-Holland	24,9	3,6	71,5	75,1
Groningen	70,5	2,6	26,9	29,5
Drenthe	85,6	0	14,4	14,4
Overijssel	55,6	2,8	41,6	44,4
Gelderland	64,2	1,5	34,3	35,8
Noord-Brabant	74,4	2,6	23,0	25,6
Limburg	66,7	4,0	29,3	33,3

Bron: Kooij, 'Stad en Platteland', p. 111, 113, www.volkstellingen.nl

Opmerking: Kooij hanteert iets andere criteria voor zijn indeling dan het CBS, maar dat heeft weinig invloed op de resultaten. Zie *Typologie van de Nederlandse gemeenten*, p. 8-11

In de Brabantse dienstensector gebeurde ook het een en ander na 1850. Alleen al aansluiting op het spoorwegennet hield een grote verandering in. Een plaats als Roosendaal, waar een belangrijk douanekantoor kwam bij het station, ontwikkelde zich tot distributiecentrum en groeide sneller dan de naastgelegen nijverheidsstad Bergen op Zoom, maar vanuit alle plaatsen waar de trein kwam werd de handel gemakkelijker. Smits schrijft dat Brabant nauwe banden met de internationale markt ging onderhouden, maar daarmee onderschat hij de betekenis van de export vóór de komst van de spoorwegen (Smits 1995, p. 264; Brusse 2008, p. 70-86). Feit is echter, en dat is te zien in de tabellen 1 en 2, dat de handel een belangrijkere plaats is gaan innemen na 1850. Feit is ook dat de Brabantse dienstensector in vergelijking met de kustprovincies van gering belang bleef. Door de toenemende welvaart werd meer gebruik gemaakt van diensten, maar in Brabant beduidend minder dan elders. Illustratief is het relatief geringe aantal werknemers in de huishoudelijke diensten.

Ook de landbouw profiteerde van de verbeterde infrastructuur. De export werd vergemakkelijkt en goedkoper, zo ook, en dat is wellicht belangrijker, de aanvoer van kunstmest en voedergewassen. Met meer mest en voeder kon de productie op de arme Brabantse zandgronden aanzienlijk worden verhoogd. Een nieuw fenomeen, de coöperatieve beweging, die aanvankelijk vooral uit inkoopverenigingen bestond, speelde een belangrijke rol bij deze ontwikkeling. De arbeidsproductiviteit en de productie per hectare nam toe, maar nergens was deze zo laag als in Brabant en Limburg. In 1910 waren deze twee wat dat betreft ingehaald door Drenthe, Gelderland en Overijssel (Van Zanden, Van Riel 2000, p. 369; Bieleman 2008, p. 400).

Ook in de tweede helft van de negentiende eeuw groeide de Brabantse bevolking trager dan die in de andere landgewesten, maar de toename lag nu zelfs onder het landelijke gemiddelde (tabel 4).

Tabel 4. Ontwikkeling van de bevolking in enkele provincies in Nederland 1795-2012 (index)

	Zuid- Holland	Noord- Holland	Groningen	Drenthe	Overijssel	Gelderland	Noord- Brabant	Limburg
1795	100	100	100	100	100	100	100	100
1849	146	117	164	209	159	166	152	149
1849	100	100	100	100	100	100	100	100
1899	203	203	158	180	154	152	134	137
1795	100	100	100	100	100	100	100	100
1899	296	237	261	374	246	254	213	204
1899	100	100	100	100	100	100	100	100
1947	200	183	150	183	191	181	213	242
1947	100	100	100	100	100	100	100	100
1971	128	122	113	134	143	144	149	143
1971	100	100	100	100	100	100	100	100
1/1 2000	116	116	111	129	118	129	134	117
1/1 2000	100	100	100	100	100	100	100	100
1/1 2012	105	108	103	104	106	105	105	98
1899	100	100	100	100	100	100	100	100
1/1 2012	310	280	194	330	341	355	445	397

Bron: www.volksstellingen.nl; CBS statline

In 1899 was de landbouw, zo laat tabel 2 zien, nog steeds de grootste bedrijfstak in de provincie en deze was veel omvangrijker dan de landbouw in het westen van het land. Het aantal mensen dat werkzaam was in de nijverheid was verhoudingsgewijs weinig hoger dan in heel Nederland. Bovendien was Noord-Brabant toen, blijkens tabel 3, een van de minst verstedelijkte provincies van Nederland. Het aantal inwoners in Noord-Brabant was in de negentiende eeuw weliswaar meer dan verdubbeld (tabel 4), maar de bevolkingsaanwas was kleiner dan in andere provincies, uitgezonderd Limburg. De achterstand op de kustprovincies was relatief gezien nauwelijks of niet kleiner geworden en in vergelijking met de landgewesten, met name Overijssel, deed Noord-Brabant het niet bijster goed.

Na de circa eerste honderd jaar als gelijkwaardige provincie stond ze er in feite verhoudingsgewijs nauwelijks beter voor dan na de circa 150 jaar die ze volgens de auteurs van het *Het Nieuwe Brabant* en tijdgenoten als wingewest had gefungeerd. Het jaar 1796 was zeker geen breuk in de economische geschiedenis van Brabant.

DE TWINTIGSTE EEUW TOT CIRCA 1960

Na 1900 werd Brabant een echte industrieprovincie, waar in 1960 bijna 53 procent van de beroepsbevolking werkzaam was in de nijverheid. Dat was een veel hoger percentage dan het landelijk gemiddelde. Overijssel en ook Noord- en Zuid-Holland waren ingehaald, de andere provincies, uitgezonderd Limburg, waren ver achtergelaten. Het aandeel van de maakindustrie in Brabant was met 42 procent echter veel groter dan in Limburg (27 procent).

In 1960 staken de bedrijfstakken leer, textiel en voedings- en genotsmiddelen nog steeds boven de andere uit, maar er was een vierde bijgekomen waarmee de provincie zich onderscheidde, namelijk de metaal; in 1960 goed voor niet minder dan 16 procent van de beroepsbevolking. Deze vier kunnen als dé stuwende bedrijfstakken van Brabant worden aangemerkt. Deze bedrijven waren grotendeels gericht op export, buiten de provincie en naar het buitenland.

Goede tijden en slechte tijden hadden elkaar echter afgewisseld. De Eerste Wereldoorlog waren de stuwende bedrijfstakken in de provincie goed doorgekomen, maar de jaren dertig, de beruchte crisisjaren, waren voor vrijwel alle takken van nijverheid een slechte tijd geweest. De werkloosheid liep overal hoog op, zodat in 1932 een kwart van de wolwerkers in Tilburg thuis zat en Philips de helft van het personeel in Eindhoven had weggestuurd. In andere perioden ging het eveneens goed mis in sommige branches, zoals in december 1922 in Waalwijk en Dongen toen tweedeede van de schoenmakers geen werk had. De laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog waren evenmin een gunstige periode voor het Brabantse bedrijfsleven, hoewel de industrie in het zuiden van Nederland nauwelijks heeft stilgelegen.

Op lange termijn waren de ontwikkelingen bepaald niet ongunstig, hoewel de werkgelegenheid niet in alle bedrijfstakken even snel toenam. Per saldo steeg het aantal werknemers in de leernijverheid, de voedings-

en genotsmiddelenindustrie en de textielindustrie tussen 1899 en 1960 respectievelijk met 75, 130 en 183 procent, terwijl de beroepsbevolking met 140 procent groeide. De aanwas in deze bedrijfstakken ging gepaard met structurele veranderingen, zoals een voortgaande mechanisatie en diversificatie. Zo was niet alleen de sigarennijverheid verantwoordelijk voor de groei in de voedings- en genotsmiddelenindustrie, maar ook de conserverindustrie, de bierbrouwerijen en vleesfabrieken in respectievelijk Breda en Oss (Veraghtert Ontplooiing 1996, p. 192-215; Veraghtert 1996, p. 174-189; Oomens, Den Bakker 1994, p. 31-34; Klemann 2002, p. 302).

Ronduit spectaculair waren de ontwikkelingen in de Brabantse metaalnijverheid, een verzamelnaam voor een grote diversiteit aan economische bedrijvigheid, waaronder die van de kachel- en haardenfabrieken, de vliegtuigbouwers, de elektrotechnische nijverheid en de gloeilampenproducenten. Tussen 1899 en 1960 was het aantal werknemers in de metaal in Brabant maar liefst negen keer zo groot geworden. In die zes decennia waren er bijna tachtigduizend arbeidsplaatsen bijgekomen. Vooral deze bedrijfstak was verantwoordelijk voor de relatieve groei van de industrie in Brabant.

Philips, in 1891 in Eindhoven neergestreken, was de hoofdrolspeler. In 1960 werkten in de lichtstad enige tienduizenden mensen, zo'n 30 tot 40 procent van het totaal in de Brabantse metaal. Philips was sinds de tweede helft van de jaren veertig ook elders in de provincie gevestigd, zoals in Roosendaal waar in 1960 al bijna 2000 mensen in de elektrotechnische industrie werkzaam waren. Zonder Philips zou de betekenis van de Brabantse metaal ver onder het nationale gemiddelde zijn gebleven. Niet onbelangrijk was echter de opkomst en groei van tientallen ijzergieterijen, constructiewerkplaatsen, machine- en kachelfabrieken en dergelijke. Bergen op Zoom profileerde zich op dat gebied overigens al sinds de tweede helft van de negentiende eeuw (Veraghtert Ontplooiing 1996, p. 192-215; Veraghtert 1996, p. 174-189; Brusse 2008, p. 73-77, 98, 134, 135).

In de jaren vijftig was de stuwende nijverheid nog steeds sterk geclusterd. In Waalwijk, Oisterwijk en Dongen werd begin jaren vijftig niet minder dan 70 procent van de werkgelegenheid in de industrie bepaald door de leernijverheid. In Helmond en Tilburg was meer dan de helft van de provinciale werkgelegenheid in de textiel geconcentreerd. De sigarenindustrie was wat meer verspreid over de provincie, maar er bevond zich toch een opvallend cluster van grote fabrieken in Zuidoost-Brabant, in Eindhoven, Valkenswaard, Reusel en Eersel. Philips vormde hier een

nieuw cluster van een ander type. Het bedrijf vormde de spil in een netwerk van kleinere toeleverende en dienstverlenende bedrijven. In 1950 was 96 procent van de provinciale werkgelegenheid in de bedrijfstak 'gloeilampen en buizenfabricage', zoals deze in 1950 werd genoemd, in Eindhoven geconcentreerd.

Tabel 5. Beroepsstructuur Noord-Brabant en andere provincies in Nederland 1960 (%)

Bedrijfsklasse	Zuid- Holland	Noord- Holland	Groningen	Drenthe	Overijssel	Gelderland	Noord- Brabant	Limburg	Nederland
bouw	8,0	7,2	8,8	9,2	9,4	8,8	9,1	8,4	8,3
chemie	2,6	2,8	2,2	3,6	1,3	3,2	1,7	2,6	2,4
hout	1,4	1,2	1,7	1,1	1,2	2,1	1,6	1,2	1,4
kleding	2,8	4,7	4,4	2,6	4,8	3,6	3,3	3,6	3,5
leer, rubber	0,6	1,0	0,7	0,7	1,1	1,8	4,4	1,0	1,4
metaal	13,8	13,7	9,4	7,7	11,1	11,5	16,0	9,0	12,6
textiel	0,5	0,5	0,7	1,0	13,8	1,9	5,9	1,1	2,5
voedings- en genotsmiddelen	5,1	5,2	5,8	5,9	5,0	5,3	7,2	3,4	5,5
overige nijverheid	4,7	5,2	6,2	4,9	2,4	6,4	3,4	24,2	6,1
totaal nijverheid	39,5	41,5	39,9	36,7	50,1	44,6	52,6	54,5	43,7
landbouw	6,5	5,7	17,5	31,6	17,6	16,0	12,8	11,3	11,7
landbouw en visserij	7,0	5,9	17,6	31,6	17,9	16,0	12,8	11,4	12,0
handel	15,4	16,7	13,8	9,5	10,4	11,3	10,4	10,3	13,4
horeca	2,1	2,3	1,5	1,3	1,2	1,9	1,4	2,0	1,9
zeevaart, binnenscheepvaart	3,6	2,5	2,5	0,7	0,7	0,7	0,5	0,6	1,9
overig verkeer	6,9	6,3	4,9	2,9	3,5	3,9	3,3	3,7	5,1
algemeen bestuur	5,1	3,0	2,9	3,0	2,5	3,0	2,7	2,4	3,5
krijgsmacht	3,1	3,2	2,1	2,4	2,5	3,7	3,5	2,5	3,1
gezondheidsdiensten	3,6	4,0	3,3	3,2	2,8	4,1	3,4	3,5	3,7
vrije beroepen	3,7	3,8	2,1	1,2	1,5	2,2	1,3	1,2	2,6
onderwijs	3,3	3,3	3,6	3	2,7	3,4	3,4	3,4	3,3
huiselijke diensten	2,5	2,5	3,1	2,5	2,6	3,2	2,7	2,4	2,8
overige diensten	4,1	5,0	2,6	2,0	1,6	2,0	2,0	2,1	3,0
totaal diensten	53,4	52,6	42,4	31,7	32,0	39,4	34,6	34,1	44,3

Bron: Oomens en Den Bakker, 'De beroepsbevolking', p. 33, 34

Nam de nijverheid aanzienlijk in betekenis toe, in de landbouw daarentegen nam de werkgelegenheid verhoudingsgewijs sterk af. Na de Tweede Wereldoorlog was zelfs sprake van een absolute daling. Interessant is dat deze afname gepaard ging met een stijging van de productie per persoon en per hectare.

De bedrijfstak maakte dus vorderingen. Dankzij het toenemend gebruik van kunstmest gaven de gewassen hogere opbrengsten, door de aanvoer van veevoer kon de veestapel uitgebreid en de omzet verhoogd worden. De

landbouw had het hier echter niet gemakkelijk. Er waren te veel boeren voor de beschikbare grond, overigens niet alleen een Brabants probleem. Die situatie was verergerd door de crisis in de jaren dertig. En hoewel de prijzen tijdens de Tweede Wereldoorlog zeer goed waren, moest de vee-stapel inkrimpen en was de schade aan bedrijfsgebouwen als gevolg van de oorlogshandelingen bij de bevrijding groot. De landbouw stond er na de oorlog minder goed voor dan elders, inclusief de andere zandgebieden zoals Gelderland. In sommige regio's deed de sector het echter tamelijk goed.

Tussen 1950 en 1960 maakte de landbouw in de provincie een kleine sprong voorwaarts, mede dankzij de steun van de overheid die sinds de crisisjaren gewend was in te grijpen in het economische leven. Door het bevorderen van onderzoek, voorlichting en onderwijs probeerde ze de situatie te verbeteren. Dat had effect. Ook werden de eerste stappen gezet op het terrein van de ruilverkaveling. De Brabantse boeren zaten zelf evenmin stil. Zo groeide de veestapel in Brabant verhoudingsgewijs veel sneller dan elders in Nederland, met name het aantal varkens nam plotse-ling rap toe. Van enig belang waren eveneens de coöperatieve beweging en de boerenbonden (Crijns 1998, p. 3-46; Brusse 2008, p. 103-132, 160).

Bijzonder was de snelle groei van de werkgelegenheid in de diensten-sector. Ten dele is deze te verbinden aan ontwikkelingen in de nijverheid: wie meer produceert, heeft meer te verhandelen en te vervoeren. Na de kortstondige bloei van de lokaalspoorwegen triomfeerde uiteindelijk het vervoer over de weg. De grote vermeerdering van de werkgelegenheid in de handel was ook te danken aan de stijgende vraag naar consumptiegoe-deren waar de detailhandel en het grootwinkelbedrijf profijt van hadden. De Bossche onderneming De Gruyter en de Helmondse vennootschap Edah, die spoedig landelijk opereerden, speelden een belangrijke rol. Als gevolg van de gestegen inkomens nam de behoefte aan specifieke diensten toe: goed onderwijs en betere medische zorg werden steeds belangrijker. De tabellen 2 en 5 laten duidelijk zien dat de overheid als werkgever een grotere rol had gekregen in het economisch leven. Opvallend is de daling van de huiselijke diensten. Dat was niet zozeer een kwestie van een afne-mende vraag, maar meer van een verminderd arbeidsaanbod. In andere bedrijfstakken was meer te verdienen (Jansen 1996, p. 220, 221).

De provincie heeft tussen 1899 en 1960 een inhaalslag gemaakt. De dienstensector en vooral de industrie kwamen tot bloei. De beroepsbevol-king in de industrie groeide met de factor 2,5 en in Nederland als geheel met 1,8. Voor de dienstensector waren deze cijfers respectievelijk 2,5 en

1,7 (Oomens, Den Bakker 1994, p. 31-34). Achter deze relatief snelle ont-wikkeling gaat een forse bevolkingsgroei schuil. Tot kort na 1945 nam al-leen in Limburg het aantal inwoners sneller toe dan in Brabant (tabel 4), maar daarna nam deze provincie de leiding. Die aanwas ging gepaard met verstedelijking en na de oorlog ging dat proces zo vlug dat het kort na 1960 de meest verstedelijkte provincie van Nederland was. Na de oorlog urba-niseerde vooral het platteland. Een aantal kleine plaatsen ontwikkelde zich tot zogeheten verstedelijkte plattelandsgemeenten (tabellen 6 en 7). Tussen 1947 en 1960 groeiden deze met 160 procent, terwijl de omvang van de bevolking in de steden met iets meer dan 30 procent steeg (Kurstjens 1965, p. 273). Overigens was Brabant hierin niet uniek. Limburg was Brabant voorgegaan met de verstedelijking van het platteland en Gelderland volgde op de voet.

De verschillen met de rest van Nederland, met name het westen, waren beduidend kleiner geworden. Dat is ook te zien aan de ontwikkeling van de nominale lonen in de industrie. Stelt men die in Nederland in 1906 en 1950 op 100, dan waren de Brabantse indices respectievelijk 76 en 92. Daarna groeide het loonniveau nog verder naar het nationale gemiddelde toe. Andere inkomenscijfers bevestigen deze trend.

Opmerkelijk zijn echter de inkomensverschillen per regio binnen de provincie. In de in 1950 onderscheiden economisch-geografische gebieden Kempenland, Land van Heusden en Altena, Maaskant, en Land van Cuijk lagen de gemiddelde inkomens per hoofd ver beneden andere gebieden. Deze regio's kunnen zelfs tot de gebieden met de laagste gemiddelde inko-mens van Nederland gerekend worden. En nergens in ons land was het ge-middelde inkomen zo laag als in De Peel. Uit dit laatste blijkt dat Brabant er nog lang niet was. *Het Nieuwe Brabant* lijkt dan ook te positief over de prestaties van de economie en de positie van de provincie halverwege de eeuw (volkstellingen.nl; Van Zanden 1997, p. 41; Engelen 1997, p. 319).

Hoewel de machinale productie in de suikerbieten- en textielindustrie ruim vóór 1895 van start ging, vond de 'take off' in Brabant later plaats (Gerwen, Seegers 2003). Vanwege de lage lonen kende men een gunstig productiemilieu voor de arbeidsintensieve industrie, zoals de textiel-, de schoenen- en sigarennijverheid. Andere goede vestigingsfactoren waren de aanwezigheid van geschikte arbeidskrachten en een goede bereik-baarheid. Verscheidene plaatsen voldeden hier rond 1900 aan al die eisen (Messing 1980, p. 114).

Tabel 6. Bevolking woonachtig op het platteland en in de stad in de provincies in Nederland in 1947 (%)

	Plattelands- gemeenten	Verstedelijkte plattelands- gemeenten	Stedelijke gemeenten	Totaal stad
Zuid-Holland	15,5	12,9	71,6	84,5
Noord-Holland	12,6	16,1	71,3	87,4
Groningen	51,2	8,8	40,0	48,8
Drenthe	55,8	27,3	16,9	44,2
Overijssel	37,0	11,3	51,7	63,0
Gelderland	45,5	11,1	43,4	54,5
Noord-Brabant	40,2	14,9	44,9	59,8
Limburg	24,7	34,6	40,7	75,3

Bron: www.volksstellingen.nl; *Typologie van de Nederlandse gemeenten*, bijlage 3

Tabel 7. Bevolking woonachtig op het platteland en in de stad in de provincies in Nederland in 1971 (%)

	Plattelands- gemeenten	Verstedelijkte plattelands- gemeenten	Stedelijke gemeenten	Totaal stad
Zuid-Holland	7,4	27,8	64,8	92,6
Noord-Holland	6,8	28,0	65,2	93,2
Groningen	20,6	31,2	47,1	78,3
Drenthe	33,9	14,6	51,6	66,2
Overijssel	23,8	24,0	52,2	76,2
Gelderland	8,3	44,0	47,8	91,8
Noord-Brabant	5,4	48,2	46,3	94,5
Limburg	8,8	42,1	49,1	91,2

Bron: www.volksstellingen.nl; *Typologie van de Nederlandse gemeenten*, p.12

Beslissingen van ondernemers waren ook van belang voor de regionale economische ontwikkeling. Daarnaast was de beschikbaarheid van kapitaal en technische kennis van groot gewicht. Gerard Philips bijvoorbeeld beschikte over beide. Hij was een uitstekende ondernemer, die de nodige kennis had vergaard en bovendien geld van zijn vader kon lenen. Deze bezat voldoende kapitaal om zijn zoon de tijd te geven het bedrijf op poten te zetten. Gerard Philips, al snel geholpen door zijn broer, was de juiste man op de juiste plaats en op het juiste moment. Noord-Brabant werd het werkterrein van talloze soms zeer getalenteerde fabrikanten, al dan niet uit de provincie afkomstig. Ze wisten voldoende kapitaal te genereren, hadden technische kennis of kochten die in en wisten goed gebruik te maken van specifieke regionale vestigingsplaatsfactoren. Ze speelden op inventieve wijze in op de (inter)nationale marktontwikkelingen (Metze 2009, p. 183; Visser 2009). Die factoren veranderden wel in de loop van

de tijd: Eindhoven was in 1950, zo bleek, geen lageloonregio meer, maar dat was vooralsnog geen bezwaar voor een succesvolle voortzetting van de gloeilampenindustrie en de bloei van deze stad. Wel was het tekort aan arbeidskrachten een probleem geworden, zodat Philips de activiteiten verspreide en elders bedrijven opende (Atzema, Wever 1999, p. 118).

Na de oorlog bemoeide de overheid zich intensief met de economie, nadat ze zich tijdens de crisisjaren en gedurende de Tweede Wereldoorlog vooral op de landbouw had gericht. Een belangrijk instrument werd de geleide loonpolitiek, waardoor de stijging van de lonen binnen de perken werd gehouden en Nederland, met name de arbeidsintensieve nijverheid zoals de leer- en schoenindustrie, concurrerend bleef. Daarnaast ontwikkelde de overheid een regionaal beleid én een industriepolitiek, waarmee ze de economie van bepaalde regio's wilde stimuleren. In Brabant werden begin jaren vijftig twee zogeheten ontwikkelingsgebieden vastgesteld: in het zuidwesten werden drie plaatsen als industrialisatiekernen aangegeven, waaronder Etten. In het noordoosten kregen vier plaatsen deze status, waaronder Boxmeer en Uden. Niet toevallig waren dit gemeenten waar de gemiddelde inkomens treurig laag waren (Bartels 1980, p. 113; Veraghtert 1997, p. 184; Van Zanden 1997, p. 112-116, 195).

Een combinatie van de productiefactoren ondernemerschap, kennis, arbeid, kapitaal, vestigingsplaatsfactoren, overheidsbeleid en internationale conjunctuur, waar we eigenlijk nog te weinig van afweten, zorgde voor een krachtige, tot de verbeelding sprekende en specifiek Brabantse industriële ontwikkeling, althans in bepaalde regio's. Deze was in de jaren vijftig nog niet tot stilstand gekomen.

Onder dit gesternte werd *Het Nieuwe Brabant* geschreven. Het is niet zo vreemd dat de schrijvers van de economische bijdragen in deze boeken een grote toekomst voor de industrie zagen weggelegd en de ontwikkelingen in dienstensector en landbouw negeerden. De industrie was naar de mening van tijdgenoten de belangrijkste bron van welvaart geworden en er waren geen tekenen dat dit zou veranderen.

DE JAREN ZESTIG TOT HET TWEDE DECENNIUM
VAN DE EENENTWINTIGSTE EEUW

De periode na 1960 werd gekenmerkt door de neergang van de industrie en de opkomst van de dienstensector. Deze ontwikkeling verliep in het

sterk geïndustrialiseerde Brabant opvallend trager dan daarbuiten. Hoewel de tabellen 5 en 8 geen twijfel laten bestaan over de relatieve daling van de nijverheid, werkten daar in 1990, in tegenstelling tot de nijverheid in de meeste andere provincies, in absolute termen meer mensen dan in 1960 (Oomens, Den Bakker 1994, p. 31-34).

Tabel 8. Beroepsstructuur Noord-Brabant en andere provincies in Nederland 1990 (%)

Bedrijfsklasse	Zuid- Holland	Noord- Holland	Groningen	Drenthe	Overijssel	Gelderland	Noord- Brabant	Limburg	Nederland
bouw	4,2	3,7	4,1	5,1	6,0	5,8	6,6	4,3	5,0
chemie	2,5	2,0	1,7	3,3	2,6	2,5	2,8	5,1	2,6
hout	0,6	0,4	0,5	0,4	1,2	1,2	1,0	0,8	0,7
kleding	1,2	1,3	1,1	1,0	1,7	1,6	1,7	1,5	1,3
leer, rubber	0,1	0,2	0,2	0,5	0,5	0,4	0,9	0,2	0,4
metaal	8,0	8,5	9,0	9,6	10,5	9,6	13,9	11,4	9,6
textiel	0,1	0,1	0	0,1	1,4	0,4	0,6	0,8	0,4
voedings- en genotsmiddelen	2,3	2,1	3,5	2,6	4,1	3,2	3,7	2,2	2,9
overige nijverheid	5,0	4,8	7,0	6,1	6,2	6,0	5,1	7,0	5,3
totaal nijverheid	24	23,1	27,1	28,7	34,2	30,7	36,3	33,3	28,2
landbouw	4,1	2,7	4,3	7,9	6,4	5,0	5,1	4,8	4,6
landbouw en visserij	4,2	2,8	4,4	7,9	6,4	5,0	5,1	4,8	4,6
handel	18	18,4	16,3	17,3	16,6	16,4	16,9	16	17,4
horeca	2,3	3,2	2,3	2,1	2,4	2,8	2,3	3,0	2,6
zeevaart, binnenscheepvaart	0,6	0,3	0,3	0,4	0,1	0,2	0,1	0,1	0,3
overig verkeer	8,0	8,5	6,2	5,2	4,8	4,9	4,8	5,5	6,4
algemeen bestuur	7,9	5,4	6,6	6,0	4,4	4,8	4,0	5,5	5,6
krijgsmacht	1,2	1,4	1,2	1,2	2,1	2,6	2,0	1,3	1,7
gezondheidsdiensten	11,4	11,6	14,8	14,1	11,1	12,4	10,6	12,5	11,8
vrije beroepen	10,2	9,8	6,3	5,4	5,2	7,3	6,1	5,5	7,9
onderwijs	6,1	6,3	7,6	6,4	7,1	6,6	5,9	5,3	6,3
huiselijke diensten	0,4	0,4	1,0	0,5	0,6	0,7	0,4	0,9	0,5
overige diensten	6,2	8,8	5,9	4,8	5,0	5,5	5,5	6,3	6,6
totaal diensten	72,3	74,1	68,5	63,4	59,4	64,2	58,6	61,9	67,1

Bron: Oomens en Den Bakker, 'De beroepsbevolking', p. 34, 35

De aftakeling begon met het verval van de textiel-, de leer- en de sigaren-nijverheid. Deze arbeidsintensieve bedrijfstakken hadden last van de snel stijgende lonen. Na het loslaten van de geleide loonpolitiek kreeg Nederland te kampen met een loonexplosie. Men kon de buitenlandse concurrentie niet meer aan. De afnemende bedrijvigheid leidde plaatselijk tot een vergroting van de werkloosheid. In Tilburg, het belangrijkste textielcentrum van de provincie, groeide de bevolking echter gestaag tot 1973. In dat jaar loosde de textielnijverheid, waar in 1960 meer dan 12.000 mensen

werkten, zo'n drievierde van haar werknemers. Schade voor de provincie was er nauwelijks, omdat de werkgelegenheid in andere bedrijfstakken, ook binnen de dienstensector, sterk groeide. Vooral de bouw en de metaal-industrie konden veel meer mensen opnemen. Sommige branches in de metaalnijverheid kwamen echter in de problemen, zoals de kachelfabrieken, die niet op tijd inspeelden op nieuwe marktontwikkelingen. De bevolking in Brabant groeide toen sneller dan waar dan ook (tabel 4) (CBS statline; Van Doremalen 2001, p. 433; Veraghtert 1997, p. 174-189; Brusse 2008, p. 177, 198-200).

In de jaren zeventig en begin jaren tachtig viel de structurele neergang van de industrie samen met een conjuncturele depressie. Daardoor deed de provinciale economie het als geheel een stuk slechter. Toen pas kwam ook Tilburg in een ernstige dip terecht: de bevolking daalde, zo ook de werkgelegenheid. Niet alleen de textielnijverheid, de schoenenmakerij en de sigarenindustrie zakten in de provincie diep weg, maar ook de beroepsbevolking in andere bedrijfstakken, zoals de bouw, nam af. Hoewel het grote Philips eveneens moest inkrimpen, liet de metaalnijverheid aanvankelijk nog enige groei zien, maar dat duurde niet lang. De enige bedrijfstak waar het redelijk goed mee ging was de chemie. In de eerste helft van de jaren tachtig werkten hier ongeveer evenveel mensen als in 1960. De dienstensector kon deze teruggang onvoldoende compenseren, ondanks de snelle groei van de gezondheidsdiensten, het onderwijs en de zakelijke dienstverlening. De werkloosheid was hoog in 1985, verhoudingsgewijs hoger dan in heel Nederland, maar niet omvangrijker dan in de andere industrieprovincies Overijssel en Limburg (CBS statline; Veraghtert 1997, p. 174-189; Van Gaal 1997, p. 215, 216).

Het herstel van de conjunctuur in de tweede helft van de jaren tachtig had positieve effecten op de industrie. Het aantal banen groeide weer, met name in de chemische industrie. Tussen 1978 en 1990 was de industriële tewerkstelling in Brabant met 6 procent gegroeid, regionaal was die groei veel groter, zoals in Bergen op Zoom met meer dan 30 procent. De werkloosheid daalde in een rap tempo en was in 1990 al lager dan het nationale gemiddelde. Zorgelijk was echter dat Philips, de belangrijkste werkgever, structureel minder werk bood, waarmee ook de werkgelegenheid bij de tientallen toeleveranciers daalde (CBS statline; Veraghtert 1997, p. 174-189; Brusse 2008, p. 297).

De absolute toename van het aantal banen in de nijverheid bleek een tijdelijke ontwikkeling. Vanaf het begin van de jaren negentig was, zowel

bij dalende als stijgende conjunctuur, sprake van een constante afname. In 2011 was circa 19 procent van de banen in Brabant te vinden in de nijverheid, in Zuid- en Noord-Holland achtereenvolgens ruim 13 en ongeveer 10 procent, in Nederland als geheel zo'n 15 procent (zie tabel 9). Nog steeds was Brabant relatief meer geïndustrialiseerd, maar de teruggang van de nijverheid was sterker dan in Nederland. In Overijssel waren in 2011 relatief gezien zelfs meer banen in de nijverheid dan in onze provincie. In de 360 jaar economische geschiedenis van Brabant die zich na 1650 heeft afgespeeld, is de gelijkenis van de economische structuur met die in Noord- en Zuid-Holland nooit zo groot geweest als aan het begin van deze eeuw. Neemt men echter het aandeel van de nijverheid in de totale bruto toegevoegde waarde (basisprijzen) per provincie in ogenschouw, dan ziet men dat dat in Brabant en Overijssel 29 procent was en in Zuid- en Noord-Holland respectievelijk 21 en 13 procent (voorlopige cijfers 2010).

Het was evenwel de dienstensector die ook in Brabant voor de meeste welvaart zorgde. De cijfers uit tabel 8 kunnen maar zeer ten dele naast die van tabel 9 gelegd worden, onder meer vanwege de gewijzigde klasse-indeling en definities, maar met enig voorbehoud is toch iets te zeggen over de veranderingen op bedrijfsklasseniveau. Anders dan in 1990 en vorige jaren, was de handel in 2011 van meer dan gemiddelde betekenis. Dat is een opvallende toename, gezien het feit dat de provinciale industriële productie was gedaald. Brabant werd in toenemende mate een verdeelcentrum van goederen die elders werden vervaardigd. Hoewel de bedrijfsklasse vervoer en opslag relatief klein was, is de positie van de provincie als distributienetwerk verstevigd sinds 1990. Met name West-Brabant heeft zich op dit gebied ontwikkeld.

De zakelijke dienstverlening is het sterkst gegroeid, van 6,1 procent in 1990 (vrije beroepen, tabel 8) naar 17,7 procent in 2011 (Nederland: 7,9 naar 17,2 procent). Deze toename is groter dan elders, de provincie heeft hiermee een duidelijk profiel gekregen, maar heeft het westen nog niet geëvenaard. De gezondheidsdiensten zijn ook aanzienlijk in betekenis toegenomen, maar daarbij lijkt Brabant achter te lopen, ten dele door het ontbreken van een academisch ziekenhuis. Hoewel het onderwijs aanzienlijk is verbeterd en de provincie twee universiteiten en een aantal grote en vermaarde hogescholen telt, laat tabel 9 zien dat in 2011 verhoudingsgewijs minder mensen in het onderwijs werkzaam waren dan elders. Het gemiddelde onderwijsniveau van de beroepsbevolking lag hier in 2011 dan ook iets beneden het nationale.

Tabel 9. Beroepsstructuur Noord-Brabant en andere provincies in Nederland 2011 (%)

Bedrijfsklasse SBI 2008	Zuid-Holland	Noord-Holland	Groningen	Overijssel	Gelderland	Noord-Brabant	Limburg	Nederland
industrie	7,2	6,2	10,8	13,5	10,7	13,6	13,8	9,6
bouw	5,1	3,3	3,9	6,0	4,8	4,9	3,6	4,6
overige nijverheid	0,9	1,0	2,0	0,8	0,9	0,7	0,9	0,9
totaal nijverheid	13,2	10,5	16,7	20,3	16,4	19,2	18,3	15,1
landbouw en visserij	1,6	1,0	0,7	1,0	1,2	1,3	2,2	1,2
handel	16,7	16,7	13,4	16,1	16,8	17,4	16,3	16,6
vervoer en opslag	5,5	5,8	3,4	4,2	4,2	4,3	5,1	4,8
horeca	3,6	5,3	3,4	4,0	4,0	4,1	5,0	4,2
informatie en communicatie	2,8	4,5	3,2	1,8	2,0	2,0	1,7	2,9
financiële dienstverlening	2,8	5,3	2,0	2,2	2,6	2,7	2,3	3,3
verhuur en handel onroerend goed	1,0	1,1	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,9
specialistische zakelijke dienstverlening	6,9	8,0	4,3	4,8	5,8	5,8	4,3	6,2
verhuur en overige zakelijke dienstverlening	10,4	11,5	11	10,1	9,7	12,1	10,8	10,6
openbaar bestuur en overheidsdiensten	7,8	5,8	6,6	5,2	6,6	5,6	6,0	6,6
onderwijs	6,6	5,9	9,3	7,6	7,3	6,1	6,2	6,7
gezondheidsdiensten	16,8	14,8	22,9	19,3	19,0	15,8	18	17,3
cultuur, sport en recreatie	1,7	2,1	1,4	1,4	1,7	1,6	1,4	1,7
overige dienstverlening	2,3	1,7	1,3	1,6	1,9	1,3	1,4	1,9
totaal diensten	84,9	88,5	83,0	79,1	82,4	79,6	79,3	83,7

Bron: CBS statline, geraadpleegd februari 2013, voorlopige cijfers. Over Drenthe geen gegevens Beroepsstructuur naar aantal banen

De nijverheid is niet verdwenen. Brabant is nog steeds de thuisbasis van een aantal toonaangevende industrieën in onder meer de hightech-maakindustrie en de automotieve-industrie. Philips is een maatgevend bedrijf gebleven met een enorme regionale uitstraling, net als VDL. Een bijzondere ontwikkeling is de groeiende bedrijvigheid rond de 'maintenance', een activiteit die zich op het snijvlak van industrie en diensten bevindt. Ook de voedings- en genotsmiddelenindustrie blijft onderscheidend met belangrijke productiecentra van internationale concerns als Philip Morris in Bergen op Zoom, Coca-Cola in Dongen en Mars in Veghel. Maar zelfs in plaatsen als Eindhoven, Helmond, Bergen op Zoom en Tilburg, waar industrie van een meer dan gemiddelde betekenis is, zorgt de dienstensector voor de grootste bedrijvigheid.

De landbouw is, gezien de omvang van de beroepsbevolking, volledig gemarginaliseerd, maar deze constatering doet de betekenis van de bedrijfstak ernstig tekort. Tussen 1960 en 2000 nam het aantal varkens per

hectare nergens zo snel toe als in Brabant. Behoorde de provincie in 1960 tot gebieden met het minste aantal runderen per hectare, in 1986 had men juist het hoogste aantal (Bieleman 2008, p. 516, 517, 537). De boeren hebben de productiviteit tot enorme hoogte weten op te schroeven, zodat overproductie en milieuproblemen hen aan het einde van de vorige eeuw dwongen pas op de plaats te maken. Ze waren overigens niet de enigen. De bedrijfstak, hoe klein ook, is van essentieel belang voor de vitaliteit van het platteland en staat momenteel voor belangrijke keuzes op het gebied van duurzaamheid en economie.

De tweede metamorfose van Brabant in de twintigste eeuw gebeurde zonder structurele pijn. Weliswaar had de provincie het rond 1980 zeer zwaar, maar ze herpakte zich. In de eerste helft van de jaren tachtig was de werkloosheid hoog, maar in 2010 op het laagste niveau sinds 1981. Tussen 1970 en 1990 groeide de economie sneller dan in Nederland. De provincie liet ook Noord- en Zuid-Holland achter zich. In het laatste decennium van de twintigste eeuw en het tweede millennium was de groei ook bovengemiddeld. In 2000 lag het bbp per hoofd in Brabant hoger dan het landelijke gemiddelde: de provincie hoefde slechts enkele provincies boven zich te dulden (CBS statline; Brusse, Van den Broeke 2005, p. 295). Dat mag een bijzondere prestatie en misschien wel een wonder heten voor een gewest dat zo'n grote overgang meemaakte.

Over de oorzaken van het Brabantse wonder is nog te weinig bekend, maar de achtergronden van een aantal ontwikkelingen zijn duidelijk. De vestigingsplaatsfactor lage lonen had zijn betekenis in de jaren zestig verloren; veel bedrijven waren sindsdien verdwenen of hadden hun activiteiten vanwege de hoge lonen verplaatst. Goede bereikbaarheid en vooral de beschikbaarheid van voldoende goed geschoold personeel zijn echter van groot belang gebleven. Goed onderwijs was van grote betekenis voor de groei van de kennisintensieve industrie, een terrein waarop Brabant zich steeds meer profileert. De rol van de ondernemer is evident. Zonder Wim van der Leegte geen VDL Groep, waar duizenden mensen van afhankelijk zijn. Ondernemerschap en de betekenis van netwerken van ondernemers zijn van een onschatbare waarde.

Interessant zijn de historische wortels van bepaalde ontwikkelingen: Philips is al 130 jaar een speler van het grootste belang. Veel van zijn vroegere concurrenten in het buitenland hebben al lang geleden het loodje gelegd. Het bedrijf is de bron van nieuwe bedrijvigheid, zoals van ASML in

Veldhoven, opgericht in 1984 en inmiddels een groot concern. De aanleg van vliegveld Woensdrecht voor de oorlog en later de ontwikkeling van Aviolande, bleek de basis voor een zeer belangrijke economische ontwikkeling. Het begrip padafhankelijkheid dringt zich hier weer op. Vaak ook nam de economie een wending, zoals de neergang van de textielnijverheid na 1960, een industrie die in de zeventiende eeuw van groot belang werd.

Helder is dat de overheid een belangrijke rol heeft gespeeld. Het regionale ontwikkelingsbeleid heeft ervoor gezorgd dat bepaalde gebieden, zoals Bergen op Zoom, een comeback konden maken. Nieuwe gebieden konden tot ontwikkeling komen, zoals Moerdijk waar de industrie zich met behulp van de overheid vanaf de jaren zeventig tegen de trend in sterk ontwikkelde. Dankzij die ontwikkeling is de 'biobased economy' in Bergen op Zoom een van de pijlers van een cluster waar de provincie veel toekomst in ziet (Brusse 2008, p. 292-300).

Kortom, vele factoren hebben bijgedragen aan het wonder van Brabant. Welke dat waren en in welke mate ze daaraan bijgedragen hebben, moet nader onderzocht worden. Dat is temeer van belang omdat de regio de toekomst heeft als gevolg van de Europese eenwording, de afnemende betekenis van de nationale staat en de toenemende mondialisering van de economie. Bovendien lijkt het Brabantse wonder te zijn uitgewerkt. Tussen 2000 en 2010 groeide de economie hier trager dan gemiddeld.

HET NIEUWE BRABANT EN DE AGENDA VAN BRABANT

De auteurs van *Het Nieuwe Brabant* en hun tijdgenoten in de jaren vijftig van de vorige eeuw hadden een duidelijke kijk op de provinciale economische ontwikkelingen in verleden, heden en toekomst. In hun ogen stond het gebied er in de vroeg-moderne tijd slecht voor. Vanaf het moment dat Brabant een volwaardige provincie was, ging het volgens hen veel beter. Hoewel het gebrek aan historische kennis het moeilijk maakte om een goed oordeel te vellen over het verleden, paste deze visie in de emancipatiegedachte die in de provincie werd gekoesterd. Dit hoofdstuk heeft laten zien dat Brabant het in de achttiende eeuw minder slecht deed dan vaak gesuggereerd is en dat de provincie zich in de negentiende eeuw minder snel ontwikkelde dan dikwijls is gedacht.

Wat betreft het heden, oftewel de jaren vijftig, waren ze terecht trots op de grote prestaties van de industrie in de eerste helft van de twintig-

ste eeuw, maar dat maakte hen ook ietwat blind voor de tekortkomingen van de provinciale economie. Hoewel de provincie een inhaalslag had gemaakt, was de achterstand nog lang niet ingelopen en waren de grote inkomensverschillen een probleem.

Het beeld van de toekomst werd gekleurd door het recente verleden en het heden, zodat ze vooral oog hadden voor de industrie. Daar moest in geïnvesteerd worden, zodat de snel groeiende bevolking kon worden opgevangen en de provincie nog welvarender zou worden. Men was het erover eens dat de landbouw weinig perspectief had. De dienstensector als bron van welvaart had men niet in het vizier. Deze had echter de toekomst, zo is gebleken, hoewel Brabant ook nu nog tot de meest geïndustrialiseerde gebieden van Nederland behoort.

In de jaren vijftig was de provincie ambitieus en dat is ze nog steeds, zo blijkt uit de *Agenda van Brabant* en dat is goed, want zonder ambities bereikt men niet veel. De ideeën in deze nota sluiten aan bij het economisch profiel dat Brabant nu heeft en lijken daardoor gefundeerd. Dat leken de op het industriële profiel gebaseerde aspiraties van de jaren vijftig echter ook.

LITERATUUR EN BRONNEN

- Agenda van Brabant. Traditie en Technologie*, 's-Hertogenbosch 2010. Gepubliceerd op www.brabant.nl
- Atzema, O.A.L.C., E. Wever, *De Nederlandse Industrie. Vernieuwing, verwevenheid en spreiding*, Assen 1999.
- Bartels, C.P.A., *Regio's aan het werk. Ontwikkelingen van de ruimtelijk spreiding van economische activiteiten in Nederland*, Den Haag 1980.
- Bieleman, J., *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, Meppel 2008.
- Broadberry, S., K.H. O'Rourke, 'Introduction to Volume 1', S. Broadberry, K. H. O'Rourke (ed.), *The Cambridge Economic History of Modern Europe Volume 1: 1700-1870*, Cambridge 2010, p. 1-4.
- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in de 19^e eeuw (1813-1870)*, Den Haag 1929.
- Brugmans, I.J., *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw, eerste stuk*, Den Haag 1956.
- Brusse, P., W. van den Broeke, *Provincie in de periferie. De economische geschiedenis van Zeeland 1800-2000*, Utrecht 2005.
- Brusse, P., *De dynamische regio. Economie, overheid en ondernemerschap in West-Brabant vanaf 1850*, Utrecht 2008.
- Crijns, A.H., *Van overgang naar omwenteling in de Brabantse land- en tuinbouw 1950-1985. Schaalvergroting en specialisatie*, Tilburg 1998.
- Dennison, T., J. Simpson, 'Agriculture', S. Broadberry, K.H. O'Rourke (ed.), *The Cambridge Economic History of Modern Europe Volume 1: 1700-1870*, Cambridge 2010, p. 147-164.
- Doremalen, H. van, 'Van industrie naar

- dienstverlening', C. Gorisse (red.) *Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw*, Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Tilburg 2001, p. 429-449.
- Engelen, T., 'Bestaan in Den Bosch. Bevolking en economie', 's-Hertogenbosch. *De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*, Zwolle 1997, p. 307-329.
- Gaal, F.J. van, 'Arbeidsverhoudingen en welzijn', H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant III. Dynamiek en Expansie 1945-1996*, Amsterdam-Meppel, Boom, 1997, p. 207-225.
- Gerwen, J. van, C. Seegers, 'De industrialisatie van Nederland en het industriële grootbedrijf: beeld en werkelijkheid', *NEHA-JAARBOEK voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 66, 2003, p. 138-170.
- Gogel, I.J.A., *Memoriën en correspondentiën betrekkelijk den staat van 's Rijksgeldmiddelen in den jaren 1820*, Amsterdam 1844.
- Graaff, A. de, 'De industrie', *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen II*, Utrecht-Antwerpen 1952, VIII-3-VIII-206.
- Gurp, G. van, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1620-1820*, Tilburg 2004.
- Harkx, W.A.J.M., *De Helmondse textielnijverheid 1794-1870*, Tilburg 1967.
- Horlings, E., *The economic development of the Dutch service sector, 1800-1850. Trade and transport in a premodern economy*, z. pl. 1995.
- Haupt, S.P.L., L. Schön, 'Sectoral developments, 1945-2000', S. Broadberry, K.H. O'Rourke (ed.), *The Cambridge Economic History of Modern Europe Volume 2. 1870 to the present*, Cambridge 2010, p. 333-360.
- Inkomensverdeling 1950*, CBS.

- Israel, J., *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, Oxford 1995.
- Jansen, F.L., 'Verandering in verkoop-techniek en koopgedrag', H.F.J.M van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant II. Emancipatie en industrialisering 1890-1945*. Amsterdam-Meppel, Boom, 1996, p. 216-230.
- Janssen, J., *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000*, Tilburg 2006.
- Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Nijmegen 1976.
- Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch, gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)*, Tilburg 1986.
- Klemann, H.A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam 2002.
- Knibbe, M., *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and Institutional Change*, Amsterdam 1993.
- Kooij, P., 'Stad en Platteland', F.L. van Holthoorn (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en Samenhang*, Assen 1985, p. 93-119.
- Kurstjens, J.W., 'De verstedelijking van Noord-Brabant', *Noord-Brabant* 4, 1965, p. 263-279.
- Linssen, G.C.P., *Van Spaendonck: een case-study naar bemiddelingsgedrag. Een schets van een spilfunctie, die mr. dr. B.J.M. van Spaendonck (1896-1967) innam temidden van bedrijfsleven en overheid*, Tilburg 1994.
- Malanima, P., 'Urbanization', S. Broadberry, K.H. O'Rourke (ed.), *The Cambridge Economic History of Modern Europe Volume 1: 1700-1870*, Cambridge 2010, p. 235-264.
- Messing, F.A.M., *Het ontstaan van Groot-Eindhoven 1890-1920*, Tilburg 1980.
- Metze, M., 'Familie Philips', J. Visser e.a. (red.), *Nederlandse Ondernemers*

1850-1950. Noord-Brabant, Limburg en Zeeland, Zutphen 2009, p. 182-196.

Oomens, C.A., G.P. den Bakker, 'De beroepsbevolking in Nederland 1849-1990', *supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek*, jaargang 1994-2.

Pel, H., 'Het was meer dan textiel alleen. Demografie, infrastructuur en economie 1814-1940', C. Gorisse (red.) *Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw*, Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Tilburg 2001, p. 267-321.

Quay, J.E. de, e.a., (red.), *Het Nieuwe Brabant I-III*, 's-Hertogenbosch, 1952-1955.

Sluyterman, K.E., *Ondernemen in sigaren. Analyse van bedrijfsbeleid in vijf Nederlandse sigarenfabrieken in de perioden 1856-1865 en 1925-1934*, Tilburg 1983.

Sluyterman, K.E., *Het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw*, Amsterdam 2003.

Smits, J.P., *Economische groei en structuurveranderingen in de Nederlandse dienstensector, 1850-1913. De bijdrage van handel en transport aan het proces van 'moderne economische groei'*, Amsterdam 1995.

Stratum, J.C.M. van, *Bevolking en beweging 1750-1920. Historische demografie van Geldrop in economisch perspectief*, Tilburg 2004.

Trienekens, G.M.T., *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945*, Utrecht 1985.

Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad op 28 februari 1971, een uitgave van het CBS, Den Haag 1983.

Veraghtert, K.F.E., 'Industriële spits technologie vervangt traditionele bedrijfstakken', H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant III. Dynamiek en Expansie 1945-1996*, Amsterdam-Meppel, Boom, 1997, p. 174-190.

Veraghtert, K.F.E., 'Ontplooiing tot een modern industrieel gewest', H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant II. Emancipatie en industrialisering 1890-1945*. Amsterdam-Meppel, Boom, 1996, p. 192-215.

Veraghtert, K.F.E., 'Van ambachtelijke nijverheid naar industriële productie', H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I. Traditie en modernisering 1796-1890*. Amsterdam-Meppel, Boom, 1996, p. 223-240.

Visser, J. e.a. (red.), *Nederlandse Ondernemers 1850-1950. Noord-Brabant, Limburg en Zeeland*, Zutphen 2009.

Vries, J. de, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995.

Zanden, J.L. van, 'Inkomensongelijkheid en overheidspolitiek, 1938-1950', op depot.knaw.nl/2333/

Zanden, J.L. van, *De economische geschiedenis van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, Wageningen 1985.

Zanden, J.L. van, *Een klein land in de 20^e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*, Utrecht 1997.

Zanden, J.L. van, A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*, z. pl. 2000.

HET BREIN VAN BRABANT

Hij had geen enkele reden
eraan te twijfelen dat de zon
de grootste gloeipeer was ooit
door de NV vervaardigd
Philips was God
Philips was de Zonnekoning

BLOEMLEZING

A.F.T.H. VAN DER HEIJDEN

SAMENGESTELD DOOR JAN BRANDS

Stimuleren van ‘kennisindustrie’ vormt een speerpunt in het huidige regeeringsbeleid, dat vooral is gericht op economisch herstel. De provincie Noord-Brabant wordt wat dat aangaat als voorbeeldig bestempeld; denk alleen al aan de hightechbedrijven in en rondom Eindhoven. Maar dit regionale succes komt niet uit de lucht vallen: er is door achtereenvolgende generaties Brabanders hard voor gewerkt. Zo ook door de voorouders van Albert Egberts, de jonge held uit de romancyclus *De tandeloze tijd*. De selectie uit de diverse delen van de cyclus is speciaal voor *Het Nieuwste Brabant* samengesteld door Jan Brands, de ‘officiële exegeet’ van Adri van der Heijden. Ook de tussenteksten zijn van zijn hand.

EEN SUBTIEL SOORT ONTUCHT

Vanaf zijn tiende werkte Paul van der Serckt, Alberts opa van moeders kant, op de Willem II-fabriek in Den Bosch, waar hij sigaren sorteerde. En oma bleef niet achter. Op enig moment verhuisden zij naar Eindhoven, waar ‘Pau’ als glasblazer bij Philips in dienst trad. Albert vertelt:

Mijn grootvader is van 1899. Op zijn tiende werd hij voor de eerste keer naar een fabriek gestuurd. Mijn grootmoeder op haar elfde pas – maar dat was in 1913, toen de wereld alweer een stuk menselijker was geworden.

Ze werkten in Den Bosch van meet af aan al bij dezelfde Willem II-vestiging waar ze – aanvankelijk voor een dubbeltje per dag, later voor een harde gulden in de week – sigaren sorteerden. Later mochten ze ze ook plakken en er een punt aan draaien. Maar ze leerden elkaar pas kennen toen zij net zestien en hij al bijna negentien was en op het punt stond dienst te nemen bij de huzaren.

In die tijd vormde het systeem nog zijn eigen karikatuur: geknechte jongens en meisjes via hun vingers en hun tong en hun speeksel intiem verbonden met hun sigaarrokende bazen. Er werd een subtiel soort ontucht met die kinderen gepleegd. De gave punt waarin ze zo’n sigaar moesten laten uitlopen, werd door de heren afgebeten en uitgespuwd. De vlam erin, het mondje getuit... en daar kringelde de mooie jeugd van mijn grootouders naar het plafond – jaarring na jaarring. Wat wilde ik ze in godsnaam nog verwijten?

Om hun gebrandofferde jonge jaren achteraf nog enige zin te geven konden ze niet anders dan voorwenden dat het goed en juist was geweest

allemaal. Mijn grootouders spraken over die tijd met een weemoed die niet eens geveinsd leek. En toen bleek dat hun kinderen niet vóór hun veertiende aan de slag mochten, haalden ze hun neus op en beweerden op hoge toon dat de jeugd van vandaag het ‘veels te makkelijk’ had en dat er weinig goeds uit voort kon vloeien, nu het jonge grut zo veel tijd kreeg om ‘langs de straat te lopen’.

De ouden waren zelfs te afgestompt om nog lering te kunnen trekken uit hun eigen vernederingen. Al hun kritisch vermogen was in de kiem gesmoord – maar niet gestikt, want er had zich een verbluffend vermogen tot kankeren uit ontwikkeld.

‘IK PIS KLEUR EN VUUR’

Ook op andere wijze zetten Alberts grootouders hun lichaamssappen in om de industrialisatie van het Brabantse platteland te ondersteunen. Ook al deed hij er altijd wat geheimzinnig over, Paul van der Serckt wist daarover mee te praten. ‘Ik pis kleur en vuur’, wat bedoelde opa daar nou mee? Van hemzelf kreeg Albert het nooit te horen, maar een toevallige ontmoeting met zijn oudtante Nel brengt uitkomst.

Mijn langste sleutelzinnetje luidde: ‘Ik pis kleur en vuur.’ Een uitdrukking van mijn grootvader, vaak gebezigd na toiletbezoek. Intiemer taal had hij nooit gebruikt, en zou hij ook nooit gebruiken, die verder zo gesloten en preutse man. Hij gaf er een grens mee aan: tot hier wil ik gaan, en niet verder. Hij weigerde me, ondanks mijn aandringen, uit te leggen wat hij ermee bedoelde. De enige herinnering die met het uitspreken van de vijf woorden op te roepen viel, was die aan mijn grootvader, terugkerend van het toilet, langs zijn neus weg opmerkend: ‘Ik pis kleur en vuur.’ Vervolgens dook hij, zijdelings aan tafel zittend, weer in zijn krant, en dat was dan dat. Toch betrok ik het zinnetje vaak in mijn zandbakritueel, misschien eerder om het geheim ervan te ont-raadselen dan om mijn grootvader in volle glorie op te roepen.

In de tram zat, met samengeknepen oogjes tegen de laaghangende zon, alleen een oud dametje. Albert, sterk ontнуchterd, herkende haar onmiddellijk: de oudgediende van de Wittenkade.

‘Tante Nel...’ Ze was niet op de begrafenis van haar broer geweest, vorige week.

‘God, Albertje, wat issie groot geworden. ‘t Is toch wat. Ga zitten, m’n jongen.’

Ze zei het alsof ze hem een plaats aanbood in haar eigen huiskamer, en in zekere zin klopte dat, want ze bracht al jaren het grootste deel van haar dag in de tram door. Met de een of andere obscure lege fles doorkruiste ze de stad op zoek naar het juiste kruideniertje dat haar het statiegeld zou willen restitueren. Vaak had zo’n buurtwinkel het merk van de fles nauwelijks overleefd, maar een enkele keer bestond hij nog, en dan was de kleine neringdoende niet te beroerd tante Nel haar vijftien cent uit te keren. Nu vervoerde ze in haar boodschappennetje twee lege Lodalineflessen, de ene met dop, de ander zonder.

‘Voor die ene krijgt u geen statiegeld meer, tante. “Het petje moet er nog op zitten,” zeiden wij vroeger.’

‘Jawel, jawel. Laat dat maar aan jouw oude tante Nel over, kleine dondersteen die je d’r bent. Mij krijgen ze niet klein. Gisteren nog... denken ze me te bestellen in de zeuventien. Nou moet je weten dat m’n brillenkoker sprekend op een portefullie lijkt... In enen is m’n brillenkoker weg. Die lag bovenop m’n boodschappen. Mooi dat het m’n portemonnee niet was. Die lag onderop... Gefopt.’

‘Hoeveel zat erin?’

‘Nou, toch zeker vijftiwintig gulden.’

‘En wat heeft u voor die bril betaald?’

‘Tweehonderd.’

‘Gefopt, zegt u dat wel. Nu ik u toch zie, tante... wat kan mijn grootvader toch zijn leven lang bedoeld hebben met die uitdrukking “ik plas kleur en vuur”?’

‘Och, dat was echt weer zo iets geks van mijn broer Pau...’

Het viel Albert op hoe weinig zijn oudtante Nelly veranderd was, in al die jaren van strijd met de autoriteiten om haar woninkie aan de Kostverlorenvaart te mogen behouden. Haar astmatische stem, die soms nog wat brokkelige resten Bosch dialect blootlegde, bleek uitstekend geschikt voor het zangerige Amsterdams dat ze zich in de loop van veertig jaar eigen had gemaakt. Met haar gedrongen gestalte, haar gouden hoektanden en haar nog bijna zwarte haar had ze iets zigeunerachtigs, maar dat kwam stellig ook doordat ze vroeger ‘zo graag viool had willen leren spelen’.

“Ik pis kleur en vuur.” Vroeger in Den Bosch verkochten wij onze plas aan zo’n opkoper. Voor een paar stuivers per maand, schat ik, veel was ‘t niet. We moesten de po telkens leeggieten in speciale tonnetjes, en die werden dan

opgehaald. De opkoper verkocht de plas weer door aan de ververijen... waar ze stoffen verven. Die was daar, om zo te zeggen, geschikt voor. Dus jouw opa piste kleur, vat je 'm, Albertje? En dat was niet het enige. Vuur piste-n-ie ook, want die opkoper krabde de... hoe heet 't... de zwavel, de fosfor uit z'n tonnen, en die verkocht-ie aan de luciferrenfabriek. Voor de luciferren. Echt iets voor Pau, om dat zo te zeggen, de gek. "Ik pis kleur en vuur." Hij had altijd al dat opstandige... dat socialistische... Als mijn moeder 's een centje over had voor een mooi gekleurd stoffe, en daar dan jurkjes van maakte voor mij en m'n zusjes... of als mijn vader met Pasen een lucifer afstreek om zo'n bijgeplakte sigaar van Willem II op te steken... en als iemand dan durfde zeggen: "Wat hebben we 't toch goed", weet je wat Pau, jouw opa, dan zei? Wat denk je, Albertje?'

'Ik wil 't graag weten, tante.'

"'Hoezo goed?'" zei-d-ie dan. "Kleur en vuur. Jullie kopen van je armoed je eigen pis terug."

'JA, IK BEN MIJN TIJD VER VOORUIT'

Overigens heeft opa Van der Serckt (ook wel 'opa Luns' genoemd vanwege zijn gelijkenis met de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken) behoorlijk wat in zijn mars. Of het nou de ruimtevaart betreft, de medische wetenschap of de ontwikkeling van de kleuren-tv, 'Pau' weet van wanten. Een vooraanstaande plaats in de huidige kennisindustrie zou hem zeker niet hebben misstaan. En hij beseft dat. 'Ja, ik ben mijn tijd ver vooruit', laat hij Albert weten.

Alberts grootvader had vertrouwen in de ontwikkeling der wetenschappen. Zijn hartstocht gold de ruimtevaart. Op zijn zevende verjaardag had Albert een ingewikkeld soort tol in de vorm van een spoetnik van hem cadeau gekregen. Het ding bestond uit twee tot een rudimentaire bol aaneengesmede metalen ringen, waarvan de kruispunten door een spil verbonden waren. De spoetnik werd met een hol voetje op de punt van een rechtopstaande breinaald geplaatst. Om de spil, die zich in het verlengde van de breinaald bevond, was een witte nylon draad gewonden, die met één ruk diende te worden losgetrokken. Niet geheel rechtstandig, maar elegant deinend, hield de kunstsatelliet zich op die spitsroede minutenlang in evenwicht. Hij draaide zo snel, dat voor het oog een gave bol

ontstond. Opa's verrukking overtrof die van Albert.

Maar ook de toekomst van de medische wetenschap zag hij rooskleurig in. Voelde hij vandaag of morgen de dood naderen, zo betoogde opa Luns keer op keer, dan zou hij zich snel laten invriezen om in een later tijdperk, 'wanneer de doktoren zo ver zijn dat ze je twee keer zo lang in leven kunnen houden', te worden ontdooid en opgewreven. Hij worstelde alleen nog met enkele ondergeschikte problemen... kleinigheden, meer niet... Hadden ingevrorenen, bij voorbeeld, stemrecht? Konden zij in een erfenis delen? Hoe zat het, kortom, met de stijfgevroren plank als rechtspersoon? Hij was er nog niet helemaal uit.

Voorlopig keek grootvader Van der Serckt reikhalzend uit naar de verwezenlijking, door zijn bazen, van de kleurentelevisie.

Die zondagmiddag, na het eten, zou hij er Albert een voorproefje van laten smaken... Hij begon niet de Duitse zender in te schakelen, die een natuurfilm gaf. Het vertrouwde bleekblauwe licht vulde de huiskamer, maar niet voor lang. De man stond met de rug naar zijn kleinzoon over het toestel gebogen, zodat de jongen niet kon zien wat hij in zijn schild voerde. Al gauw hing er een rode gloed over de meubels. Opa Luns deed een stap opzij en schreeuwde: 'Is dat kleurentelevisie of is dat geen kleurentelevisie.'

Alberts grootouders hadden een bakker die – niet uit winstbejag, maar louter om zijn klanten wat op te vrolijken – elke zaterdag een andere kleur cellofaanpapier om zijn krentenbroden deed. Opa Luns verzamelde de wik-kels, dat wil zeggen: alleen de elementaire kleuren. Rood, blauw en geel. Hij hing ze nu een voor een voor het televisiescherm, daarbij een porseleinen beeldje (voorstellende een zich van het nest verheffende vogel) als pressepapier gebruikend.

'Moet je opletten,' zei hij opgewonden. 'Ik ga nu twee vellen over elkaar heen hangen. Een blauw en een geel. Dan krijg je zuiver groen. Zie je? En nu rood en blauw... Krijg je pimpelpaars. Gezien? Ga zo maar door. Ik kan ook twee verschillende kleuren naast elkaar hangen. Geel en rood, bij voorbeeld. Maar mooier is geel en paars, want die zijn... die zijn... hoe zei Hasje dat ook weer? Complementair.'

'ZAGEN, ZAGEN EN NOG EENS ZAGEN'

Als Philips-medewerker heeft de oude Van der Serckt natuurlijk als een

van de eersten een tv-toestel in huis. En ook al is het niet zijn favoriete genre muziek, aardig als ie is, wil hij Alberts ontluikende belangstelling voor ‘klassiek’ niet in de weg staan. Bij ontwikkeling hoort ook enige cultuur, nietwaar? Maar ja, buurman Nico van Dartel komt toch echt voor De Jantjes.

Kort na het eten had opa Luns de televisie alvast ingeschakeld. Er werd muziek gemaakt door heren in smoking. Een steeds herhaalde melodie, die Albert al eerder gehoord moest hebben, want hij kwam hem eindeloos vertrouwd voor. Bekoorlijke muziek die hem allerlei wonderschone voorneemens deed maken. Zijn grootvader, altijd rusteloos in beeld lopend met zijn hand naar de keuzeknop uitgestrekt, had al een paar keer voorgesteld iets anders op te zetten.

‘Hier hou jij toch niet van, wel?’

Albert smeekte hem het programma te laten staan. Er was een podium vol mannen met instrumenten, waarvan er maar een paar bespeeld werden. Een hobo, een fagot, begeleid door een strak ritme op de kleine trom. Steeds dezelfde melodie, herhaald op telkens weer andere instrumenten, zich samenvoegend tot een groeiend orkest... De muziek zwol aan.

Door de keuken was, uiterst langzaam, iets lawaaierigs naar de kamer op weg. Het piepen van stalen veren... stokken die tegen de aanrechtkastjes stootten... maar ook gehijg, gerochel, een hoest.

‘Goei volk, goei volk.’ Op de drempel verscheen, door krukken gestut, Nico van Dartel. ‘Avond samen.’

Hij krukte verder de huiskamer in. ‘Zo, menneke,’ zei hij tegen Albert. Nog even hield de man zich tussen zijn stutten overeind, liet zich toen zwaar ademend achterover vallen in de luie stoel bij de kachel.

Alle strijkers waren nu in beeld. De muziek scheen een climax te naderen. Van Dartel haalde zijn horloge te voorschijn. ‘Ik weet niet of ge ‘t weet, Pau, maar De Jantjes beginnen om half negen. Binnen de minuut dus.’

‘Albert wil dit graag zien,’ zei opa Luns.

‘Wat dan?’ Nico van Dartel zette zijn bril op. ‘O, dat... Het gezaag! Dat is toch niks voor jou, menneke. Die kerels doen niks als zagen. Ze zagen die kastjes dwars doormidden. Anders niks. Zagen, zagen, en nog eens zagen. Ze houwen pas op als alles in tweeën ligt. Eerder niet. Wat koop je daar nou voor?’

Albert hoorde niets meer van de muziek. Hij zag alleen nog die zaagbewegingen. Nico van Dartel had er de melodie aan ontnomen. Hij zaagde de violen in tweeën.

‘Zet maar op Holland,’ riep de man naar zijn gastheer. ‘Albert vindt er toch niks aan. – Wel, jongen?’

‘Nee, meneer.’ Hoe had hij de grote mensen, voor wie muziek nooit iets anders was dan ‘een mopke op een mondmuziekske’, kunnen uitleggen wat hem gegrepen had?

‘O, dat wou’k ook zeggen. En nu... opgelet. Daar komen de jantjes.’ En met zijn verwoeste stem zong hij:

Daar komen de jantjes

tadidadaa...

Daar komen de jantjes

Jaja, jaja-aa...

Opa Luns schakelde om nog voor het muziekstuk ten einde was. Maar de duizend maal herhaalde melodie bleef nog lang in Alberts hoofd hangen.

‘LIEFDE OP ‘T UURSTE GEZICHT’

Net als haar ouders gaat Hanny van der Serckt, Albert Egberts moeder, zodra ze niet meer leerplichtig is onmiddellijk werken. Hanny komt in dienst bij schoenenfabriek Lata, waar zij haar toekomstige man, Albert Egberts – de zoon van ‘Houteren Bert’, een klompenmaker uit Son – leert kennen.

Hanny van der Serckt mocht zich een echte bofkont noemen, want haar veertiende verjaardag viel op een zondag; anders had ze nog de dag zelf moeten beginnen. Nu hoefde ze ‘s maandags pas aan de slag. Het leven zat vol onverwachte meevallers.

Het jaar was 1941. Ze werd te werk gesteld op een schoenfabriek in Best, vóór de oorlog opgezet door de Tsjechische familie Lata. De Lata’s vormden een dynastie die er in Best een chic soort getto op nahield: het zogenaamde ‘Latadorp’, met een eigen school en al. Op een speciaal internaat werden de toekomstige Latachefs opgeleid.

De Lata’s lieten Hanny van der Serckt aan hun produkten de laatste hand leggen: ze zetten haar aan het ‘veteren’, wat betekende vetters in gereedgekomen schoenen rijgen. Niemand kon die Tsjechen verwijten dat ze ten aanzien van de nieuweling Marx geheel en al aan hun laars laptten.

Zij zag tenminste het eindresultaat van het arbeidsproces waar ze deel aan had. Op het begin van de keten, die over leesten liep en waarvan zij de laatste schakel was, had ze minder zicht. Hij slingerde zich in haar voorstelling tot diep in een donker Boheems woud, waar een bebaarde jager van tijd tot tijd een hert schoot en ter plekke vilde. (Ze las boeken.)

Lang bleef Hanny de laatste schakel niet. Net toen ze een beetje handigheid in het veteren begon te krijgen werd ze overgeplaatst naar een afdeling ergens midden in de keten, de 'Plakpot', waar hakken en zolen onder de schoenen werden gelijmd. Ze hielden er haar een hele tijd – tot de chef vond dat ze te veel kletste en giechelde met de andere meiden. Hij noemde haar de gangmaakster en na overleg met de bedrijfsleider bracht hij haar persoonlijk naar de rij bakken waarin schoensmeer werd bereid: niet alleen het smerigste, ook het ongezondste werk van de hele fabriek. Er stonden meer jongens dan meisjes en het was daar, in het zwartste van het zwartste, dat ze vijftien jaar oud Albert Egberts leerde kennen.

Hij had sinds hij er in '39 begonnen was zo ongeveer alle afdelingen van de Lata doorlopen, en dat waren er nogal wat. Die Tsjechen vertrouwden niets en niemand en maakten daarom alle hulpprodukten zelf. Zo hadden ze een eigen papierafdeling waar dozen en andere inpakmaterialen vandaan kwamen; een eigen drukkerij die op al dat papier hun handelsmerk moest stempelen; een smidse waar ze leesten smeeden met zoveel vuur dat de hamerslagen tot op de veterafdeling doordrongen; en een rubberfabriek, die ook nog ander schoeisel voortbracht (het had meer van kousen weg en werd niet per paar maar uitsluitend per drietal verkocht). Overal werkte de jongen voor een dubbeltje per uur een paar maanden, hooguit een half jaar, en werd dan weer doorgestuurd om soortgelijke redenen als het meisje. Toen hij eens onder werktijd een praatje stond te maken, kreeg hij door zo'n Tsjech een leest naar het hoofd geslingerd, die hem aan een oor verwondde.

Zo waren de jongen en het meisje, zigzaggend door het produktieproces, al die tijd al naar elkaar onderweg: de eindbestemming van alle nietsnutten, sloddervossen en kletsmajors lag bij die bakken met schoensmeer.

Hanny werd een heel eind van Albert geplaatst, diagonaal tegenover hem, maar ze hadden elkaar onmiddellijk in de gaten. Zij kreeg nog voor het einde van de eerste ochtend de groeten doorgefluisterd, die onderweg van mond tot mond nog wat werden aangedikt. Het meisje naast haar (Maaïke Kopland, die haar boezemvriendin zou worden) verzorgde de slotversie.

'Hij zegt: het is liefde op 't uurste gezicht... Hij heet Albert: We noemen 'm Altje. Altje Vlug van d'n Dommelbrug. Maar hou 'm in de gaatjes, meid,

want 't is n'n dolle, d'n dieje. Wij kennen 'm al langer als vandaag... Hij wil gère wêten hoe dedde gij hiet.'

De naam 'Altje Vlug van d'n Dommelbrug' opende voor Hanny een vrolijke wereld van meisjesboeken, waarin ieder zijn eigen bijnaam had. Het speet haar onmiddellijk er zelf geen te hebben.

'Moet-ie zelf maar komen vragen, als-t-ie daar zo nieuwsgierig naar is.' Wat na mondelinge overlevering werd: 'Ik zou u dat in het schaftuur gaarne persoonlijk willen mededelen. Vriendelijk gegroet. De onbekende.'

De ongezonde kanten aan het werk bleken tevens de opwindendste. Uit de troggen warme schoensmeer, waarin grote hoeveelheden terpentijn verwerkt waren, stegen dampen op die de kinderen bedwelmden, dronken maakten... Ze gingen een chemische verbinding aan met hun levenslust, die dampen. Vroeg of laat kwamen de tongen los en werd er verhit op los gezwetst. In het donkerste deel van de fabriek veranderden jongens en meisjes in een open boek. Hun diepste dromen, gedachten, fantasieën – te grabbel gegooid met een lach. Er viel klare poëzie te beluisteren voor wie er oor naar had.

De opzichter, een 'kienhauer' (kattenmepper) uit Helmond, had vooral tot taak goed naar de gesprekken te luisteren. Begonnen die al te fantastische vormen aan te nemen, dan moest hij de kinderen met hun quatsch een kwartiertje de buitenlucht in sturen.

'Snotverdriedubbeltjes, wat 'n lulkoek toch weer, jongens. Gaat maar eens tien minuutjes in het gras liggen. Ik roep wel als de soep getrokken is.'

Met hun ogen knipperend tegen het felle daglicht wankelden ze naar buiten en lieten zich, jongens en meisjes door elkaar heen, neervallen aan de kanaaloever, waar het geoudehoer nog een poosje ongeremd werd voortgezet. In zo'n opgedrongen roes hebben mijn ouders als kinderen van vijftien en zeventien elkaar gevonden. Hanny, ogen dicht, had haar hoofd op het bovenbeen van Maaïke Kopland liggen. Albert strekte zich naast haar uit en in zijn verhoogde brutaliteit zocht hij met zijn hand naar de hare. Zij – 'Maaïke, ze beginnen weer te klieren, hoor' – trok haar hand als in een reflex onmiddellijk terug. Maar toen ze door haar oogharen zag dat hij het was, Altje Vlug van de Dommelbrug, liet ze haar hand als een steen terug vallen op de zijne, die in het gras was blijven liggen. Ze dorsten geen van beiden de ander vast te pakken, zodat die twee handen als wildvreemde dingen tegen elkaar aan bleven liggen. Tot het onvermijdelijke vlechtwerk van vingers begon.

Later begon het stoeien, als een verkapte vorm van vrijen. Het was in die tijd de gewoonte dat een meisje haar jongen harde klappen gaf, voornamelijk om haar vriendinnen te laten zien hoe ver ze kon gaan, maar onbewust ook om alvast revanche te nemen voor de vernederingen die haar te wachten stonden als het ooit op trouwen aan zou komen. Hanny haatte het slaan. Maaike was er een kampioen in: tanden in haar onderlip gedrukt sloeg ze met steeds vlakker hand op steeds gevoeliger plaatsen – de bovenarmen, de rug – van de jongen, die bleef glimlachen om te tonen dat het hem absoluut niet deerde. De rollen omgedraaid voordat ze voorgoed vastlagen.

Hun ploeg maakte uitsluitend zwarte schoensmeer, waarvan het overgrote deel, dat in literpotten werd verzonden, voor het Oostfront bestemd was. Elders in het bedrijf werden ten behoeve van de strijders daar kniehoge zwarte laarzen gefabriceerd en de Lata had zich verbonden ook spullen voor het onderhoud te leveren. Poetsen moesten de soldaten zelf doen ('Insmeren, even laten intrekken, en uitboenen' – het stond allemaal op het etiket, in verschillende talen), maar dat kon je wel aan ze overlaten: geen ss'er wilde tenslotte sterven in bestofte laarzen.

Albert vertrouwde Hanny toe dat hij een oudere broer aan het Oostfront had liggen. Egbert heette hij. 'Egbert Egberts' klonk Hanny in de oren als een streng voortmarcherende naam. Ze zag van die broer alleen de benen voor zich: het ene gestrekte been dat voor het andere werd gezet... Egbert... Egberts... Egbert... Egberts... Egbert... en zo door, in oostelijke richting. Hanny begreep al gauw dat deze Egbert Alberts lievelingsbroer en lichtende voorbeeld was.

Via de schoensmeer waar hij dagelijks in stond te roeren, en die hem bedwelmde, wist Albert zich nauw verbonden met zijn broer. Het kwam erop neer dat hij diens laarzen poetste. In de zwarte smurrie prepareerde Albert de vlijmscherpe sporen van licht die Egbert ginds bij elke stap uit de enkels zouden schieten.

VERTEDERD

Achteraf, inmiddels verslaafd aan de dope, kijkt Albert Egberts jr. met weemoed terug op deze vertederende fase in het leven van zijn ouders.

Nu mijn eigen roes, als ik het zo nog mag noemen, de hoogste graad van onvrijwilligheid heeft bereikt, voel ik een vreemde lotsverbondenheid met

dat schoenpoetsersweetal. Ik ben nu tweemaal zo oud als zij toen waren: de tederheid die ik ze toedraag is niet die van een zoon, maar eerder die van een ouder. Als een vader naar zijn stoeiende kinderen, zo kijk ik naar ze.

'HIJ LACHT. HIJ WERKT BIJ PHILIPS'

Proletarisch winkelen op de werkplek is Alberts vader niet vreemd, al was het maar om zijn Hanny een paar mooie zondagse schoenen te bezorgen. Met ontslag als gevolg. Na de oorlog neemt Albert senior vrijwillig dienst in het leger om in Nederlandsch Indië 'onze belangen' te verdedigen. Weer terug in Brabant werkt hij een tijdlang in een Belgische mijn, en ten slotte belandt hij als lakspuiter bij een van de ondernemingen waaraan de huidige Brabantse kennisindustrie het nodige te danken heeft: Philips.

Philips was koning. Philips regeerde. Iedereen was Philips' onderdaan. Allen knielden voor Philips.

Tot zijn achtste, negende dacht Albert dat mannen alleen bij Philips te werk gesteld konden worden. De naam was synoniem met dagelijks brood. Zijn vader werkte er, als schilder en lakspuiter. Egbert, die met zijn verleden nergens anders aan de bak kon komen, was er gereedschapsmaker – en gewonde kop of niet, de gleuf van de ideeënbus stond breed voor hem open. Al zijn ooms hadden er een baan, zowel van vaders- als van moederskant, een enkele tante zelfs, op de meest uiteenlopende afdelingen. (Zelfs oom Hasje, een kunstschilder toch eigenlijk, had een blauwe maandag bij Philips gewerkt.) Er waren fijnbankwerkers onder, draaiers, autogeenlassers, frezers... zelfs een tuinman, die de struiken rondom de fabriek moest snoeien, en niet te vergeten een portier.

Opa Van der Serckt was in de zomer van de Derde Internationale met zijn gezin van Den Bosch naar Eindhoven verhuisd om bij Philips als glasblazer in dienst te treden. (Ze kwamen aan in een zwaarbewaakte stad: er werden bij de Internationale rellen verwacht. De brave en gezagsgetrouwe Van der Serckt, net als alle werknemers van communistisch gecomplooteerd verdacht, werd van meet af aan geschaduwd door de Philipspolitie, die naar de geheime politie in post-tsaristisch Rusland algemeen de Tsjeka heette. Een eufemisme, volgens enkele overlevenden.) Van het vijfentwintig, dertig jaar lang als afgevaardigde van God de wereld licht inblazen had Alberts grootvader wangen gekregen als Dizzy Gillespie. Voor zijn kleinkinderen

blies hij ze soms vol lucht, als een kikker, na ze eerst gemaand te hebben hem vooral goed vast te houden: 'Anders stijg ik op.'

De strak opbollende huid van zijn wangen was heel dun en transparant, en Albert verbeeldde zich dwars door dat netwerk van gesprongen adertjes heen in zijn mondholte te kunnen kijken. Er scheen steeds meer licht in de man... Albert hing met zijn volle gewicht aan opa's arm, zo vast geloofde hij dat de ballonnen ter weerszijden van het hoofd zijn grootvader konden doen opstijgen.

Stond de zon hoog aan de hemel, dan raadde de glasblazer zijn kleinzoon aan er een poosje met wijdopen ogen tegenin te kijken. 'Dan zie je na verloop van tijd vanzelf in kleine lettertjes PHILIPS staan. PHILIPS, 100.000 Watt. Of een miljoen, dat kan ik niet goed zien...'

En Albert keek, keek... tot hij hoofdpijn kreeg, en nog een uur lang, bij elk knipperen van zijn ogen, uit een blinde vlek de letters en cijfers 'PHILIPS, 100.000 Watt' zag oplichten. Of was het inderdaad '1.000.000'? Of 1.000.000.000...? De nullen verdrongen elkaar als bellen zeepsop... Hij had geen enkele reden eraan te twijfelen dat de zon de grootste gloeipeer was ooit door de NV vervaardigd. Philips was God. Philips was de Zonnekoning...

'Hij lacht. Hij werkt bij Philips.' Zo had het op een wervingsaffiche gestaan, en de kreet was zo vaak herhaald, van mond tot mond gegaan, dat iedereen er vanzelf in was gaan geloven. Elke mannenlach, van ingehouden tot uitbundig, het hele scala van grinniken tot bulderen, kon bij de vrouwen rekenen op een: 'Hoor hem... Hij lacht. Hij werkt bij Philips.'

De spot waarmee het gezegd werd kon nauwelijks hun trots verhullen. De uitspraak was waar, de bron immers onfeilbaar. En met gematigde spot, waar ontzag en eerbied in doorklonken, bezigden de mannen onder elkaar de naamsverbastering 'Flipse'.

'Ik moet naar Flipse.'

'Dan moet je bij Flipse zijn...'

'En ik zeg tegen Flipse: Flipse, zeg ik, betalen jullie dat?'

Ze keken er heel brutaal bij, shagje in de mondhoek, maar wie goed oplette zag de betrachte schooljongen die boven zijn macht aan het vuilbekken is. 'Flipse.' Verder reikte hun opstandigheid niet. 'Flipse.' Niet meer dan een onschuldig koosnaampje. Hun liefdesverklaring...

Ze woonden in Philipshuizen, die niet alleen hun licht ontvingen uit Philips' gloeilampen, maar ook evenredig met het toenemen van de welvaart volgestouwd raakten met Philipsapparaten. De werknemer was koning. In een

'personeelswinkel' werden de arbeiders in staat gesteld voor nauwelijks meer dan tweederde van de normale winkelprijs de produkten te kopen die ze zelf vervaardigd hadden. Geen geld. De Naamloze Vennootschap was beslist het humanste bedrijf waar een mens te werk gesteld kon worden.

Het begon met een radio en een stofzuiger. Dan was de beurt aan een wasmachine, gevolgd door een centrifuge, of andersom. De Philishave gaf Alberts ooms en vader in het post-Gillettetijdperk een altijd ongeschoren tronie. Van de elektrische koffiemolen dreigde altijd het deksel af te vliegen. Daarvoor moest Egbert Egberts nog een idee in de ideeënbus deponeren... Een televisietoestel kwam later pas, ofschoon opa Van der Serckt, zijn tijd nauwelijks minder ver vooruit dan zijn werkgever, er in de donkere jaren vijftig al een had, net als een bandrecorder.

Flipse hield alles draaiende. Flipse waakte over de gezondheid van hun kinderen. De personeelswinkel leverde vitamine c-tabletten, die de arbeiderskinderen zonder morren slikten. Je mocht erop zuigen, zo'n tolerante ouder was Flipse... Er zat een lekker zoetzuur smaakje aan. Ze deden voor snoepjes niet onder.

Ook wonderdokters produceerde Flipse. Als Albert spierpijn aan zijn arm had, of 'groeipijn' onder in de rug, werd er een infraroodlamp op gericht. Zo begeleidde Flipse hem bij het beter en gezonder en groter worden. Ze zouden hem later in het bedrijf kunnen gebruiken en aan zwakke, ongezonde arbeidskrachten was geen behoefte. Doorleren voor Flipse kon ook: het Van der Willigenfonds verstrekke kleine beurzen om potloden, gummen, geodriehoeken en al die dingen te kopen.

's Avonds in zijn bedje vroeg Albert zich wel eens af of Flipse en God niet één en dezelfde persoon waren. Ze hadden zo veel met elkaar gemeen... Dagelijks loofden zij de god Flipse. De mannen spendeerden vijftienhalve dag per week aan een dienst te zijner ere. En om ook eens iets terug te doen zegende Flipse zijn dienaars met welvaart. Niet te veel natuurlijk, want een mens wordt gauw lui. Te grote goedheid van de Heer jegens de beminde gelovigen is slecht voor de godsdienst.

Hun god was alomtegenwoordig. Flipse zat overal. Bij Albert thuis heerste het panphilipsisme. Het wereldbeeld in zijn familie was panphilipsistisch. Philips hield op zaterdag niet op. In zijn eindeloze goedheid begeleidde hij zijn onderdanen tot in hun vrije tijd. Flipse had zijn eigen sportvereniging. Zijn eigen stadion was ompaald met reusachtige vliegemeppers: in elk gat van het mepvlak stak een elektrische vuurvlieg de zon naar de kroon.

Voor hoogstaander vermaak kon men terecht in het Flipse Ontspan-

ningscentrum. Zelfs in de vakantie van Alberts vader ontbrak Onze Lieve Flipse niet. Van zijn overvloed schiep hij Wonderland: een vakantieparadijs waar de onderdanen met hun kinderen heen konden, desnoods, of bij voorkeur, elk van die zes dagen dat de vakantie duurde. In Eindhoven verzezen dan grote tenten en barakken, waar je als kind kon knutselen, met poppen spelen, pannekoekjes bakken, lezen, prik drinken, films kijken, borduren... te veel om op te noemen. En niet alleen dingen die je thuis ook kon doen, o nee! Zo was er een afgedankt vliegtuig, waar je bij in de rij moest staan. Als je aan de beurt was, mocht je rukken aan de stuurknuppel geven. Een luchtvaartdeskundige van Philips wees op de scharnierende panelen aan de achterkant van de vleugels... en je tijd was om.

In Wonderland konden de ouders onder het genot van een kopje koffie vanaf een verhoging een oogje in het zeil houden. Zo was iedereen tevreden. Anders zou je je in zo'n vakantie van een volle week toch maar vervelen... Men liet niet af, daar op die verhoging Flipse te roemen dat hij dit alles mogelijk had gemaakt.

'Ja, Philips heeft veel met z'n mensen op,' zeiden de tevreden slaven tegen elkaar. 'Heel wat meer dan andere bedrijven.'

Over de buitensporige, ja, bijna verkwistende menselijkheid van de NV, daarover was iedereen het eens. Het zat in de familie. Een verre bloedverwant was Karl Marx... 't Geheim was dat Flipse ervoor zorgde dat 'z'n mensen' niet vervreemdden... niet vervreemdden van hun werkgever.

Een volk dat met zijn Heer in harmonie leeft, is een gelukkig volk. Het ontbrak de Egbertsen, letterlijk, aan niets. Het aards paradijs, Albert zou het gezworen hebben, lag bezuiden de Grote Rivieren. Wonderland. Een aards paradijs met vestigingen over de hele wereld. En de stralende hoofdstad van dat wijdvertakte Eden was Eindhoven, de 'Lichtstad'...

Voorjaar '56 had Alberts vader zich door Philips laten inpakken. Als hij bereid was kwast en verfspuit bij ze te komen hanteren, zou hij binnen een halfjaar een nieuw huis, eigendom van de NV, kunnen betrekken. Enkel en alleen om in zo'n benauwde arbeiderswoning van Flipse te mogen kruipen, liet hij zijn baan bij een aankomend bedrijfje in huishoudelijke artikelen – waar zijn kansen, niet op een huis maar om hogerop te raken, heel wat gunstiger lagen – in de steek.

Eenmaal binnen bij het wereldconcern wil Egberts sr. zijn inzetbaarheid op peil houden. Anders gezegd: hij wil hogerop. Dus volgt hij een cursus bij Het Instituut met de Vriendelijke Leraren. Helaas met weinig succes.

Om bij Flipse hogerop te geraken liet hij zich zelfs inschrijven voor een schriftelijke cursus aan het Instituut met de Vriendelijke Leraren. Boekhouden, bedrijfsrekenen en Nederlandse taal waren de vakken. Hij kon met sterke korting een vulpen thuis gestuurd krijgen die door al die vriendelijke leraren hoogstpersoonlijk was goedgekeurd. Het ding werd zo slecht verpakt en door een onvriendelijke postbode zo onhandig hun smalle, uitsluitend op achterstallige rekeningen gebouwde arbeidersbrievbus binnen geperst, dat het nooit anders dan lekkend wilde functioneren. En om inktmoppen in de winst- en verliesrekening werden zelfs de allervriendelijkste leraren boos. Dan maar met potlood...

Voor Nederlands moest hij een opstel schrijven over zijn dagelijkse doen en laten, wat hem heel wat hoofdbrekens kostte, want veel viel er in zijn leven niet voor. De man kon toch bezwaarlijk gaan schrijven dat hij zich in de weekends regelmatig bedronk, en dan af en toe zijn mes te voorschijn haalde om er vrouw en kinderen de les mee te lezen – al gesteld dat hij zich al die dingen, die een' mens liefst zo gauw mogelijk vergat, tot in detail zou kunnen herinneren. Nee, dat was meer iets voor echte schrijvers, zoals Antoon Coolen. Alberts vader hield zich maar liever bij de chronologie van zijn werkdag...

Op een zaterdagmorgen – schilders waren bezig aan de buitenkant van het huis – bracht de post het door de Vriendelijke Leraren gecorrigeerde opstel. De schrijver was al naar zijn werk, en de kinderen stonden op het punt naar school te gaan. Alberts moeder, bevoegd alle brieven te openen, las het opstel vluchtig door. Ze deed het als altijd op een curieuze manier: door het poststuk in de opengescheurde envelop te laten, en deze zodanig open te houden, dat de tekst gedeeltelijk leesbaar was. 'Brief in een tent,' noemden de kinderen dat. Er gebeurde iets ongewoons. Hun moeder barstte in lachen uit. Ze hield Albert de 'brief in een tent' voor. Bij de passage 'Als ik 's avonds thuiskom, ontbijt ik eerst en dan zet ik de radio aan en ga de krant lezen, die spel ik helemaal uit' had de Vriendelijke Leraar met rode pen geschreven: Ontbijten, mijnheer, doet men 's morgens.

Toen Albert om twaalf uur uit school kwam (de huisschilders hadden een doordringende verflucht achtergelaten) was haar slappe lach nog niet

over. Telkens herhaalde ze gierend de rode woorden van de Vriendelijke Leraar: 'Ontbijten, mijnheer, doet men 's morgens...' waarbij ze naar haar buik greep. 'Oeioei.' Albert begreep dat zij zich te buiten ging aan een ongezonde triomf. Anders stond ze zich maar weinig humor toe, want ook grappen waren zondig, pure verspilling, een schande... De kinderen, die haar hilariteit niet helemaal begrepen, lachten ten slotte alledrie mee, alleen om het genot eens met hun moeder hartelijk te lachen...

Bij hun vaders thuiskomst, een uur later, gilde zijn vrouw: 'Wil je je ontbijt...?'

Hij lachte zuur mee, maar het was meteen gedaan met zijn schriftelijke potloodcursus bij het Instituut met de Vriendelijke Leraren.

NIKS FABRIEK, NIKS KENNISINDUSTRIE

En Albert jr.? Wat heeft hij te bieden? Albert is 'het baasje met de boeken'. De jonge Egberts kan goed leren, gaat zelfs naar de universiteit: 'Leren voor doctorandus, godsjongens nog aan toe'. Albert kiest voor filosofie, maar eigenlijk wil hij als schrijver op zoek gaan naar 'alles wat dieper zit dan de portemonnee'. Voor hem geen fabriek, geen kennisindustrie. In zijn Laboratorium voor Onderzoek naar Menselijke Grenzen is hij voortaan voornamelijk met de rug naar het leven in gevecht met de dood.

BOEREN EN BÈTA'S

Zorg er te allen tijde voor dat we dicht bij het zand blijven

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS

THOM AUSSEMS

Mijn wieg stond in Kaatsheuvel. Dat maakt mij een jongen van het Brabantse zand. De schrale grond waarop je alle zeilen diende bij te zetten om het hoofd boven water te houden. Antoon Coolen schrijft in *Het Nieuwe Brabant* niet voor niets over het 'Brabants zandboerke, altijd tobkend met de bemesting van zijn schralen grond.'* (*Het Nieuwe Brabant I*, p. 73). Het was immers 'een pover landschap', waar samenwerking nodig was om een boterham te verdienen. Dat weerbarstige zand staalde het karakter en de inventiviteit van de mensen die er hun bestaan moesten opbouwen. Het bleek tevens een sterke pijler onder het succes van de regio Eindhoven die zich na een opmerkelijke transformatie tot een innovatieve regio van mondiale allure ontpopte. Eindhoven als motor van de Nederlandse economie, anno nu. En dat terwijl het nog maar twee decennia geleden is dat de regio de grootscheepse reorganisatie van het Philipsconcern (Operatie Centurion) en de deconfiture van DAF over zich heen kreeg en wankelde aan de rand van de afgrond. Een sterk staaltje dus en het wordt tijd dat we eens gaan beseffen dat hier geen sprake is van een betrekkelijk willekeurige dwaling van de geschiedenis. Onlangs deed een hoogleraar van de Erasmus Universiteit op een symposium de renaissance van de regio Eindhoven af als een 'gelukkig toeval'. Dat is randstedelijke arrogantie ten top en komt misschien wel voort uit het pijnlijke inzicht dat de echte economische vernieuwing zich voortaan buiten de Vesting Holland afspeelt in plaats van daarbinnen.

Want toeval of mazzel liggen niet ten grondslag aan de wederopstanding van de regio. Evenmin als bij toverslag een 'Wonder van Eindhoven' uit de hemel op ons neerdaalde (Kantelberg, 2013). Nee, het succes van de regio is alles behalve een mirakel. Het is het resultaat van slim voortbouwen op de 'voedselrijke' humuslaag van de regio, die in de afgelopen honderd jaar door hard werken is ontstaan. Rijke oogst van schrale grond dus.

Zo'n transformatie is allerminst vanzelfsprekend. Onderzoek van onder andere het vermaarde Amerikaanse Brookings Institution laat zien dat dit soort processen op veel plekken in de wereld uiterst moeizaam verloopt. Detroit in de Verenigde Staten is daar een triest voorbeeld van. Dertig jaar geleden stond de stad te boek als Motown, het trotse middelpunt van de soul en de Amerikaanse auto-industrie. Nu is Detroit failliet. Maar ook elders in de VS, in Wallonië, het Ruhrgebied en Engeland zien we dat het maar weinig steden en regio's met oude industrie lukt de weg omhoog te vinden.

In dit essay analyseer ik op basis van literatuur en interviews de economische transformatie die na Operatie Centurion (oktober '90) en het faillissement van DAF (april '93) plaatsvond. Ik vraag me af welke bewegingen de transformatie aanstuurden van een regio die in de internationale economische literatuur nu wordt getypeerd als een 'milieu of innovation', met hoogwaardige maakindustrie als kloppend hart. Daarnaast verken ik wat nodig is om dit ecosysteem, ontstaan vanuit de humuslaag van de regio, te koesteren en te verbeteren. Dat alles om het grootste kapitaal van de regio Eindhoven voor de toekomst veilig te stellen.

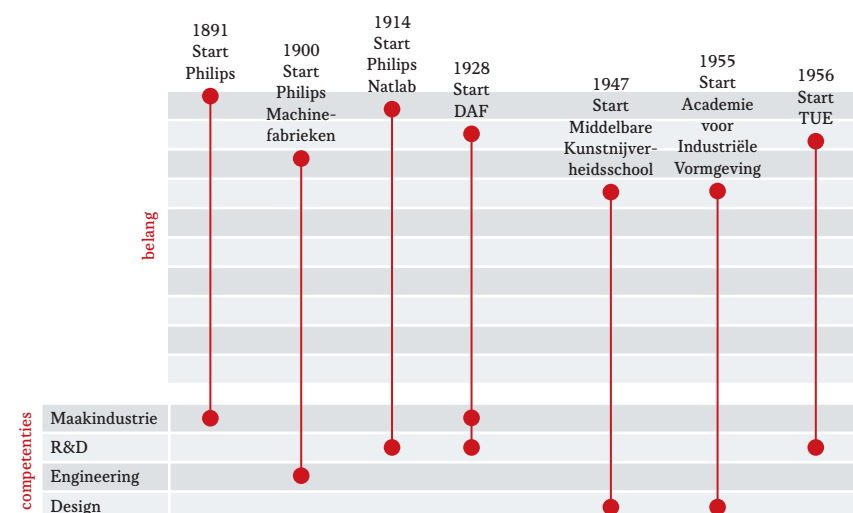
DE HUMUSLAAG VAN EINDHOVEN

De transformatie van Eindhoven en omgeving is te danken aan de humuslaag van de regio, een laag die zich sinds de industrialisatie gestaag heeft ontwikkeld. Die humuslaag is nauw verbonden met de Brabantse cultuur, die in mijn ogen in het dagelijkse leven wortelt op relatief onvruchtbare zandgronden, waar uit zichzelf niets tot wasdom komt. Brabanders waren landmannen, eenvoudige mensen die door het leven niet verwend werden. Dat vergde sappelen en gezamenlijk optrekken. Deze eigenschappen zijn geleidelijk aan het DNA gaan bepalen. Maar ook de drang tot zelfstandigheid, ondernemen voor eigen rekening en risico, nieuwe dingen uitproberen, dat alles kenmerkt de Brabantse mentaliteit. 'Wij zijn denkers én doeners, geen wolkenfietsers', zoals Aukje Kuijpers van het gelijknamige Helmondse familiebedrijf het omschrijft. Daarnaast zijn Brabanders egalitair ingesteld. Henk de Wilt, voormalig voorzitter van de TU Eindhoven, typeert de Brabantse cultuur als een platte horizontale piramide, in tegenstelling tot een hoge verticale piramide in de Randstad. De cultuur van de Randstad past meer bij het Angelsaksische model, die van Brabant bij het Rijnlandse model. In Brabant krijgt men het niet snel te hoog in de bol. Ook de top van het bedrijfsleven, vooral familiebedrijven, bestaat meestal uit heel gewone nuchtere mensen. Brabanders zijn geen praatjesmakers, borstklopperij is hun vreemd. 'Wij juichen met de handen in onze zakken', zegt Harry Hendriks van Philips daarover. 'No nonsense' en 'doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg' zijn zeker van toepassing op de Brabander. Die ambiance is een uitstekende voedingsbodem voor onderling vertrouwen, samenwerking en elkaar dingen gunnen.

Gevoed door de humuslaag en specifieke Brabantse samenwerkings-

cultuur zijn in de regio een viertal competenties tot bloei gekomen: maakindustrie, 'research and development' (R&D), engineering en design. Ze hebben een stevig fundament onder de regio gelegd en zijn bepalend voor wat in de toekomst op economisch vlak gebeurt. De ontwikkeling van deze competenties is uiteraard een geleidelijk proces geweest, waarin een aantal sleutelmomenten doorslaggevend zijn gebleken. Sleutelfiguren in de industriële opkomst van Eindhoven zijn Gerard Philips en Hub van Doorne, de oprichters van respectievelijk Philips en DAF. Deze 'grote twee' hebben de ontwikkeling van Eindhoven op sociaal en economisch gebied beslissend beïnvloed.

Figuur 1. Sleutelmomenten en hun relatie met competenties in de humuslaag

De komst van Philips was in 1891 het feitelijke begin van de Eindhovense maakindustrie. Dat Philips zijn fabriek in het zuiden van Nederland wilde vestigen, was vanwege de lage lonen en de kinderrijke gezinnen evident. In de eerste decennia richtte men zich volledig op de fabricage en afzet van gloeilampen. Later werd, mede gestimuleerd door onderzoek in het Natlab (1914), het palet van producten en innovaties steeds breder. Producten die op hun beurt alsmaar complexer werden. Ook DAF heeft een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de maakindustrie. In 1928 richtte Hub van Doorne zijn eigen bedrijf op, de 'Hub van Doorne Machinefabriek en Reparatie-inrichting', later 'Van Doorne's Automobiël

Fabriek' (DAF). Hub was binnen het bedrijf verantwoordelijk voor allerlei technische hoogstandjes, waarvan de beroemde variomatic versnellingsbak wel de bekendste was. Het bedrijf ontwikkelde en produceerde onder meer aanhangers en personenauto's, maar de focus van het in 1997 door het Amerikaanse Paccar overgenomen bedrijf ligt nu volledig op vrachtwagens. Philips en in mindere mate DAF legden meer dan een eeuw geleden de kiem voor het profiel van een creatieve en vernieuwende regio, die het maken tot kunst heeft verheven.

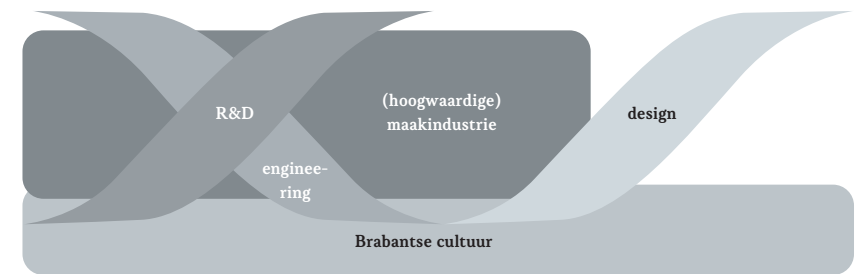
Ook de ontwikkeling van 'research and development' begint als Philips in 1914 het Natlab opricht. Een typisch voorbeeld van 'private research and development' (R&D) volgens het Fordistisch model, het systeem van massaproductie en massaconsumptie dat karakteristiek is voor de economische groei in die periode. Het bedrijf stond daarin niet alleen. Er waren in de begintijd van de moderne industrie meer grote concerns die onderzoek en ontwikkeling ter hand namen. Laboratoria fungeerden als proeftuin voor innovaties en nieuwe producten. Het Natlab gold in zijn tijd als een van de grootste en meest gereputeerde instellingen ter wereld. Zelfs de concurrenten spraken met ontzag over deze kraamkamer van de technologie. Het Natlab stond te boek als een soort superuniversiteit waar veel geestelijke vrijheid heerste. In de glorie tijd had dit eldorado voor ingenieurs 2400 medewerkers op de loonlijst. Het superieure imago verleide ook diverse toppers uit de wetenschap naar Eindhoven te komen. Onder hen Albert Einstein, de geestelijke vader van de relativiteitstheorie, die het laboratorium in 1923 bezocht. De publieke R&D kwam pas veel later, met de oprichting van de Technische Hogeschool (nu TU/e) in 1956. Dat ging echter niet van een leien dakje, een deel van de politiek en de wetenschap was bang voor het ontstaan van een 'Philips Universiteit'. Uiteindelijk was de vereende lobby van Eindhoven en het regionale bedrijfsleven concurrenten als 's-Hertogenbosch, Maastricht, Arnhem en Enschede te machtig.

Onder 'engineering' verstaan we het ontwerpen, maken en onderhouden van machines en andere hardware, systemen, materialen en processen. De engineering in Eindhoven en omstreken begint feitelijk met de oprichting van de machinefabrieken van Philips in 1900. Hier zijn in de loop der jaren vele geavanceerde productielijnen ontwikkeld en gemaakt, van gloeilampen tot displays. Naast de machinefabrieken heeft ook het Philips Centrum voor Fabricagetechnieken (CFT) een belangrijke rol gespeeld. In de jaren tachtig hebben de machinefabrieken zich ontwikkeld tot een

productiepartner voor mechatronische systemen, waarin uiteenlopende elektronische en werktuigbouwkundige disciplines samenkomen. Relaties met de huidige technologische grootmachten ASML en FEI (Field Emission Incorporated) in Veldhoven en Eindhoven stammen uit die tijd.

De hoge kwaliteit van het design is – het begint haast eentonig te klinken – ook gestimuleerd door Philips. In 1947 werd met medewerking van Philips de middelbare kunstnijverheidsschool opgericht. Die kreeg later het etiket Academie voor Industriële Vormgeving (AIVE) en ging later door het leven als Design Academy Eindhoven (DAE). Gedurende bijna zestig jaar liepen deze opleidingen redelijk parallel aan de uiteenlopende ontwerpogaven binnen het bedrijf. De geschiedenis van Philips Design gaat daarbij zelfs terug tot de jaren twintig.

Figuur 2. De humuslaag van de regio

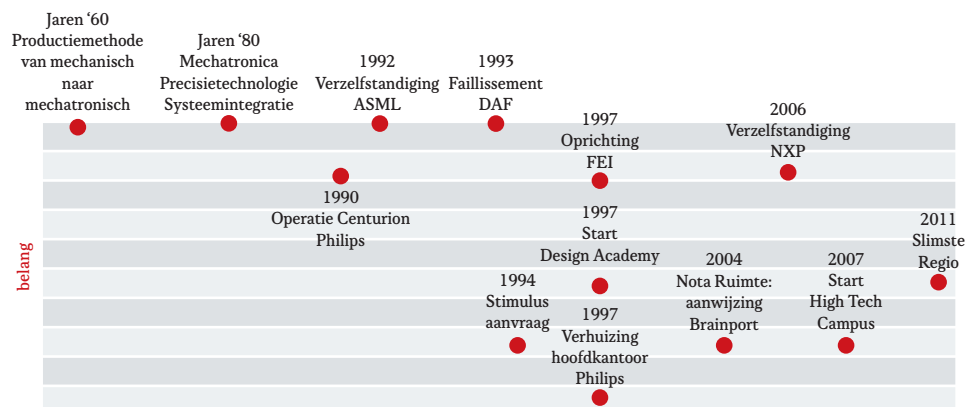

DE TRANSFORMATIE

De omvorming van een tamelijk stereotiepe industriestad tot het huidige, florerende en innovatieve ecosysteem vond plaats in de nasleep van de draconische Operatie Centurion bij Philips en de ondergang van DAF. Zonder Operatie Centurion, in 1990 de grootste reorganisatie uit de bedrijfsgeschiedenis, had Philips het wellicht niet gered. Maar de prijs was ongekend hoog: veertigduizend medewerkers werden ontslagen, waarvan tienduizend in Nederland. Vooral in Eindhoven, van oudsher de thuisbasis van het concern, vielen zware klappen. Daarmee was de rampspoed nog niet voorbij. Kort daarna, in 1993, kreeg de regio een nieuwe dreun te verwerken: het faillissement van DAF. Ook talloze toeleverende bedrijven betaalden een hoge tol. Of zoals Hans Duisters, oprichter van Sioux, een belangrijke toeleverancier in de hightechindustrie, het treffend formuleert:

‘Toen Philips verkouden werd, kregen de toeleveranciers de griep, een groot aantal is er zelfs aan overleden.’ De schok die dat teweegbracht, zorgde voor een transformatieproces waarbij bestaande competenties en sterkten in nieuwe combinaties tot bloei kwamen. Onderstaande figuur geeft belangrijke keerpunten aan in dat transformatieproces.

Figuur 3. Kantelpunten in de transformatie van Eindhoven en de regio

Kijken we naar deze transformatie, dan zien we dat die zich in de loop van de tijd al aankondigde in een aantal bewegingen, die ik hier kort karakteriseer.

Om te beginnen verschoof de technologische focus van werktuigbouw naar mechatronica. Een belangrijke oorsprong voor deze transformatie ligt in de jaren tachtig. Toen veranderde Philips de productiemethode onder leiding van Wim van de Hoek van het Centrum voor Fabricagetechnieken CFT. Men verving de mechanische koningsspil die de productielijnen aandreef door elektromotoren. Werktuigbouwkunde werd mechatronisch, een doordachte combinatie van mechanische en elektronische regel- en aandrijfsystemen. Daardoor kon de productie veel nauwkeuriger en sneller plaatsvinden. Die verandering heeft een enorme push gegeven aan de opbloei van de competentie mechatronica op de humuslaag van de regio. Het belang van deze manoeuvre kan nauwelijks worden onderschat. Terugkijkend kunnen we stellen dat zich hier al de embryonale fase van de High Tech Systems aandiende.

Ook het proces van innovatie en productie kantelde: van een verticaal geïntegreerd en door Philips gedomineerd naar een horizontaal netwerk met een diversiteit aan bedrijven. Philips was een bedrijf dat als vanouds

verticaal georganiseerd was. ‘Alles in eigen huis’, was vanaf het begin het devies. Deze verticale integratie kenmerkte grote multinationals, maar maakte bedrijven complex, kwetsbaar, log en onoverzichtelijk. Met als gevolg dat het concern steeds vaker achterliep op de Aziatische tijgers en aan slagvaardigheid inboette. Daarnaast was de bedrijfscultuur bevoogdend en betuttelend, een rem op de ondernemingszin. In de jaren zeventig bleek dat de toegenomen internationale concurrentie steeds meer knaagde aan de wortels van onaantastbaar lijkende bolwerken. Voor de grote verticaal georganiseerde bedrijven resteerde geen andere keuze dan ‘lean and mean’ te worden en zich te concentreren op hun kernactiviteiten. Alles wat daarbuiten viel, moesten ze kwijt. Zo verging het ook Philips. Dat leidde tot de sluiting en verkoop van bedrijfsonderdelen en spin-offs. Hieruit zijn nieuwe giganten voortgekomen als ASML, FEI en NXP. Maar niet slechts bij Philips, ook bij de toeleveranciers vond een ‘Umwertung aller Werte’ plaats. Het uiteindelijke gevolg was dat toeleveranciers naast productie, ook aan engineering, ‘prototyping’ en systeemintegratie gingen doen. Daardoor kregen ze meer verantwoordelijkheid voor een groeiend deel van de hightechketen. Omdat ze niet langer onder de vleugels van Philips hoefden te opereren, kwamen ze ook in contact met andere marktpartijen en opdrachtgevers. Dit versterkte hun commerciële houding en hun autonomie en maakte dat ze steeds meer tijd en energie gingen steken in marketing. Door deze manier van werken, is een horizontaal netwerk ontstaan waarin heel veel partijen nauw samenwerken.

Er vond eveneens een verschuiving plaats van concentratie naar spreiding van deskundigheid. Bij Operatie Centurion kreeg in elk bedrijfs-onderdeel een op de zeven werknemers zijn congé. Ongeacht of de cijfers in rood of zwart werden geschreven. Onder hen vele duizenden goed opgeleide en hooggekwalificeerde mensen. Er kwam enorm veel deskundigheid op de arbeidsmarkt en daar zaten toeleveranciers destijds om verlegen. Jan van Gemert van Gemco Industries stelt dat de braindrain vanuit Philips zegenrijk was voor het MKB: ‘Die moeilijke periode bij Philips heeft voor het bedrijfsleven in de regio ook voordelen gehad. Er kwamen excellente mensen ter beschikking voor ons formaat bedrijven, wat leidde tot opwaardering van kennis en kunde.’

Operatie Centurion leidde tot een nieuwe bedrijfsstrategie, waarbij niet langer werd ingezet op alles en voor iedereen, maar op specifieke producten en markten. Brede technologische knowhow maakte plaats voor een positie als ‘global niche player’. Deze herpositionering is vooral de

verdienste van Kleisterlee (2001-2011). Hij zorgde voor een nieuwe focus. Het assortiment was, dankzij de innovaties volgend op de research van het Natlab, na de gloeilamp immers enorm gegroeid en verbreed. Verlichtingsarmaturen, lampen, muziekapparatuur, radio's, televisies, medische apparatuur, huishoudelijke apparaten, telecommunicatie, farmaceutische en chemische producten; zijn er eigenlijk wel terreinen waarop Philips niet actief is geweest? Uit die baaierd aan activiteiten koos Kleisterlee voor Lighting, Healthcare en Consumer Lifestyle. Philips is daarmee een 'global niche player' geworden. De spin-offs ASML en FEI volgden een vergelijkbare strategie. Ook zij zijn met hun bijzonder precieze en gecompliceerde machines en high-end apparaten 'global niche players'.

Opvallend is ook de omslag van mechatronica naar precisietechnologie en systeemintegratie. In de jaren tachtig nam de mechatronica een hoge vlucht. De kentering kwam toen machines nodig waren met een nauwkeurigheid die alleen mogelijk was door het bundelen van de disciplines werktuigbouwkunde, elektrotechniek en – door de beginnende digitalisering van de elektronica – ook informatica. Het lukte Philips om specialisten te laten samenwerken. De oogst was de succesvolle ontwikkeling en bouw van gecompliceerde en nauwkeurige machines en apparaten. Dit leidde uiteindelijk tot de ontwikkeling van de competenties precisietechnologie en systeemintegratie. Het bedrijfsleven beschikt nu over het zeldzame vermogen de meest complexe machines te maken. Hierbij is sprake van een ver doorgevoerde en verfijnde systeemintegratie. Bij de roemruchte waferstepper van ASML zijn duizenden toeleverende bedrijven betrokken.

Hoewel Philips, Eindhoven en het bedrijfsleven in de regio onlosmakelijk met elkaar verbonden waren, was lange tijd sprake van gescheiden werelden. Philips organiseerde het liefst alles zelf, zonder al te veel bemoeienis van de lokale en regionale overheid. Na de dubbele knock-out van Operatie Centurion en het faillissement van DAF ontstond het besef dat men elkaar nodig had. Zowel bedrijven onderling, als bedrijven en kennisinstellingen gingen nauw samenwerken. Ook groeide de overtuiging dat bedrijfsleven, overheid en kennisinstellingen één lijn moesten trekken om de regio in economisch opzicht weer op de been te krijgen. Die samenwerking, bekend onder de naam triple helix, kreeg in eerste instantie vorm binnen Stimulus en Horizon, subsidieprogramma's gericht op economische structuurversterking. Nadat Zuidoost-Brabant in 2004 was uitgeroepen tot Brainport, formuleerde men de ambitie om als toptechno-

logieregio een topdrie positie in Europa en een toptien positie in de wereld te bereiken.

In het verlengde van de toenadering tussen Philips en de regio, vond ook een transformatie plaats van verboden stad naar open innovatie. De geslotenheid van het oude Philips was misschien wel het best zichtbaar op fabrieksterrein Strijp S. De verboden stad, zwaar bewaakt met een groot hek. Waar medewerkers binnen de poort hun boterham moesten opeten en waar behalve Philipspersoneel niemand naar binnen mocht. De innovatie in het Natlab, hoe perfect ook, was eveneens volledig naar binnen gekeerd, zo veel mogelijk afgeschermd van de buitenwereld. Hoe anders is dat nu. Inmiddels is het besef ontstaan dat bedrijven elkaar en kennisinstellingen nodig hebben, dat men samen moet optrekken om verder te kunnen innoveren. Deze ommezwaai naar open innovatie is het meest zichtbaar op de High Tech Campus, het 'dolce vita' voor nerds en technici aan de Dommel. Hier wordt volop samengewerkt aan innovaties, R&D-faciliteiten en kennis worden gedeeld, kruisbestuivingen vinden plaats en dwarsverbanden worden gelegd. De High Tech Campus is een 'global village', waar je zonder accreditatie of barrières het terrein op kunt lopen. De regio is inmiddels koploper als het gaat om private R&D in Nederland. Philips en ASML staan 1 en 2 in de topdertig bedrijfs-R&D, DAF staat op 9, VDL op 13. Verder is Eindhoven de regio met de hoogste patentdichtheid ter wereld.

Hoe groot ook, in aard en wezen was Philips een concern met de trekjes van een familiebedrijf. Van dit type waren er vroeger veel meer in de regio, maar in de afgelopen decennia is het aantal beursgenoteerde bedrijven fors toegenomen. Hierdoor komen er steeds meer Angelsaksische invloeden in het van oorsprong toch meer Rijnlandse economische model van de regio. Dat heeft tot gevolg dat niet meer alleen naar de lange termijn wordt gekeken, maar ook naar de korte termijn en vooral naar winsten. Men heeft geleerd wat scherper, zakelijker te zijn, zich net als het Amerikaanse bedrijfsleven wat meer naar de tucht van de markt te modelleren. Zelf heb ik steeds meer de indruk dat we inmiddels een geheel eigen mix van Angelsaksische en Rijnlandse tradities hebben gemaakt, 'the best of both worlds'. De conditie van het zand, de drang tot samenwerking, de gunfactor, de scope op de verre horizon zijn daarbij gekruist met typisch Angelsaksische eigenschappen, zoals concurrentie, rendement en aandeelhouderswaarde.

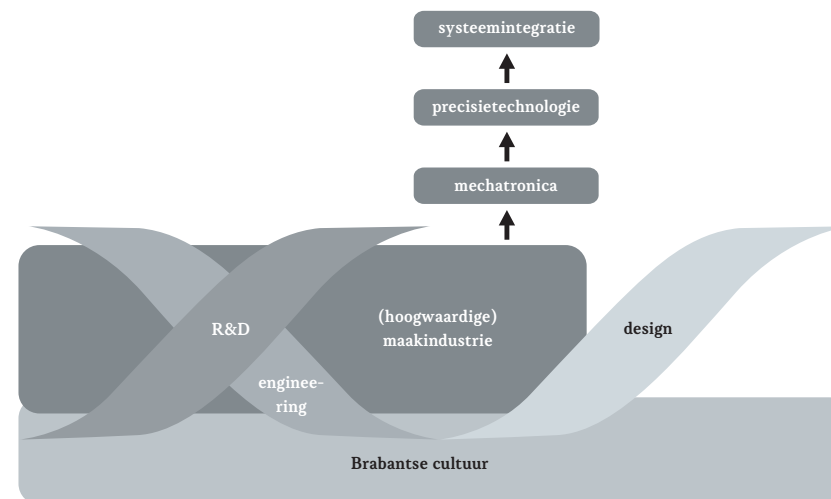
Velen beschouwden de verhuizing van het hoofdkantoor van Philips

naar Amsterdam in 1997 als een aderlating voor de regio. Achteraf denken even zovelen daar wel anders over. Henk de Wilt noemt de verhuizing van het hoofdkantoor zelfs een 'zegen voor de stad', die daardoor kon evolueren van 'company town' tot 'supervillage'. Het betekende het einde van het goed bedoelde paternalisme. Met het vertrek van het hoofdkantoor 'werd de deken weggetrokken'. Het einde van het paternalisme betekende ook letterlijk meer ruimte voor ondernemerschap. Tegenwoordig kan Eindhoven worden getypeerd als 'supervillage': een comfortabele regio waarvan de kracht ligt in de paradoxale combinatie van een langzame, landschappelijke thuiswereld en een snel generiek netwerk. Eenvoudiger gezegd: een kleinschalig dorpsstedelijk netwerk, waar iedereen elkaar kent.

In het design vond eveneens een opvallende verschuiving plaats. De eenzijdige oriëntatie van de Academie voor Industriële Vormgeving Eindhoven (AIVE) op Philips, met Louis Kalff als het artistieke brein, werd verlaten. De naamsverandering van de AIVE naar Design Academy Eindhoven (DAE) in 1997 is in dit verband veelbetekenend. Naast het toegepast design, nauw vervlochten met de maakindustrie, is langzaam maar zeker een grote autonome designrichting ontstaan, die belangrijk is voor het creatieve culturele klimaat in de regio en ook voor het imago. In de loop der jaren scheerde de gereputeerde Design Academy ('The school of cool' zoals de opleiding in de *New York Times* werd omschreven) internationaal over hoge toppen. Eindhoven is nu algemeen bekend als designstad. Dat blijkt uit het succes van de Dutch Design Week (DDW), die is uitgegroeid tot een internationaal evenement. Het heeft zich in de schaduw van het bestaande economisch ecosysteem ontwikkeld tot een ijzersterk merk, dat zich op eigen benen staande weet te houden. De uitstraling daarvan is op de DDW nog het meest zichtbaar. Daar geven tweeduizend designers en ontwerpers acte de présence met nieuwe ideeën, concepten en prototypes.

Tot slot moet worden opgemerkt dat Eindhoven van een suf en saai provinciestedje veranderde in een 'smart city'. Eindhoven begint zijn ietwat stoffig imago langzaam maar zeker kwijt te raken. Daarvoor is de aanwijzing van de regio als Brainport van belang geweest, maar veel meer nog heeft de verkiezing tot slimste regio ter wereld in 2011 hieraan bijgedragen. Dat hier bijzondere dingen gebeuren, zowel technologisch als creatief, begint ook de buitenwereld op te vallen. Dit bracht een aantal partijen ertoe in februari 2013 uitgerekend in Amsterdam het evenement 'Het Wonder van Eindhoven' te organiseren.

Figuur 4. Het ontstaan van nieuwe competenties

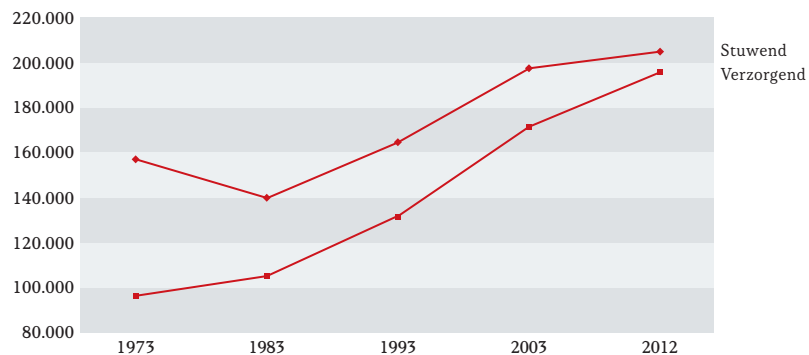

HET GEHEIM VAN DE REGIO

De schoktherapie van Operatie Centurion en het faillissement van DAF hebben gezorgd voor een belangrijke vernieuwing van de regionale economische structuur. Nieuwe competenties zijn ontwikkeld, die in de globaliserende wereldeconomie van vandaag floreren. De humuslaag heeft die nieuwe competenties in belangrijke mate gevoed. Het verleden heeft op beslissende wijze doorgespeeld bij de keuzes en veranderingen die in de jaren negentig zijn genomen en die de basis vormen van het huidige economische profiel van de regio Eindhoven. Als we dat profiel onder een vergrootglas leggen, wat valt dan op? Waar heeft de transformatie die ik hiervoor heb beschreven in kwantitatief en kwalitatief opzicht toe geleid?

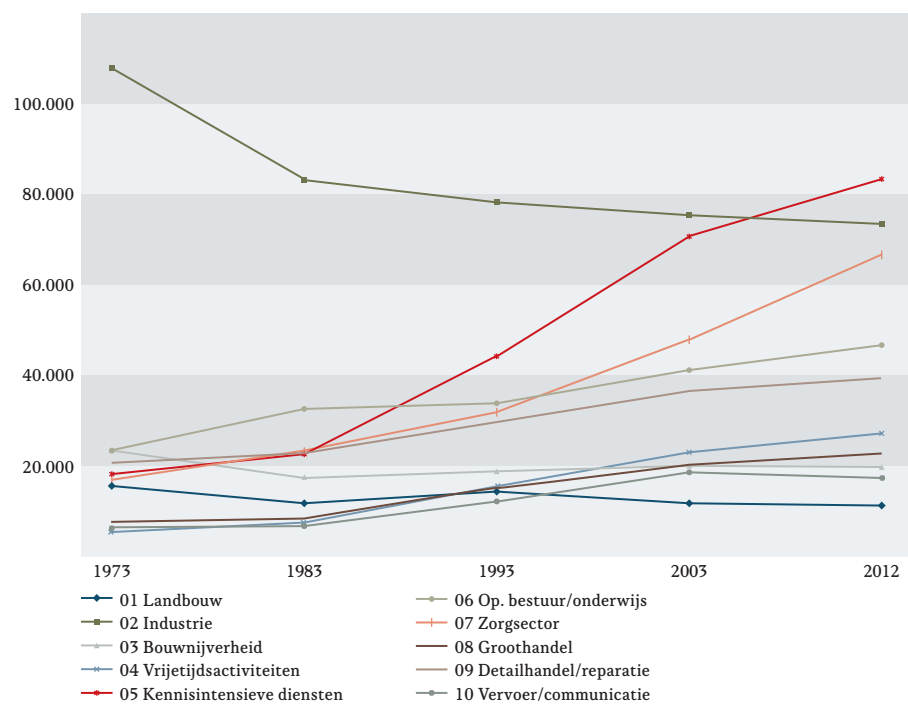
DE STRUCTUUR VAN DE REGIONALE ECONOMIE Allereerst moet worden opgemerkt dat de Brainportregio een forse bijdrage levert aan het bruto nationaal product. Na de regio Amsterdam is het de tweede regionale economie van ons land. Maar de vraag is: wie levert daaraan welke bijdrage? Op mijn verzoek heeft Bureau Louter onderzocht welk aandeel in de werkgelegenheid de op export gerichte 'stuwende' bedrijven en de regionaal 'verzorgende' bedrijven hebben. Dat geeft een verrassend resultaat (figuur 5).

Figuur 5. Ontwikkeling van het aantal banen in de stuwende en verzorgende bedrijvigheid in Eindhoven e.o.

Bron: Bureau Louter & LISA 2012

Figuur 6. Ontwikkeling aantal banen per sector in de regio Eindhoven

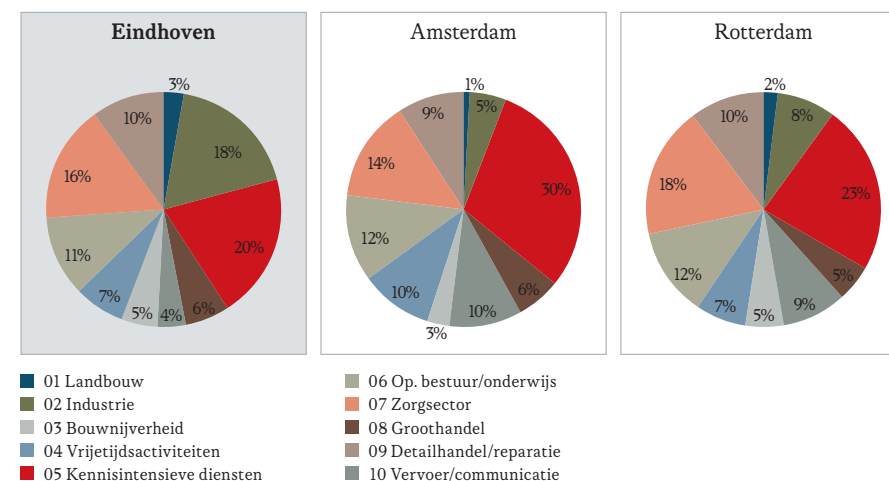
Bron: Bureau Louter & LISA 2012

Want niet alleen leveren de op export georiënteerde bedrijven het grootste aandeel in de werkgelegenheid, ook zien we vanaf 1973 een forse stijging. ASML, FEI, DAF, VDL, Philips en alle daarbij betrokken leveranciers genereren substantieel meer werk dan op het hoogtepunt van Philips in 1973.

Wanneer ik de cijfers nader uitsplits (zie figuur 6), springt in het oog dat het aantal banen in de industrie de afgelopen decennia weliswaar is afgenomen, maar met 70.000 banen – waarvan 53.000 in de hightechindustrie – nog altijd een van de grootste sectoren in de regio is. Het aantal banen in de kennisintensieve dienstverlening is enorm gestegen: van 18.000 in 1973 tot 82.000 in 2012. Deze diensten zijn voor een belangrijk deel gekoppeld aan de hoogwaardige maakindustrie.

De regio Eindhoven onderscheidt zich van de andere mainports in Nederland in omvang en in belang van de industrie voor de samenleving (zie figuur 7). Waar de industrie in Eindhoven en de regio nog altijd goed is voor zo'n 18 procent van alle banen, is dat in de regio Amsterdam maar 5 procent en in Rotterdam nog slechts 8 procent.

Figuur 7. Opbouw van de economie van de regio Eindhoven naar sectoren, in vergelijking met de regio's Amsterdam en Rotterdam in 2012

Bron: Bureau Louter

Uit onderzoek van een Amerikaanse denktank blijkt dat de industrie van alle sectoren de hoogste multiplier heeft. Met andere woorden: elke baan in de industrie genereert 2,5 baan in een andere sector. Andere onderzoeken zijn nog optimischer en becijferen dat elke baan in de hightech leidt tot vijf banen in andere sectoren: twee voor hoogopgeleiden, zoals advocaten en artsen, en drie voor laagopgeleiden, zoals obers of winkelpersoneel. Steeds meer economen zijn ervan overtuigd dat de industrie een veel steviger en duurzamer fundament onder de economie legt dan uit het bruto nationaal product (bnp) kan worden afgeleid. In de VS is die bijdrage aan het bnp 11 procent. Maar tegelijk neemt diezelfde industrie 70 procent van R&D, 90 procent van alle patenten en meer dan de helft van de inkomsten op de handelsbalans voor haar rekening. Geen wonder dat de 'renaissance of the industry' onder het bewind van Obama een van de belangrijkste strategische thema's is. En ook de Europese Commissie (h)erkent het belang van (her)industrialisatie en industriepolitiek voor de economische toekomst van Europa, zoals onder meer blijkt uit het streven de EU-bestedingen aan industrie te verhogen van 15.2 naar 20 procent van het 'gross domestic product' (GDP) in 2020. De commissie wil bevorderen dat Europese steden en regio's een leidende positie vervullen in de nieuwe, wereldwijde industriële revolutie die gaande is.

'MILIEU OF INNOVATION' We leven in het tijdperk van de 'new economy' die draait om kennis, innovatie, globalisering en netwerken. Bedenker van deze term is Manuel Castells, die in *The Rise of the Network Society* de contouren van deze ingrijpende transitie schilderde. Met de introductie van 'the world wide web' deden tijd en plaats er immers niet meer toe, volgens wetenschappers, ondernemers, deskundigen, trendwatchers en 'opinionleaders' bij de opkomst van de digitale revolutie. De elektronische snelweg en de virtuele wereld zouden achtereenvolgens leiden tot the 'death of distance' en 'the death of cities' volgens de inschatting van respectievelijk Cairncross (1997) en Glider (1995). Ik kan me uit die periode een reclamefilmje herinneren waarin een CEO van een groot bedrijf in de VS op de rand van een ruige klif in de Rocky Mountains zijn bedrijfsstrategie zit uit te werken op een pc. Wie wilde in hemelsnaam zijn uren slijten in een anonieme kantoorruimte binnen een non-descript bedrijfsgebouw, als je hetzelfde werk ook op een laptop in de tuin, aan zee of in de bergen kon doen?

Opvallend genoeg gebeurde economisch gezien precies het tegenovergestelde. In de eerste plaats constateren wetenschappers dat in de nieuwe economie een nieuwe vorm van urbanisatie plaatsvindt, te weten de vorming van metropolitane regio's als de Pearl River Delta. Vervolgens kunnen we constateren dat de economische activiteit anno 2013 zich in toenemende mate in die metropolitane regio's concentreert. Volgens McKinsey produceren deze regio's met 38 procent van de wereldbevolking 72 procent van het GDP.

Maar hoe komt het dat die economische activiteit zich in die nieuw gevormde stedelijke gebieden samenbalt? Steden zijn zo belangrijk voor economie en innovatie, omdat bedrijven daar het voordeel hebben van de nabijheid. En die is niet alleen gestoeld op geografie en afstand, maar kent ook een institutionele en sociale dimensie. Zoals we eerder zagen, heeft de komst van internet en de informatiemaatschappij ervoor gezorgd dat digitale kennis waar en wanneer je maar wil gedeeld en overgebracht kan worden. Maar behalve deze 'codified knowledge' is er ook nog zoets als 'tacit knowledge': de onzichtbare kennis die in de hoofden van mensen zit, onvervreemdbaar deel uitmaakt van hun persoonlijkheid en ronddwarrelt in informele routines van organisaties. Voor het uitwisselen van deze kennis is face-to-face-contact essentieel. Naast geografische nabijheid is ook de sociale nabijheid van groot belang. Bij actoren moet sprake zijn van een basis van vertrouwen en een gevoel van wederkerigheid ('Guanxi'). We zien in de regio Eindhoven dat zulke voorwaarden hier zijn uitgegroeid tot kernkwaliteiten. Samenwerken, elkaar iets gunnen, de mentaliteit om niet alles in je eentje te willen regelen, onderling vertrouwen, we hebben het allemaal. Met dank aan het zand. Maar je kunt nog zo dicht op elkaar zitten, elementaire netwerken (institutionele nabijheid) zijn nodig om de voordelen van 'proximity' te verzilveren, zowel formeel als informeel. Eindhoven heeft deze netwerken volop. Er zijn in stad en regio diverse platforms waar de CEO's uit het bedrijfsleven elkaar regelmatig treffen. Veel mensen in dat netwerk zijn oorspronkelijk afkomstig uit de Philipsstal en kennen elkaar dus al lang. Uit deze mengeling van factoren is een sterke netwerkstructuur gegroeid, waar de buitenwereld de regio om benijdt. Natuurlijk zijn veel ondernemers concurrenten, maar hun netwerken hebben collegialiteit en gemoedelijkheid. Deze eigenschappen zitten in de genen van de regio en passen bij de Brabantse cultuur en de wijze van zakendoen. Bij elkaar kruipen heeft toegevoegde waarde, is mijn conclusie.

Je hoeft geen geleerde te zijn om aan de hand van onderstaande statistieken te concluderen dat de regio Eindhoven niet voldoet aan de criteria voor een metropolitane regio. De wet van de grote getallen is niet van toepassing op Eindhoven met zijn 745 duizend inwoners. Daarmee mist de regio body en de agglomeratiekracht die andere metropolitane regio's in Europa wel hebben. Maar welke zijn de metropolitane regio's in Europa? Over welke gebieden hebben we het dan?

Tabel 1. Vergelijking van acht metropolitane regio's in Europa

Metropolitane regio's	Oppervlakte km ²	Inwoneraantal 2000/2001	Verandering in inwoneraantal (% in periode 1990/1991 - 2000/2001)	Werk- gelegenheid 2000/2001	Verandering in werkgelegenheid (% in periode 1990/1991 - 2000/2001)	Aantal FURs
South East England	29.184	18.984.298	+13,5	9.040.000	+32,9	51
Randstad	8.757	8.575.712	+7,1	4.031.900	+29,0	25
Central Belgium	16.000	7.800.000	+2,6	3.320.000	+10,0	8
RijnRuhr	11.536	11.700.000	+1,1	5.400.000	+3,4	47
RijnMain	8.211	4.200.000	+5,7	1.695.000	+1,7	6
EMR Northen Switzerland	13.700	3.500.000	+7,6	2.200.000	+6,7	8
Paris Regio	43.019	15.691.730	+2,9	7.660.880	+3,2	30
Greater Dublin	7.814	1.637.267	+9,3	98.515	+62,9	1
Regio's						
Eindhoven e.o. (SRE)	1.457	744.983		404.350		2
Randstad	14.269	5.900.000		2.900.000		-
Central Belgium	4.914	2.463.686		1.246.294		5

Bron: Hall & Pain 2006, *The Polycentric Metropolis*

Een strategie om op dit onderdeel toch een vuist te maken is wat economisch-geografen 'borrowed size' noemen: het meeliften op de kracht en potentie van nabije burens. Dat vraagt vanzelfsprekend om excellente verbindingen over weg, spoor en via de lucht. De vraag is echter of deze aanpak voor de regio soelaas biedt, al hebben we de laatste tien jaar wel enkele ijzers in het vuur gelegd om dit manco op te vangen. Vanuit Brainport wordt het belang van de driehoek Eindhoven-Leuven-Aken (ELAT) beklemtoond. ELAT lijkt een logische marsroute, omdat in die regio ondernemingen en kennisinstellingen zitten die qua technologie goed bij elkaar passen. De verbindingen tussen de steden zijn echter matig. Wie wel eens van Eindhoven met de trein of auto naar Leuven is gereisd, weet waarover ik spreek. Bovendien leeft ELAT niet of nauwelijks bij de mensen in de re-

gio. Misschien is het dan logisch de Brainportregio op te schalen naar Brabant of Brabantstad? Velen zouden graag zien dat Brainport, vanwege het sterke merk en het aansprekende mondiale profiel, van toepassing wordt verklaard op heel Brabant. De noodzakelijke infrastructuur is er wel, maar qua type bedrijvigheid en kennisinstellingen is er, ondanks groeiende samenwerking, weinig samenhang tussen wat rondom Eindhoven gebeurt en de regio's in de rest van de provincie.

Maar misschien hechten we wel te veel belang aan de discussie over schaalgrootte en massa. We zien immers ook dat gespecialiseerde regio's op een kleinere schaal wel degelijk kunnen gedijen op het wereldtoneel. Ze steken boven het maaiveld uit, omdat ze over een uiterst succesvol 'milieu of innovation' beschikken volgens de analyse van Castells. Daarmee lijkt de vraag of de regio Eindhoven op hetzelfde podium thuishoort een veel relevantere. Beschikt de regio over voldoende kwaliteiten en kenmerken om zich dankzij haar 'milieu of innovation' met de besten te kunnen meten?

'Milieus of innovation' bestaan in allerlei soorten en maten en komen op verschillende terreinen voor; cultureel, financieel, crimineel, wetenschappelijk of technologisch. In het kader van de transformatie van de regio Eindhoven zijn we vooral geïnteresseerd in de wijze waarop 'technologie milieus' ontstaan. Castells gebruikt in dat verband twee termen: 'milieu of innovation' en 'technopolis'. De basisgedachte achter 'milieu of innovation' is dat het functioneren van bedrijven niet los kan worden gezien van de omgeving waarin ze verkeren. Een omgeving die met die specifieke identiteit als vliegwiel haar eigen innovatieve bedrijven voortbrengt. Volgens bovengenoemde definitie zijn de belangrijkste elementen van het concept:

- samenwerking en informatie-uitwisseling tussen regionale actoren;
- veel face-to-face-contact;
- betrokkenheid van actoren uit verschillende takken van de economie (bedrijven, kennisinstellingen en overheid);
- bewustzijn van actoren dat ze behoren tot een coherente eenheid en regionale cultuur.

De kernvraag is of de regionale economie aan deze criteria voldoet. Voor het antwoord moeten we terug naar de bewegingen na Centurion. Vooral de verticale desintegratie van Philips was essentieel. Philips had tot dan toe vrijwel alle onderdelen van de keten binnen het bedrijf georganiseerd en was niet afhankelijk van een regionaal systeem van toeleveranciers.

Ook de innovatie was volledig verankerd binnen het bedrijf zelf. Het gevolg van deze verticale desintegratie van Philips was niet alleen de sluiting en verzelfstandiging van bedrijfsonderdelen, maar ook een toenemende samenwerking met leveranciers in de regio. Niet alleen bij de productie, maar vooral op het terrein van innovatie. Ook bij nieuwe conglomeraten stond samenwerking voorop, met ASML als onbetwiste koploper. Hierdoor ontstonden horizontale netwerken, niet alleen van bedrijven, maar ook van andere ondersteunende regionale partijen, zoals gespecialiseerde dienstverleners. Verder is er institutionele ondersteuning vanuit universiteiten, onderzoeksinstituten en de overheid. Een klimaat van vertrouwen en elkaar het licht in de ogen gunnen, is cruciaal voor het functioneren van die horizontale netwerken. En laten dat nu juist de ingrediënten zijn die het economisch ecosysteem in Eindhoven op smaak brengen. De condities om zich staande te houden in de concurrentiestrijd tussen regio's, zijn in dit land van boeren en bèta's dan ook volop aanwezig. Het ecosysteem rondom de hoogwaardige maakindustrie, met mechatronica, precisietechnologie en het vermogen tot systeemintegratie als onderscheidende competenties, is wereldwijd uniek.

Aanvullend heeft zich intussen in het laatste decennium ook een creatieve humuslaag ontwikkeld. Interessant is dat deze zich in toenemende mate manifesteert op het grensgebied tussen enerzijds technologie en anderzijds art, design en licht. De Dutch Design Week begon als de Dag van het Ontwerp, groeide uit tot een evenement waar designers zich niet alleen met autonome concepten presenteren, maar ook met experimentele prototypes die een zekere verwevenheid met technologie blijken te hebben. Ook Glow (licht en technologie) en STRP (art en technologie) bedienen zich van zo'n formule. Het effect van al die bewegingen is dat in de regio een echt 'milieu of innovation' is ontstaan. Dat is dé belangrijke transformatie van de afgelopen twee decennia.

DE KUNST VAN HET VERANDEREN

Met het inzicht in de padafhankelijke ontwikkeling van de regio en het keerpunt dat zich in de jaren negentig heeft voltrokken, kan het huidige economische succes van Brainport worden verklaard. Succes uit het verleden biedt echter niet noodzakelijkerwijs een garantie voor de toekomst.

Dat brengt me op een tweetal kwesties. Allereerst: hoe behouden en versterken we het bestaande ecosysteem om de wereldwijde concurrentie voor te blijven? Is zo'n systeem überhaupt wel maakbaar, en moet je dat willen? Het tweede vraagstuk is hoe de kwaliteit van het vestigings- en leefklimaat ('quality of life') een bijdrage kan leveren aan de verdere economische ontplooiing van onze regio. Ik kom voor beide aspecten met een aantal aanbevelingen en tips.

VERSTERKING VAN HET ECOSYSTEEM De allereerste aanbeveling is dat we permanent de tijd moeten nemen om samen na te denken over het ecosysteem en zijn sterktes en zwaktes; op wisselende podia en in wisselende samenstellingen. Brainport Industries is daar al mee bezig. Vastomlijnde plannen, scenario's en blauwdrukken moeten worden voorkomen. Wat de regio Eindhoven vandaag de dag zo waardevol en uniek maakt, had geen van de hoofrolspelers uit de periode van Operatie Centurion en DAF kunnen voorzien, sturen of bedenken. Denken in termen van maakbaarheid is een heikele kwestie. We moeten niet bang zijn voor nieuwe ideeën die de fundamenten onder het ecosysteem en het 'milieu of innovation' kunnen verstevigen, maar dan moeten ze wel betiteld kunnen worden als 'game changer'. Dat betekent op basis van bestaande competenties en capaciteiten naar vernieuwingen zoeken die waarde toevoegen aan het ecosysteem. Zulke 'game changers' horen multidisciplinair, integraal, holistisch en baanbrekend te zijn. Daarbij moeten we ons realiseren dat, zoals Katz in relatie tot de metropolitane revolutie zegt, 'the cavalry isn't coming'. Met andere woorden: je zult het als regio zelf moeten doen. Te verwachten is dat ondernemers het voortouw nemen en dat kennisinstellingen, overheid en financiers het proces voeden. Feld omschrijft de rol van de overheid als 'setting the table'.

Ook zachte waarden zijn van belang. Systeemintegratie is dé kerncompetentie van onze regio, nauw verweven met de Brabantse cultuur en haar karaktertrekken. Met als trefwoorden: vertrouwen, hard werken, betrouwbaar, samen optrekken, kunnen delen, zelfvertrouwen uit bescheidenheid, etcetera. Die zachte waarden moeten we koesteren en toekomstbestendig maken.

Daarnaast moeten we natuurlijk het lef hebben om groot te denken. Enkele CEO's, die van Philips voorop, menen dat we in de regio het lef moeten hebben om de grote maatschappelijke thema's (zoals energie, water, food

en zorg) aan te pakken. We spreken hier over problemen met een enorme reikwijdte, die mondiaal om oplossingen vragen. Daarvoor kan de alom geroemde innovatiekracht van de regio mede als 'game changer' dienen. Juist op dit punt komen onze kerncompetenties van pas. Het zijn immers majeure uitdagingen die een aanpak over een breed front vragen met actoren van allerlei disciplines. Deze moeten in goede afstemming stappen zetten die hen zelf én het samenwerkingsverband verder brengen. Het is net als met de 'state of the art' machines die bij ASML uit de fabriek rollen: ze ontleen hun kracht niet alleen aan hun superieure technologie, maar ook aan het uitgekende samenspel tussen hoofdproducent en toeleveranciers.

Tegen de achtergrond van een rapport van het MIT, het Brookings Institution en de President's Council of Advisors on Science and Technology is het van belang de samenhang der dingen in het ecosysteem te zien en ons te realiseren dat de hoogwaardige maakindustrie de ruggengraat is. Niet alleen vanwege de bijdrage aan 's-lands schatkist, maar ook vanwege de enorme effecten op R&D, de afgeleide werkgelegenheid en de bijdrage aan de handelsbalans. We moeten ons realiseren dat niet de individuele bedrijven, maar juist het ecosysteem de regio krachtig, uniek en – in tegenstelling tot de onderdelen van dat systeem – nauwelijks kopieerbaar en niet te reproduceren maakt. Dat ecosysteem kan alleen blijven bestaan als geven en nemen met elkaar in evenwicht zijn: 'Guanxi', zoals de Chinezen dat noemen. Opvallend is dat we in de VS aanzetten zien die leiden tot eerherstel van de industriële bedrijvigheid. Obama heeft dat hoog op de agenda van zijn laatste regeringsperiode staan. De achtergrond is een recent rapport van het MIT, dat constateert dat het Amerikaanse ecosysteem ernstige gaten vertoont. De Apple's op de aardbol hebben inmiddels zoveel productie en fabricage uitbesteed en overgebracht naar China en India dat ze niet eens meer in staat zijn om hun prototypes in de VS te vervaardigen. Een schrille tegenstelling met onze regio waar de kunst van het maken nog steeds hoog in aanzien staat.

Op weg naar Industrie 4.0 kunnen we ervan uitgaan dat de betekenis van informatica gaat toenemen in de complexe systemen die gebouwd worden. Dat is al waarneembaar bij ASML, waar meer dan duizend ingenieurs werken aan 'embedded systems', maar ook bij bedrijven als VDL en Sioux. De komst van een internationaal kennisinstituut voor informatie en softwareontwikkeling kan de regio versterken en kan meer lijn brengen in de samenwerking tussen deze bedrijfstak en de kennisindustrie. Zelf raken we er steeds meer van overtuigd dat de regio Eindhoven met

haar ecosysteem en 'milieu of innovation' een unieke propositie in handen heeft. Probleem is echter dat de echo van dat geluid nog onvoldoende in Den Haag doordringt. Instanties en organen binnen ons regeringscentrum hebben het belang van de regio voor de economische toekomst van Nederland niet scherp genoeg op het netvlies. Dat blijkt onder meer uit het laatste WRR-rapport over toekomstige verdienmodellen. Er is nog een missie voor de regio. Daarbij is het zaak voor politiek en overheid 'het geheim van de smid' in de regio Eindhoven te onthullen.

We moeten meer uit de beschikbare technologie halen. Er zijn prachtige voorbeelden van nieuwe samenwerking in de keten. We moeten als het ware samen op zoek gaan naar het nieuwe ASML. Phenom is een initiatief van Hans Duisters, dat met de tafelelektronenmicroscopie het gat dicht tussen lichtmicroscopie en high-end elektronenmicroscopie. Addlab is het 3D-printing initiatief van Daan Kerstens en Jonas Wintermans. Deze nieuwe allianties kunnen uitgroeien tot wereldspelers en moeten door de provincie en de BOM gestimuleerd worden.

VESTIGINGS- EN LEEFKLIMAAT Onze kwaliteit van leven is in de eerste plaats een zaak van de overheid. Die moet zorgen voor woningen, onderwijs, gezondheidszorg, wegen en openbaar vervoer, milieu, sport en cultuur. Maar hoe is deze optelsom van voorzieningen dienstbaar aan de economische vooruitzichten van de regio? Die vraag is lastig te beantwoorden, bleek bij mijn rondgang langs bestuurders, beslissers en ondernemers. 'Dat weten we eigenlijk niet zo goed', zei de Eindhovense wethouder Staf Depla, een uitspraak die ik bij meer mensen heb opgetekend. De grootste winst is misschien wel dat verschillende gremia steeds weer nadenken over de noodzaak van een goede kwaliteit van leven in de regio. En vervolgens naar bevind van zaken handelen.

De regio moet voor hogeschoolde, vooral technisch geschoolde arbeidskrachten een aantrekkelijke plek zijn om te wonen en te leven. Talenten aantrekken is een eerste vereiste, maar ze hier houden is een geheel ander chapter. Bij de beoordeling van de aantrekkingskracht zijn zowel de feitelijke situatie als de perceptie, het imago van belang. We beginnen met de feitelijke situatie. Vrijwel alle mensen die ik heb gesproken zijn van mening dat de basics wel op orde zijn. Maar ze constateren ook dat het aanbod meer gericht is op gezinnen dan op jonge een- en tweepersoons-huishoudens en bovendien vooral op de oorspronkelijke bewoners. Terwijl

de regio juist veel internationaler is geworden, een trend die zich de komende tijd versterkt zal voortzetten. Deze internationalisering is bepalend voor de wijze waarop moet worden nagedacht over 'quality of life'. De komst van de internationale school is daar een actueel voorbeeld van. Het op verre windstreken georiënteerde bedrijfsleven noemt deze belangrijke voorziening. De internationale school is een doorslaggevende factor bij het aantrekken van toptalent van over de grenzen. In 'leisure', recreatie en vrije tijd zijn we nog onvoldoende kosmopolitisch. Wat kan helpen is het aanbieden van Chinees, Spaans en Engels op alle basisscholen.

Als het gaat om het imago, het beeld dat de buitenwereld heeft van Eindhoven en omgeving, is er een probleem. De verkiezing tot slimste regio heeft een positieve bijdrage geleverd, maar de uitstraling van de regio is nog altijd te provinciaal en niet werelds genoeg. Het verbreden van het culturele aanbod kan een stevige boost geven, ook in het buitenland. Het heeft overigens weinig zin om die opwaardering te zoeken in meer instellingen. Eindhoven heeft een aantal kwalitatief goede culturele voorzieningen (Van Abbemuseum, Muziekcentrum, Parktheater), maar zal vanwege zijn beperkte omvang nooit kunnen concurreren met metropolitane regio's. De regio heeft wel een voortreffelijke reputatie opgebouwd met een aantal baanbrekende evenementen van internationale allure als Glow, DDW en STRP. De kracht van deze evenementen is dat ze nauw verbonden zijn met het DNA van de regio.

De regio Eindhoven moet kenniswerkers niet alleen van verre halen, ze moet ook werk maken van talentontwikkeling. Begin bij de kinderen, zou ik zeggen. Laat ze volop kennismaken met techniek, design en cultuur, laat ze hun handen vuil maken. Zoals bijvoorbeeld in de Ontdekfabriek op Strijp S. Verleid ze om studies te volgen die passen bij het economische profiel. Laat ze doen en denken, techniek kruisen met kunst, sport, licht en ga zo maar door. En zet die lijn door als ze ouder worden. Een mooi voorbeeld is de Aalto Universiteit in Helsinki, waar op uiteenlopende niveaus engineering, arts, design en business aan bod komen. In onze regio zouden we zo iets ook moeten hebben en dan niet alleen in wetenschappelijke richting, maar ook op het niveau van hbo en mbo. Want zonder talent droogt ons ecosysteem op en verliest het 'milieu of innovation' zijn fundament.

BLIJF BIJ HET ZAND! Tot slot nog een allerlaatste tip: zorg er te allen tijde voor dat we dicht bij het zand blijven. De grond van boeren en bèta's, waar al ruim een eeuw meer op groeit dan we voor mogelijk houden. De verbeeldingskracht voorbij!

DANKWOORD

Mijn dank gaat allereerst uit naar Patrick Dogge (support desk research en redactie) en Hans Horsten (support eindredactie). Wim van der Leegte wil ik bedanken voor zijn bemiddeling bij de leden van de Eindhovensche Fabrikanten Kring (EFK), die daardoor actief aan het onderzoek hebben meegewerkt. Open en boeiende interviews hebben plaatsgevonden met: Elies Lemkes-Straver (ZLTO), Martin Saris (Connect Group Nederland BV), Theo Hurks en Geert Hurks (Hurks groep BV), Simon Bambach (VDL Enabling Technologies Group), Theo Koert (GL Group BV), Huub van der Vrande (Neways Electronics International NV), Eric van Schagen (Simac Techniek NV), Hans Duisters (Sioux Group BV), Wim van der Leegte (VDL Groep), Arnold Stokking (TNO - Industrial Innovation), Hans de Jong (Philips Electronics Benelux), Jan Post, (voormalig directievoorzitter Philips Nederland), Maarten van Andel (PANalytical, X-ray Tubes), Aukje Kuypers en Wim Kuypers (Kuijpers Installaties BV), Jan van Gemert (Gemco Industries), Arjan de Koning (Paradigit Holding BV), Gerard Meulensteen (voormalig directeur en oprichter Neways Electronics International NV), Henk de Wilt (voormalig voorzitter CvB, TU/e), Leo van Doorne, (voormalig president-commissaris Versatel Benelux), Maarten Steinbuch (TU/e), Berry Eggen (TU/e), Monique List (wethouder Eindhoven), Staf Depla (wethouder Eindhoven), Harrie Hendriks (voormalig CEO Philips Benelux), Henk Tappel (Frencken Europe Group BV), Peter Wennink (ASML), Jan Pelle (NV Brabantse Ontwikkelings Maatschappij), Michel Weeda (NV Brabantse Ontwikkelings Maatschappij), Marc Evers (Engelen en Evers BV), John Blankendaal (Brainport Industries), Marc Hendrikse (NTS-Group), William Pijnenburg (DGA AAE BV), Elly Blanksma-van den Heuvel (burgemeester Helmond), Noud Swinkels (Bavaria NV), Edward Voncken (KMWE Management BV), Hans Verhagen, (Prodrive BV). Zonder die gesprekken was ik niet geslaagd in mijn opdracht. Uiteraard dank aan mijn Hilde, die vrolijker leek te worden naarmate ik meer verstrikt raakte in het papier en de tapes. En ten slotte Wim van de Donk die vanaf het begin geloofd heeft in de goede afloop van dit project.

LITERATUUR EN BRONNEN

- Adviesraad voor het wetenschaps- en technologiebeleid, *Vasthoudend innoveren*, 2012.
- Aiginger, Horvath, Maringer, *Why Labour Market Response Differed in the Great Recession: The Impact of Institutions and Policy*, 2011.
- Akshi, Lee, Mateos-Garcia, Michael Rushton (ed.), *Creative Communities: Art Works in Economic Development*, 2013.
- Anderson, *Makers – The new industrial revolution*, 2012.
- Bertaud, *Metropolis: a measure of the spatial organization of the 7 large cities*, 2001.
- Boer en Croon, *Brainport Industries, KVK CFT 2.0 Boosting Our Industrial Competences, Business Plan*, 2011.
- Brandes Gatz, Mintz, *Cities back from the edge*, 1998.
- Brookings Institution, *Metro trade*, 2012.
- Brookings Institution, *Restoring prosperity: the state role*, 2007.
- Brookings Institution, *State of the English cities, state of the American cities*, 2006.
- Casimir, *Het toeval van de werkelijkheid*, 1984.
- Castells, *The Rise of the Network Society*, 2010.
- Castells, Hall, *Technopoles of the world*, 1994.
- European Union, *Cities of tomorrow*, 2011.
- Europese Commissie, *Regional Innovation Scoreboard 2012*, 2012.
- Executive Office of the President - President's Council of Advisors on Science and Technology, *Report to the president on capturing domestic competitive advantage in advanced manufacturing*, 2012.
- Florida, *Who's your city*, 2008.
- Florida, Kenny, *The new age of capitalism, innovation-mediated production*, 1993.
- Foroohar, Saporito, *Made in the USA*, 2013.
- Friedman, *The World is Flat*, 2005.
- Fu, Schiller, Diez, *An Emerging Innovative Milieu in the Pearl River Delta, China?*, 2011.
- Gemert, van, *Gemco Holland, de eerste dertig jaar*, 2008.
- Gillette, *Camden after the fall, decline and renewal in a Post-Industrial City*, 2005.
- Gleaser, *Triumph of the city*, 2011.
- Glider, *Forbes ASAP*, February 27 1995.
- Graaf, van de, 'Nederlandse OEM'ers tot bloei brengen en buitenlandse aantrekken', *Link*, 2011.
- Grogan, Proscio, *Comeback Cities*, 2000.
- Hall, *Cities in Civilization*, 1998.
- Hall, Pain, *The Polycentric Metropolis*, 2006.
- Hunt, de Vries, *Planning Chicago*, 2013.
- Jongbloed, *Simac XX*, 1991.
- Kantelberg, *Het wonder van Eindhoven*, 2013.
- Kartsen, Keulen, Kroeze, Peters, 'In het verleden behaalde resultaten bieden geen garantie voor de toekomst. Een casestudie van de Operatie Centurion bij Philips', M&O, mei-juni 2010.
- Katz, *Investing in metropolitan areas to build the next economy*, 2010.
- Katz, *Revitalizing America's metro areas*, 2010.
- Katz, Bradley, *The Metropolitan Revolution*, 2013.
- Kolko, *The Death of Cities? The Death of Distance? Evidence from the Geography of Commercial Internet Usage*, 1999.
- Levy, Murnane, *Dancing with the robots*, 2013.
- Lloyd, *Neo-bohemia, Art and commerce in the post-industrial city*, 2010.
- Mackey, Sisodia, *Conscious Capitalism*, 2013.
- Mallach, *Facing the urban challenge*, 2010.
- Mayer, *Corporate restructuring and the creation of the innovation milieu: the case of a second-tier high technology region*, 2003.
- McKinsey, *Urban World: Cities and the Rise of the consuming class*, 2012.
- McKinsey, *Disruptive technologies: advances that will transform life, business and the global economy*, 2013.
- Medendorp, *Disentanglement with global divestments*, 2011.
- Metze, *Let's make things better*, 1997.
- Ministerie van VROM, *Nota Ruimte*, 2004.
- MIT Taskforce, *Innovation and Production*, 2013.
- Mumford, Power, *The slow death of great cities?*, 1999.
- NV Rede, *Stille Krachten, 25 jaar sociaal-economische ontwikkeling regio Eindhoven*, 2008.
- Pisano, Shih, *Producing Prosperity*, 2012.
- Planbureau voor de Leefomgeving, *Clusters en economische groei*, 2007.
- Planbureau voor de Leefomgeving, *De concurrentiepositie van Nederlandse regio's*, 2011.
- Planbureau voor de Leefomgeving, *De internationale concurrentiepositie van de topsectoren*, 2012.
- Planbureau voor de leefomgeving in samenwerking met CDS, *De ratio van ruimtelijk economische topsectorenbeleid*, 2012.
- Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, 1990.
- Porter, 'Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy', *Economic Development Quarterly*, February 2000, vol. 14. no. 1.
- Raspe, 'De economie van de stad in de mondiale concurrentie', Raad voor de Leefomgeving, *Essays toekomst van de stad*, 2012.
- Rooij, de, *Nederlandse gemeenten en provincies in de Europese Unie*, 2003.
- Ruston, *Creative communities, art works in economic development*, 2013.
- Ryan, *Design after decline, how America rebuilds shrinking cities*, 2012.
- Sabel, *Flexible specialisation and the re-emergence of regional economies*, 1989.
- Sassen, *Cities in a world economy*, 2012.
- Sassen, *The global city*, 2001.
- Sassen, *Globalization and Its Discontents*, 1998.
- Saxenian, *Regional Advantage – Culture & Competition in Silicon Valley and Route 128*, 1994.
- Sternberg, *Technology Policies and the Growth of Regions*, 1996.
- Tassey, *Rationales and mechanisms for revitalizing US manufacturing R&D strategies*, 2010.
- Teaford, *Cities of the heartland, the rise and fall of the industrial Midwest*, 1993.
- Technisch Weekblad* 14/15, 19 april 2013.
- www.tuencyclopedia.nl, schets van de voorgeschiedenis van de Eindhovense Technische Hogeschool.
- Urban Affairs, *Eindhoven Supervillage. Plan de Campagne*, 2005.
- Warte, *De Vooruitkijkspiegel*, 1992.
- WRR, *Naar een lerende economie*, 2013.
- Zhang, *High-Tech start ups and Industry Dynamics in Silicon Valley*, 2013.

‘Het helpt
om als familie
met elkaar aan tafel
te discussiëren’

IN GESPREK MET
COLETTE CLOOSTERMAN-VAN EERD
(DIRECTEUR JUMBO)

OVER GROEI DIE BIJ DE FAMILIE IN DE GENEN ZIT
OVER HEFTIG DISCUSSIËREN AAN DE KEUKENTAFEL
OVER VEGHEL EN HET BELANG VAN ‘ROOTS’

Wat je ziet is onmiskenbaar een supermarkt, maar dan van een spectaculaire omvang. Jumbo Foodmarkt ligt pal naast het voetbalstadion van NAC, iets buiten het centrum van Breda. Het is ruim zesduizend vierkante meter groot, ongeveer vijf keer zo groot als een normale Nederlandse supermarkt. Het overrompelt, zoals de binnenkomst van een concertzaal kan overrompelen. Het is het geroezemoes, de aankleding, het teveel om naar te kijken, dat de bijzondere sfeer bepaalt van hooggespannen verwachting.

Colette Cloosterman-van Eerd is ervan overtuigd dat het Brabantse familiebedrijf met de Bredase Jumbovestiging het concept voor de nabije toekomst te pakken heeft. Er zijn in Foodmarkt bakkers, slagers, sommeliers, kaasspecialisten, er werken dertig koks die maaltijden bereiden of adviseren over maaltijden. Er is een speelhoek voor kinderen, ook kunnen de kinderen met een stempelkaart door de winkel gaan en producten proeven. Jumbo Foodmarkt komt in de buurt van een dagje uit.

Foodmarkt wil aansluiten op de trends op voedingsgebied: gemak en gezond. Elk week komen diëtisten van het nabij gelegen Amphiaziekenhuis naar de Foodmarkt om klanten te leren hoe men op eenvoudige wijze gezonder kan eten. Ook het tegengaan van verspilling wordt gedemonstreerd. Fruit met een vlekje gaat in de blender en komt eruit als smoothie.

En de plofkip, wat doet u daarmee?

Cloosterman: 'We zien natuurlijk dat we maatschappelijke verantwoordelijkheid dragen, ertoe doen, zeker naarmate Jumbo groter wordt. Plofkip is een term van de actiegroep Wakker Dier. We delen de doelstelling om de kip in de Nederlandse supermarkt zo duurzaam mogelijk te maken. Met andere supermarktketens en de pluimveesector werken we aan een meerjarenplan om de reguliere kip te verduurzamen. Maar het gaat stap voor stap. Het is geen simpele zaak, er zijn meer afwegingen dan alleen het dierenwelzijn. We willen bijvoorbeeld ook dat klanten de kip kopen die zij willen én kunnen betalen.'

Maar hoever reikt dan de maatschappelijke verantwoordelijkheid?

'We gaan die niet uit de weg. We voelen ons zeer betrokken bij de wereld om ons heen. In de kwestie van de kip hebben onder andere wij het voortouw genomen om tot verandering te komen. Maar we zeggen erbij: dat moet samen gebeuren binnen de hele sector.'

Als CCO – Chief Customer Officer – van de onderneming is Colette Cloosterman (1966) verantwoordelijk voor formule en innovatie. Ze straalt een gedreven soort enthousiasme en opgewektheid uit. In 2006 is ze uitgeroepen tot vrouwelijke manager van het jaar, in 2009 tot 'influencer of the year' en in 2011 tot 'business mum of the year'.

Nee, dat zij de verantwoordelijkheid draagt voor het wezen, de ziel van Jumbo houdt haar niet uit haar slaap. 'Ik maak lijstjes van de dingen die gedaan moeten worden. Dat geeft rust. En vaak ga ik laat slapen. Bij opa en oma hing vroeger een tegeltje op het toilet: stel niet uit tot morgen wat je vandaag kunt doen. Daar leef ik naar. Het betekent dat het soms drie uur is voordat ik naar bed kan.'

Foodmarkt komt uit haar koker, ze gelooft er heilig in. Tegelijk onderkent ze dat het ondernemersrisico niet gering is. 'Als we geen familiebedrijf waren geweest, hadden we dit niet snel voor elkaar gekregen. Nu hoefden we geen compromissen te sluiten. Nu konden we zeggen, tot in de details: zo willen we het hebben, dit is naar onze overtuiging de supermarkt van de toekomst.'

Lichtjaren verwijderd is het Foodmarktconcept van de handel van ome

Johan, bij wie het begin vorige eeuw allemaal begonnen is. Ome Johan was een neef van opa, hij had een groothandel in levensmiddelen, hij leverde aan kruideniers, meestal waren dat winkels op de hoek van de straat. Colette's vader kwam erbij toen hij 19 was, in de jaren vijftig. Het was een stom toeval – aan de overkant van de straat zat een Torro, een discountwinkel die omliggende winkels eruit drukte – dat maakte dat de Van Eerds zich achter de oren krabden en dachten: als wij nou eens zelf wat winkels zouden opzetten. Zo is het begonnen met Jumbo.

Op de middag van het gesprek heeft het concern 354 winkels. Een week later zal het zijn opgelopen naar 355, een week daarna naar 356. Het is als een klassiek Brabants gezin uit de vorige eeuw – groeien en bloeien. De planning is dat Jumbo medio 2015 zo'n zeshonderd vestigingen telt, in het hele land. Het is de tweede supermarktketen van het land, na Albert Heijn en misschien wel het snelst groeiende bedrijf van Brabant. Het is geen groei omwille van de groei, verzekert Colette Cloosterman en nog minder is het een gezelschapsspel.

Waarom dan al dat onstuimige groeien? 'Omdat het je meer slagkracht geeft, omdat je efficiënter kunt werken, omdat je groot genoeg wordt om te bereiken dat de fabrikant naar jou luistert in plaats van alleen maar omgekeerd en dat je dus je eigen producten kunt laten maken.'

Colette Cloosterman houdt kantoor in het hoofdgebouw van Jumbo dat reminiscenties oproept aan de begintijd van het familiebedrijf. Een bakstenen gebouw, lange gangen, hoge, glas-in-loodramen. In de directe omtrek ligt de nieuwbouw van kantoor, distributiecentrum, opleidingscentrum en nog zo het een en ander. Het is alles Jumbo wat de klok slaat langs de kaarsrechte Zuid-Willemsvaart bij Veghel.

Wie snel groot wordt, loopt het gevaar zichzelf voorbij te lopen.

'We willen de beste zijn, dat staat voorop. Maar groeien zit wel in onze genen, dat is waar. Het proces lijkt voor de buitenwacht onstuimiger te verlopen dan wij het zelf ervaren. Je doet deze mega-operatie stap voor stap en elke nieuwe winkel probeer je zo goed mogelijk te managen.'

Maar wat is de sensatie van groeien?

'Dat je je winnaarsmentaliteit beloond ziet. We houden van passie, van

energie, we willen de beste zijn voor de klant. Je worstelt met de vraag: maar hoe gaan we dat dan doen? Zitten we überhaupt wel op de goede weg?’

‘In de familie kunnen we heel intensief met elkaar discussiëren over dit soort vragen. We vinden het leuk en het geeft energie om telkens weer nieuwe ideeën te ontwikkelen.’

‘Met elke nieuwe winkel wordt weer een kind geboren. Zo voelt dat. Het is enerverend dat je steeds meer mensen bij de club krijgt en dat de overtuiging krachtiger wordt dat je met elkaar op de goede weg bent.’

Jumbo heeft zijn eigen tien geboden; het zijn de ‘7 Zekerheden’. Ze vormen het fundament van de winkelformule. Zaken als ‘service met een glimlach’ en ‘vlot winkelen’ gelden voor elke Jumbovestiging in gelijke mate. Ze vertellen de klant waarop deze mag rekenen, ze houden het personeel scherp en gemotiveerd.

Elke maandag komen de medewerkers van een specifieke Jumbovestiging naar Veghel, soms wel met drie bussen tegelijk. Ze worden een dag lang ingewijd in het ‘Jumbogevoel’, zo noemt de concernleiding dat, het Jumbogevoel. Aan het eind van de dag worden diploma’s uitgereikt. Colette Cloosterman: ‘Ik probeer altijd om bij het laatste deel van de trainingsdag te zijn. Want dan kan je het zien: hebben ze het opgepakt, zijn ze enthousiast?’

Wat is dat dan, het Jumbogevoel?

‘Betrokkenheid en besef dat wij het anders, beter willen doen, dat bij ons meer dan waar ook de klant centraal staat. Je kunt het uitleggen, maar je bent er pas als ze het voelen. Dat proberen wij over te brengen op die trainingsdagen.’

Zelf kreeg Cloosterman het Jumbogevoel pas op 28-jarige leeftijd. Ze had economie gestudeerd in Rotterdam, ze was teruggekomen naar Veghel om haar doctoraalscriptie te schrijven, kwam in de zaak, maar voelde dat ze als dochter van de baas anders werd behandeld. ‘Ik wilde gewoon Colette zijn, ik wilde bijdragen, maar de omgeving werkte niet mee.’

Ze ging begin jaren negentig naar de Hema, waar ze ruim vier jaar heeft

gewerkt, ‘het was een grote bron van inspiratie voor me.’ Ze zag er hoe belangrijk het is een merk te zijn en je te onderscheiden. ‘Ik zag hoe betrokken de medewerkers waren, trots op hún Hema. Ik dacht: gaaf zeg, dat je zoiets voor elkaar kunt krijgen.’

Haar vader heeft haar altijd vrijgelaten in haar keus, ook nadat haar broer en zus de zaak in gingen. ‘Maar op een gegeven moment zag ik een vrachtauto rijden met ‘Van Eerdgroep’ erop. Toen dacht ik: daar hoor ik bij.’

Is het een echt familiebedrijf?

‘Dat is het zeker. Maar het succes realiseren we met zestigduizend medewerkers, dat hoort er direct bij gezegd te worden. Ik denk dat het voor het succes van Jumbo heel belangrijk is dat we een familiebedrijf zijn. Je hoort het om je heen, mensen die zeggen: er zit een ziel in het bedrijf.’

‘Het komt doordat we heel goed weten wat we willen. Ik geloof dat het helpt om als familie met elkaar aan tafel te zitten en te discussiëren over het beleid.’

Helpt het ook geen hongerige aandeelhouders te hebben?

‘Dat is heel belangrijk. Wij werken niet voor de winst op korte termijn. Als familie kunnen wij genoeg nemen met een lagere winstmarge. We hoeven niet bij de eerste de beste tegenslag met hangende pootjes naar de beurs.’

Is Jumbo Brabants?

‘Ik geloof dat ons bedrijf absoluut Brabants is, al vind ik het nog niet zo eenvoudig om precies aan te geven waarom. Wij zijn ondernemend op een Brabantse manier. We bespreken de dingen met elkaar aan tafel, het is allemaal wel serieus en het gaat om prestaties die geleverd moeten worden, maar het is ook gemoedelijk. Het is met elkaar en onder elkaar.’

‘We voelen ons niks te veel. Dat is ook Brabants, geloof ik. We zijn harde werkers. Dat is in andere gebieden soms wel anders. We hebben geen last van hoogmoed.’

En winnen, is dat Brabants?

‘Ik vind van wel, maar op een specifieke wijze. Het is de idee dat je eruit moet halen wat erin zit. Dat je in dat opzicht ook niet te gauw tevreden moet zijn. Het is zonde als je met minder genoeg zou nemen. Dat vind

ik wel Brabants. Het is toch heel opmerkelijk hoeveel geslaagde bedrijven alleen al hier in Veghel zijn.’

‘We hebben hier mooie bedrijven om ons heen, de Sligro’s, de Hutten’s, de Van den Boer’s, DMV Campina, Van der Lande, Mars. Als die er niet waren, waren wij misschien eerder tevreden geweest. Nu zagen we om ons heen hoe bedrijven van mensen die we goed kenden, tot bloei kwamen. Dan ontwikkelt zich vanzelf een opdracht: wij kunnen niet achterblijven.’

‘Het is heel grappig: ik heb met Noud van den Boer in de klas gezeten en met Bob Hutten. Ik kan het niet bewijzen, maar ik denk wel dat het me gestimuleerd heeft.’

Hoe verklaart u het, zo veel succesrijke bedrijven in het relatief kleine Veghel?

‘Ja, daar heb ik wel vaker over nagedacht. Hoe zou het komen? Het is misschien een dunne verklaring, maar mijn veronderstelling is dat die werkersmentaliteit erg bevorderd is doordat hier maar weinig afleiding bestaat. Wat was er in mijn jeugd in Veghel? De hockeyclub, de voetbalclub en de kerk. Dat was het. Daar ontmoette je elkaar. De gesprekken gingen al gauw over de zaken. Daar stimuleerde je elkaar en zo maakte je elkaar sterker.’

Philips, toch heel erg Brabants, heeft zijn hoofdkantoor verplaatst naar Amsterdam. Blijft Jumbo Brabants?

‘Hier liggen onze ‘roots’, in Veghel. Menigeen zegt: wat moet je in Veghel? Ik zie dat niet. We hebben het wel eens overwogen, een centralere plek in het land. Ik geloof niet dat we het moeten doen. Je kunt maar beter vasthouden aan de plek waar je al goeie mensen hebt en mensen die graag bij je blijven.’

‘Mijn zus heeft haar kantoor in het oude kamertje van opa, waar de kluis nog staat. We hechten aan die dingen. We mogen dan snel groeien, met steeds meer nieuwbouw, maar het kamertje van opa, de kamer van mijn vader, die plekken blijven intact.’

‘Wie zijn verhaal goed wil vertellen moet zich bewust zijn van zijn wortels. Waar we vandaan kwamen, bepaalt tot op de dag van vandaag hoe we werken. Het Jumbogevoel, de ‘7 Zekerheden’ – het is een aanpak die zonder meer is terug te voeren op het werk van de generaties voor ons.’

BEKNOPT CV

1966	geboren in Veghel
1985-1991	bedrijfseconomie Erasmus-universiteit Rotterdam
1991-1994	trainee en inkoopster speelgoed bij de Hema
1994	entree in familiebedrijf Jumbo, in diverse functies
2006	uitverkiezing tot vrouwelijke manager van het jaar
2013	CCO bij Jumbo, verantwoordelijk voor formule en innovatie

Colette Cloosterman-van Eerd is getrouwd met Raymond Cloosterman, mede-eigenaar en bedenker van het cosmeticamerk Rituals. Het paar heeft vier kinderen.

DEZE EEUW WORDT DE EEUW VAN HET FAMILIEBEDRIJF

Het familiebedrijf mag zich, ook in Brabant, in een toenemende belangstelling verheugen

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS
HARRY LINTSEN EN GIEL VAN HOOFF

Ondernemers van familiebedrijven vormen de boegbeelden van de economie. Zo ontving Wim van der Leegte, eigenaar-directeur van de VDL Groep, in 2012 de Koning Willem I Prijs voor subliem ondernemerschap. De groep is een van de grootste familiebedrijven in Nederland. Het succes is volgens insiders mede te danken aan het Brabantse én familiale karakter.

Eerherstel dus voor het familiebedrijf, dat blijkbaar goed bij deze provincie past. Brabant zou van de informele verbanden en intieme relaties leven en is tot ontwikkeling gekomen door kleine familiebedrijven en grote familieondernemingen. De Brabander kenmerkt zich door hard werken en sterke betrokkenheid. Hij heeft hart voor zijn land en zijn eigen cultuur. Het familiebedrijf zou al deze waarden koesteren.

Daar komt nog bij dat deze bedrijven bakens van rust zijn in de huidige economische crisis. De aandelenmarkten zijn onrustig. De gemiddelde omloopsnelheid van aandelen daalde in de jaren negentig van vijf jaar naar slechts negen maanden. De economie heeft baat bij het doorbreken van deze trend. Het familiebedrijf zou daaraan kunnen bijdragen, omdat het zich aan deze hectiek kan onttrekken.

‘Deze eeuw wordt de eeuw van het familiebedrijf’, verkondigt Peter Swinkels in een interview met Anniek van den Brand in *Trouw* van 21 juli 2001. ‘Rooie Peter’ is voormalig topman van het Brabantse familiebedrijf Bavaria, waarvan de oorsprong in de achttiende eeuw ligt. Zijn uitdagende stelling is een fraai uitgangspunt voor een essay. Zou Brabant voor zijn economische toekomst moeten inzetten op het familiebedrijf? In het verleden hebben deze bedrijven een cruciale rol gespeeld bij de opbouw van de moderne economie, zo laat een historische schets zien. Uit de geschiedenis blijkt echter eveneens de ingrijpende verandering die het familiebedrijf doormaakte in de twintigste eeuw. Bovendien levert een historische beschouwing een aantal sterke en zwakke punten. Met deze historische kennis keren we aan het einde terug naar de stelling. We starten echter met de wijze waarop Swinkels zijn opvatting verdedigt.

EEN WEDERGEBOORTE VAN HET FAMILIEBEDRIJF?

‘Familiebedrijven kunnen het zich niet veroorloven om de kassa leeg te graaien...’ Hiermee verwijst Swinkels naar hedendaagse praktijken van aandeelhouders en topmanagers. Die voelen zich alleenheerser van het

bedrijf en zijn moeilijk tevreden te stellen. Hun eigen belang staat voorop. Het streven is een zo hoog mogelijk dividend, een zo hoog mogelijke bonus en een maximaal rendement. Winst op korte termijn is de primaire focus; een langetermijnstrategie, het belang van de arbeid en de zorg voor het milieu zijn secundair. Dit liberale, vulgaire kapitalisme zorgt voor veel maatschappelijke ellende en is een van de oorzaken van de huidige economische crisis.

‘...We zijn echte rentmeesters. Alles wat onze generatie doet, heeft gevolgen voor de volgende, letterlijk voor onze kinderen. Wij doen wel eens investeringen, die niet direct winstgevend zijn, maar wel op de lange termijn...’ Swinkels noemt hier twee waarden, die geregeld in verband worden gebracht met het familiebedrijf, namelijk continuïteit en rentmeesterschap. Het familiebedrijf staat voor continuïteit. Zoals Hans Duisters, ook een Brabantse ondernemer, stelt: ‘...Geld is een middel. In veel beursgenoteerde bedrijven is dat geworden tot doel op zich. Maar voor mij – en gelukkig bij veel familiebedrijven – is het niet meer dan een middel...’ Rentmeesterschap ligt dan direct in het verlengde: ‘...Échte waarde is voor mij het leveren van een bijdrage aan een betere, mooiere, gezondere, veiligere, slimmere, meer comfortabele en meer duurzame wereld...’

Swinkels heeft het ook over de maatschappelijke inbedding van het familiebedrijf. ‘Wij gaan hier nooit weg’, zegt hij beslist, ‘het bedrijf uit het dorp weghalen, dat haalt geen enkele Swinkels in zijn hoofd. Lieshout en Bavaria horen bij elkaar. Ik vind het mooi als bedrijven hun geboortegrond trouw blijven.’ Daar hoort tevens de zorg voor de werknemers bij: ‘Mijn vader kende iedereen die bij ons werkte... De meesten hier ken ik nog wel bij de voornaam, maar niet meer iedereen. Hoe anoniemer een organisatie wordt, hoe minder leuk het is om er te werken... Bovendien mag je als manager nooit vergeten dat je helemaal nergens bent zonder je personeel, en dan bedoel ik: echt helemaal nergens...’

Swinkels staat in zijn opvattingen niet alleen. Van Lanschot Bankiers – van oorsprong een Brabants familiebedrijf – tegenwoordig een nv met veel familiebedrijven als klant – doet regelmatig onderzoek naar het familiebedrijf. Daaruit komt eenzelfde beeld naar voren. Een familiebedrijf heeft een ziel. Die ziel wordt gevormd door de ondernemer en de familie met hun grote betrokkenheid. De onderneming is een bezit dat vaak al generaties lang in handen is van de familie. Continuïteit staat voorop. Kapitaal en arbeid vormen doorgaans een organisch geheel. Hun belangen vallen vaak samen. Voor de familie is dat welvaart en prestige; voor de

werknemers bestaanszekerheid en vaak het gevoel deelgenoot te zijn van een werkgemeenschap. Het familiebedrijf vormt de grondslag van het zogenoemde Rijnlandse model, een vorm van kapitalisme waarbij kapitaal, arbeid en het publieke bestel binnen de onderneming bij elkaar komen met een gemeenschappelijk doel.

Er zijn nogal wat kwaliteiten die het familiebedrijf worden toegedicht. Het is een oud fenomeen. Dat maakt het mogelijk om het fenomeen door de tijd heen te volgen. Zijn die kwaliteiten dan herkenbaar? We maken een historische speurtocht door Brabant en zoomen in op de rol van het familiebedrijf tijdens de Brabantse industrialisatie.

HET FAMILIEBEDRIJF ALS HOEKSTEEN

Het familiebedrijf is van oudsher de hoeksteen van de economie, ook in het Brabantse. Sterker nog, ooit was het nagenoeg de enige hoeksteen. Economische bedrijvigheid was een familiaal gebeuren. Het boerengezin bebouwde van generatie op generatie zijn eigen stukje grond. Bij ambachtelijke bedrijvigheid, zoals het bakken van brood, het slachten van dieren, het spinnen van draden en het maken van kleding, was het hele gezin betrokken. Kinderen leerden van jongs af aan het gezinsbedrijf te ondersteunen. Ze werden zo vroeg mogelijk ingezet bij de werkzaamheden. De ambachten gingen over van vader op zoon of van moeder op dochter. Dat gold ook voor de dienstverlening, zoals het houden van een winkel en het drijven van handel. Zelfs publieke functies als burgemeester of wethouder konden familiebezit zijn, maar dan wel van families uit de hogere standen. Het kleinbedrijf was vroeger doorgaans een familiebedrijf. De opkomst van het midden- en grootbedrijf zou daarin niet veel verandering brengen. Tot ver in de twintigste eeuw domineerde het familiebedrijf de Brabantse economie. Het was zo'n alledaags verschijnsel, dat publicaties tot ver in de twintigste eeuw het niet eens apart benoemden. Ook in *Het Nieuwe Brabant* komt de term familiebedrijf niet voor.

Het familiebedrijf was ook de voornaamste gangmaker van de industrialisering van Brabant. Voor ons verhaal zijn we geïnteresseerd in fabrieken in eigendom van een familie en geleid door méér dan een generatie familieleden. Brabantse bedrijven schakelden al vroeg over naar fabrieksmatige productie. Dat gebeurde al rond het midden van de negentiende eeuw, met

name in de textiel-, voedings- en metaalnijverheid; later ook in de leer-, schoenen- en sigarenindustrie.

De fabrieksmatige productie was veelal een voortzetting van eerdere ambachtelijke bedrijvigheid in dezelfde of een verwante economische sector. De vervaardiging van snuiftabak en de handel in tabak vormden een uitgangspositie voor de overschakeling naar de productie van sigaren. De leerlooierijen hingen nauw samen met het boerenbedrijf en werden soms van nevenactiviteit tot hoofdbestaan. De machinefabricage kon haar oorsprong vinden in een smederij. Zo begon de zoon van de Tilburgse koperslager Willem Smulders na zijn trouwen in 1838 een smederij. In 1845 werd het bedrijfje een stoomsmederij met een stoomketel, deels van eigen makelij. En met de entree van zijn zonen kwam meer leven in de zaak. De fabricage van eigen machinerieën, waaronder stoommachines, kwam op gang. In 1855 kreeg het bedrijfje gasverlichting en in 1859 volgde de oprichting van een eigen ijzergieterij. De zonen Guust, Louis en Frans richtten vervolgens elders eigen machinefabrieken op.

Een textielfabriek kon uit de handel in textiele stoffen voortkomen, zoals de firma Van Dijk-Manders uit Waalre. Het ging doorgaans om een 'fabriqueur', een handelaar die eigenaar bleef van grondstoffen en tussenproducten zoals garens. Hij liet alle bewerkingen, zoals het weven door de thuiswever, uitvoeren in de huisnijverheid. Een andere vorm was de manufactuur, een gebouw met een verzameling van spin- en weefgetouwen, die handspinners en handwevers tegen betaling van licht- en zitgeld konden gebruiken. Van 'fabriqueur' naar fabrikant was dan een logische stap.

Overigens hoefde de stap naar de fabriek niet altijd logisch te zijn. Cornelis Rens uit Goirle (1837-1904) stond bekend als winkelier, glazenwasser, stoelenmaker, koperslager, fotograaf, maar ook als fabrikant van handweefgetouwen, spoelen en klossen. Zoon Jan nam de laatste activiteit over. Ook deze had tijdens zijn leven verschillende beroepen. Hij was eveneens architect, textielfabrikant en burgemeester van Goirle. Een strakke beroepsoriëntatie kende de pre-industriële samenleving niet. Uiteenlopende activiteiten droegen bij aan het meestal schamele totaalinkomen.

De oorsprong van nieuwe industriële bedrijvigheid lag dus vaak in het (voor)vaderlijk bedrijf. Startende fabrikanten vielen niet alleen terug op de competenties die in de familie aanwezig waren, maar ook op het familiekapitaal. De kapitaalmarkt functioneerde gebrekkig. Er waren amper banken waar de ondernemer geld kon lenen. Het kapitaal kwam uit de familiekring en de kring van kennissen, toeleveranciers, afnemers of andere

betrokkenen. Pas in de loop van de twintigste eeuw werd het bankwezen belangrijk voor de industrie, mede onder invloed van schaalvergroting en mechanisering, die immers letterlijk kapitalen kostten. Ook tijdens de tweede industrialisatiegolf van rond 1900 stond de familie nog centraal als kapitaalverschaffer. Philips werd bijvoorbeeld in 1891 opgericht met familiekapitaal.

DE KRACHT VAN HET FAMILIEBEDRIJF

Brabant industrialiseerde door de kracht van het familiebedrijf, een prestatie van formaat. Hoe deden die familiebedrijven dat? Industrialisatie betekende in de negentiende eeuw de overgang naar stoomtechniek, mechanische productie en fabrieksmatige organisatie. De ondernemer stond met andere woorden voor een forse innovatieopgave. Op welke wijze innoveerde hij of zij?

Het antwoord is dat innoveren veelal op een traditioneel-ambachtelijke wijze gebeurde: al doende leerde men. De meeste ondernemers keken de kunst bij elkaar af. Ze bezochten branchegenoten uit het informele circuit, met wie ze dikwijls verwant waren. Daar zagen ze de werking van nieuwe technieken en werktuigen, en gingen – samen met al dan niet nieuw aangekomen personeel – aan de slag. Werkende weg kregen ze de moderne techniek onder de knie. Technische toeleveranciers, machinefabrikanten, installateurs of handelsfirma's in buitenlandse machines ondersteunden hen. Ze fungeerden als doorgeefluik van kennis en expertise, voerden grotere opdrachten ter plekke uit en stelden ervaren vakkrachten ter beschikking bij het opstarten. De ondernemer kon zich verder oriënteren door buitenlandse reizen of door het bezoeken van een van de vele nijverheidstentoonstellingen van de negentiende eeuw. Ook scholing behoorde tot de mogelijkheden, tot ver in de negentiende eeuw in het buitenland, maar later ook aan opleidingen als de in 1878 opgerichte Tilburgse Weefschool. Al die kennis werd in de familiekring opgenomen en gedeeld. Zo bleven de ondernemer en zijn naaste familieleden goed op de hoogte van de stand van zaken en techniek. Bij het kader en op de werkvloer was eveneens kennis over nieuwigheden op technisch gebied. Maar de familie bezat de essentiële marktkennis om de risico's en het profijt van innovaties in te schatten.

Kennis was toen vooral persoonsgebonden, kennisoverdracht vond

hoofdzakelijk via persoonlijke contacten plaats. Dat maakte het familiebedrijf tot een krachtige kennisbron. In nauwe verstandhouding wisselden familieleden onderling voortdurend hun nieuwverworven kennis uit.

De meeste familiebedrijven imiteerden buiten- en binnenlandse innovaties als volgers op technisch gebied. Waren er onder hen echter ook pioniers? De vernieuwers moeten we allereerst zoeken onder de machinefabrikanten in Brabant. De machinenijverheid nam tijdens de industrialisatie een bijzondere plaats in. Ze ontwierp fabrieksinrichtingen en zorgde voor levering, installatie en onderhoud van de machines. Ze kon ook zulke ingrijpende verbeteringen aanbrengen dat sprake was van vernieuwing. Vaak stimuleerde de opkomst van een nieuwe tak van bedrijvigheid de productie van de bijbehorende apparatuur. Zo leverden machinefabrieken in West-Brabant filterpersen en andere machinerieën voor de suikerindustrie en werd de firma Grasso te 's-Hertogenbosch groot door werktuigen voor de zuivel- en margarine-industrie.

Op de tweede plaats vinden we veel pioniers onder allochtone ondernemers. In Zuidoost-Brabant behoorden rond het midden van de negentiende eeuw de families Van Vlissingen, Von der Nahmer en Elias tot de vernieuwers. De familie Van Vlissingen, afkomstig uit Amsterdam, associeerde zich in 1843 met een lokale textieldrukker in Helmond om enkele jaren later het bedrijf over te nemen en 'volgens de nieuwste wetenschappelijke inzichten' voort te zetten. Dat was het begin van een grootse expansie. Heinrich von der Nahmer, afkomstig uit een Duits textielgebied, startte in 1830 een stoomwolspinnerij in Geldrop en was daarmee een van de eersten in de branche. Zijn neef Julius – met een eigen bedrijf te Eindhoven – behoorde met de mechanisering van het vollen en weven ook tot de koplopers van de Nederlandse textielnijverheid. Joseph Elias, een Joods koopman uit het noorden van Duitsland, richtte in 1869 samen met zijn zonen de eerste stoomlinnenweverij in Nederland op. Verdere technische uitbreidingen en modernisering volgden met een zekere regelmaat. Ook in andere bedrijfstakken, zoals de sigaren-, leer- en schoenennijverheid, manifesteerden allochtone ondernemers zich als pionier. Het begin van de gloeilampenindustrie in Eindhoven was weer het werk van een buitenstaander, de familie Philips uit Zaltbommel. Dat bracht voor de ondernemers speciale problemen met zich mee, zoals we zullen zien.

Het familiebedrijf was een (samen)bindende factor, niet alleen voor de eigenaar-familieleden maar ook als werkgever. De fabriek bood mannen, vrouwen en kinderen kans op werk en gaf zo hele gezinnen enige bestaanszekerheid. Daarbij deelden de arbeiders in het wel en wee van de fabriek én de werkgeversfamilie; bij bedrijfsjubilea, maar ook bij familiegebeurtenissen van de patroon. Generaties arbeiders uit eenzelfde familie bleven levenslang verbonden aan hetzelfde bedrijf. Geheel in de geest van de tijd waren de verhoudingen patriarchaal. De arbeiders erkenden het gezag van de fabrikant, toonden hun eerbied voor de familie en beseften hun afhankelijkheid. De fabrikant op zijn beurt was verantwoordelijk voor zekerheid en sociale voorzieningen en deed dat naar eigen voorkeur. In sommige bedrijfstakken, zoals de vooral in landelijk gebied aanwezige sigaren- en schoenennijverheid, maakte gedwongen winkelnering de band tussen arbeider en 'd'n heier' (de heer) wel erg knellend.

Dit paternalisme zien we in volle omvang bij een modern bedrijf als Philips dat tot ver in de twintigste eeuw huisvesting, gezondheidszorg, ontspanning en onderwijs voor de werknemers organiseerde. De Philipspolitie controleerde het gedrag van de arbeiders binnen de poorten, maar Philips hield ook daarbuiten zicht op de levensstijl van de gezinnen. Zo vormde het bedrijf in Eindhoven een 'company town', een industriële samenleving, waar Philips de arbeiders, die trots waren dat ze er werkten, van de wieg tot het graf verzorgde.

Het familiebedrijf had innovatief vermogen, vormde een hechte gemeenschap en bezat ook concurrentiekracht. Het bleek zelfs in staat de machtige Engelse industrie te weerstaan. Dat was het opmerkelijkst in de textielsector, waar de Nederlandse familiebedrijven op de internationale markt zware concurrentie hadden van grote conglomeraties van Engelse ondernemingen. Rond 1910 telde Groot-Brittannië zeventien bedrijven met meer dan tienduizend werknemers, waaronder enkele textielondernemingen. Dergelijke moderne bedrijven zouden de toekomst hebben. Ze hadden schaalvoordelen, waren systematisch georganiseerd en integreerden bewerkingsstadia als spinnen en weven. Brabant miste dergelijke bedrijven, volgens moderne managementinzichten geleid. Buitensporig grote bedrijven bestonden in de Tilburgse wolindustrie niet, hoewel diverse fabrieken alle bewerkingen – van spinnen tot nabewerking van de stof – in eigen huis uitvoerden. In de Helmondse textiel was ook al geen sprake van grootbedrijf, ondanks de achterwaartse integratie bij de producenten

van afvaldeken. Het veruit grootste bedrijf in de provincie, de spoorweg-werkplaats te Tilburg, had nog geen duizend arbeiders.

Het familiebedrijf organiseerde zich op een andere manier, merkt K. Sluyterman op. Gedurende de negentiende eeuw ontwikkelden zich vormen van samenwerking. Bedrijven specialiseerden zich in bepaalde processen en marktsegmenten, zoals de koloniale markt, de binnenlandse markt, de productie van luxe stoffen, etcetera. Families participeerden ook financieel in elkaars bedrijven. Door de inzet van familiale arbeid en kennis bleven de indirecte kosten laag en kon er concurrerend geproduceerd worden. Het informele netwerk werd tevens in stand gehouden door de onderlinge huwelijken binnen de (textiel)ondernemersfamilies. Ze dienden soms ook als bevestiging en bescherming van de zakelijke banden en marktpositie, zoals bij de aangetrouwde families Jurgens en Prinzen, die diverse margarinefabrieken exploiteerden. Een informeel samenwerkingscircuit was een goed alternatief voor verticale integratie.

Clusters van bedrijven kwamen ook buiten de textiel voor. Zo waren de drie joodse fabrikantenfamilies in Oss sterk met elkaar verbonden: de boterhandelaar en margarinefabrikant Van den Bergh, de veehandelaar en vleesverwerker Zwanenberg, en de vleesverwerker Hartog. Alle drie waren actief in de voeding. Alle drie concentreerden zich op de export naar Groot-Brittannië en alle drie stuurden ze daar rond 1900 hun zonen naartoe voor het opzetten van verkoopkantoren.

Een speciale vorm van samenwerking waren de coöperaties die rond 1900 in de landbouw ontstonden. Hier plukten de familiale boerenbedrijven op innovatieve wijze de vruchten van samenwerking. Gesteund door de kerk en de lokale notabelen begonnen de boeren eigen melkfabrieken, zodat ze niet langer afhankelijk waren van de boter- en melkhandelaren. Later werden inkoopcoöperaties en coöperatieve veilingen opgericht.

Brabant heeft slechts één onderneming gekend, die zich organiseerde naar het voorbeeld van het supergrootbedrijf in Engeland en de Verenigde Staten. Dat was Philips. Philips opereerde enkele decennia als een verticaal geïntegreerde organisatie. Ze kocht ongeveer een derde van de productiewaarde in, voor een belangrijk deel grondstoffen. De onderneming voegde dus tweederde van de waarde zelf toe. Een groot deel van de verwerking van grondstof tot eindproduct vond in eigen beheer plaats. Op het hoogtepunt in 1974 waren er circa 410.000 werknemers.

De kracht van het familiebedrijf was echter meteen ook de zwakte. Bij onenigheid kon de hechte familieband zich tegen de familie en het bedrijf keren. Doorgaans leverden meningsverschillen geen problemen op vanwege de patriarchale verhoudingen. Het hoofd van de familie nam de beslissingen; de anderen respecteerden die of legden zich erbij neer, wat soms vertrek uit de onderneming betekende. Problemen ontstonden vooral als de machtsverhoudingen verstoord dreigden te raken. Bijvoorbeeld bij het overlijden van de patriarch, het klaarstaan van de volgende generatie of juist het ontbreken daarvan, of de aanwezigheid van meer dan één hoofd in een familie.

Ook tijdsomstandigheden konden de verhoudingen binnen het familiebedrijf onder druk zetten. De naoorlogse schaalvergroting en de opening van de markten in Europees verband, maakten de behoefte aan kapitaal én kennis van buitenaf groter. Bovendien waren steeds meer en verdere verwanten betrokken bij beslissingen rond heroriëntatie en bedrijfsbeëindiging, wat de besluitvorming in de jaren zestig en zeventig niet gemakkelijker maakte. Het lijkt dan ook niet toevallig dat er in die periode diverse conflicten ontstonden. Zo werden rond twee Helmondse textielbedrijven generatieconflicten uitgevochten via aandelentransacties.

Diepgaande conflicten waren in familieverband moeilijk op te lossen. Formele regels voor een crisissituatie waren er niet. Emoties konden moeilijk gescheiden worden van feiten. Onderhuidse spanningen maakten een redelijke argumentatie onmogelijk. Intieme relaties stonden zakelijke oplossingen in de weg. Familiedramatiek is een belangrijk thema in literatuur, toneel en film. Ze komt ook in de geschiedenis van het familiebedrijf voor, al is ze echter moeilijk op te sporen.

De familie houdt de gelederen vaak zoveel mogelijk gesloten. Als de boeken al opengaan, dan is dat vaak pas na de sluiting van de onderneming. Dat gebeurde bij de Bergse gieterij Rogier, Nerincx Richter. De laatste eigenaar-directeur uit de familie laat in een uitgebreide terugblik zien hoe leden van de familie Rogier eerst Nerincx en Richter eruit werkten, om ten slotte ook binnen eigen familiegelederen tot een gedwongen scheiding te komen. De volgende generaties laten het bedrijfsbeheer grotendeels over aan het personeel, wat dankzij de gevestigde marktpositie lange tijd goed gaat.

Soms moeten we het met één regel doen zoals bij Molenschot, een familiebedrijf uit Breda, dat weegwerktuigen fabriceerde: 'Na de dood van

Jan I in 1927 nam zijn zoon het bedrijf over, maar Jan II verspeelde het door zijn vader geaccumuleerde familiekapitaal, zodat Jan III in de 30er jaren de opbouw van het bedrijf opnieuw ter hand kon nemen.' Wat een tragiek heeft zich hier afgespeeld. Overigens maakte Jan III van het bedrijf pas echt een familiedynastie. Hij had twaalf zonen en een dochter. Alleen zoon Rob was niet bij het bedrijf betrokken. De elf anderen waren er op de een of andere wijze werkzaam. Een van hen werd overigens ook ontslagen. In de jaren zeventig kwam het bedrijf steeds meer in de problemen. Van de 350 arbeidsplaatsen van 1975 waren er in 1984 nog maar 180 over. Familieruzie, gerechtelijke procedures en negatieve publiciteit in de pers leidden tot acute geldnood. De directie kwam onder curatele te staan en het bedrijf werd in 1987 overgenomen door Joep van den Nieuwenhuyzen.

Zo kende ook het familiebedrijf als hecht bolwerk van kapitaal en arbeid wel degelijk spanningen. De klassieke harmonie tussen kapitaal en arbeid kwam dan ter discussie te staan en van de wederzijdse loyaliteit bleef weinig over. Met name de opkomende vakorganisaties en de sociale wetgeving zetten aan het einde van de negentiende eeuw de patriarchale verhoudingen op scherp; de patroon kon zijn zaak niet meer naar eigen goeddunken bestieren.

Familiebedrijven konden daar verschillend op reageren. Zo speelde zich in 1908 in Goirle een complete textieloorlog af toen de firma Van Puijenbroek besloot het handweven af te schaffen. Er waren toen nog zo'n 150 thuiswevers werkzaam. Een zeventigtal arbeiders weigerde – gesteund door de vakbonden – deze productie over te nemen. Ze werden direct ontslagen. Van Puijenbroek kreeg bijval van de directies van andere textiel fabrieken in de omgeving. Echter, de op een na grootste Goirlese fabriek, de firma Van Besouw, verklaarde zich solidair met de ontslagen arbeiders en nam hen in dienst. Een van de firmanten, Jan van Besouw, was een sociaal bewogen katholieke ondernemer, die reeds een aantal jaren eerder de opvattingen van de Tilburgse fabrikantenbond over werkstakingen 'dieptreurig en heidensch onchristelijk' vond. Zijn standpunt leidde uiteindelijk tot een splitsing van het familiebedrijf. Mede-directeur broer Piet van Besouw, die via zijn vrouw verbonden was met de familie Van Puijenbroek, stapte in 1917 op om voor zichzelf te beginnen.

Het hechte netwerk van familiebedrijven had het niet alleen moeilijk met opstandige arbeiders. Ook nieuwkomers – fabrikanten van buitenaf –

waren soms een doorn in het oog, zeker als ze een afwijkende achtergrond hadden en ook nog eens succesvol waren. In Eindhoven bestond een aanzienlijk deel van de allochtone ondernemers in de negentiende eeuw uit protestanten en joden. Geregeld schokten ze de gevestigde, conservatieve katholieke elite met hun initiatieven, zoals de oprichting van 't Nut' en 'Eindhoven Vooruit'.

Philips en andere liberale burgers moesten nog aan het begin van de twintigste eeuw een harde strijd voeren om de overheersing van de katholieke elite te doorbreken. Een belangrijke confrontatie – publiek, in de raad en in de pers – speelde zich af over de vraag of het middelbaar onderwijs moest worden uitgebreid met een openbare hbs of een katholieke handelsschool. Een werkelijke krachtmeting tussen de liberale beweging en het katholieke netwerk, inclusief de kerk, was het zogenoemde feestdagenconflict in 1910. De katholieke feestdagen dienden volgens de kerk als een zondag beschouwd te worden, terwijl Philips ze als werkdagen beschouwde. De kerk raadde haar gelovigen af om bij bedrijven als Philips te werken. Philips verbood werknemers op straffe van ontslag lid te worden van de R.K. Volksbond. Uiteindelijk trok het bedrijf aan het kortste eind, erkende de bond en maakte het werken op katholieke feestdagen facultatief.

Een speciaal probleem vormt de opvolging. Hoe verzekert het bedrijf zich van een opvolger met voldoende ondernemerscapaciteiten? Het succes van het familiebedrijf wordt mede bepaald door continuïteit in (innovatief) ondernemerschap. De competenties hangen deels af van iemands genen, zoals het logisch denken en het empathisch vermogen. Ze zijn dus deels erfelijk bepaald. Lange tijd werden dochters niet competent geacht als opvolger. De progressieve Jan van Besouw vond zijn opvolger in een van zijn schoonzons. Sommige competenties kunnen ook geoefend worden in familieverband, zoals het technisch inzicht, het commerciële handelen, het leidinggeven en het nemen van besluiten. In zoverre zijn goede voorwaarden aanwezig om het ondernemerschap binnen de familie te continueren. Zekerheid daarover is er echter niet. De familiedynamiek, de natuur en het individu zijn te grillig om het ondernemerschap in de bloedlijn bij voorbaat zeker te stellen. Een andere mogelijkheid is om nabij de familiekring naar een competente opvolger te zoeken.

Dat laatste gebeurde bij Philips. Anton Philips, die samen met zijn broer Gerard het bedrijf groot maakte, had twee dochters en een zoon.

De oudste dochter trouwde met Frans Otten, die Anton in 1939 als president-directeur opvolgde. Zoon Frits volgde Otten op in 1961 en bleef tot 1971 president-directeur. De jongste dochter van Anton trouwde met een telg uit een adellijk geslacht, Henk van Riemsdijk. Hij werd president-directeur tussen 1971 en 1977. De periode van Frits Philips en Henk van Riemsdijk behoort achteraf gezien niet tot de succesvolste in de geschiedenis van het concern.

Het voorbeeld van Philips werpt de vraag op of continuïteit als een van de krachten van het familiebedrijf radicale koerswijzigingen niet in de weg zit. Familiebedrijven zitten immers vaak vast in tradities. De opkomst van nieuwe sleuteltechnologieën, de verschuiving in internationale verhoudingen, het verdwijnen van bedrijfstakingen, etcetera, kunnen drastische veranderingen teweeg brengen. Kunnen familiebedrijven zichzelf opnieuw uitvinden?

Diverse bedrijfstakingen van de eerste industriële revolutie – textiel, sigaren, leer en schoenen – kwamen in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw in grote problemen. Brabant werd te duur. De lonen die eeuwenlang achter waren gebleven bij het westen van Nederland, waren inmiddels gelijkgetrokken en stegen spectaculair. De productie verplaatste zich naar lagelonenlanden, eerst Italië, Spanje en Portugal, later verder weg, bijvoorbeeld India en Taiwan. Anno 2013 is China met zijn massale en goedkope arbeid hét productieland bij uitstek, maar ook landen als Indonesië en Vietnam hebben een enorm reservoir aan goedkope arbeid.

De familiebedrijven kregen het moeilijk. Sommige trachtten de gangbare strategie voort te zetten, het machinepark te moderniseren, de arbeidsproductiviteit te verhogen en de kosten te drukken. Dat bleek voor veel bedrijven een doodlopende weg. Sluiting volgde. Fusie met andere textielproducenten betekende veelal uitstel van executie, mede vanwege de verschillen in familieculturen.

Een andere strategie was stopzetting van het productiebedrijf om vervolgens het familiekapitaal elders meer winstgevend te investeren en naar ander werk voor arbeiders en familieleden te zoeken. Textielfabriek Pieter van Dooren te Tilburg, bijna 150 jaar oud, volgde dit pad. Het familiebedrijf werd voortgezet als een investeringsmaatschappij.

Andere mogelijkheden waren specialisatie, verplaatsing van de productie, focus op handel of een combinatie van deze strategieën. De schoenfabrikant werd een handelaar die zijn schoenen elders liet maken

(waarbij vakkennis behouden bleef) of inkoocht bij buitenlandse schoenfabrikanten. Het leerverwerkende bedrijf richtte zich op meubelleer of luxe lederwaren zoals tassen. In de textiel is Van Puijenbroek dankzij specialisatie een van de laatst overgebleven familiebedrijven. Het bedrijf maakte voortaan professionele werk- en veiligheidskleding voor de internationale markt in hoogwaardige textielweefsels. Het bedrijf heeft momenteel vierhonderd medewerkers in dienst in binnen- en buitenland.

Met het verdwijnen van bedrijfstakingen ging meer verloren dan het familiebedrijf. Ook het netwerk dat de bedrijven gevlochten hadden verdween. Dat netwerk had gezorgd voor internationale concurrentiekracht. Het was ook de basis van het zogenaamde Rijnlands model, waarin kapitaal, arbeid en overheid het sociaal-economische systeem zo soepel mogelijk wilden laten lopen.

Duidelijk zichtbaar was dat in Eindhoven aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw. De regio had na de Tweede Wereldoorlog een duale economie gekend. Aan de ene kant het sociaal-economische netwerk, dat verweven was met de katholieke kerk en waartoe de meeste sigaren- en textielfabrikanten behoorden. Ook DAF maakte er deel van uit. Aan de andere kant het netwerk van de multinational Philips, als veelzijdig productiebedrijf ook een maatschappelijke organisatie. De teloorgang van de sigaren- en textielsector en de ontvlechting van Philips hadden de duale economie al onder druk gezet. Omstreeks 1990 dreigde Philips om te vallen en begon een van de grootste saneringsoperaties uit zijn geschiedenis, Operatie Centurion. In 1993 ging DAF plotseling failliet. Tweeduizend van de vijfduizend werknemers kregen ontslag. Er was geen geld voor een sociaal plan. Honderden schuldeisers hadden gezamenlijk meer dan een miljard te vorderen.

Beide gebeurtenissen waren het sein voor een drietal bestuurders om nieuwe netwerken op te bouwen: Rein Welschen, de burgemeester van Eindhoven; Theo Hurks, de voorzitter van de Kamer van Koophandel en Henk de Wilt, de voorzitter van het College van Bestuur van de Technische Universiteit Eindhoven. Met subsidies van de EU en vanuit Den Haag kwam een intensieve samenwerking op gang tussen het bedrijfsleven, de overheid en de kennisinstellingen. Uiteindelijk zou Brainport het gezicht van de nieuwe netwerken vormen. Het predicaat ‘slimste regio van de wereld’ dat Brainport in 2012 verwierf, tekent het succes van die inspanningen.

VAN FAMILIAAL NAAR COLLECTIEF

In Brainport staat het familiebedrijf niet meer centraal, zoals in de vroegere netwerken. Dat geldt overigens ook voor de andere regio's in Brabant. Drie structurele veranderingen hebben ertoe bijgedragen dat dit bedrijf zijn cruciale rol in de economie is kwijtgeraakt: veranderingen in de factor kapitaal, de factor kennis en de factor familie.

Kapitaal was in de negentiende eeuw grotendeels verworven in nijverheid en handel. Het stond gelijk aan particulier eigendom. Particulier eigendom vormde de basis van de economische macht. De kernbeslissingen werden genomen door de eigenaar annex ondernemer. Particulier eigendom en zeggenschap over kapitaal en arbeid vielen grotendeels samen. In de twintigste eeuw boette het particulier eigendom aanzienlijk aan waarde in. Een steeds groter deel van de totale maatschappelijke rijkdom in Nederland werd onttrokken aan particulieren en kwam in handen van zogenoemde collectiviteiten. Terwijl aan het begin van de eeuw kapitaal en grond in Nederland vrijwel geheel in particuliere handen waren, geldt dat nu nog voor minder dan de helft. De rest is voor een belangrijk deel eigendom van fondsen voor pensioenen, levensverzekeringen en sociale uitkeringen, de semi-privévermogens. Verder zijn ook de vermogens van niet-commerciële organisaties, zoals woningbouwcorporaties, vakbonden en natuurbeschermingsorganisaties in omvang toegenomen. Het ondernemerschap is daarmee ingrijpend veranderd, niet alleen qua eigendom, maar ook wat de beheerstaak betreft. Het beheer van kapitaal, machines, gebouwen, goederen en arbeid valt nu niet meer toe aan de eigenaar en zijn familie, maar aan een nieuwe groep van functionarissen: de managers.

Een bijzondere vorm van collectief eigendom, die rond 1900 in de Brabantse landbouw populair werd, was de coöperatie. Samenwerking in coöperatief verband bood de Brabantse boeren de mogelijkheid een sterkere marktpositie te verwerven. Samenwerking leidde tot lagere kosten en hogere verkoopprijzen. Zuivelcoöperaties en coöperatieve slachterijen schoten als paddenstoelen uit de grond, evenals onderlinge verzekeringen, boerenleenbanken en coöperaties voor de aankoop van bijvoorbeeld veevoer. FrieslandCampina en de Rabobank zijn de belangrijkste overblijfselen van deze beweging. Ook bij de coöperatie kwam de bedrijfsvoering, inclusief het ondernemerschap, na verloop van tijd steeds meer in handen van managers.

De andere factor die in het veranderende ondernemerschap een rol speelde was kennis. Het familiebedrijf was vroeger een cruciale bron van kennis. Kennis, die voor het ondernemen relevant was, werd binnen de familie gemobiliseerd en opgeslagen. De nauwe familierelaties waren een ideale uitgangspositie om dergelijke kennis – hoofdzakelijk gebaseerd op praktijkervaring – over te dragen op generatiegenoten binnen de familie en toekomstige generaties.

Naast praktijkkennis groeide het belang van een nieuw type kennis, namelijk gecodificeerde kennis. Daarbij gaat het om kennis vastgelegd in documenten, boeken, tijdschriften en dergelijke. Deze was in principe niet meer gebonden aan een persoon en daarmee ook niet langer aan tijd en plaats. Boeken en documenten konden opgeslagen worden om op ieder gewenst moment geraadpleegd te worden. Kennisontwikkeling was vast te leggen in nieuwe teksten. Kennis was te vermenigvuldigen door het drukken van boeken en tijdschriften. Ze kon daarmee een collectief karakter krijgen en ter beschikking komen van een beroepsgemeenschap of een deskundig en geïnteresseerd publiek. Het codificeren van kennis was al eeuwen aan de gang, maar nam vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland explosief toe, getuige het exponentieel groeiend aantal wetenschappelijke en technische boeken en tijdschriften. Praktische kennis van uiteenlopende aard werd geïnventariseerd, onderzocht en beschreven.

Met de opkomst van gecodificeerde kennis ontstonden nieuwe instituties zoals opleidingen, beroepen en professionele organisaties. In die ontwikkeling past ook de opkomst van het management in de vorige eeuw. De familie als exclusieve bron van kennis over ondernemerschap werd vervangen door een management dat was opgeleid in technologie, economie of organisatiekunde en dat buiten en binnen het bedrijf carrière maakte.

Een derde verandering betreft de aard van de familieverbanden. De familie verloor het karakter van een levenslang hecht netwerk, patriarchaal geleid en functionerend als de bron van bestaan voor de generaties. Een proces van individualisering heeft gezorgd voor een losser verband. Men trouwt minder vaak, scheiden komt vaker voor, de verhoudingen zijn minder autoritair en de kinderen kiezen eerder hun eigen weg. Voortzetting van het familiebedrijf is, volgens K. Sluyterman, voor de volgende generatie geen roeping meer, maar een van vele keuzemogelijkheden. Een familiebe-

drijf wordt vaak niet meer voortgezet door een familielid. En als dat toch gebeurt, dan zijn cultuur en structuur onvergelijkbaar met het bedrijf van een eeuw geleden.

Deze veranderingen leidden in de jaren vijftig en zestig tot een slecht imago van het familiebedrijf. Het was een ouderwets instituut dat niet paste in een moderne, democratische maatschappij. Ondernemerschap gebaseerd op geboorterecht en afkomst was achterhaald. Het zorgde voor inteelt en onbekwame mensen aan de top. Ondernemerschap kon systematisch worden aangeleerd. Professionele managers zouden beschikken over de juiste capaciteiten en waren bij uitstek in staat een bedrijf te leiden. Veel familiebedrijven openden dan ook hun deuren voor vreemd vermogen en voor managers. Ze gingen naar de beurs en stelden professionele buitenstaanders aan.

In kringen van familiebedrijven kijkt niet iedereen met bijval naar deze trend. 'Dat is nou de fuck met die doorgesloten waardering voor managers. Ze hebben niet genoeg vakmanschap en niet genoeg koopmanschap... Daarom hebben in deze branche alleen familiebedrijven het overleefd', aldus een telg van een leerlooiersgeslacht uit de Achterhoek in een interview met Herman Hulshof in *de Volkskrant* van 27 mei 2013.

DE TOEKOMST VAN HET BRABANTSE FAMILIEBEDRIJF

Betekenen deze ontwikkelingen het einde van het familiebedrijf? Niets is minder waar. Van alle bedrijven in Nederland is 70 procent een familiebedrijf, het gaat om zo'n 260.000 bedrijven. Het merendeel behoort tot het midden- en kleinbedrijf. Dat is een formidabel aantal. Deze bedrijven brengen 53 procent van het bruto binnenlands product voort en 49 procent van de werkgelegenheid. Ook dat is fors. Zouden deze cijfers kunnen betekenen dat de eenentwintigste eeuw toch de eeuw van het familiebedrijf wordt, zoals de stelling luidt van voormalig topondernemer Peter Swinkels? Dat lijkt onwaarschijnlijk. Weliswaar blijft het een belangrijke bedrijfsvorm, maar andere typen bedrijven hebben aan belang gewonnen en blijven dat doen. Zo'n 110.000 bedrijven hebben een andere vorm dan het familiebedrijf. Daaronder zijn veel grote en zeer grote bedrijven. Ze nemen 47 procent van het bruto binnenlands product voor hun rekening en 51 procent van de werkgelegenheid. Het familiebedrijf is niet langer de

hoeksteen van de economie, maar een van de hoekstenen.

Helaas zijn er geen specifieke cijfers voor Noord-Brabant, maar de conclusie zal ook hier niet anders zijn. Dat werpt een interessante vraag op: dreigen met deze ontwikkeling belangrijke waarden in de economie verloren te gaan? Zoals we in de inleiding schreven, staat in het familiebedrijf een drietal waarden centraal: continuïteit, ofwel de oriëntatie op de lange termijn; rentmeesterschap, ofwel het maatschappelijk verantwoord ondernemen; en de maatschappelijke inbedding, ofwel het oog hebben voor het lokale netwerk. De vraag is of deze waarden in de moderne economische verhoudingen nog wel geborgd worden. Conclusies zijn moeilijk te trekken, omdat geen systematisch onderzoek is verricht. Er zijn wel enkele kanttekeningen te plaatsen, allereerst over de waarden van het familiebedrijf.

Uit de historische schets blijkt dat continuïteit, maatschappelijke inbedding en – in zekere mate – rentmeesterschap inderdaad verbonden waren met het familiebedrijf. Toch zaten er ook problematische kanten aan het handhaven van die waarden. Zo konden spanningen in de familie en onvoldoende ondernemerschap bij de volgende generatie de continuïteit in gevaar brengen. Verder bleken familiebedrijven het moeilijk te hebben met drastische veranderingen, omdat langetermijnperspectieven veelal geformuleerd werden in bestaande routines, denkkaders en familietradities. Ook waren familiebedrijven verankerd in lokale netwerken, maar die vormden vaak een barrière voor nieuwe familiebedrijven. Ze moesten zich als vreemdelingen nogal eens invechten in de lokale gemeenschap. De maatschappelijke inbedding bracht rentmeesterschap met zich mee, maar zeker niet in gelijke mate bij alle familiebedrijven. Een bedrijf als Philips investeerde veel in de kwaliteit van leven en leefomgeving van de arbeiders. Zoals de gebroeders Philips waren er echter niet veel, ze behoorden tot de verlichte ondernemers. Bovendien is het goed te beseffen dat rentmeesterschap samenging met eigenbelang. Indien die twee niet samenvielen, dan stond het familiebelang voorop, ontstonden conflicten en kon de omgeving hieronder lijden. Ook Philips ging over tot massaontslagen, toen het tijdens de recessie van de jaren dertig slechter ging.

Continuïteit, rentmeesterschap en maatschappelijke inbedding worden nog steeds gezien als belangrijke waarden bij economisch handelen. Lukt het om deze te handhaven nu het familiebedrijf niet langer de hoeksteen is van de economie? Continuïteit krijgt momenteel veel aandacht. Dat heeft

alles te maken met de economische crisis, de onrust op de aandelenmarkten en het optreden van aandeelhouders die louter uit zijn op financieel gewin op de korte termijn. Informatie- en communicatietechnologie hebben de aandelenmarkten transparanter gemaakt, zo stelt L. Soete. Gevoelige informatie vertaalt zich onmiddellijk in veranderende beurskoersen. Aandelen wisselen sneller van eigenaar dan in het verleden. Investerings die gericht zijn op langetermijndoelstellingen, zoals investeringen in research, hebben te lijden onder het streven naar winst op korte termijn.

Toch zijn ook voorwaarden aanwezig die de aandacht voor continuïteit en een langetermijnfocus levend houden. Veel investeringen in Nederland geschieden door pensioenfondsen, verzekeringsmaatschappijen en dergelijke collectiviteiten. Het aandeel van de zogeheten institutionele beleggers in het aandelenbezit is van bijna 10 procent in 1970 gegroeid naar meer dan de helft in 2013. Deze beleggers kunnen het zich niet permitteren om voor de kortetermijnwinst te gaan. Indien ze hun verplichtingen op lange termijn willen veiligstellen, moeten ze op zoek naar stabiele en zekere investeringen.

Een belangrijk punt bij continuïteit is het ondernemerschap. Lukt dat in een moderne maatschappij? In het boek *Op zoek naar het DNA van de Brabantse topondernemer* selecteert de bedrijfskundige Ger Post volgens een bepaalde methodiek topondernemers in Brabant. Daarvan onderzoekt hij er 23 uitvoerig. Van deze 23 komen er 11 uit een familiebedrijf. Het ondernemerschap is hun met de paplepel ingegoten. Het familiebedrijf blijkt dus nog steeds een belangrijke rol te vervullen bij het voortbrengen van topondernemers. Toch is een familiebedrijf geen noodzakelijke voorwaarde, twaalf topondernemers komen immers niet uit een familiebedrijf of ondernemersgezin: vader was onderwijzer, werkte bij de douane, was timmerman, had een functie als marketing manager, etcetera. Bij deze biografieën wordt vaak uitdrukkelijk gemeld dat ze geen genealogische band hebben met ondernemerschap. Blijkbaar hebben ze de competenties van een ondernemer op eigen kracht en met behulp van het onderwijssysteem verworven. Dat is hun uitstekend gelukt.

Maatschappelijke inbedding krijgt tegenwoordig ook veel aandacht. We zagen het reeds bij Brainport in de regio Eindhoven. Alle initiatieven van de afgelopen twee decennia draaiden om het opbouwen van regionale economische netwerken, het werken aan een regionale onderwijs- en onderzoeksinfrastructuur en het zorgen voor een kwalitatief hoogwaardige – lees: groene en cultureel aantrekkelijke – leefomgeving. Het bedrijfsle-

ven moet wel met zijn directe omgeving aan de slag. Internationale concurrentie speelt zich eerder af tussen bedrijven in specifieke regio's dan tussen landen. Met andere woorden, maatschappelijke inbedding in de regio is belangrijk voor een goede concurrentiepositie.

In het verlengde van continuïteit en maatschappelijke inbedding ligt de waarde van het rentmeesterschap, het maatschappelijk verantwoord ondernemen. Zou die waarde teloorgaan nu het familiebedrijf aan belang heeft ingeboet? Landelijk investeerde 87 procent van alle familiebedrijven de afgelopen drie jaar in duurzaamheid en nieuwe technologieën, zo meldt het *Eindhovens Dagblad* in 2013. Wat zegt zo'n cijfer? Waarschijnlijk ligt het percentage voor alle bedrijven in die orde van grootte. Bedrijven kunnen het zich nauwelijks permitteren om duurzaamheid of maatschappelijk verantwoord ondernemen te negeren. Een multinational als Unilever profileert zich zelfs op dat thema en heeft het onderdeel gemaakt van de langetermijnstrategie. Dat doet ook het familiebedrijf Van Puijenbroek. Het is als een van de eerste textielbedrijven in Nederland deel gaan nemen aan de Fair Wear Foundation (FWF) en zet zich in voor goede arbeidsomstandigheden ook in de buitenlandse vestigingen. Dergelijke bedrijven vormen een uitzondering. 'Maatschappelijk verantwoord ondernemen wordt vaak gezien als een last die extern wordt opgelegd', zegt Sander Boley van Van Lanschot in 'Familiebedrijven zijn somber', *NRC Handelsblad* 30-31 mei 2013, 'acht van de tien bedrijven is reactief op het gebied van duurzaamheid.'

Een laatste kanttekening. Bestaat er zoiets als een *Brabantse* wijze van ondernemen? Voor deze stelling is nauwelijks wetenschappelijke ondersteuning te vinden. Wel is het zo dat Brabantse ondernemers affiniteit hebben met hun provincie, zich positief uitspreken over het vestigingsklimaat en goed te spreken zijn over de wijze waarop bedrijfsleven, overheid en kennisinstellingen elkaar vinden.

En ook is het zo dat Brabant al eeuwenlang een typische economische structuur kent. Hier wordt nog geproduceerd, al heel lang. Vroeger was men sterk in onder meer textiel, schoenen en leer, tegenwoordig onder andere in chemie. Op sommige terreinen heeft Brabant van oudsher een krachtige positie, met name in voeding en metaal. In voeding bekleedt de provincie nu een Europese toppositie. Voor metaal heeft de lange traditie zich vertaald in hightech. Daarin heeft Brabant een unieke positie in Nederland en een krachtige positie in Europees verband. Een bedrijf als ASML behoort tot de absolute wereldtop.

Zo'n bedrijf als ASML is moeilijk voor te stellen buiten Brabant. Dat is niet zozeer toe te schrijven aan een bepaalde vorm van ondernemerschap, maar aan het feit dat extreme hightech niet goed te plannen valt en dat om die reden soms een heleboel 'last minute bricolage' nodig is. Daar hoort een bepaald bedrijfsklimaat bij. Dan zijn er mensen nodig die niet gedijen in een bureaucratische omgeving, maar wel in een omgeving, waarin voortdurend geïmproviseerd moet worden. Zoiets lijkt bij Brabant te passen en moet voorbereid zijn door een lange traditie met Brabantse familiebedrijven.

Het familiebedrijf was vroeger allesbepalend, ook in de Brabantse economie. Het doet er tegenwoordig nog steeds toe, maar het is een prettige gedachte dat er veel ruimte is voor andersoortige bedrijven en andere vormen van ondernemerschap. Een bredere laag van de bevolking met steeds meer vrouwen, heeft nu kansen om ondernemer te worden. Voor de toekomst van Brabant is dat een groot goed. Brabant kan nu en in de toekomst voor het innovatief ondernemerschap putten uit een bredere en rijkere bron aan talenten.

LITERATUUR EN BRONNEN

- Bommel, D. van, R. den Oudsten, R. Peters, *'Eerste Nederlandse Fabriek van Weegwerktuigen Jan Molenschot & Zoon': een onderzoek naar de internationalisering van een middelgroot familiebedrijf, geplaatst in het kader van het internationale arbeidsverdelingsproces tussen centrum en periferie*, Tilburg 1982.
- Davids, M., H. Lintsen, A. van Rooij, *Innoverende bedrijven en de kennisinfrastructuur. De vele wegen naar vernieuwing*, Amsterdam 2013.
- Druenen, P. van, *'...Prima kwaliteit, scherp concurrerende prijs. De geschiedenis van de BV Textiel Fabrieken H. van Puijtenbroek te Goirle, 1865-1990*, Rotterdam 1990.
- Heerding, A., I. Blanken, *Geschiedenis van de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken, Delen I t/m V, 's-Gravenhage 1980-2002*.
- Hooff, G. van, *In het rijk van de Nederlandse Vulcanus. De Nederlandse machinenijverheid 1825-1914*, Amsterdam 1990.
- Hooff, G. van, 'De familie Swin(c)kels. Drie eeuwen textiel & bedrijvigheid in Zuidoost-Brabant', *Werkend Verleden in Helmond* 2001, 18, p. 1-36.
- Kalmthout, P. van, *Zand erover*, Bergen op Zoom 2005.
- Kemmeren, T., e.a., *Twee eeuwen Goirle*, Goirle 1992.
- Muntjewerff, H., *De spil waar alles om draaide. Opkomst, bloei en neergang van de Tilburgse familie-onderneming Wolspinnerij Pieter van Dooren, 1825-1975*, Tilburg 1993.
- Post, G., *Op zoek naar het DNA van de Brabantse topondernemer*, Eindhoven 2013.
- Puijtenbroek, F. van, *Beginnen in Eindhoven. Allochtoon ondernemersinitiatief in de negentiende eeuw*, Eindhoven 1985.
- Schelven, A., *Onderneming en familisme. Opkomst, bloei en neergang van de textiel-onderneming Van Heek & Co te Enschede*, Leiden 1984.
- Sluyterman, K., *Kerende kansen. Het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw*, Amsterdam 2003.
- Stille krachten. 25 jaar sociaal-economische ontwikkeling regio Eindhoven*, Eindhoven z. jr.
- Soete, L., R. van Tilburg, *De winst van geduldig ondernemen en beleggen*, Me Judice, 13 juli 2009.
- Verbong, G., *Technische innovaties in de katoendrukkerij en -ververij in Nederland: 1835 - 1920*, Amsterdam 1988.
- Bij het schrijven van het essay is dankbaar gebruikgemaakt van commentaren van A. Bijsterveld, V. Mes, H. Muntjewerff en G. Vissers.

‘De radicaal andere
arbeidsmarkt is
de achilleshiel
van de economie’

IN GESPREK MET
TON WILTHAGEN
(HOGLERAAR ARBEIDSMARKT)

OVER EEN ‘VJ’ VAN 22 ALS MODEL VOOR DE NIEUWE ARBEID
OVER DE WERKWIJZEN VAN PHILIPS DIE NOG VAN WAARDE ZIJN
OVER DE STERREN DIE GOED STAAN VOOR BRABANT

Hij heeft voor Tilburg de Startersbeurs voor werkzoekende jongeren bedacht. Eén uit talloos veel ideeën van de Brabantse hoogleraar arbeidsmarkt. De kern is even eenvoudig als moeilijk: bedrijven, gemeente en onderwijs werken innig samen, jongeren zitten niet meer thuis. Dat is de regel.

Prof. dr. Ton Wilthagen: ‘We zien inmiddels de eerste resultaten. Een aantal heeft al een vaste baan. De ervaring is enorm stimulerend.’

Is het geen last voor bedrijven?

‘Nee, ze vinden het leuk. Ze willen graag weten wat jonge mensen in huis hebben. Die gaan moeiteloos om met ict en ‘social media’. Een bedrijf staat stil als er niet een natuurlijke aanwas is van jongeren. Op deze manier komt daar toch iets van terecht.’

In het buitenland komen we al percentages van jeugdwerkloosheid tegen van boven de vijftig.

‘Dat bedoel ik: het menselijk talent in Europa is al aan het wegroesten.’

Zijn op Europees niveau de regeringsleiders niet al wakker geschrokken?
‘Duitsland signaleert het probleem heel sterk. De vergrijzing daar gaat ontzettend hard. Je ziet dat de Duitse regering vreest dat de nu florerende industrie vastloopt.’

Praten is nog geen handelen.

‘Het inzicht is er. Maar de grote vraag is inderdaad: wat doe je? Een teer punt mag niet onvermeld blijven. Vaak liggen subsidiegelden klaar. Dan bedenkt men iets waarvoor men veel geld kan binnenhalen. Als de subsidie na enige tijd ophoudt, houdt het project op en zetten we het bij op het kerkhof van de tot mislukken gedoemde plannetjes.’

Hij kan niet stilzitten, hetgeen in zijn geval een aanbeveling is. Hij is onstuimig in het bedenken van ‘social innovation dingetjes’ zoals hij het zelf teder omschrijft. Ton Wilthagen wordt overal gevraagd: op 10 Downingstreet, het adres van de Britse premier, in Berlaymont, het kantoor in Brussel van de Europese Commissie, op het provinciehuis. ‘Voor een professor ben ik aan de actief-maatschappelijke kant.’

Hij is in zekere zin een goochelaar op zijn vakgebied. Hoe meer knopen in het touw, hoe interessanter deze te ontwarren. Hij heeft sociologie gestudeerd en zich beziggehouden met rechten en economie. Dat helpt voor een brede visie. ‘Alles begint met een idee’, zegt hij.

In 2013 heeft hij de Nationale Werk Bezoekdag bedacht. De idee is dat je als werkzoekende bij een bedrijf of instelling een werkbezoek mag afleggen. Het is geen banenmarkt; ontmoeten, daar gaat het om. Je kan eens informeel praten: ik heb die opleiding gedaan, ik heb deze werkervaring, hoe kijken jullie daar tegenaan?

Wilthagen: ‘Contacten en netwerken, daar draait het om in onze wereld. Als je geen contacten legt, wordt het ontzettend moeilijk.’

De crisis gaat gepaard met krimp. Tegelijk weten we dat de vergrijzingsgolf binnen tien, vijftien jaar tot een arbeidstekort zal leiden. Wat kunnen bedrijven doen?

‘Bedrijven kunnen anticiperen. Dat gebeurt onvoldoende. Waarom? Ik moet steeds denken aan Al Gore en wat hij zei over de noodzaak van energiebesparing. Hij noemde het ‘een ongemakkelijke waarheid’. Dat is het precies. Zeker in een crisis heb je andere zorgen dan je te prepareren op een nieuwe tijd.’

Klinkt ook wel begrijpelijk.

‘Wil je dan over tien jaar concluderen: we wisten het, maar het ontbrak ons aan moed? We moeten met het oog op de toekomst én conjunctureel én structureel opereren. Het is een spagaat, voor overheden en bedrijven. Maar de besten doen het. Dan heb je een groep die het probeert, maar voor de meesten is het een ver-van-mijn-bedshow.’

Wat wordt de toekomst van werknemers? Alles op de arbeidsmarkt wordt flex; u spreekt wel van ‘vijftig tinten flex’. Zijn dat vijftig vormen van ongewisheid?

‘Ik geloof dat mensen het op zich niet vervelend vinden om flexwerker te zijn. Nu is nog het probleem dat het ongedekte situaties zijn; mensen zijn niet verzekerd van werk.’

‘Hier zit volgens mij het grootste maatschappelijke probleem. Het heeft uitstralingseffecten. Een hypotheekbank krijgt een flexwerker aan de balie. De bank denkt al snel: het is allemaal te onzeker, daar moesten we maar niet aan beginnen.’

Dreigt inderdaad geen nieuwe rechteloosheid?

‘Je kan ook zeggen: we beleven de emancipatie van de arbeider. Hij is decennia lang onderdrukt door de kapitalistische ondernemer. Nu breekt zijn vrijheid door.’

‘Ik zal een voorbeeld geven. Onze faculteit bestond vijftig jaar, dat moest uiteraard gevierd worden, ik zat in de feestcommissie. In mijn vrije tijd doe ik iets met plaatjes draaien, vind ik leuk, ik ben een dj inderdaad. We hadden een veejay ingehuurd, met laserprojectie. Het was een meisje van 22, ze deed het enorm goed.’

‘Vanuit mijn belangstelling voor de arbeidsmarkt kon ik het niet laten even met haar te praten over haar werk. Hoe kom je aan je inkomen?, vroeg ik haar. Ze had een eigen bedrijfje opgericht, ze had een eigen website, zat op alle ‘social media’. Ze had ruim voldoende werk. Ze vertelde me dat ze zich niet kon voorstellen ergens in dienstverband te moeten werken.’

Dat zegt ze nu.

‘Jawel, je kan je afvragen: vindt ze het over tien jaar nog steeds leuk. Je

kunt je afvragen of ze een pensioen opbouwt. Vermoedelijk niet. Ze is daar niet mee bezig. Ze vindt haar manier van werken een heel gangbare manier. Ze verdient een 'living wage'. Ze kan bestaan, ze doet iets dat haar gelukkig maakt.'

Is ze op haar veertigste nog steeds gelukkig?

'Dat is natuurlijk het grote punt. Maar 40 van nu, is niet 40 van straks. Dat meisje van 22 kan over twintig jaar vermoedelijk op veel plaatsen terecht, omdat vanwege de enorme vergrijzing de roep om arbeid zeer groot zal zijn. Als we dan ook nog betaalbare pensioenvoorzieningen voor zzp'ers kunnen regelen, zijn we een heel eind met de nieuwe arbeid.'

Voor deze snel groeiende groep van zelfstandige, creatieve arbeidskrachten heeft hij een naam die in zijn beknoptheid eigenlijk alles vertelt: 'the new normal'. Om een auto geeft men amper, misschien om de spulletjes te vervoeren die nodig zijn voor de uitoefening van het beroep. 'The new normal' zal niet gespitst zijn op een twee-onder-een-kapwoning. Men zal een plezierig werkend leven willen leiden, met participatie in tal van netwerken van anderen die ook zo leven. Het fascineert hem.

U praat er gloedvol over. Vindt u het een leuke, nieuwe wereld?

'Ja, want er ontstaat uitzicht op tal van nieuwe initiatieven. Ik gebruik met opzet niet het woord ondernemerschap. Dat ruikt naar verlies- en winst-rekeningen. Daar gaat het niet om bij 'the new normal'. Het gaat om een nieuwe opvatting over arbeid waar ik heel enthousiast over kan worden.'

Met permissie nog even: is het niet een groot probleem voor de generatie van 'the new normal' dat men vanaf geboorte in grote welvaart heeft geleefd en men afstand zal moeten doen van deze vanzelfsprekendheid? 'Voor het eerst hebben we te maken met een generatie die niet meer de verwachting heeft dat men een betere toekomst zal hebben dan de ouders. Uit onderzoek blijkt dat jongeren zich daarvan bewust zijn.'

'Het grootste deel van de creatieve jongeren die aan het werk gaan, kiest voor zelfstandigheid. Voor hun materiële welvaart betekent het dat ze in feite hun studententijd doortrekken. Ze leven op een lager niveau van koopkracht, maar ik denk dat ze manieren vinden om daarbinnen wel degelijk gelukkig te zijn.'

Praten over een andere arbeidsmarkt is nog geen handelen. Geldt het ook voor Brabant?

'Uitgerekend hier is veel op gang aan het komen. Het is redelijk uniek dat een provincie zo snel het bewustzijn heeft verworven dat de radicaal andere arbeidsmarkt de achilleshiel is van de economie.'

'Arbeidsmarkt is lange tijd in Brabant een ondergeschoven kindje geweest. Je zag het aan de portefeuillevreiding in Gedeputeerde Staten en colleges van B en W. Arbeidsmarktbeleid werd er even bij gedaan. Maar arbeidsmarkt en economie zijn nu bij elkaar gebracht. Dat is het bijzondere van Brabant.'

Hoe is dat zo gelopen?

'Wat is Brainport? Het is in wezen het terughalen van de faciliteiten en werkwijzen van het oude Philips naar onze tijd, en dan geldend voor alle bedrijven. De oude, succesvolle sjablonen van Philips en DAF, de bedrijfsinstituten van toen, zijn we nu eigenlijk aan het veralgemeniseren voor de hele Brainportregio.'

'Het Van der Willigen studiefonds, de Philips bedrijfsschool? Onze ROC's zijn ernaar gemodelleerd. We hebben de oude prints. We snappen wat de waarde is van een bedrijfsschool. We snappen dat je zo'n opleiding nu niet voor één bedrijf moet oprichten, maar voor het hele economische systeem rondom Eindhoven.'

Vergt dat niet een ruime mate van saamhorigheid?

'Ik had hier Koreanen op bezoek; als je het met hen hebt over vertrouwen en samenwerken, hebben ze geen idee waarover je spreekt. Bij hen zijn bedrijven alleen maar bezig met het beginsel: ieder voor zich. Ik denk dat Brabant vanuit het verleden, vanuit de traditie is ingesteld op samenwerking.'

'Vroeger is daar veel om gelachen vanuit de Randstad, om het ons-kent-ons. Het is wel het element bij uitstek dat nu zijn vruchten afwerpt. ASML als assemblagebedrijf vaart ontzettend wel bij het ons-kent-ons; daardoor heeft men een omvangrijk, flexibel en betrouwbaar netwerk van toeleveranciers.'

Het is alsof u zeggen wilt: te midden van alle verandering is er historische continuïteit.

‘Die is er ook. Het interessante is dat je het ook kunt zien. DAF en Philips waren de basisbedrijven, de ouders. Die hebben tal van kinderen voortgebracht, nazaten. In ASML, NXP en andere nu succesvolle bedrijven zit uiteindelijk bloedverwantschap met de ouders. NXP is nu leidend in halfgeleiders. Het bedrijf is meer dan vijftig jaar geleden ontstaan als dochter van Philips.’

Het klinkt voorbeeldig. Maar wat betekent het voor de positie van de flexwerker van de nabije toekomst?

‘Die positie is nog niet voldoende duidelijk. De vernieuwing is begonnen met de productie, nu moet de sociale component nog volgen. Daarbij is cruciaal de organisatie van ‘werkzekerheid’. Zo noemt ik dat, werkzekerheid, ter onderscheiding van baanzekerheid, waarmee hele generaties zijn opgegroeid.’

‘In de nabije toekomst moet het gaan om werkzekerheid. We kunnen mensen niet meer garanderen dat ze altijd bij ASML of VDL zullen werken. We moeten hen wel kunnen toezeggen dat als bij VDL het werk terugloopt, door welke omstandigheid ook, ze erop mogen vertrouwen dat ze elders terecht kunnen. Het verhaal moet zijn: zolang jij je blijft scholen, gaan wij ervoor zorgen dat je er niet meer uitvalt.’

‘Dan zijn we ook in dat opzicht terug bij Philips en bij de historische continuïteit. Philips had zijn eigen interne arbeidsmarkt; als je op de ene afdeling niet meer mee kon, kon je terecht op een andere afdeling. Dat systeem van werkzekerheid moet er komen tussen alle bedrijven van Brainport samen.’

Is het haalbaar?

‘Als het haalbaar is, is het haalbaar in Brabant. Hier zijn de condities het best. Hier zijn er sectoren waarin groei zit, creativiteit en productiviteit. Dat zijn mooie omstandigheden om de proeftuin van een nieuwe arbeidsmarkt tot bloei te brengen.’

Een inspirerende opdracht. Wie gaat het doen? U hebt tien geboden opgesteld voor regionaal arbeidsmarktbeleid. Het tiende gebod: zoek een onvermoeibaar boegbeeld. Aan wie dacht u?

‘Ik denk aan mensen die boven partijen staan. Die het vertrouwen genieten van alle partijen die betrokken zijn bij de precaire overgang naar de nieuwe

arbeidsmarkt in de regio. Het moet niet de gangbare multinational-CEO zijn: ik zit hier een paar jaar, schudt de tent op en reken af. Het moeten mensen zijn die zich willen verbinden, uit liefde voor de gemeenschap.’

‘Ik ga niet idealiseren, niet romantiseren. Het is geen rustig bezit wat we met z’n allen hebben. Maar de sterren staan goed voor Brabant. En voor de rest is het gewoon werken. Nou ja, dat zijn we gewend, hard te werken.’
Ton Wilthagen glimlacht, leunt achterover in zijn stoel, en zegt zachtjes: ‘Hard werken, mooi toch?’

BEKNOPT CV

1960	geboren in Tilburg
1978-1980	sociologie Universiteit van Tilburg
1980-1984	sociologie Universiteit van Amsterdam
1993	gepromoveerd op <i>Het overheidstoezicht op de arbeidsomstandigheden</i>
2003-heden	hoogleraar institutioneel-juridische aspecten van de arbeidsmarkt
2007	introduceert het begrip ‘flexicurity’; model voor de toekomstige arbeidsmarkt
2009	directeur onderzoeksinstituut ReflecT
2010-heden	gasthoogleraar KU Leuven

Ton Wilthagen is getrouwd en heeft drie dochters.

‘We kunnen nog net niet elke dag van Ajax winnen Ook dat komt goed’

IN GESPREK MET

GERRIT BRAKS

(OUD-MINISTER VAN LANDBOUW)

OVER DE WAARDE VAN EEN DIPLOMA HANDMELKEN
OVER DE GOEIE OUWE TIJD DIE NIET BESTAAT
OVER DE DURF OM TE HERVORMEN

Hij heeft als jongen nog een diploma handmelken gehaald. Wie kan dat zeggen? Iedereen lacht er een beetje om, ze kunnen het niet plaatsen. Bij hem thuis was het heel gewoon dat je het leerde. Zijn zus was hoofdverpleegster in het Grootziekenhuis in Den Bosch, ze deed ook aan handmelken. Ze kon het als de beste. Hij laat zien hoe het moet. De duim omhoog, de wijsvinger houdt de speen vast en de overige drie vingers knijpen de melk eruit. De kunst is je hand stil te houden, de vingers moeten het werk doen. Dan krijg je een straal die indruk maakt.

Van 1933 is Gerrit Braks, hij is opmerkelijk vitaal, deze zoon uit een boerengezin in Odiliapeel. Hij heeft van de situatie thuis een mooie optelling gemaakt: acht runderen, negen varkens, tien hectare schrale zandgrond en elf kinderen. Men leefde in ruime mate van de eigen teelt.

Dit was de wereld waarin hij opgroeide. Lange tijd had hij niet de kans tot studeren, op eigen kracht en ook wel met het nodige geluk is hij opgeklimmen. Uiteindelijk is hij Landbouwråd bij de EG in Brussel geweest, secretaris van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond NCB, Kamerlid en minister, voorzitter van de Eerste Kamer, burgemeester van Eindhoven.

Zijn biografie heeft een treffende ondertitel: ‘Carrière met een diploma handmelken’. ‘Heel karakteristiek voor mij’, beaamt hij. ‘Daarom stoort het mij als ze erom lachen. Dat lachen suggereert iets van minderwaardig en uit de tijd.’

Odiliapeel was in zijn jeugd een zogeheten ontginningsdorp. De Peel was moerasgebied, woeste grond. De gemeenten rondom ontgonnen een stuk ervan, voor de landbouw. De bevolking groeide, en daarmee nam de behoefte aan voedsel toe. Odiliapeel was het ontginningsdorp van de gemeente Uden. Het heette aanvankelijk Terraveen, een met de grond verbonden naam. Een mooie naam, zegt hij. Er kwam een kerk in het dorp en een pastoor van de kruisheren. De kruisheren wilden de zorg voor de parochie wel op zich nemen, maar onder een voorwaarde: de naam van het dorp moest verwijzen naar hun patroonheilige, Sancta Odilia.

Het heeft het anti-klerikale sentiment dat toch al in de familie Braks broeide, aangewakkerd. ‘Alles wat in aanmerking kwam, gingen wij Terraveen noemen. Mijn zussen hebben een sportclub opgericht, Terraveen. Het was een protest tegen de dominantie van de clerus.’

‘Discussie was uitgesloten. De kerk besloot. Punt. We leden niet onder hun macht. We zetten ons niet af. Maar het zomaar aanvaarden ging ook niet.’

Elf kinderen, waaronder zes jongens. Daar zijn vast en zeker één of twee priesters uit voortgekomen.

‘Wij hebben geen geestelijken in het gezin. Voor De Peel was het niet eens zo uitzonderlijk. Er vestigden zich veel mensen die van elders kwamen. Het gebied lijkt een beetje op de Noordoostpolder, nieuw gebied. We waren katholiek, maar thuis werd er niet op aangedrongen dat je een priesterstudie ging volgen. Mijn moeder ging ver daarin. Zij bad gekscherend dat ‘geen van mijn kinderen priester zal worden’ in plaats van ‘dat één van mijn kinderen priester zal worden.’

Was er een scherp ontwikkeld standsverschil in De Peel?

‘Dat was er wel, maar het stelde in de werkelijkheid niks voor. Veel pretentie, maar er was nauwelijks ruimte voor standsverschil. Het was natuurlijk allemaal armoede.’

Leren was er amper bij in zijn jeugd. Hij mocht naar de landbouwwinterschool in Cuijk, dat was al uitzonderlijk. Het was een opleiding voor jonge, aankomende boeren die gedurende twee jaar, in de wintermaanden als op de boerderij toch weinig te doen was aanvullende scholing kregen. Vooral in technische vakken. Maatschappijleer gaf de kapelaan van de parochie

in Cuijk. De twee winters dat Gerrit Braks er studeerde, besteedde de man de meeste aandacht aan godsbewijzen. Dat herinnert hij zich nog goed.

Wat was uw toekomst?

‘Nieuw-Zeeland. Emigreren zat bij ons in de familie. Kleine keuterboertjes met grote gezinnen – je kon als opgroeiende jongen alleen maar in de weg staan. Dus gingen er velen emigreren, een ander perspectief was er eigenlijk niet.’ Van de armoede thuis was hij zich amper bewust. De kinderen droegen elkaars kleren af, maar dat dit misschien niet normaal was wist hij niet. Tot 1953 hadden ze zelfs geen radio.

Toen was u twintig.

‘Ja, heel goed dat je dat signaleert. En kijk nu eens hoe ik leef.’

Een prachtig, monumentaal landhuis in Sint-Michielsgestel; hij leeft er met Giny, zijn tweede vrouw nadat Frens met wie hij lang getrouwd was in 2000 overleed. Uit dat huwelijk zijn vijf kinderen voortgekomen; alle vijf zijn universitair afgestudeerd, vermeldt hij niet zonder trots.

Eigenlijk is het huis te groot voor Giny en hem. Maar hij heeft het in 1977 gekocht toen het een bouwval was en nu zijn ze te veel aan de villa gehecht om het zomaar los te laten. Hij is een man in bonis, zoals dat heet. Intrigerend is het je te realiseren van hoever deze Brabander, deze Ereburger van Noord-Brabant is gekomen.

Hij zegt het met felheid: ‘Dan hebben ze het over de goeie ouwe tijd. Ik zal je één ding zeggen: de goeie ouwe tijd heeft nooit bestaan. Er was geen goeie ouwe tijd. En laten we blij zijn dat die zogenaamde goeie ouwe tijd vermoedelijk nooit meer terugkomt. Als in de arbeidersfamilies er maar één kon gaan werken, dan waren ze al rijk. Hadden ze iets om te delen. Niks goeie ouwe tijd, het was een armoedige ouwe tijd.’

Beschouwt u zichzelf als voorbeeld van Brabantse ontworsteling?

‘Ja, maar dat geldt niet alleen voor mij. Het geldt bijvoorbeeld ook voor de goeie varkensboeren in deze provincie, en terecht. Die hebben zich zeer voorbeeldig ontworsteld aan hun keuterachtige bedrijfsvoering. Het zijn moderne ondernemers geworden, met een hoge technische kwaliteit.’

‘Ik heb toevallig een andere weg bewandeld, ik kon uiteindelijk op 25-jarige leeftijd nog in Wageningen gaan studeren. Ik werd diplomaat, ik ben minister geworden. Ik was leezuchtig. Maar het was niet dat ik me van iets wilde bevrijden, dat ook niet. Ik heb vaak gedacht: ik wou dat ik toch maar boer geworden was.’

‘Mijn moeder was een Kroef, ze hebben generaties lang in Wanroij en Mill gewoond. De Kroefen zijn ondernemers. Ze hebben een van de grootste aardappel verwerkende industrieën van Nederland. P.K. Kroef in Odiliapeel. Mijn ouders hadden tien hectare, naast hen hadden De Kroefs tien hectare liggen. Ook keuterboertjes. Die konden met z'n allen met dat bedrijf de kost niet verdienen; ze zijn toen in de aardappel- en veehandel gegaan. Het is uitgegroeid tot een groot industrieel complex, een prachtig bedrijf.’

Is er nog iets over van het Brabant uit uw jeugd?

‘Heel weinig. Brabant is van een manier van leven overgegaan in een manier van zakendoen. De hele agrarische sector was een manier van leven, nu is het business.’

Zegt u het met weemoed of met waardering?

‘Met waardering. Kijk, elk mens heeft drie productiefactoren, grond, kapitaal en arbeid. Door betere toepassing van de productiefactoren, door de scherpe efficiencyverbetering van de schaars beschikbare grond is een enorme sprong voorwaarts gemaakt, onvoorstelbaar. Het kapitaal is hier in Brabant ruim voorhanden, met een Rabobank, met een rentevoet van maar een paar procent. Ik weet nog goed dat landbouwvoorman Lardinois propaganda maakte voor meer investeringen. Dat gebeurde met de kreet: ‘Een gulden kost maar vier cent per jaar.’ Het was voor het eerst dat met vreemd kapitaal gewerkt ging worden, 1955, 1956 was het.’

Een manier van leven die overgaat in een manier van zakendoen – raakt op die manier niet veel van wat van waarde is, verloren?

‘In algemene zin heb ik er ook wel mijn twijfels bij. Maar voor Brabant was het een vooruitgang. Anders waren we geïsoleerd geraakt, waren we weggeconcurrerd.’

‘Ik heb mijn twijfels bij ons kapitalistische stelsel en de effecten ervan.

Het uitbuiten van de grond bijvoorbeeld baart zorgen. Maar als je weigert efficiënter te gaan produceren, verlies je sowieso.’

Hij roemt het Europees gemeenschappelijk landbouwbeleid. Het is de redding geweest van Brabant. ‘Wij liggen tegen de grote consumptiegebieden van Europa. Niet alleen het Ruhrgebied, ook Parijs, Londen, Brussel, zelfs Kopenhagen. Wij liggen in het midden ervan. Vroeger mochten we daar niet in, anders dan via smokkel of een beleid van quota waarover elk jaar een gevecht moest worden gevoerd. Dankzij het gemeenschappelijk beleid kunnen de boeren nu hun producten kwijt op een open markt.’

Kent het geen schaduwkanten? Is Brabant door de intensieve veehouderij niet van nationale trots tot nationale schande geworden?

‘Niet overdrijven. Maar de politiek heeft te royaal ontwikkelingen toegestaan die men beter had moeten beheersen. Maar ja, het zijn zelfstandige ondernemers. Je moet van goeden huize komen om in te grijpen. De overheid mag dat alleen in uiterste nood. Er zijn nu plannen ontwikkeld, meerjarenplannen die als ze goed worden uitgevoerd bewerkstelligen dat een nieuw evenwicht ontstaat tussen economie en leefbaarheid. We gaan toch niet de hele intensieve veehouderij ter discussie stellen? Toch alleen het niet goed beheerde deel?’

U zegt het: als de plannen goed worden uitgevoerd. Er is nog steeds overproductie van mest. De internationale normen worden nog steeds niet gehaald. ‘Dat is waar. Er moet hard aan gewerkt worden.’

Is dat niet een platitude?

‘Ik meen wat ik zeg. Ik zie het in historisch perspectief. Vóór mijn tijd gebeurde er niks. Toen ik minister werd, in 1980, hadden ze in Brabant voor het eerst mestwetgeving. Ik zei: er moet hard ingegrepen worden. Kwamen ze in Brabant met een pasjesregeling; het betekende dat als je maar exporteerde, je zo veel mest mocht voortbrengen als jou maar uitkwam. Dat was dus het verplaatsen van het probleem. Nadien hebben we de mestwetgeving gekregen. Hoe je het ook waardeert, het is een gigantische verandering.’

Op papier. De normen worden niet gehaald.

‘Er wordt hard gewerkt. We hebben flinke stappen voorwaarts gemaakt.

Spreek mij niet aan op de meerjarenplannen, het is al een kwart eeuw niet meer mijn verantwoordelijkheid.'

Nergens in Nederland zijn zo veel kippen en varkens als in Brabant.

'En in Nieuw-Zeeland hebben ze 66 miljoen schapen en 3 miljoen inwoners. Er is veel rumoer over megabedrijven. Dat heeft niks met het probleem te maken. Het gaat om het aantal dieren dat op een grondoppervlak aanwezig is. Het vraagt een geweldige inspanning om een infrastructuur te realiseren die het evenwicht reguleert. Dat evenwicht is nog niet bereikt, dat is waar. En ja, dat had al moeten gebeuren. Dat is zorgelijk.'

Is er voldoende besef dat het zo niet langer kan?

'Veel meer dan in mijn tijd. Toen was er helemaal geen besef. Ik was de enige roepende in de woestijn. Er zijn sectoren die te royaal aanwezig zijn. Niet de tuinbouw, en de tuinbouw vertegenwoordigt de helft van de waarde van de Nederlandse landbouw. De intensieve veehouderij had wel wat beter verspreid kunnen worden.'

'Tegen de megastallen bestaat emotionele weerstand. Dat is een politieke factor van betekenis. Je kunt er niet zomaar aan voorbijgaan. Zuiver milieutechnisch en uit een oogpunt van dierenwelzijn moet je zeggen dat grotere stallen meestal beter geëquipeerd zijn. De grote stallen komen voort uit rationele overwegingen.'

Duizenden varkens...

'Als het maar een nette stal is. Daar gaat het om. In grotere stallen is er doorgaans meer oog voor duurzaamheid en welzijn van de dieren. Dat de provincies die stallen zouden willen verbieden, maakt niet zo'n indruk op me. Vandaag willen ze het wel, morgen niet meer.'

Hoe ervaart u Brabant nu?

'Zeer bij de tijd. Geweldig is dat. Hier durft men te hervormen. Meer dan op veel andere plekken. En hervormen moet, de tijd verandert zo snel, ik zie hoe mijn kleinkinderen mij digitaal allemachtig snel voorbijlopen. Er is een grote mate van arbeidsrust in Brabant. Daar zit nog iets van de oude standsverschillen in, maar zoiets kan ook zijn positieve effecten hebben. Brabanders zijn bereid hervormingen te aanvaarden en door te voeren, als ze over de noodzaak ervan goed geïnformeerd zijn.'

'Ik ben sterk beïnvloed door mijn laatste baan, waarnemend burgemeester van Eindhoven, in 2007 en 2008. Het was een korte periode, maar ik ben onder de indruk geraakt van wat daar gebeurt. Wat ik zie is dat het landbouwmodel van investeren in kennis en in saamhorigheid, daar rondom Eindhoven in de industrie en de dienstverlening bijna perfect is doorgevoerd. Brabant is zeer bij de tijd. We kunnen nog net niet elke dag van Ajax winnen, maar dat komt ook wel goed. Intussen is het onvoorstelbaar, de snelheid en de kracht van de ontwikkeling. Mensen als ik herinneren zich de achterstandspositie juist in het zuidoosten van Brabant nog heel goed. Dan is het geweldig te zien hoe men die enorme sprong voorwaarts heeft kunnen maken en ijzersterke vooruitzichten heeft geschapen voor de toekomst.'

Toch nog wel iets te wensen?

'Ik vind het al heel lang heel vreemd dat hier weinig Rijksdiensten zijn en geen enkel rijksmuseum. Wij zijn met tweeënhalve miljoen, het zijn hier in Brabant redelijk ontwikkelde mensen, we hebben weliswaar Het Noord-Brabants Museum, maar geen museale voorziening die vergelijkbaar is met die van de Randstad. Dat is toch vreemd?'

BEKNOPT CV

1933	geboren in Odiliapeel
1955	eerste baan, assistent Landbouwvoorlichtingsdienst Eindhoven
1958-1965	Landbouwhogeschool Wageningen
1966-1967	adjunct landbou wattaché bij de EEG in Brussel
1967-1969	secretaris NCB
1969-1977	Landbouwraad Permanente Vertegenwoordiging Nederland bij EEG in Brussel
1977-1980	Tweede Kamerlid CDA
1980-1981	minister van Landbouw en Visserij, ook 1982-1990
1991-1996	Voorzitter KRO
1995-2003	Eerste Kamerlid CDA
2001-2003	voorzitter Eerste Kamer
2007-2008	waarnemend burgemeester Eindhoven

Als we geen provincie waren dan toch

VICKY FRANKEN

Het verband tussen de mensen, de dorpen,
de steden, het verbond tussen licht en leven,
de straten waar je niet doorheen kunt
zonder dat er ergens een deur opengaat.

Een hand die zwaait en alleen verkeerde raad
de wind in slaat. Land waar was nog aan een lijn hangt
en techniek tegelijkertijd in bollebozenhoofden droomt.

Een bonte stoet bedrijvigheid. De tijd
staat in het teken van de toekomst
en toch is er ook oog voor herkomst,
erfgoed. Geen dag breekt aan of we leven.

Hier waar het woord raam
niet alleen iets is wat je opendoet
om naar buiten te kijken, maar waar je ook
op kunt varen, door kunt waden.

Nu grensoverschrijdend gedrag geen zonde is,
maar juist iets goeds: een weg die je aflegt
of een hoed die je afzet zodat de wind
door je hoofd weet te waaien,
woorden verwisselt, waarden verandert
en nieuwe gezichten, gezinnen, gezien
laat zijn.

De grens alleen een stippellijn
met ruimte voor ideeën, klikklaar in te ademen
of tot je te nemen – concepten eten,
voedingsbodem voor vernieuwing

en bed and breakfasts bij de vleet.

Het Nieuwste Organiseren

Netwerken, elkaar opzoeken om zaken voor elkaar te krijgen en te organiseren, is een kracht van Brabant. De wijze waarop de Brabantse netwerken dat doen is niet statisch, maar dynamisch. De allianties en organisaties volgen de ambities, die worden vertaald in een heldere agenda. Netwerken verbinden zich steeds vaker met globale stromen, aangewakkerd door de virtuele realiteit van internet en sociale media. Daardoor ontwikkelt zich een samenleving als 'schuim': het complexe, want dynamische en meervoudige beeld van het moeilijk vast te pakken schuim typeert de instituties en het samenleven van onze tijd. Dat roept vragen op als: hoe beïnvloedt dat schuim de organisatiekracht van Brabant? En hoe kan die kracht worden benut voor toekomstige opgaven en uitdagingen?

‘Planning is niets anders dan een overtuigend verhaal over de toekomst’

IN GESPREK MET

MAARTEN HAJER

(DIRECTEUR PLANBUREAU VOOR DE LEEFOMGEVING)

OVER BRABANT ALS HECHT SOCIAAL ECOSYSTEEM
OVER WAT DE VEEHOUDERIJ KAN LEREN VAN DE WASSERBOMBEN
OVER DE KUNST OM COALITIES TE SMEDEN

Hij is een verteller. Hij gelooft in de kracht van verhalen. ‘Mag ik een anekdote erbij halen?’ vraagt de directeur van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL).

Professor Maarten Hajer vertelt: ‘Af en toe als je internationaal reist zit je wel eens in de business class. Ik kwam een keer naast een jonge jongen terecht van wie ik me afvroeg: wat zou die nou doen. Het bleek dat hij op de hts in Eindhoven had gezeten. Hij was op weg naar Zuid-Korea om de mensen daar te helpen de hoogtechnologische chips van ASML goed te gebruiken. Zó interessant vond ik dat. Ik dacht: als deze knul was opgegroeid in Leeuwarden, waar zou hij dan gezeten hebben? Misschien wel ergens op een bedrijventerrein in Heerenveen.’

‘Hij was Brabander, Eindhoven was zijn plek, zoveel werd wel duidelijk. Die sterke lokale spirit waar hij voor stond, bleek prima samen te gaan met reizen en werken op welke plek ook in de wereld.’

‘Je ziet het vaker bij die echt innovatieve bedrijven van Nederland. Bij een andere gelegenheid, in een ander vliegtuig kun je een rozenkweker treffen uit het Westland die zijn hele productie naar Kenia heeft overgebracht. Nederlanders weten dikwijls het lokale ook in hun levensstijl moeiteloos te combineren met een rol als mondiaal speler.’

Lokale levensstijl – daarin schuilt dus kennelijk ondanks alle globalisering nog altijd een sterke, bindende kracht.

‘Er is een woord dat we naar mijn mening meer zouden moeten gebruiken: sociale ecologie. Ik bedoel er een soort ecosysteem mee van relaties, een systeem dat onvervangbaar is. Gewortelde relaties zijn het, verbonden met een plek. Die dragen zo’n sociaal systeem. Je kunt het niet transplanteren naar een andere regio, want dan verliest het zijn waarde.’

Heeft Brabant dat ook?

‘Mag ik nog een verhaaltje vertellen? Tien jaar geleden begon China spectaculair te groeien. We dachten: heel veel van onze hightech-industrie zal daar wel heen gaan. Nou, die gaat daar niet heen. Waarom niet? Omdat ze Solingen niet geïmiteerd krijgen. Ze weten in China nog steeds niet hoe ze die schitterende scharen moeten maken. Het lukt ze niet. Waarom niet? Omdat het in Solingen familiebedrijven zijn. Omdat die van generatie op generatie weten hoe een schaar moet knippen, een mes moet snijden. Omdat die een hecht sociaal ecosysteem hebben, dat wil zeggen: weten wat het betekent heel veel, vaak kleine dingen met elkaar te delen. Dat heeft Brabant ook.’

Hij is een verteller, hij heeft ook de stem van een verteller: rustig en warm. Sinds eind 2009 staat Maarten Hajer aan het hoofd van een belangrijk strategisch adviesorgaan van de regering. Het PBL bericht over het brede gebied van de leefomgeving: het milieu, de natuur, de ruimte, het water, de mobiliteit. Het is een prachtige baan. Hajer, die zowel politicoloog als planoloog is, gaf zijn hoogleraarschap bestuur en beleid aan de universiteit van Amsterdam er goeddeels voor op.

Brabant. Hajer spreekt bewonderend over het Brainportproject, het samenspel in brede zin tussen de technische universiteit, de design academy, de overheden en maatschappelijke instituten als woningcorporaties. ‘Je ziet hoe mensen over de schotjes van hun eigen directe belang heen elkaar heel goed weten te vinden. Ik vind dat frappant.’

Kunt u begrijpen hoe die hightech is kunnen opbloeien?

‘Je zou bijna zeggen: uit frustratie over de teloorgang van het grote Philips. Het is toch fascinerend dat daar zo effectief op gereageerd is. Eigenlijk is men veerkrachtiger geworden dan men was.’

Hajer schrijft het succes voor althans een deel toe aan het sociale ecosysteem: technici, designers, instrumentmakers die trouw blijven aan de plek en aan elkaar. Hajer: ‘Het zijn onderdelen die elkaar nodig hebben om als systeem te overleven.’

Niet dat hij geen spanningen ziet tussen beeld en werkelijkheid. ‘Het is de vraag hoe regionaal de hightech-campus nog is. De meeste kenniswerkers zijn jong. Die bind je door ze een dynamisch cultureel leven aan te bieden. Die bind je niet met je regionale suburbs. Ik denk dat velen van die kenniswerkers die je in Brainport nodig hebt, liever in Amsterdam wonen.’

‘We hebben gezien dat het hoofdkantoor van Philips naar Amsterdam is gegaan, we hebben gehoord dat ASML een groot laboratorium gaat opzetten in Watergraafsmeer. Dat zijn tekenen.’

Interessanter nog, meent Hajer, is de spanning tussen beeld en werkelijkheid in het Brabantse land. ‘Je voelt dat wat zich afspeelt in het landelijk gebied, alles rondom de megastallen, niet als vanzelf strookt met het ideaal van het goede leven.’

Je ziet dat Brabant probeert het probleem beheersbaar te krijgen. Lukt dat?

‘Brabant is natuurlijk de plek geweest waar een aantal grote incidenten rondom ziektes en besmettingen heeft gespeeld. Daarop is gereageerd met eigenlijk heel primitieve methoden: afgrendelen, verbranden en dergelijke. Maar het probleem is vreselijk griezelig. We verkeren in een systeem dat allerlei antibiotica nodig heeft om zo snel mogelijk zo veel mogelijk vlees te produceren. Maar die antibiotica hebben weer hun eigen feedback, waardoor wij als mens mogelijk veel kwetsbaarder zijn dan we oorspronkelijk hadden gedacht. Dat hele proces van technologische veehouderij vindt in Brabant dan ook nog eens in een hoogstedelijke regio plaats.’

Is het onverantwoord?

‘Ik denk dat de crises die we hebben gehad horen bij deze productiewijze. En dat zouden we niet moeten willen. Dan is dus de vraag: kunnen we de slag maken naar een zorgvuldigere duurzame landbouw, waarbij je denkt aan dierenwelzijn, maar ook aan zorg voor het landschap en zorg voor de mens? Zo’n slag zou Nederland opnieuw positioneren in de mondiale landbouwwereld.’

De mentale weerstand tegen zulk een beperking is groot in de landbouwsector.

‘De veehouderij is aan het randje van de afgrond beland. Dat moet men zich realiseren. In de veehouderij moet met steeds hogere efficiëntie steeds meer vlees worden geproduceerd. Het is een vleesfabriek in diervorm. Om het hoofd boven water te houden, wordt de veehouder gedwongen om steeds meer zijn toevlucht te nemen tot middelen die hij eigenlijk niet zou moeten willen. Maar het einde van die dynamiek is in zicht.’

Waarom weet u dat zo zeker?

‘Wat verdiend wordt in die sector, is bitter weinig. Om nog wat over te houden, moet steeds meer worden geproduceerd. Het alternatief waarvan je zou kunnen zeggen dat het voor de hand ligt, is een kwaliteitsslag te maken die we bijvoorbeeld in de kassen al achter de rug hebben.’

‘In Duitsland werden Nederlandse tomaten verwelkomd als ‘Wasserbomben’. Ze werden als het ware teruggegooid, er was zelfs sprake van een consumentenstaking. Wat mij toen heeft verbluft, is de snelheid waarmee de sector in staat bleek smakelijke tomaten te produceren. Binnen een jaar was dat hele landschap veranderd. Dat kon maar één ding betekenen: het was er al lang, men kon het al lang. Alleen was er nog geen economische ‘incentive’ om het te doen. Het oude model was nog te verleidelijk.’

Er was dus een crisis nodig in de tuinbouw om over te gaan op een nieuw model. Zal het de veehouderij in Brabant ook zo vergaan?

‘Ja, het voorbeeld ligt er. Die slag zou je nu ook moeten maken in de dierveehouderij.’

‘Zoek naar een analogie met de ontwikkeling van hightech in de provincie. Stel je de vraag: kunnen we een vergelijkbare sprong maken in de kwaliteit van het landelijk gebied? Denk na over een zorgvuldige benadering waarin je alle criteria respecteert: dierenwelzijn, milieuzorg, gezondheidszorg en landelijke inpassing.’

De sprong naar hightech kwam mede voort uit gedreven nieuwsgierigheid, uit een soort vooruitgangsgeloof. Ziet u die motivatie ook in de veehouderij?

‘Het ligt, zoals ik zei, erg voor de hand dat de sprong wordt gemaakt. En

tegelijk is het heel goed mogelijk dat men er in de veehouderij nog niet aan toe is. Beide kan waar zijn. Omdat de belangen verknoot zijn, denk ik dat het voor de politiek erg lastig is druk te zetten op het proces. Als ik moet voorspellen, zou ik zeggen dat alleen door crisisverschijnselen, door het manifesteren van uitwassen de verandering kan worden afgedwongen.’

‘Ik vind de analogie met de tuinders spannend. Men had echt een consumentenstaking nodig om tot innovatie te komen. Maar toen die crisis er eenmaal was, bleek men ook in staat zich razendsnel om te vormen en keek men zelf verrast op toen duidelijk werd hoe goed die andere productiewijze rendeerde.’

Vrienden uit de Randstad leggen nog wel eens de vraag voor: hoeveel Q-koorts willen jullie hier eigenlijk hebben?

‘Het goede antwoord luidt: ik neem aan dat jullie graag twee keer zoveel willen betalen voor het vlees in de supermarkt. Wat zeg ik: supermarkt? Ik neem aan dat jullie daar helemaal niet komen!’

‘Maar we raken hier wel een kern. Brabant, nee Nederland heeft de afgelopen decennia heel veel van de negatieve kanten van zijn welvaart verstoppt. We hebben de fabrieken verplaatst, bijna allemaal zijn ze verplaatst naar Azië. We hebben de voedselproductie verstoppt. Vroeger kon je bij de slager achter in de winkel het slachthuis zien, door het plastic voorhang. Dat hebben we ‘sanitized’, in een omgeving geplaatst waarin het niet meer zichtbaar is. Dan komt de randstedeling naar het landelijk gebied en blijken de karbonades op een heel andere manier geproduceerd te worden dan hij in zijn nostalgie dacht. Dat wil hij niet zien. Hij wil romantiek.’

Nostalgie leidt toch niet tot verandering?

‘Vergis je niet, de veranderkracht is intussen enorm. Hoe komt het dat zo velen van die randstedelingen op de Partij voor de Dieren stemmen? Het is zo’n symbolisch geladen thema: hoe gaan wij om met dieren? Kennelijk zegt het heel erg veel over wie wij willen zijn.’

Voorlopig ligt het biologische vlees achteraan in de schappen en kraait de plofkip victorie.

‘Dat klopt. Maar de stedelijke elite heeft al wel de beweging gemaakt. Dat moet men goed in de gaten houden. Waardenveranderingen komen vaak langs die weg tot stand, via de kanalen van de culturele elite.’

U zei daarnet min of meer tussen neus en lippen: voor de overheid is het een lastige opgave. Mag men zich daarachter verschuilen?

‘Nou ja, de mate waarin de overheid tegen gevestigde belangen aanloopt, moet niet worden onderschat. Dit mag u vet onderstrepen. Die gevestigde belangen zijn niet alleen vaak goed vertegenwoordigd in de besluitvormende kringen, de overheid moet ze sowieso respecteren. Ze staan voor bedrijven, voor werkgelegenheid, voor gezinnen.’

‘Effectief nadenken over de toekomst is de kunst om coalities te smeden. En de hoogste kunst is het om voorstellen te doen die het mogelijk maken voor gevestigde belangen om hun eigen belang anders te gaan definiëren. Daarvoor is een ander verhaal nodig, waarin men zich veilig kan positioneren.’

Maar liggen in Brabant de verhoudingen niet muurvast?

‘Nou, dat weet ik zo net nog niet. Dat vind ik juist zo interessant aan Brabant, of het nu gaat om de industrie, de arbeidsmarkt of de veehouderij: er wordt toch steeds gewerkt aan een nieuw verhaal.’

‘Het fijne van verhalen is dat ze vaak veel meer sturende kracht hebben dan mensen zich realiseren. Een collega van mij, James Throgmorton, heeft een studie geschreven over een heel saai onderwerp: de elektriciteitsindustrie in Chicago. Hij zei: “Ik ben tot de conclusie gekomen dat planning niets anders is dan een overtuigend verhaal over de toekomst.”’

‘Wat hij analyseerde was dat sturende kracht vooral schuilt in het perspectief dat wordt geboden, in anekdotes die over elkaar heen buitelen en elkaar voeden. En die mensen in staat stellen om op een gegeven moment te zeggen: hé, maar zo had ik het nog niet gezien, zo wordt het een ander verhaal en misschien moet ik in dat perspectief wel mijn belang gaan zien.’

‘Dan gaat het dus om een verhaal dat juist niet hermetisch is, maar open en dynamisch. Dat is een heel probaat middel om verandering mogelijk te maken in situaties die ogenschijnlijk zijn vastgeroest.’

‘Dat we in de veehouderij voor een omslag staan, is helder. Het zal en het moet. Als we er geen verhaal bij weten te vertellen, zal het veel moeilijker worden de partijen mee te krijgen. Doodzonde zou dat zijn.’

BEKNOPT CV

1962	geboren in Groningen
jaren '80	studie politicologie en planologie aan de Universiteit van Amsterdam
1993	gepromoveerd in 'Politics' aan de universiteit van Oxford
jaren '90	gewerkt als onderzoeker aan de universiteit van Leiden en aan de universiteit van München
1996-1998	senior onderzoeker bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)
1998-2008	hoogleraar Universiteit van Amsterdam
2008-heden	directeur Planbureau voor de Leefomgeving en hoogleraar Universiteit van Amsterdam

BRABANT EN VLAANDEREN OP WEG NAAR 2040

Een zacht pleidooi voor verdere economische samenwerking tussen Nederlandse en Vlaamse regio's

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS

THIERRY VANELSLANDER, TIES VANTHILLO EN ANN VERHETSEL

Hoe staat het er nu voor met de toekomstige economische ontwikkeling van Noord-Brabant en welke rol is daarbij weggelegd voor samenwerking met Vlaanderen? De vraag alleen al is een zacht pleidooi voor verdere (economische) samenwerking tussen Nederlandse en Vlaamse regio's. Reeds meer dan zestig jaar geleden zag professor L.G.J. Verberne in *Het Nieuwe Brabant* (deel III, p. 391) de mogelijkheden om als burensamen te werken: *'Trouwens, de Beneluxgedachte is goed. Zij is een appèl op de natuurlijke eenheid van het grote deltagebied van Rijn, Maas en Schelde, welke door een gesloten Benelux-verkeersbeleid beter benut zal worden dan bij de gescheidenheid van de economieën der deelstaten, welke gescheidenheid onnatuurlijke tegenstrijdigheden heeft opgeroepen, mogelijk is. Het is waarlijk geen toeval, dat het vraagstuk van de waterwegen een van de meest weerbarstige was en nog is in de Nederlands-Belgische betrekkingen.'* * (L.G.J. Verberne, *Het Nieuwe Brabant III*, p. 391).

Kijken naar de toekomst doen we eerst aan de hand van een benchmarking met vier andere vooroplopende Europese regio's. We vragen ons af welke factoren de regionale groei verklaren, en of deze factoren in elke regio dezelfde zijn. Uit die benchmarking blijkt dat Noord-Brabant in de eerste plaats een hoogtechnologische regio is, met een relatief grote agglomeratiegraad, een behoorlijke connectiviteit of bereikbaarheid, een lage werkloosheid, en een behoorlijke score op onderzoek en innovatie. Vooral de aanwezigheid van goede kennisinstellingen en trekkende bedrijven stuwt de regio economisch naar voren. Dat sluit aan bij het beleid dat onder meer door Europa (slimme specialisatie) en Nederland (Pieken in de Delta, Topsectoren) wordt gevoerd. Met haar eigen beleid (Brainport) mikt de provincie op sterktes die ook in de benchmarkregio's succesformules zijn: 'multi-level governance' of meerlagig bestuur, triple helixvorming ofwel samenwerking tussen onderwijs, industrie en bestuur, en ten slotte campusvorming.

GRENDOVERSCHRIJDENDE SAMENWERKING, EEN UITDAGING

Daarnaast is ook grensoverschrijdende samenwerking een belangrijke uitdaging én mogelijkheid. In de eerste plaats met Antwerpen en Vlaanderen, maar ook ruimer in de Delta. De auteurs van *Het Nieuwe Brabant* onderkennen al in 1955 de uitdaging van grensoverschrijdende samenwerking. Zo stelde de boven al genoemde professor Verberne (deel III, p.

392) dat ‘de Nederlander België [nog te vaak ziet] als buitenland en niet als “Lotgenoot in de Lage Landen”’. Misschien is het beter om snelle en betrouwbare verbindingen te ontwikkelen via weg, water en spoor tussen de stadsregio’s in Vlaanderen en het zuiden van Nederland? Decennia voor het Fyra-debacle bleek dit al een drempel voor ‘verbroedering’, zoals ir. H.M. Buskens vermeldt in *Het Nieuwe Brabant* (deel I, p. 264): ‘De betekenis als knooppunt is van oudsher voor Bergen op Zoom, Breda en ‘s-Hertogenbosch gebleken uit de functie van pleisterplaats en toegang tot Noord-Brabant. Roosendaal heeft als spoorwegknooppunt in latere tijd een soortgelijke doch minder sterk sprekende betekenis verkregen. Wel is het typisch, dat hoewel alle grote Brabantse steden ten opzichte van België deze functie zouden moeten vertonen, de historie hier echter geen aanleiding toe gaf en de scheiding van ruim honderd jaar deze taak niet of niet noemenswaard heeft opgeroepen. De éne spoorlijn en de enige belangrijke grensovergangen in de grote wegen van Breda naar Antwerpen en Eindhoven naar Luik, bleken onvoldoende verband te leggen tussen de burens van gelijke komaf.’

Er dient niet alleen in harde infrastructuur geïnvesteerd te worden om grensoverschrijdende samenwerking te bevorderen. Ook zachte infrastructuur, zoals netwerkvorming tussen bedrijven, gezamenlijke handelsmissies of een gemeenschappelijke strategie is in dit opzicht belangrijk. Drie speerpuntsectoren bieden specifiek grensoverschrijdende kansen om Noord-Brabant en de provincie Antwerpen ook in de toekomst motoren van groei te laten zijn: transport en logistiek, life sciences en chemie, en tenslotte ‘maintenance’. Daarnaast kan Vlaanderen aansluiting zoeken bij het technologische platform dat de bedrijven en kennisinstellingen in de Brainportregio aanbieden. Optimale uitdagingen zijn het doortrekken van het clusterbeleid, het focussen op een beperkt aantal speerpuntsectoren en het stimuleren van cross-sectorale verbindingen. We analyseren de potenties van deze sectoren en schetsen in een excursie de uitdagingen van transport en logistiek.

NOORD-BRABANT BINNEN DE EUROPESE REGIO’S

De wereld is niet vlak, zoals de *New York Times*-columnist Thomas Friedmann stelt, maar ‘spiky’. Op basis van wetenschappelijk onderzoek over concentratie en agglomeratie van mensen, economische activiteit, en vir-

tuele en fysieke infrastructuur ziet de geglobaliseerde aardbol er heel wat heuvelachtiger uit dan volgens Friedmann in zijn boek *The World is Flat* suggereert. We volgen desondanks zijn argumentatie over een smelting tussen de economische en sociale ontwikkeling van opkomende markten en traditioneel ontwikkelde landen en de conclusie dat dit grotendeels het gevolg is van de economische implicaties van globalisering. Bepaalde landen kunnen nu eenmaal de voordelen van globalisering beter naar zich toe trekken dan andere. Sommige landen hebben immers sterke instituties, een goed opgeleide bevolking, verbindingen met wereldwijde product- en dienstenmarkten via kennisintensieve bedrijven en kunnen talentvolle werknemers aantrekken en vasthouden.

Verschillende onderzoekers wijzen erop dat we deze factoren niet moeten bekijken met een nationale bril, maar dat we meer nuance zien als we landen met een regionale bril bekijken. Onderzoek van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) toont aan dat er meer variatie zit in de economische groei van regio’s in hetzelfde land dan tussen landen onderling. Als we een regionale bril opzetten en kijken naar de verschillen binnen één land, zien we een sterke concentratie van economische activiteit en welvaart in stedelijke agglomeraties. In stadsregio’s als New York, Parijs, Boston, Tokyo, Londen, Shanghai, Mumbai en de Randstad, waar multinationals hun hoofdkwartier vestigen en waar nog steeds mensen naartoe trekken om te wonen en te werken, vindt het grootste deel van de innovaties plaats.

Academisch onderzoek naar regionale en stedelijke ontwikkeling stelt dat economische groei positief wordt beïnvloed door menselijk kapitaal en investeringen in innovatie. Ook agglomeratie beïnvloedt deze groei. In deze context is Ed Glaesers recente boek zeer relevant. *Triumph of the City* haalt in snel tempo *The Rise of the Creative Class* van Richard Florida in als meest populaire boek bij (stedelijke) beleidsmakers. Het invloedrijke werk baseert zich op wetenschappelijke inzichten uit de stedelijke economie en ruimtelijke econometrie, aangevuld met beleidsanalyses en sociologisch veldwerk. Glaeser gebruikt voornamelijk kwantitatieve modellen die de complexe werkelijkheid redelijk vereenvoudigd weergeven. Het boek geeft desondanks enkele belangrijke inzichten in het functioneren van stadsregio’s en gaat niet voorbij aan de invloed van politiek, beleid en sociale organisatie op het stedelijke en regionale ontwikkelingsproces.

Het boek heeft als ondertitel *How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier, and Happier*. Dat doet denken aan

een positief verhaal over de stad, ‘de grootste uitvinding van de mens’. En dat is het ook. Centraal in zijn argumentatie staat de stelling dat er verschillende voordelen zijn aan stedelijke regio’s door de dichtheid van verschillende functies als mensen, banen en infrastructuur. Mensen leggen gemakkelijker contacten in steden (lage transactiekosten) waardoor innovatie sneller plaatsvindt. De infrastructuur en de mobiliteit van werknemers en de bereikbaarheid van bedrijfslocaties beïnvloeden de groei alleen wanneer menselijk kapitaal en innovatie voldoende aanwezig zijn. Op zichzelf hebben deze factoren geen impact.

Daarnaast vragen academici zich af of regionaal-economische groei vooral voortkomt uit economische specialisatie, uit een diverse structuur van economische activiteiten of uit beide. Deze discussie rond de bronnen van economische groei wordt verder verbonden met regionale verschillen in de infrastructuur van economie, kennis en onderwijs. Verschil wordt gemaakt door specifieke kennisactiviteiten als onderwijsinfrastructuur, bedrijfsonderzoek, product- en procesontwikkeling, het voortbrengen van patenten, en werkgelegenheid in kennisintensieve sectoren.

Verschillende internationale studies stellen typologieën van regio’s voor die gebaseerd zijn op factoren die van belang zijn bij regionale concurrentiekracht. Vaak focussen deze typologieën op indicatoren van onderzoek en ontwikkeling, technologie en/of innovatie. Volgens een belangrijke conclusie is de impact van technologie, kennis en innovatie in het produceren van toegevoegde waarde voor regio’s zeer verschillend. Deze studies stellen dus dat er uiteenlopende routes of ‘pathways’ zijn naar economische ontwikkeling en een verhoging van het welvaartsniveau per hoofd. Regio’s met een gelijkaardig welvaartsniveau per capita hebben bijvoorbeeld vaak verschillende kennisbases. Als regio’s evolueren, veranderen ook de socio-economische condities en worden andere factoren belangrijk om economische ontwikkeling verder te stimuleren. Het meten van concurrentiekracht van gebieden ten opzichte van elkaar is dus niet vanzelfsprekend.

In drie studies hebben we de positie van Noord-Brabant vergeleken met de provincie Antwerpen en enkele andere sterk presterende Europese regio’s, te weten Kopenhagen, Hamburg, Waals-Brabant en Skane. Uit de vergelijking van drie benchmarkstudies in tabel 1 blijkt dat de provincie Noord-Brabant in Europees perspectief een zeer sterke regio is op het vlak van economie, technologie en innovatie. Dat is een verschil met de provincie Antwerpen, die ondanks een sterke prestatie op bepaalde indicatoren

iets achterloopt in vergelijking tot stedelijke regio’s met kennisintensieve diensten en hoogtechnologische regio’s. Opvallend is de ongeveer gelijke positie van de regio’s Hamburg en Antwerpen op bepaalde indicatoren. Mogelijk heeft dit te maken met een vergelijkbare economische structuur die immers grotendeels is gericht op transport, havens en logistiek.

Tabel 1. Vergelijking van de benchmarkregio’s

Regio	Positie RCI	Type	Positie (Foddi e.a., 2010)
Kobenhavn	2	Stedelijke regio met kennisintensieve diensten	1
Noord-Brabant	9	Hoogtechnologische regio	5
Prov. Brabant Wallon	17	Stedelijke regio met kennisintensieve diensten	10
Hamburg	20	Stedelijke regio met kennisintensieve diensten	55
Prov. Antwerpen	21	Kennisabsorberende regio	44
Skane lan	32	Hoogtechnologische regio	8

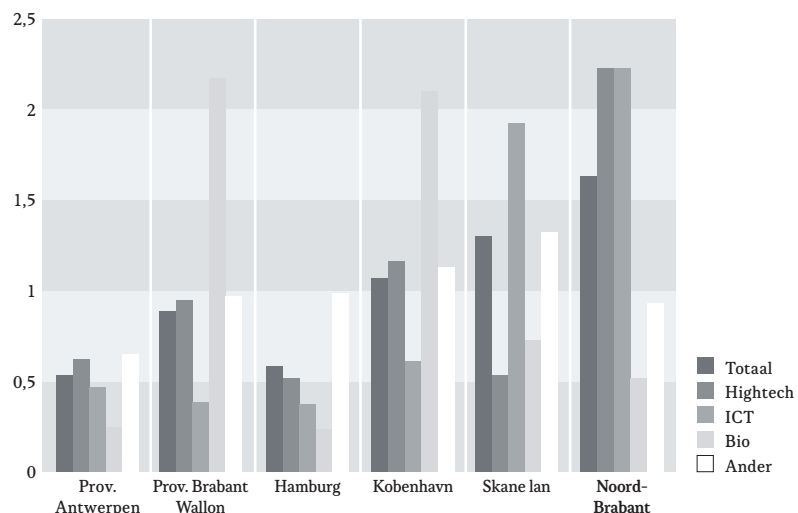
Bron: EU Regional Competitiveness Index, 2010; Hollanders en Wintjens, 2010; Foddi e.a., 2010

Een belangrijke indicator voor de mate van innovatie in een regio is het aantal octrooiaanvragen. Octrooien laten zien of onderzoeksinspanningen ook doorstromen naar producten en diensten. Octrooien worden in de wetenschappelijke literatuur vaak gebruikt als outputindicator voor innovatieve activiteiten op bedrijfs- of regionaal niveau. Het verband tussen octrooien en innovatieve output is algemeen erkend.

De provincie Noord-Brabant presteert bij de indicator octrooiaanvragen zeer sterk (figuur 1). Het aantal octrooiaanvragen bij het European Patent Office (EPO) is per miljoen inwoners met bijna 550 (in 2007) ongeveer zes keer zo hoog als het Europees gemiddelde en drie keer zo hoog als het Nederlands gemiddelde. Noord-Brabant presteert zeer sterk in hightech- en ICT-octrooien. Een belangrijke verklaring voor deze hoge innovatieoutput is de aanwezigheid van de onderzoekslaboratoria van Philips. Ook de hoge privé-uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant (2,53 procent t.o.v. 0,97 procent in Nederland in 2007) zijn hiervoor een verklaring.

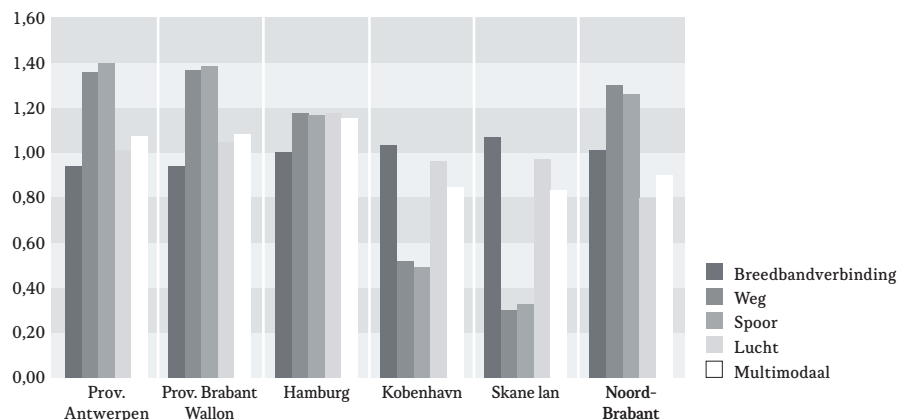
De huidige, iets meer bescheiden rol en positie van Philips in het Noord-Brabantse innovatielandschap zal naar alle waarschijnlijkheid deels gecompenseerd worden door Philips spin-offs zoals ASML (machines voor chipfabrikanten), NXP (chipfabrikant) en FEI (elektronenmicroscopen). Voor een ander deel stimuleren vele kleinere technologiegedreven bedrijven de innovatiecapaciteit in de regio.

Figuur 1. Octrooiaanvragen per miljoen inwoners

Bron: Eurostat 2009

Figuur 2. Connectiviteit

Bron: Espon 2006; Eurostat 2010

Bij de indicator connectiviteit in de analyse maken we gebruik van bereikbaarheidsmaten, zoals geografische bereikbaarheid over weg, spoor, lucht en multimodaal. Met dit laatste bedoelen we het aantal plaatsen dat, gewogen met de reistijd, bereikbaar is met de gekozen reiswijze. Ook de connectiviteit over het internet wordt gebruikt in de benchmark. Als variabele

geldt het aantal huishoudens met een breedbandverbinding. Het is een belangrijke indicator voor het gebruik en de toepassing van nieuwe technologieën, zowel in ondernemingen als in het dagelijkse leven. Hierdoor kunnen bijvoorbeeld nieuwe technologieën efficiënter worden toegepast.

De benchmarkindicatoren in figuur 2 laten een sterke connectiviteit (weg, spoor, lucht, multimodaal) zien voor de provincies Antwerpen en Noord-Brabant. Dit is te verklaren vanuit hun centrale ligging midden in het logistieke hart van Europa. De Öresundregio's (Skane en Kopenhagen) presteren sterk voor de indicator breedbandverbinding. Ook Noord-Brabant (79 procent) en Hamburg (78 procent) presteren goed. Een mogelijke verklaring is de aanwezigheid van een sterke IT-sector en overheidsbeslissingen rondom bijscholing.

We kunnen uit de benchmarking concluderen dat Noord-Brabant in de eerste plaats een 'pathway' volgt dat gericht is op de productie en verdeling van hoogwaardige producten en diensten met technologie als belangrijke rol. Het is een hoogtechnologische regio met een relatief grote agglomeratiegraad, een behoorlijke connectiviteit, een lage werkloosheidsgraad en een behoorlijke score op onderzoek en innovatie. Vooral de aanwezigheid van goede kennisinstellingen en trekkende bedrijven stuwt de regio economisch naar voren.

GRENZEN OVERSCHRIJDEN

De Europese Commissie stelt voor dat nationale en regionale overheden slimme specialisatiestrategieën ontwikkelen om de impact van hun beleid te maximaliseren. Deze strategieën kunnen zorgen voor een doeltreffender gebruik van overheidsmiddelen en het stimuleren van particuliere investeringen. De beschikbare middelen worden geconcentreerd op enkele sleutelprioriteiten. Om het meeste effect te bereiken, dienen de O&O-en innovatiemiddelen een kritieke massa te hebben en vergezeld te gaan van flankerende maatregelen als verbetering van onderwijsinstellingen, menselijk kapitaal en vaardigheden, en kennisinfrastructuur. De Europa 2020-strategie mikt duidelijk op meer synergie tussen Europese, regionale en lokale fondsen. Hierin neemt het belang van 'multilevel governance', afstemming en een 'place based approach' toe. In de uitvoering moet constant slim geschakeld worden tussen de Europese beleidsinstrumenten en die van regionale en lokale overheden.

In 2011 werd het Topsectorenbeleid voorgesteld, waarbij de Nederlandse overheid negen cruciale sectoren van de Nederlandse economie gericht probeert te versterken. Deze topsectoren zijn: water, agro and food, tuinbouw, hightech, life sciences, chemie, energie, logistiek en creatieve industrie. Het Topsectorenbeleid moet een samenhangende beleidsagenda ontwikkelen met meer vraagsturing door het bedrijfsleven en de kennisinstellingen, met een focus op maatschappelijke vraagstukken. Het wordt gezien als een grote verandering ten opzichte van het vroegere regionale en innovatiebeleid.

De Vlaamse regering heeft zich ten doel gesteld het bestaande economische weefsel duurzaam te transformeren door de overgang naar een op kennis gebaseerde economie gericht te ondersteunen. Vlaanderen moet keuzes maken, omdat het als regio te klein is om te excelleren in elk relevant domein. Recent schetste de Vlaamse regering een beleidskader voor de ontwikkeling van speerpuntsectoren in de nota *Een slimme specialisatiestrategie voor een gericht clusterbeleid*. Verder probeert het *Nieuw Industrieel Beleid* een transformatieproces in de industrie (voorbeeld is FISCH) te begeleiden.

Ondanks het sterke profiel van Noord-Brabant in technologie en innovatie zal Glaeser hoogstwaarschijnlijk opperen overheidsmiddelen liever in de Randstad te investeren dan in het verspreide suboptimale verstedelijkingspatroon van de provincie Noord-Brabant. Zo zullen agglomeratieprocessen sterkere groei kunnen faciliteren. En toch investeert de Nederlandse overheid in Noord-Brabant. Dit ligt in lijn met de resultaten van de OESO-studie *How Regions Grow*. Niet enkel stedelijke regio's zorgen voor groei, ook rurale en intermediaire regio's dragen significant bij aan nationale groei cijfers.

Naast de focus op de traditionele sectoren, gericht op de economische clusters rondom het Rotterdamse havencomplex en de luchthaven Schiphol, zet de Rijksoverheid ook in op kennis en technologie door zich te richten op de brede regio rond Brainport. De regio Zuidoost-Nederland, met een groot deel van Noord-Brabant, is in 2010 door de Nederlandse overheid gevraagd naar een visie op de ontwikkeling van de regio, aanvullend op het nieuwe Topsectorenbeleid: 'Ik wil u daarom vragen om, analoog aan de Luchtvaartnota en de Havenvisie, te komen tot een samenhangende en integrale visie op de Brainport. Ik beoog de uitwerking op het schaalniveau van Zuidoost-Nederland met Brainport als belangrijke spil en met aandacht voor de grensoverschrijdende verbindingen naar met name

Vlaanderen en Nordrhein-Westfalen.'

Onderzoekers van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) onderzochten de concurrenten van Nederlandse bedrijven in verschillende sectoren binnen 256 Europese regio's. Ze kwamen tot de conclusie dat de belangrijkste concurrenten van Nederlandse bedrijven vooral gevestigd zijn in krachtige grootstedelijke agglomeraties als Milaan, Île de France en Londen. Het ontbreken van een grootstedelijke omgeving in de provincie Noord-Brabant met haar verspreide verstedelijkingspatroon kan de ontwikkeling van kennisintensieve dienstverlening beperken.

De kracht van de agglomeratie (massa en dichtheid) is een concurrentievoordeel dat de meeste Nederlandse regio's missen. Deze kan niet gemakkelijk op korte termijn worden ontwikkeld. Volgens de onderzoekers kunnen de beperkte massa en dichtheid worden gecompenseerd met een strategie die gericht is op 'borrowed size': het lenen van de kracht van nabijgelegen agglomeraties. Hiervoor zijn goede (internationale) verbindingen met de buurregio's cruciaal.

Met haar eigen beleid mikt de provincie Noord-Brabant op sterktes die ook in de benchmarkregio's (Skane, Kopenhagen, Hamburg) succesformules blijken te zijn: 'multi-level governance', stimuleren van cross-sectorale verbindingen, triple helixvorming en campusvorming.

De horizontale en verticale coördinatie tussen verschillende overheidsniveaus en andere regio's is in Noord-Brabant sterk ontwikkeld. De publieke en private actoren vinden elkaar op alle niveaus in een sterk ontwikkelde triple helixstructuur. Bijvoorbeeld in de Stichting Brainport en in het Pact Brabant, een structurele samenwerking op het gebied van de arbeidsmarkt. Daarnaast zijn er diverse intraregionale (BrabantStad, Brainport) en interregionale (Elat-regio) partnerschappen die projecten en programma's uitwerken. In verschillende programma's ligt een belangrijke focus op samenwerking tussen overheid, bedrijfsleven en kennisinstellingen.

De grensoverschrijdende component van het Topsectorenbeleid, met name de samenwerking met Vlaanderen, biedt zeer veel potentieel. Wij geloven dat een grensoverschrijdende slimme specialisatiestrategie gebaseerd op het concept 'borrowed size' zeer nuttig kan zijn. In Nederland is sprake van een sterke concentratie van topsectoren, zoals logistiek, chemie, energie, water en hoofdkantoren. Vlaanderen in Actie (ViA) kent een vergelijkbare benadering met het Nieuw Industrieel Beleid (NIB). Het

inzetten op gemeenschappelijke slimme specialisaties zou wellicht nog grotere kansen opleveren dan de huidige nationale en regionale insteek.

Onderzoek naar de ontwikkeling van speerpuntsectoren in de benchmarkregio's toont het belang van het ontwikkelen en stimuleren van cross-sectorale verbindingen tussen gerelateerde sectoren. Het is zeer belangrijk te focussen op cross-sectorale verbindingen tussen Vlaanderen en Nederland. Dit komt duidelijk naar voren in de strategische agenda's van actoren als Noord-Brabant en Vlaanderen. Bestaande initiatieven rond open innovatie en slimme specialisatiestrategieën kunnen de trekker zijn voor grensoverschrijdende samenwerking met cross-sectorale verbindingen.

Zo zijn de speerpuntsectoren in de provincie Noord-Brabant vaak al combinaties van cross-sectorale ontwikkelingen. Een voorbeeld is de speerpuntsector 'maintenance' die als een 'enabler' of dienstverlener door verschillende industrieën en waardeketens snijdt: luchtvaart, procesindustrie, maritieme industrie, energieopwekking, infrastructuur. Door deze sector te ontwikkelen, probeert de regio een onderscheidend vermogen op te bouwen en de kapitaalintensieve industrieën te verankeren. Mogelijkheden liggen onder meer in de industriële en maritieme bedrijvigheid in de haven van Antwerpen en de chemische industrie rond het Albertkanaal.

De speerpuntsector 'bio based' is per definitie cross-sectoraal. West-Brabant zet in op verbindingen tussen de chemische industrie, die op zoek is naar hernieuwbare grondstoffen, en de agro-industrie, die op haar beurt in eerste instantie geïnteresseerd is in bepaalde reststromen van de chemie en andere industrieën. In de Brainportregio wordt de sector hightechsystemen en -materialen gezien als de moeder van andere belangrijke technologievelden. Vanuit een breed technologieplatform worden combinaties gemaakt van sleuteltechnologieën, zoals geavanceerde materialen, nanotechnologie en micro-elektronica in specifieke toepassingen en markten. Oudere speerpuntsectoren als mechatronica en 'embedded systems' onderstreepten eerder al het belang en de mogelijkheden van cross-sectorale en crosstechnologische verbindingen. Vlaamse bedrijven en organisaties kunnen aansluiting zoeken bij het technologische platform dat de bedrijven en kennisinstellingen in de Brainportregio aanbieden. Het Vlaamse onderzoeksinstituut naar nano-elektronica Imec zag de mogelijkheden en richtte in 2005, samen met het Nederlandse onderzoekscentrum TNO, het Holst Centre op dat onderzoek doet naar onder andere flexibele folies.

Een van de belangrijkste beleidsinstrumenten in Noord-Brabant is

de ontwikkeling en ondersteuning van sectorspecifieke campussen. Dit kan interessant zijn voor het beleid in andere regio's, zoals Vlaanderen. Hierbij wordt ondernemerschap en stimulering van innovatie gekoppeld aan een integrale gebiedsontwikkeling. De provincie zet in op 'innovatie bevorderende werklandschappen voor de sterke economische clusters. Dit zijn de nieuwe, internationaal aantrekkelijke, werklandschappen en open innovatie-omgevingen waar kennis, kassa en kunde samenkomen.' In de afgelopen jaren heeft de campusontwikkeling in Noord-Brabant een hoge vlucht genomen.

Tabel 2. Overzicht campusontwikkelingen in Noord-Brabant

Naam	Locatie	Sector(en)
High Tech Campus	Eindhoven	Hightech - Embedded - Microsystems - Life Sciences
High Tech Automotive Campus	Helmond	Automotive - Smart mobility
Dinalog Campus	Breda	Logistiek - Supply chain
Green Chemistry Campus	Bergen op Zoom	Bio based economy - Chemie - Agro
Life Sciences Park	Oss	Life Sciences
Aviolanda	Woensdrecht	Maintenance - Luchtvaart
Metal Valley	Drunen	Non-ferro metalen

Deze campussen ontstaan rond een trekker, bijvoorbeeld een universiteit, een publieke onderzoeksinstelling of de O&O-faciliteit van een onderneming. Rondom deze trekker vestigen zich andere kennisinstellingen, grote en kleine bedrijven en startende ondernemingen. Hier worden diensten aan campusbewoners verleend als 'cleanrooms', testfaciliteiten en advies over intellectueel eigendom.

Elk van de campussen heeft zijn eigen ontstaansgeschiedenis en karakter. Zo worden de faciliteiten van SABIC in Bergen op Zoom opengesteld voor bedrijven in de chemie en 'bio based' sector. Het vroegere Natlab van Philips werd in 2002 getransformeerd in de open innovatie-High Tech Campus. Vanuit de vroegere labs en kantoren van MSD wordt een life sciences campus ontwikkeld en de kennisinstelling Dinalog in Breda trekt kennisintensieve logistieke dienstverleners (ICT) aan.

LOGISTIEK ALS UITDAGING VOOR DE TOEKOMST In de transport-, distributie- en logistieke sector spelen enkele belangrijke trends een rol; ze hebben impact op de economische en de ruimtelijke ontwikkeling van de regio. De logistieke sector staat sterk onder invloed van de toenemende internationalisering en globalisering van

de economie. Deze dragen bij tot een gewijzigde organisatie van het productieproces en zorgen voor een fragmentering van de waardeketen over de grenzen heen: ‘Van een verticaal geïntegreerd proces op nationale schaal (Fordmodel), zoals meteen na de Tweede Wereldoorlog geïnstalleerd, is men geëvolueerd naar een gedesintegreerd proces waarvan de productiestappen werden vertakt over verschillende sites in verschillende landen.’

De ruimtelijke fragmentering van diverse waardeketens en productieprocessen leidt tot een toename van de handel in grondstoffen, onderdelen, halfafgewerkte goederen en diensten op internationale schaal. Als tussenschakel in het productieproces worden de groothandel en de logistiek bij uitstek geconfronteerd met deze internationale handelsstromen. De internationalisering heeft verschillende gevolgen voor beide sectoren:

- 1 Door ‘global sourcing’ is de inkoopmarkt van de groothandel verschoven naar de hele wereld; bedrijven kunnen hierdoor belangrijke voordelen krijgen op inkoop.
- 2 De internationalisering zorgt voor de ontwikkeling van internationale logistieke netwerken. De internationale samenwerking wordt door de globale behoeften van de klant steeds belangrijker. Hierdoor moeten logistieke bedrijven over de grenzen kijken om te voldoen aan de verwachtingen van hun klanten.
- 3 Een stijging van de import en export van goederen en diensten en de intrede van buitenlandse groothandels- en logistieke bedrijven op de Belgische en de Nederlandse markt (gedreven door schaalvergroting).
- 4 De toename van de handel in intermediaire goederen verklaart deels waarom de groothandel belangrijk is geworden voor de verwerkende industrieën. De gezondheid van veel groothandelondernemingen, voornamelijk in intermediaire goederen (grondstoffen en halffabricaten) en machines, is grotendeels afhankelijk van de gezondheid van de industrie.

De locatie van logistieke- en transportbedrijven en de infrastructuur ondergaan de laatste decennia een belangrijke ruimtelijke verandering. Onder meer door het proces van containerisatie ondergaan West-Europese havens een infrastructurele schaalvergroting en verschuiving. Rotterdam, Hamburg en Antwerpen zagen de maritieme activiteit en de daarmee gelieerde industriële activiteiten verhuizen van in of nabij het centrum naar gebieden buiten het centrum. Daarnaast verhuizen ook logistieke activiteiten naar het achterland. Ze vestigden zich op regionale knooppunten zoals Moerdijk in Noord-Brabant, de inland containerterminal Transferium in Grobbendonk (provincie Antwerpen) of de luchthaven Eindhoven (met als belangrijke aandeelhouder Schiphol).

Logistieke activiteiten (vrachtbehandeling, opslag) worden steeds meer uitbesteed. Deze tendens bestaat al langere tijd, omdat groothandelaren en productiebedrijven zich op hun kernactiviteiten concentreren en verschillende ondersteunende activiteiten uit-

besteden. Toenemende concurrentie en steeds verdergaande ketenintegratie compliceert de logistieke besturing van goederenstromen. Groothandelaren en productiebedrijven gaan uit kostenoverwegingen over tot uitbesteding van de logistieke activiteit. Dit kan variëren van het inhuren van los transport tot het uitbesteden van de gehele keten. De groothandel besteedt ook de opslag van producten meer en meer uit aan logistieke dienstverleners.

Er wordt extra toegevoegde waarde gecreëerd voor afnemers, leveranciers en klanten door bijhorende dienstverlening. Veel bedrijven maken de overstap van een productiegerichte oriëntatie of behandeling van goederen naar marktgerichte diensten, waarbij dienstverlening een zeer belangrijke component is. Er ontstaan nieuwe mogelijkheden om waarde toe te voegen. Dit geeft een impuls aan de ontwikkeling van ‘value added logistics’: het uitvoeren van simpele productbewerkingen in het eindstadium van het productieproces. Meer en meer wordt de logistieke dienstverlener, transporteur en/of groothandelaar een aanbieder van totaaloplossingen: een combinatie van goederen en diensten, aangepast aan de noden van de klant. De afstemming van producten op individuele wensen van de consument, de zogenaamde ‘mass-customization’, wordt steeds belangrijker. Voorbeelden zijn productondersteuning via marketing, technische advisering, aanbieden van cursussen en training, opslagbeheer bij afnemers en diensten na verkoop (installatie en onderhoud).

Het energieverbruik en de milieu-effecten van de logistieke keten worden steeds belangrijker. Hierdoor winnen groene en duurzame logistiek, terugkeerlogistiek, afvallogistiek en ‘laatste-mijllogistiek’ steeds meer aan belang. Bovendien realiseren bedrijven zich dat groene maatregelen niet enkel marketingvoordelen kunnen opleveren, maar vaak ook belangrijke kostenbesparingen. Voorbeelden zijn het Nederlandse en Vlaamse Piek-project, het Lean & Green-initiatief en bundelingsinitiatieven voor goederenstromen.

GRENDOVERSCHRIJDENDE SAMENWERKING IN DE DELTA

We zagen in het bovenstaande uitstapje al dat transport-, distributie- en logistieke activiteiten een belangrijke rol spelen in de provincies Antwerpen en Noord-Brabant. Verschillende studies tonen aan dat beide regio’s een ideale vestigingsplaats zijn voor logistieke bedrijven. Dat hebben ze te danken aan hun unieke ligging in de kern van de West-Europese industriële gebieden nabij het logistieke platform van de havens van onder meer Antwerpen, Zeebrugge, Rotterdam, Moerdijk en Zeeland. Daarnaast zijn ook bereikbaarheid, kwaliteit van de werknemers, logistieke kennis van zaken en kwaliteitsvolle opleidingen van belang bij de locatiekeuze van

transport-, distributie- en logistieke bedrijven. De SWOT-analyse voor de provincies Noord-Brabant en Antwerpen maakt echter ook duidelijk dat er belangrijke zwaktes en bedreigingen aanwezig zijn die de logistieke toppositie van deze regio's kunnen aantasten.

<p>Sterkte</p> <ul style="list-style-type: none"> - Een unieke locatie in de kern van de West-Europese industriële gebieden, gecombineerd met de nabijheid van het logistieke platform (weg, spoor, water, opslagcapaciteit) van de havens van Antwerpen, Moerdijk en Rotterdam. - Aanwezigheid van multimodale gateways met ontsluiting via weg, spoor, binnenvaart, luchtvervoer en pijpleidingen. - Aanwezigheid van grote internationale logistieke dienstverleners en expediteurs. Daarnaast gevarieerde economische structuur met verschillende logistieke noden. - Aanwezigheid van logistieke opleidingen op hoog niveau (secundair, universitair en postuniversitair) (UA, Artesis, Fontys, NHTV, UvT, TU/e). - Aanwezigheid van gemotiveerde en hooggekwalificeerde arbeidskrachten met hoge productiviteit en arbeidskwaliteit. 	<p>Zwakte</p> <ul style="list-style-type: none"> - De capaciteit op de belangrijkste verkeersaders in de provincie Antwerpen is overschreden. Ook in de provincie Noord-Brabant ontstaat filevorming. - Beperkt ruimteaanbod. - Te weinig kwalitatieve uitstroom in logistieke studierichtingen. - Sterke en complexe concurrentie van leveranciers, retailers en logistieke dienstverleners. - Imago van 'dozenverschuiver'. - Beperkte samenwerking tussen bedrijven en kennisinstellingen. Redelijk behoudsgezinde logistieke sector. - Beperkt gebruik van multimodale faciliteiten.
<p>Mogelijkheden</p> <ul style="list-style-type: none"> - Samenwerking stimuleren met focus op kerncompetentie en activiteiten, uitbesteden van transport en warehousing naar distributiecentra en logistiek. - Logistieke ketens worden steeds complexer, mogelijkheden voor logistieke dienstverleners voor waardetoevoeging en kennisontwikkeling. - Innovaties in duurzame logistiek. - Opzetten Logistiek Platform Antwerpen en Logistieke incubator; Oprichting Dinalog campus; opzetten Logistieke Agenda Brabant en Topteam Logistiek. - Vernieuwing logistieke secundaire opleidingen in provincie Antwerpen. Opzetten kennisplatform Vitale Logistiek Brabant. - Verschuiving van logistieke activiteiten naar het achterland. 	<p>Bedreiging</p> <ul style="list-style-type: none"> - Complexe regulering rond milieu, energie en duurzaamheid. - Delokalisatie van klanten, vertrek van grote bedrijven, bijvoorbeeld verschuiving van activiteiten naar Oost-Europa. - Vergrijzende arbeidsmarkt, behoefte aan gekwalificeerd personeel. - Concurrentie nabijgelegen regio's en havens. - Verschuiving van logistieke activiteiten naar het achterland.

Een studie voor de Vlaams-Nederlandse Delta geeft een eerste aanzet voor een gemeenschappelijke grensoverschrijdende visie omtrent slimme specialisatie. Onder meer op basis van bovenstaande trends was de onderzoeksvraag: 'Wat komt er op deze Delta af tegen 2040?' Daarbij gaat het om de toekomst van de containersector, het intermodale achterlandverkeer en de vormgeving van de Europese distributie vanuit de havens. Ook de toekomst van de chemische industrie en de potentiële vergroening van de chemie en de energiesector blijken van doorslaggevend belang. Daarnaast reflecteren de auteurs op de factor kennis, de werking van een grensoverschrijdende arbeidsmarkt, personenmobiliteit en de kwaliteit van het woon- en werkmilieu.

In het rapport zijn negen structurerende krachten geïdentificeerd die naar de mening van de auteurs verantwoordelijk zijn voor de inrichting van het Vlaams-Nederlandse Deltagebied in de komende decennia:

- 1 In 2040 hebben Antwerpen en Rotterdam hun positie als 'global containerhubs' behouden, is Zeebrugge de derde containerhaven in de Delta, is er groei, schaalvergroting en sterk toenemend inter-mainportverkeer.
- 2 In 2040 is sprake van een robuust en duurzaam intermodaal achterlandnetwerk, gedreven door synchromodaliteit, aansluitend op TEN-T-netwerken.
- 3 In 2040 zijn de havens in de Vlaams-Nederlandse Delta nauw verbonden met een logistieke schil van distributieregio's en intermodale terminals/'extended gateways' (externe toegangspoorten) waar toegevoegde waarde-activiteiten plaatsvinden.
- 4 In 2040 vormen de havens in de Vlaams-Nederlandse Delta één petrochemisch complex van wereldschaal, dat zich onderscheidt door duurzaamheid, efficiëntie, ruimtelijke kwaliteit en kennis.
- 5 In 2040 is de succesvolle transitie naar een groen, duurzaam en 'bio based' chemie- en energiecomplex in de Vlaams-Nederlandse Delta voltooid: een 'world class bio based cluster' is ontstaan.
- 6 In 2040 is hooggeschoolde arbeid concurrentiefactor nummer één van de industrieel-logistieke Delta, resulterend in kennisintensieve werkgelegenheid in slimme en groene logistiek/duurzame chemie en energie.
- 7 In 2040 is de communicatie binnen de Vlaams-Nederlandse Delta voor personen, goederen en informatie excellent, zowel in de havengebieden, als tussen de knooppunten en het achterland.

- 8 In 2040 zijn Antwerpen en Rotterdam internationale shippingcentra met hoogwaardige kantoorfaciliteiten voor ketenregie, hoofdkantoren, handelsplatformen en zakelijke dienstverleners.
- 9 In 2040 is sprake van een effectief functionerend overheidsnetwerk in de Vlaams-Nederlandse Delta. Flexibele coalities passen de regio voortdurend aan nieuwe omgevingseisen aan.

De grootste impact komt wellicht nog van het gedrag van de verschillende overheden in de Delta: zijn zij daadwerkelijk bereid samen te werken op weg naar 2040? Onder welke voorwaarden zal in de toekomst worden samengewerkt? Dat dit niet zeker is, blijkt bijvoorbeeld uit het moeizaam tot stand gekomen samenwerkingsakkoord tussen de vier Vlaamse havens (Antwerpen, Gent, Oostende, Zeebrugge), de nog veel moeilijker verhoudingen tussen zeehavens in Nederland, het lange proces van heractivering van de IJzeren Rijn, en de Scheldeverdieping. Als we concrete zaken grensoverschrijdend willen gaan aanpakken, dan ijveren wij voor keuzes op basis van een 'real options'-studie. De waarde van het al of niet opnemen van een bepaalde keuze wordt op een bepaald moment in de tijd bekeken. Een grensoverschrijdende kosten-batenstudie weegt concrete projecten niet alleen af op hun belang voor één land of regio, maar voor de hele Delta.

EEN ECONOMISCHE EN POLITIEKE BAND

De onderzochte regio's kenmerken zich door verschillende beleidscontexten op regionaal economisch beleid. Toch blijkt uit de analyse van de benchmarkregio's dat hun beleid verschillende belangrijke kenmerken en eigenschappen deelt. Zo wordt in alle onderzochte regio's een expliciet clusterbeleid gevoerd, waarbij voor speerpuntsectoren wordt gekozen in nieuwe (life sciences, 'renewables') en traditionele sectoren (logistiek). Steeds vaker worden regionale speerpuntsectoren ook in het economische en regionale beleid van hogere en lagere beleidsniveaus geïntegreerd. Door afstemming en coördinatie kan voldoende hefboomwerking worden gegarandeerd (slimme specialisatie).

Verder zien we een trend om binnen de regio te kiezen voor minder speerpuntsectoren die een grotere kritische massa bezitten. Daarnaast is het cross-sectorale perspectief steeds vaker expliciet aanwezig in de be-

leidsagenda's van de onderzochte regio's. Het belang van coördinatie tussen het beheer van de verschillende speerpuntsectoren wordt ook aangegeven. Triple helix-samenwerkingsverbanden zijn structureel ingebed in de regionale beleidsagenda's. Ook de opkomst van internationale samenwerkingsverbanden binnen speerpuntsectoren komt sterk naar voren in de studie.

Invoering van de euro en de ontwikkelingen in communicatie- en informatietechnologie stimuleren verdere Europese integratie en maken internationale transacties en communicatie steeds goedkoper en efficiënter. Glaeser stelt in deze context een interessante paradox voor: 'declining transportation and communication costs seem to have made urban density more valuable.' Deze paradox wordt vooral duidelijk zichtbaar in regio's net buiten de grote stedelijke agglomeraties. De stijgende winsten uit stedelijke agglomeraties zorgen voor een concurrentiestrijd om buitenlandse investeringen tussen regio's die deze agglomeratievoordelen niet (volledig) kunnen aanbieden. Beleidsmakers in bijvoorbeeld Pas-de-Calais, Noordrijn-Westfalen of zelfs nieuw toegetreden Europese lidstaten als Kroatië positioneren zich graag als 'the central location in Europe'. Ze hopen hiermee distributiecentra en goederentrafiëken aan te trekken.

Wij plaatsen Antwerpen en Noord-Brabant ook in dit lijstje. Het zijn twee regio's die net buiten een zeer grote stedelijke agglomeratie liggen, namelijk Brussel en de Randstad. Ze kunnen de urbanisatievoordelen van wereldsteden als Londen, Parijs of Milaan niet bieden, maar toch zijn er ontwikkelingen waarin nabijheid en agglomeratie als vestigingsfactor een zeer belangrijke rol spelen. Denk maar aan de 'diamond square mile' nabij het Antwerpse Centraal Station met een wirwar van diamanthandelaars, verzekeringsagenten, veiligheidsbeambten, financiers en juwelenwinkels. Het belang van face-to-face-interactie en vertrouwen door sociale nabijheid is hier een zeer belangrijke locatiefactor. Deze vorm van nabijheid komt ook terug in beleidsinitiatieven van de provincie Noord-Brabant. Het zijn achterliggende ideeën waarop het Noord-Brabantse beleid probeert in te spelen, bijvoorbeeld bij de campusontwikkelingen en de triple helixconstructies tussen verschillende regionale en internationale actoren.

Er bestaat reeds een belangrijke economische en politieke band tussen de provincies Noord-Brabant, Antwerpen en Vlaanderen. Vanuit onze

analyse kunnen we nog enkele aandachtspunten voor een mogelijke toekomstige samenwerking tussen de provincie Noord-Brabant en Vlaanderen formuleren:

Allereerst denken we dat een grensoverschrijdende slimme specialisatiestrategie noodzakelijk is, met aandacht voor gemeenschappelijke speerpuntsectoren, zoals life sciences, logistiek en chemie. Om een dergelijke strategie mogelijk te maken zullen op provinciaal niveau slimme verbindingen gemaakt moeten worden tussen het Vlaamse Nieuw Industrieel Beleid en het Nederlandse Topsectorenbeleid. Dat kan alleen door ‘grensontkennend’ te werken en op het niveau van de Vlaams-Nederlandse Delta te bekijken wat de gemeenschappelijke uitdagingen voor de toekomst zijn. Om deze economische verbindingen over de grens te ondersteunen, zijn ook functionele fysieke verbindingen tussen stedelijke regio’s nodig.

Naast deze maatregelen blijven enkele belangrijke vragen openstaan. Want welke sociaal-economische structuren bestaan er en hoe kunnen overheden deze gebruiken om in de nabije toekomst grensoverschrijdende uitdagingen aan te gaan? Economische activiteiten, zo mag inmiddels duidelijk zijn, houden zich niet aan grenzen. We leven al lang niet meer in het Huis van Thorbecke, maar in de netwerksamenleving van Manuel Castells. Hoe kunnen instellingen en overheden – vaak geografisch ingebed en aan territoriale grenzen gebonden – slim op deze nieuwe werkelijkheid anticiperen? Welke nieuwe coalities voor grensontkennende samenwerking dienen zich aan, rekening houdend met het specifieke DNA en de economische kracht van de Delta? Hoe kunnen we de barrières van bestaande grenzen meer poreus maken? Hoe voorkomen we – met andere woorden – de ‘onnatuurlijke tegenstrijdigheden’ waarover L.G.J. Verberne reeds in de jaren vijftig sprak?

LITERATUUR EN BRONNEN

- Annoni, P., K. Kozovska, *EU regional competitiveness index 2010*, JRC Scientific and Technical Reports, European Union Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2010.
- Barca, F., *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy-Independent Report*, Brussels, European Commission, 2009.
- Boschma, R., ‘Proximity and innovation. A critical assessment’, *Regional Studies*, 2005, 39/1, p. 61-74.
- Brainport Development NV, *Brainport 2020: Top economy, smart society*, Eindhoven, Brainport Development NV, 2011.
- Crescenzi R., A. Rodriguez-Pose, ‘Reconciling top-down and bottom-up development policies’, *Environment and Planning A*, 43, 2011, 4, p. 773-780.
- ECOOM., *Het Vlaamse Indicatorenboek 2011*.
- Florida, R., *The Rise of the Creative Class: Revisited*, Basic books, 2012.
- Foddi, M., R. Paci, A. Colombelli, *The knowledge regions in the enlarged Europe*, 2011.
- Frenken, K., F. van Oort, T. Verburg, ‘Related Variety, Unrelated Variety and Regional Economic Growth’, *Regional Studies*, 41, 2007, p. 685-697.
- Friedman, T., *The world is Flat: A brief history of the twenty-first century*, Macmillan, 2011.
- Glaeser, E., *Triumph of the city: How our greatest invention makes us richer, smarter, greener, healthier and happier*, Macmillan, 2011.
- Huggins, R., ‘Regional Competitive Intelligence: Benchmarking and Policy-making’, *Regional Studies*, 44 (5), 2010, p. 639-658.
- Larosse, J., ‘New Industrial Policy’ in Flanders: An Integrated Policy Framework for a New Productivity’, *Revolution et Reflets et perspectives de la vie économique*, 1, 2012, p. 99-115.
- Leijten, J., F. Brandes, T. van der Horst, E. Frinking, *Versterk het industriële hart: clusters in Noord-Brabant*, Den Haag, TNO/Strategy & Change, 2011.
- OECD, *How Regions Grow Trends and Analysis*, OECD 2009.
- OECD, *Regional Development Policies in OECD Countries*, OECD 2010.
- PBL, Raspe, O., A. Weterings, M. Thissen, *De Internationale Concurrentiepositie van de Topsectoren*, Den Haag-Bilthoven 2012.
- PBL, *Werken aan de internationale concurrentiepositie van de Randstad*. Den Haag-Bilthoven 2010.
- Provincie Noord-Brabant, *Economische agenda Brabant 2020: Economie, Innovatie en Internationalisering*, ’s-Hertogenbosch, Provincie Noord-Brabant, 2011.
- Provincie Noord-Brabant, *Agenda van Brabant: Traditie en technologie*, ’s-Hertogenbosch 2011.
- Vanelslander, T., B. Kuipers, J. Hintjens, J. v.d. Horst, *Ruimtelijk-economische en logistieke analyse: de Vlaams Nederlandse Delta*, 2011.
- Verhagen, M., *Naar de top: de hoofdlijnen van het nieuwe bedrijfslevenbeleid*, Den Haag: Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, 2011.
- Wintjes, R., *Regional Innovation Monitor: Regional Innovation Report North-Brabant*, Brussels, European Commission, 2011.
- Wintjes, R., H. Hollanders, *The Regional Impact of Technological Change in 2020*, 2010.
- Wintjes, R., H. Hollanders, *The regional impact of technological change in 2020*, Report to the European Commission, 2010.

BRABANTSE VEERKRACHT VINDT ZIJN TOEKOMST
IN DE LOGICA VAN BURGERS

Waar mensen elkaar kennen worden ideeën en plannen gemakkelijker omgezet in daadwerkelijk initiatief

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS
JEANNETTE DEN HARTOG EN MARIËLLE BLANKEN

'(...) er wordt voor gewaakt en gewerkt, dat het oude Brabant niet reddeloos verloren gaat. Wil men dan van Brabant een soort openluchtmuseum maken, waar vreemdelingen naar komen kijken? Een museum waarin dan de gilden paraderen? Geen gevaar, daarvoor is het nieuwe Brabant te sterk, te vitaal, te overrompend.' * (A.C.J. Commissaris, *Het Nieuwe Brabant III*, p. 366).

Uit dit citaat spreekt vertrouwen in de vitaliteit van Brabanders. Brabant is in staat om met het nieuwe ook het goede van het oude te behouden. In dit betoog bezien we de vitaliteit van Brabanders in het licht van de huidige tijd die getypeerd wordt als een complexe, chaotische netwerk-samenleving. Een tijd bovendien van grote veranderingen in het institutionele en economische krachtenveld. Waar in de tijd van *Het Nieuwe Brabant* de verzorgingsstaat nog werd opgebouwd, is nu sprake van een overheid die zich terugtrekt uit de publieke voorzieningen. De in enkele decennia stevig geconstrueerde infrastructuur van de verzorgingsstaat is echter niet zomaar gewijzigd. Dit knarst en piept in toenemende mate met de wijze waarop Brabanders zich bewegen in de samenleving en in de publieke ruimte. Steeds meer mensen nemen het heft in eigen hand en regelen zaken ten bate van zichzelf en hun directe omgeving. Tegelijkertijd is het vertrouwen in de overheid en in instituties historisch laag. Dit is een Europese trend, maar in Brabant sterker zichtbaar dan elders (Tuinder e.a. 2013). Er is sprake van een stevige botsing tussen de institutionele werkelijkheid en de logica van burgers.

Beide bewegingen, een overheid die zich terugtrekt uit publieke voorzieningen en burgers die meer eigen initiatief tonen, zeggen iets over de veranderende rolverdeling binnen de driehoeksverhouding van burgers, overheden en organisaties. Als deze bewegingen zich voortzetten, lijkt het niet al te ingewikkeld om te komen tot de 'participatiesamenleving' uit de troonrede van 2013.

Toch is de werkelijkheid weerbarstiger, zo blijkt uit de historie. Het valt op dat vanaf de naoorlogse periode in iedere fase van de geschiedenis veel aandacht is voor de veranderende rol van de burger, maar dat de institutionele verhoudingen niet fundamenteel veranderen. En juist het significant anders verdelen van verantwoordelijkheden tussen overheid, organisaties en burgers is naar onze mening de cruciale factor voor het al dan niet slagen van de zogenaamde participatiesamenleving. De uitdaging zit in het hoe. Want onmiddellijk rijzen er grote vraagstukken, zoals de

verantwoordelijkheid voor de samenleving en het opvangen van het falen van de markt. Kun je die in handen leggen van de burger? Is dat überhaupt een realistische vraag binnen de context van de geïndividualiseerde samenleving? Met welke marges kun je rekenen als het bijvoorbeeld gaat om de mate van solidariteit en potentiële veerkracht van burgers? Zonder deze kwesties te bagatelliseren, denken we een stukje van de puzzel te vinden in meer aandacht voor *wat* in plaats van door *wie*. En tegelijkertijd beseffen we de dynamiek van de bovengenoemde driehoeksverhouding. Deze kent dus wisselende arrangementen, afhankelijk van de omvang van het maatschappelijke probleem en de veerkracht van de gemeenschap.

VERANDERENDE VERHOUDINGEN
VANUIT EEN HISTORISCH PERSPECTIEF

In onze oplossingsrichting is de logica van burgers het leidmotief. Met die bril bezien we aan de hand van onder andere jaarboeken en jaarverslagen van het PON in vogelvlucht de veranderende driehoeksverhouding. Deze geschiedenis kent grofweg vier fasen vanaf de naoorlogse periode tot nu. In de tijd van de wederopbouw werden burgers als het ware bij de hand genomen, vanuit een paternalistische bezorgdheid (1). De nieuwe zake-lijkheid met de nadruk op rechten en plichten, zorgde voor een ontworste-ling aan deze bevoogding (2). De mondigheid van burgers nam toe en in combinatie met de groeiende welvaart werd de burger steeds meer klant (3). De onvrede over deze eenzijdige benadering leidde tot een vermaat-schappelijking, met nieuwe aandacht voor actief burgerschap (4).

BEZORGDE WEDEROPBOUW De tijd van na de oorlog tot de jaren zestig is de periode van de bezorgde wederopbouw. Het particulier initiatief was in de jaren voor en na de Tweede Wereldoorlog sterk verbonden met religieuze waarden, zo blijkt wel uit namen als katholieke gezinszorg, R.K. Meisjes-bescherming en R.K. Huisvestingscomité. Deze organisaties kenden een grote mate van katholiek geïnspireerde ‘zelfwerkzaamheid’, waardoor ze elke vorm van coördinatie of centralisatie vanuit de overheid wantrouwden. In de periode na de oorlog was behoefte aan coördinatie van de hulp-verlening op materieel, fysiek en moreel gebied. Na een mislukte poging tot samenwerking binnen het Nederlands Volksherstel, werd in elke pro-

vincie een Provinciaal Opbouworgaan opgericht dat in Brabant zeker kon rekenen op het wantrouwen van de bestaande organisaties. De overheid moest zich immers verre houden van maatschappelijke taken. Uiteindelijk werd een aanvaardbare formule gevonden: het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant (PON) zou alleen coördineren en samenwerking stimule-ren, maar niets uitvoeren dat op de weg van de uitvoerende organisaties lag. Piet van Loon, eerste directeur van het PON, benadrukte dat ‘niet aan Volksherstel of aan de opbouworganen en zeker niet aan de overheid, maar aan de “vrije maatschappelijke organisaties van het particulier initiatief”, oftewel de kerkelijke en zuilgebonden instellingen, de taak toeviel het sociaal-maatschappelijk werk uit te voeren.’ Toch was er sprake van een groeiende overheidsinvloed, zoals blijkt uit het volgende citaat uit het PON jaarverslag van 1947: ‘De gezinszorg is de eerste tak van maatschappelijk werk, die door de overheid op speciale wijze wordt gesubsidieerd. Een der-gelijke subsidiëring zal straks ook moeten worden verkregen voor de zorg ten behoeve van a-socialen. Het particulier initiatief zal echter allereerst moeten bewijzen dat het in staat is de verantwoordelijkheid voor het werk volledig op zich te nemen.’

Het citaat is meteen een illustratie van de bevoogdende toon naar burgers toe. Bezorgdheid was ook het motief voor het opstellen van het Welvaarts-plan van 1949 in opdracht van commissaris J.E. de Quay. Er moest wat gebeuren om de gevolgen van de onvermijdelijke industrialisatie en bij-behorende trek naar de stad te beperken. Dit was niet in de eerste plaats een economische, maar meer een sociaal-religieuze overweging. Industri-alisering was ‘even onvermijdelijk als kwaadaardig’. In het Welvaartsplan werd gekozen voor gedecentraliseerde concentratie. Er werden cirkels op de kaart getrokken rond geïndustrialiseerde, verder te ontwikkelen en toekomstige industrie centra. Zo kon iedere arbeider blijven wonen waar hij woonde en op de fiets naar het werk.

PLANBAAR BRABANT Door het Welvaartsplan zijn de structuurver-anderingen razendsnel gegaan. Dat ging niet alleen gepaard met paterna-listische uitingen van bezorgdheid, maar ook met gevoelens van trots en zelfbewustzijn. De nieuwe tijd als ‘lonkend perspectief’. De inhoud van *Het Nieuwe Brabant* stond daarvoor model. Het laatste deel van het Wel-vaartsplan werd al nuchterder van toon, over de functie van de kerk werd

steeds minder gesproken en de vertegenwoordigers van de sociale organisaties werden niet meer geconsulteerd. De overheid trok de organisatie van de sociale zorg steeds meer naar zich toe, als verzekerende grootmacht die burgers een minimale garantie moest bieden op bestaanszekerheid. Sociale zorg was niet langer een 'gunst' maar een recht. Daarmee kwam ook een einde aan sociale zorg als *charitas*; de 'betere stand' die vorm gaf aan de sociale zorg waar de armen afhankelijk van waren (Van der Lans 2009). De toon werd zakelijker, men begon planmatiger en bewuster na te denken over maatschappelijke ontwikkelingen. Er kwam geld voor het uitrollen van voorzieningen en er werden vele banen gecreëerd in de publieke sector. Het verzuilde karakter van de instellingen verdween, al bleven het wel particuliere organisaties, maar met groeiende overheidsinvloed. De instellingen kwamen in toenemende mate los te staan van de levensbeschouwelijke achterban en gingen vaker een relatie aan met de overheid. Dit wordt het proces van verstatelijking genoemd, dat zich voltrok in de jaren zestig en zeventig. Met de democratisering van deze instellingen ontstonden ook andere, minder hiërarchische omgangsvormen met burgers. Er werd minder onderdanigheid en meer initiatief verwacht (Van der Lans 2009). Het PON was betrokken bij de vele inspraakprocedures die het planningsproces in deze tijd vergezelden. Inspraak werd gezien als een vorm van democratisering van de samenleving, die zowel betere plannen als politiek bewuste burgers op zou moeten leveren. 'Op deze wijze was het soms ook mogelijk, een vrij directe invloed uit te oefenen op het gemeentelijk beleid, zoals in Andel met betrekking tot het geplande natte industrieterrein buitendijks', zo meldde het PON met enige voldoening in het jaarverslag van 1968.

KLANT IN ZICHT Aan het planningsoptimisme kwam langzaam maar zeker een einde door de toenemende kritiek op het maakbaarheidsdenken. In de jaren tachtig en negentig waaide een politiek-ideologische wind van zakelijkheid en marktdenken. Ondersteund door bewegingen als het New Public Management was de idee dat marktwerking zou leiden tot meer transparantie, rekenschap en doelmatigheid. Dit zou helpen om de afhankelijkheidsparadox, zoals benoemd door de WRR in 2004, te doorbreken. Deze paradox betreft de wederzijdse afhankelijkheid van de sociaal-maatschappelijke instelling en de gemeente. De instelling is immers gebonden aan de gemeente voor financiering, instandhouding en legitimering. Tegelij-

kertijd is de gemeente afhankelijk van de kennis, ervaring en uitvoeringsmacht van de instelling.

Veel sociaal en maatschappelijk werk was topzwaar en stond te ver van burgers af. De verzorgingsstaat werkte passiviteit in de hand en leidde tot afhankelijke burgers. De oude aanbodeconomie moest vervangen worden door meer vraagsturing. De burger werd klant. Het efficiencydenken leidde tot schaalvergroting door veel fusies tussen organisaties. Overheden werden opdrachtgevers en rekenden af op geleverde producten en diensten. De vermarkting van het maatschappelijk middenveld en de grote, zakelijke planningsprocessen op het gebied van ruimtelijke ordening brachten nieuwe spanningen teweeg. Het PON eigende zich de bezorgdheid om burgers toe. De grenzen van de inspraak waren bereikt, aldus de instelling in een kritisch betoog aan het begin van het jaarverslag van 1980: 'Inspraak blijkt niet het middel te zijn dat de weerbaarheid en betrokkenheid van burgers verhoogt, maar veel eerder een instrument in handen van de overheid, dat de maatschappelijke aanvaardbaarheid van haar optreden bevestigt en versterkt.' Er moest meer ruimte komen voor daadwerkelijke beïnvloeding van het beleid vanuit maatschappelijke groeperingen.

Ook waren er zorgen dat de sociale dimensie er steeds minder toe deed in een samenleving waarin de grote beslissingen vanuit financieel-economische overwegingen werden genomen door wethouders, die zich opwierpen als besluitvaardige ondernemers die een concern runnen. Er ontstaat steeds meer spanning tussen efficiënt werken en aandacht voor mensen, zo toont dit citaat van een ziekenverzorger (De Kuyper 1990): 'Vroeger kon je nog wel eens rustig bij een bewoner zitten en een praatje maken, of ze meemen naar de markt. Nu plant je ze, als het mooi weer is, onder een boom. Soms denk ik wel eens dat aandacht aan mensen besteden nog wel belangrijker is dan ze op tijd wassen.' In toenemende mate ontstond de vraag of de overheden en de grote organisaties op het gebied van zorg, wonen en welzijn niet te ver af waren komen te staan van de mensen waar het om gaat.

DE INSTITUTIES VOORBIJ De processen van de afgelopen decennia hebben overheden en instellingen in toenemende mate ontworteld. Eerst de verstatelijking, toen de vermarkting; beide ontwikkelingen versterkten elkaar met als effect dat organisaties hun lokale achterban kwijtraakten. In veel gevallen kwam er niets voor in de plaats, burgers en bestuurders ontmoetten elkaar niet meer. Ondertussen hadden individualisering en

emancipatie de hedendaagse burger veel voorspoed gebracht. De zelfbewuste, mondige burger had hooggespannen verwachtingen van de overheid. Toegang tot voorzieningen, opvang voor kinderen, zorg voor ouderen, een veilige woonomgeving en waar gewenst ontheffing van regels. Daartegenover stonden torenhoge collectieve uitgaven door de grote afhankelijkheid van de overheid en van publieke voorzieningen. Deze trend moest gekeerd worden door de burger meer te gaan betrekken bij de leefomgeving en de zorg voor elkaar. Burgers ‘verleiden’ tot meedenken en verantwoordelijkheid nemen, zonder garantie dat ze gelijk krijgen.

De periode vanaf het begin van onze eeuw wordt gekenmerkt door dit proces van vermaatschappelijking. Deze beweging van ‘government’ naar ‘governance’ veronderstelde een veranderende verhouding tussen burger, overheid en maatschappelijk middenveld. Sturing vanuit de overheid is daarbij veel meer voorwaardenscheppend dan leidend. Centraal staat het mobiliseren van de eigen zelfstandigheid en verantwoordelijkheid van burgers.

Een goed voorbeeld van vermaatschappelijking in de praktijk is de zorg; ook wel het proces van de-institutionalisering, extramuralisatie of ‘Community Care’ genoemd. Het duidt allemaal op dezelfde ontwikkeling: niet meer de ommuurde professionele instelling staat in de zorg centraal, maar het maatschappelijke bestaan van de zorgvrager. Brabant is bij het vermaatschappelijken van zorgvoorzieningen al vroeg met de neus op de feiten gedrukt. Hier liggen van oudsher veel ver-weg-voorzieningen: internaten, gesloten inrichtingen, zorginstellingen waar bijzondere groepen een van de samenleving afgezonderd bestaan leidden. Het proces werd voortvarend aangekondigd in beleidsnotities. De uitvoering was echter gekenmerkt door een zekere halfslachtigheid, zo was de voorlopige balans in het PON Jaarboek van 2001: ‘De structurele verandering die de vermaatschappelijking beloofde is er niet van gekomen. Instellingen zijn te veel op zichzelf gebleven en professionals waren de enige probleemeigenaar. Vermaatschappelijking lukt alleen als de zorg er in slaagt verbinding te maken naar buiten, naar allerhande sociale verbanden waarin mensen dag in dag uit een grote bereidheid tonen om voor elkaar wat te doen.’

BOTSENDE WERKELIJKHEDEN

De historische schets laat de bewegingen in de driehoeksverhouding burger-overheid-organisaties zien. De aandacht voor de veranderende rol

van de burger is evident, maar ook de weerbarstigheid van de institutionele verhoudingen wordt zichtbaar. Zo merkte het PON in de jaren tachtig op dat de inspraakprocedures niet zozeer de ruimte voor burgers vergroten, maar een instrument zijn in handen van de overheid om de maatschappelijke aanvaardbaarheid van haar optreden te bevestigen. ‘De illusies lopen vast op de harde realiteit van de bestuurlijke praktijk.’

Ook bij het proces van vermaatschappelijking wordt geconstateerd dat er veel aandacht is voor de verschuiving van professionele taken naar de burger, maar dat in de verantwoordelijkheden geen fundamentele verschuivingen plaatsvinden. Het lijkt alsof de overheid en de maatschappelijke instellingen zichzelf en elkaar vastzetten in een soort institutionele klem. De kracht van de klem is gestoeld op fundamentele vragen als: is de verantwoordelijkheid van de burgers toereikend voor het aangaan van de huidige samenlevingsvraagstukken, waaronder de financiële houdbaarheid van het sociale stelsel?

De geschiedenis stemt in dit opzicht weinig hoopvol. De urgentie van een werkbare verhouding tussen overheid, organisaties en burgers is groter dan ooit. De werkelijkheid is diverser, complexer en chaotischer geworden. In deze werkelijkheid nemen steeds meer burgers het heft in eigen hand. Het sociaal ondernemerschap toont ruimte voor eigen initiatief, maar botst ook met de institutionele werkelijkheid. De urgentie wordt gevoed door de toenemende onbetaalbaarheid van de verzorgingsstaat, maar ook door het besef dat maatschappelijke vraagstukken in de netwerksamenleving niet meer door één partij op te lossen zijn. In provinciale koersnota’s en strategische documenten is deze notie sterk doorgedrongen: ‘Er is behoefte aan een nieuwe aanpak met een andere invalshoek en accenten.’ ‘We nodigen burgers en bedrijven uit om medeverantwoordelijkheid te nemen.’ ‘We leggen meer nadruk op maatwerk dan op een procedurele uitvoering.’

Dat er sprake is van een breukvlak in de tijd lijkt plausibel. We zien de aandacht steeds meer uitgaan naar een transitie van het systeem waarin overheid en maatschappelijke instituties functioneren. Van burgerparticipatie naar overheidsparticipatie is een veelgehoorde kreet. De overheid moet ‘loslaten’, ‘op de handen zitten’ en terugtreden. Professionals willen zich ontworstelen aan regeldruk en bureaucratische procedures waarin steeds minder ruimte is voor inhoudelijke waarden. In de praktijk van krimpende budgetten zien we de hardnekkige reflex om zakelijke waarden

leidend te laten zijn. De vraag is niet meer of je beslissingen als professional er inhoudelijk toe doen, maar of ze conform de regels zijn. Dus neem je geen risico. Terwijl het nemen van risico's geen doel op zich zou moeten zijn, maar het optimaliseren van het resultaat voor de burger. Van Gastel (2013) poneert naar aanleiding van haar proefschrift een terechte stelling: 'Als zakelijke waarden het voortdurend winnen van zorginhoudelijke waarden, is het maar de vraag of we betalen voor zorg die er voor ouderen ook werkelijk toe doet.' Deze stelling is in breder verband ook houdbaar. Echter, om hier verandering in aan te brengen, is het nodig dat het georganiseerd wantrouwen – als reactie op de afhankelijkheidsparadox – plaatsmaakt voor vertrouwen.

Dit is een zaak voor zowel de lokale overheid als de maatschappelijke instellingen. Zij kunnen hieraan werken door uit te gaan van een gemeenschappelijke opdracht voor een duurzame samenleving, in plaats van deze opdracht te verdelen over verschillende actoren. De WRR schrijft al in 2004 dat te veel aandacht uitgaat naar het beheren en beheersen van maatschappelijke dienstverlening, terwijl de focus op normatieve of ideologische aspecten zou moeten liggen. Beleid, uitvoering en toezicht zijn volstrekt gescheiden werelden geworden. De fundamentele verandering van de relatie tussen overheid, burgers en organisaties komt niet enkel en alleen voort uit de verschuiving van taken van overheid en organisaties naar de samenleving. In plaats van met het *wie* moeten we ons bezig houden met het *wat*. En de kunst is om daarbij te vertrekken vanuit de logica van de burgers.

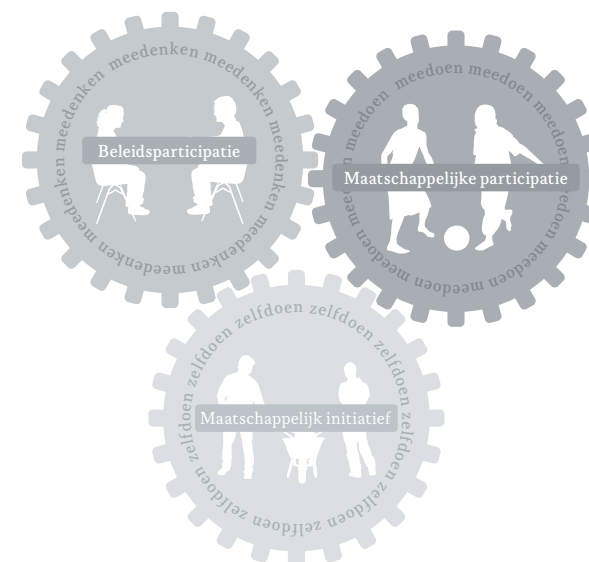
DE LOGICA VAN BURGERS ALS LEIDMOTIEF

De vraag is: hoe komen we tot een duurzaam sociaal systeem waarin niet steeds sprake is van botsende werkelijkheden tussen de wensen van burgers, overheden en organisaties, maar juist van met elkaar meebewegen? Dit vraagt om een grondig en continu doordenken van de verhoudingen en de handelingsperspectieven van alle actoren. Blond (2010, in SCP 2012) geeft aan dat de macht van de staat en de macht van de markt ingeperkt kunnen worden door versterking van lokale gemeenschappen. Mede daardoor komt meer nadruk op *wat* er moet gebeuren, in plaats van *wie* het moet doen. Ook de in 2007 geïntroduceerde Wet maatschappelijke ondersteuning wordt gekenmerkt door gemeenschapsdenken als motivatie voor een kleinere overheid en eigen verantwoordelijkheid.

De overheid moet niet zelf proberen alle burgers te verzorgen, maar die verantwoordelijkheid delen met burgers en maatschappelijke organisaties (SCP 2012). Maar is het niet naïef om in een samenleving die zich kenmerkt door globalisering en individualisering te pleiten voor een herwaardering van lokale gemeenschappen? Een schets van het hedendaags burgerschap laat zien dat dit een haalbaar perspectief is.

HEDENDAAGS BURGERSCHAP Vandaag de dag lopen allerlei vormen van burgerbetrokkenheid door elkaar heen. Burgers doen mee in de samenleving, zijn lid van verenigingen, hebben contacten in de buurt en geven mantelzorg aan hun naasten. Ze zitten ook bij de gemeente aan tafel en denken mee over leefbaarheid of nemen het initiatief voor een energiecoöperatie of het beheer van het buurthuis. Aan de hand van de drie raderen van betrokkenheid - geïnspireerd op een model uit de WRR-studie *Vertrouwen in burgers* (2009) - schetsen we het hedendaagse actieve burgerschap.

We onderscheiden hierbij maatschappelijke participatie (meedoen), beleidsparticipatie (meedenken) en maatschappelijk initiatief (zelfdoen). Vanuit de belevingswereld van burgers is dit een kunstmatig onderscheid; voor hen lopen de velden door elkaar heen en in elkaar over. Vanuit het perspectief van beleidsmakers gaat het echter om heel verschillende verantwoordelijkheden. Zicht op waar het goed gaat en waar het beter kan, biedt aanknopingspunten om de relatie tussen overheid, burgers en organisaties te versterken.

De logica van burgers als leidmotief:
meedoen, meedenken en zelfdoen

Meedoen – Sociale structuren als basisnetwerk Het verenigingsleven, vrijwilligerswerk, de contacten in de buurt; met elkaar vormen ze een belangrijke basisstructuur van sociale netwerken, waarbinnen mensen hulp en steun kunnen ontvangen. Het verenigingsleven is nog steeds van groot belang voor de sociale structuren in Brabant; meer dan zeventig procent van de Brabanders is actief lid van een vereniging of maatschappelijke organisatie. De meeste mensen zijn lid van een sportvereniging, een hobby- of gezelligheidsclub. Daarnaast is de binding met de lokale leefomgeving nog steeds groot, ruim tachtig procent voelt zich thuis in de eigen woonomgeving en dit percentage vertoont de laatste jaren een stijgende lijn (Den Hartog, Sontag 2009). Dit lijkt opmerkelijk in een samenleving die wordt gekenmerkt door globalisering en digitalisering. Volgens socioloog en filosoof Zygmunt Bauman zijn de hedendaagse burgers zowel vluchtig als gevestigd. Met andere woorden: ze hechten aan vrijheid en aan geborgenheid, het verlangen om ergens bij te horen. Dit krijgt vorm via binding met de plek, de lokale leefomgeving of via gelijkgezinden, mensen waarbij je jezelf kunt zijn. De manier waarop binding vorm krijgt, verandert langzaam. In 1999 deed nog 39 procent van de Brabanders wekelijks vrijwilligerswerk via een organisatie of vereniging, in 2009 was dit gedaald naar 31 procent (Den Hartog, Sontag 2009). De daling is het sterkst onder de jongere generaties. Daartegenover staat een groeiende inzet voor de eigen buurt of wijk, met name door de mensen van 30-49 jaar. En daarnaast geeft ongeveer een kwart van de mensen mantelzorg aan een naaste. Al met al lijken de banden tussen Brabanders nog steeds hecht te zijn, al verschuift de manier waarop mensen daar uiting aan geven.

De verschuiving naar informelere verbanden heeft wel als consequentie dat de functie van organisaties en verenigingen als intermediair tussen vraag en aanbod, en als ontmoetingsplaats tussen verschillende groepen in de samenleving gedeeltelijk wegvalt. In een gemeente waar geen enkel contact is tussen de mensen van het woonwagencamp en de mensen uit de naastgelegen wijk, ontmoeten de jongeren uit beide groepen elkaar wel via de voetbalvereniging. Het jongerencentrum is als ontmoetingsplek inmiddels verdwenen. De ontmoetingsplekken die verenigingen en organisaties bieden, houden een brugfunctie; om uitsluiting van groepen te voorkomen en ook mensen met een minder stevig sociaal netwerk aanknopingspunten te bieden, juist in een tijd waarin de verwachtingen van het sociale netwerk steeds groter worden.

De sociale structuren binnen de talrijke verenigingen, vrijwilligersclubs en buurtcontacten blijken belangrijke basisnetwerken te vormen voor solidariteit en omzien naar elkaar. Waar mensen elkaar kennen, worden ideeën en plannen gemakkelijker omgezet in daadwerkelijk initiatief. Zoals een van de initiatiefnemers van een project voor starterswoningen via Collectief Particulier Opdrachtgeverschap het formuleert: 'In Prinsen-beek gaat alles via carnaval, dat is het basisnetwerk. Ik ben er mee opgegroeid om je voor carnaval in te zetten en daardoor leer je ook veel mensen kennen.' Door het basisnetwerk dat de carnavalsvereniging biedt, zijn er korte lijnen naar vele jongeren, waardoor zich snel een grote groep belangstellenden liet mobiliseren voor het CPO-project. En daarmee staan ze sterker tegenover de gemeente in hun collectieve belangenbehartiging.

Meedenken – Samen resultaten behalen In de jaren zeventig was inspraak, het meedenken van burgers, een poging om tot meer democratische besluitvorming te komen. Beleidsparticipatie is ook nu nog voor een deel vastgelegd in formele structuren, zoals het recht om bezwaar te maken of in te spreken als het gaat om ruimtelijke zaken, maar ook in dorpsraden, cliëntenraden en wijkplatforms. De laatste jaren zijn steeds meer informele vormen van beleidsparticipatie deel gaan uitmaken van de participatieve structuur. Die is voortgekomen uit de behoefte van beleidsmakers om de mening van burgers direct te achterhalen. Dit heeft geleid tot een groei van vragenlijsten, burgerpanels, digitale ideeënplatforms en wijktafels. Overheden lijken behoorlijk te slagen in hun uitnodigingen tot meedenken: uit ons onderzoek (Cox, Den Hartog 2013) blijkt dat in 2012, 53 procent van de Brabanders op enige wijze hieraan gehoor heeft gegeven. De helft doet dit via een enquête, 26 procent via een bezwaarschrift of klachtenprocedure en 33 procent heeft zelf contact opgenomen met de overheid. Dit laatste door rechtstreeks contact op te nemen met de beleidsambtenaar of wethouder, maar ook via belangenorganisaties, bewonersplatforms en wijkraden.

Overheden zien beleidsparticipatie ook als een manier om gaandeweg meer verantwoordelijkheid bij burgers neer te leggen, zo blijkt uit ons onderzoek onder gemeenten in 2012. 'Komen tot gedeeld eigenaarschap' en 'samen resultaat behalen door de verantwoordelijkheid van de gemeente te koppelen aan initiatieven van burgers' zijn genoemde voorbeelden. Vooral als het gaat om het verbeteren van de fysieke leefomgeving, trekken burgers en overheid steeds vaker samen op. In Moerdijk wordt in de

vorm van een bureeraad al jaren informatie uitgewisseld tussen bewoners en bedrijven, waardoor er meer ruimte is om elkaar aan te spreken op risico's en naleving van regels. Brabant loopt op dit moment landelijk voorop als het gaat om het onderzoeken van de mogelijkheden om burgers (op grotere schaal) te betrekken bij het toezicht op bedrijven. De provincie houdt haar wettelijke taak en rol, maar zoekt naar nieuwe vormen om te komen tot duurzamere resultaten.

Het samen optrekken in wijken via periodiek overleg of een intensiever traject tijdens de herinrichting van een gebied kan de verwachtingen over de rollen van overheid en burgers langzaam herijken. Het managen van deze verwachtingen is een spannend proces, want hoe zorg je ervoor dat burgers hun wensen uiten tijdens de wijktafel of in de klankbordgroep over het gebied, en deze daarna ook zelf oppakken? Hoe ga je om met mensen die wel heel ambitieuze plannen hebben? Uit de vele praktijkvoorbeelden die we zagen, leerden we een aantal belangrijke lessen.

De eerste is dat de vooruitgeschoven posten van overheden, de wijkcoördinatoren, gebiedsmanagers en frontlijnwerkers, een belangrijke rol spelen in de interactie met de burgers. Deze professionals helpen burgers om breder te kijken dan hun eigen belang door hen te motiveren contact te leggen met andere groepen. Te ambitieuze of eenzijdige plannen worden zo vanzelf getemperd of bijgesteld. Ook kunnen ze helpen om ruimte te maken binnen bureaucratische systemen, door contacten te leggen en steun aan te bieden tijdens het proces. Zo geeft een initiatiefnemer van een ontmoetingspunt in Eindhoven aan: 'Een goede wijkcoördinator is echt het halve werk, want waar ik met bureaucratie werd geconfronteerd, hebben hij en zijn collega voor oplossingen gezorgd. Hij zei: "Als je ergens tegenaan loopt, bel me, dan regel ik het voor je!"'

Een tweede les is het belang van responsiviteit: het is van groot belang dat burgers gehoord worden en zich serieus genomen voelen. Het inventariseren van meningen en ideeën van burgers is één, erop terugkomen en de informatie verwerken in beleid is een tweede stap die vaak niet wordt gezet.

Beleidsparticipatie zorgt voor draagvlak voor overheidsbeleid; het kan ook een belangrijke katalysator zijn voor eigen initiatief van bewoners. De gegeven structuren bieden bewoners aanknopingspunten om hun plan of idee kenbaar te maken en steun te zoeken voor de uitvoering ervan.

Zelfdoen – We wachten niet op de overheid maar gaan zelf aan de slag
Het maatschappelijk initiatief staat sterk in de belangstelling en wordt gezien als de toekomst van burgerkracht. Burgers nemen steeds meer het heft in eigen hand om zaken te regelen die ze belangrijk vinden en die een publiek doel dienen. Maar is ook sprake van een groeiend aantal initiatieven of is het vooral de belangstelling die toeneemt? Er is nog weinig empirisch bewijs voor de toename van het aantal initiatieven. Wel blijkt uit cijfers van de Kamer van Koophandel dat het aantal coöperaties in Brabant de laatste jaren sterk groeit, van ongeveer 25 in 2007 naar meer dan 70 in 2011 (Cox, Smulders 2012). De groei is sterk in de dienstverlening (zorg en welzijn), energie, landbouw en onder zelfstandige ondernemers.

Kenmerkend is dat bij coöperatieve samenwerking niet wordt gestreefd naar maximaal economisch rendement, efficiency en groei, maar dat waarden als kleinschaligheid, nabijheid en eigen regie ertoe doen. In deze waarden zien we de kanteling van de samenleving; de oude maatschappij met haar streven naar efficiency en schaalvergroting heeft geleid tot vervreemding tussen instituties en mensen. Men heeft het gevoel de grip op maatschappelijke kwesties en de wijze waarop deze worden geregeld te verliezen. Dit leidt tot maatschappelijke onvrede, zichtbaar in het alsmaar dalende vertrouwen in overheden en institutionele systemen. Het leidt ook tot nieuw elan: mensen nemen zelf het heft in handen om problemen aan te pakken.

Dat initiatieven van burgers steeds meer opkomen, komt volgens De Moor (2013) voor een deel door het falen van de markt. Zo is een glasvezelinfrastructuur in een klein Brabants dorp niet interessant voor reguliere aanbieders, dus zetten bewoners zelf een glasvezel-coöperatie op, zoals bijvoorbeeld in Boekel. Zorgcoöperaties ontstaan met name in de kleine kernen aan de randen van Zuidoost-Brabant, waar de vergrijzing snel gaat en weinig zorg is die voldoet aan de menselijke maat en de kwaliteitwensen van inwoners. Een belangrijk aspect willen we hier nog wel aan toevoegen: voorwaarde voor het ontstaan van burgerinitiatief is niet alleen het ontbreken van een goed alternatief, maar ook de bereidheid en wens om het binnen de gemeenschap met elkaar te regelen. En dan is de cirkel rond: sociale structuren vormen de basis van gemeenschappen. Elkaar kennen en vertrouwen is de basis van initiatieven die worden getrokken door ondernemende burgers en gedragen worden door de gemeenschap.

Uit de schets van het hedendaagse burgerschap rijst het beeld op dat er nog genoeg reden is om lokale gemeenschappen als constructieve tegenkracht te laten dienen voor de overmacht van staat en markt. Het nieuwste Brabant is sterk, vitaal en overrompend!

Brabanders voelen zich verbonden met hun leefomgeving en zetten zich daar ook graag voor in. Brabant kan daarbij ook nog eens bouwen op een groot reservoir aan betrokkenheid. Het 'saamhorigheidsgevoel' is een van de belangrijkste zaken waar Brabanders trots op zijn. Cijfers tonen aan dat ze hoger scoren op onderling vertrouwen dan op landelijk en Europees niveau (Tuinder e.a. 2013).

Betekent dit nu dat de samenleving opnieuw kan worden gebouwd op burgerinitiatieven en dat de overheid alleen nog de gaten hoeft te vullen? Dat zou een al te romantisch beeld zijn. Door overheidsbemoeienis hebben burgers zich kunnen ontworstelen aan de bevoogding van de op particulier initiatief gebaseerde verzuilde samenleving. Daar willen we niet opnieuw naar terug. Bovendien is de samenleving daarvoor te complex en te divers geworden. Maar er zit ook niemand meer te wachten op een paternalistische overheid die op volstrekt eigen wijze haar beleidskoers uitzet. Vaststaat dat burgers, organisaties en overheid elk hun eigen rol en verantwoordelijkheid hebben. Onze stelling is dat deze verantwoordelijkheden ingevuld worden op basis van de veerkracht van de gemeenschap en de logica van burgers.

De mate van veerkracht van de gemeenschap is het startpunt voor overheid en organisaties. Een uniform sturingskader is niet wenselijk. Wel is enige ordening mogelijk om de verantwoordelijkheden van burgers, overheid en organisaties onderling goed te verdelen. We benoemen drie situaties als richtinggevend, getiteld 'het gaat goed', 'het gaat redelijk goed' en 'het gaat niet goed'.

Dat roept meteen de vraag op: wanneer gaat het 'goed', 'redelijk goed' of 'niet goed'? Is het 'goed' als je aan de procedures en richtlijnen voldoet? Burgerinitiatieven worden nu vooral aan dergelijke criteria getoetst. Bij een bepaald aantal handtekeningen wordt het initiatief serieus genomen of volgt binnen zes weken een reactie. Maar als de overheid er niks in ziet, wordt het vervolgens om onduidelijke redenen afgewezen. Dit zorgt voor veel frustratie en het overvragen van burgers. Om te kunnen 'swingen met lokale kracht', zoals de RMO (2013) het uitdrukt, is een sterk inhoudelijk

kader nodig. Het opstellen daarvan is niet eenvoudig, maar concepten als 'duurzame samenleving' of 'sociale kwaliteit' kunnen hierin van betekenis zijn. Het kader moet vorm krijgen door een inhoudelijke dialoog van overheid, burgers en organisaties. Daarbij is het de kunst om voor burgers belangrijke waarden als 'kleinschaligheid, nabijheid en flexibiliteit' te vertalen naar nieuwe toetsingscriteria voor het inhoudelijke kader. Dit moet niet leiden tot nieuw beleid, maar tot een koers die richtinggevend is en mogelijkheden biedt om aan te haken. Deze koers is tevens het kader voor de overheid om te begrenzen, spelregels te maken en te handhaven. Nieuwe collectieve acties zullen niet altijd ieders belang dienen. Maar een begreemd speelveld biedt ruimte voor acceptabele verschillen.

Werken vanuit zo'n richtinggevend kader volgens het 'governance' principe betekent dat sturing veel meer voorwaardenscheppend is dan leidend, mits de veerkracht van de gemeenschap toereikend is. In een situatie waarin het 'goed gaat' zijn burgers zelfredzaam en dragen ze met elkaar de zorg voor de gemeenschap in sociaal en fysiek opzicht. De overheid is daarbij vooral faciliterend. In een dergelijk scenario kunnen burgers zelf zeggenschap krijgen over de besteding van een budget of urenpakket van professionele dienstverlening, op een manier die ze nodig achten voor een veerkrachtige gemeenschap. Er zijn ook situaties te definiëren waarbij het 'redelijk goed' gaat. Een sterke vergrijzing of uitval van bepaalde groepen kan een teken zijn dat de veerkracht wordt bedreigd. Hier past een sturingskader dat gericht is op activering en begeleiding. In de huidige netwerksamenleving zijn het aanvullen van burgerkracht, empoweren van initiatiefnemers, institutioneel verbinden en vitaliseren van de gemeenschap passende vormen daarvoor (Van de Wijdeven e.a. 2013). Een sterk sturende en corrigerende overheid is nodig als het 'niet goed' gaat. Als gesloten sociale structuren bijvoorbeeld leiden tot uitsluiting of criminaliteit, is de sociale kwaliteit in het geding. Professionals kunnen hier (ongevraagd) interveniërend en bemiddelend optreden.

De drie geschetste perspectieven geven richting aan het samenspel van overheid, organisaties en burgers. Ook de raderen van betrokkenheid bieden een bruikbaar handvat om te bepalen welke rol overheid en organisaties kunnen spelen, als 'kruipolie' tussen de raderen, om een beweging op gang te brengen of te versnellen. Wanneer overheid, burgers en maatschappelijke instellingen de dialoog voeren en optrekken in het aanpakken

van concrete maatschappelijke vraagstukken, maakt wantrouwen plaats voor redelijkheid.

Als de veerkracht van de gemeenschap uitgangspunt is en de koers een richtinggevend kader, wordt de verandering realistischer, ook voor actoren die zich gevangen voelen in de institutionele klem. Als wantrouwen plaatsmaakt voor redelijkheid, ontstaat veilige ruimte, waarbinnen professionals gedreven worden door inhoudelijke waarden en niet door protocollen en regels. Ook lokale bestuurders kunnen zonder al te veel risico voor hun imago kiezen voor voorwaardenscheppende sturing. De maatschappelijke opbrengsten van een investering in kleine stappen worden waarschijnlijk al binnen hun regeerperiode zichtbaar.

Het succes van veel initiatieven wordt in de door ons geschetste praktijk bepaald door mensen die elkaar kennen en door het benutten van de sociale structuren die er liggen. Dat biedt een uitstekende basis en creëert gunstige voorwaarden voor maatschappelijke ontwikkeling en sociale vernieuwing in Brabant.

LITERATUUR EN BRONNEN

- Baartman, H., *De paradox van 'eigen kracht' versus 'drang en dwang' in de aanpak van kindermishandeling. Uitgesproken tijdens de Mulock Houwer-lezing d.d. 21 november 2013*, 2013.
- Blanken, M., *De maat van welzijn. Zakelijke relaties tussen gemeenten en professionele instellingen*. Tilburg, PON, 2007.
- Blanken, M., S. Cox, E. Hooghiemstra, K. Nauta, H. Horsten, *Dubbele verwachtingen. Over de relatie tussen de lokale overheid en haar burgers. PON Jaarboek 2008*, Tilburg, PON, 2008.
- Bosch, A., S. Cox, P. de Kroon, H. de Kuyper, J. van der Lans, E. Verkaar, D. Vos, *De nieuwe maakbaarheid. Tussen opwindende en realiteit. PON Jaarboek 2005*, Tilburg, PON, 2005.
- Cox, S., P. van Daal, A. Kamoschinski, P. de Kroon, J. van der Lans, *Voor elkaar. Zorgen in de moderne samenleving. PON Jaarboek 2001*, Tilburg, PON, 2001.
- Cox, S. en M. Smulders, *Delen is winst. Over coöperaties en sociaal ondernemerschap in Noord-Brabant*, Tilburg, PON, 2012.
- Cox, S., J. den Hartog, E. Hooghiemstra, H. de Kuyper, H. Maas, *Zo doen we dat in Brabant. Ondernemende burgers in deze tijd. PON Jaarboek 2013*, Tilburg, PON, 2013.
- Duyvendak, J., 'Thuisvoelen. Een korte introductie op drie artikelen', *Sociologie*, 5/2, 2009, p. 257-260.
- Gastel, L. van, *Verantwoordelijkheden van bestuurders in de ouderenzorg. Naar moreel constructivistisch leiderschap*, Ridderkerk, Ridderprint, 2013.

- Hartog, J., L. Sontag, *Samen Leven. Resultaten van de derde monitor sociale participatie in Noord-Brabant*, Tilburg, PON, 2009.
- Kroon, P. de, H. de Kuyper, J. van der Lans, E. de Roos, T. Thelen (red.), *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON*, Tilburg, PON, 1998.
- Kuyper, H. de, *Aandacht genoeg? Een beschrijving van het dagelijks leven in verzorgingscentrum De Annenborch te Rosmalen*, Tilburg, PON, 1990.
- Lans, J. van der, *Worstelen met de staat. De organisatie van het sociaal werk*, 2009, www.canonsociaalwerk.eu.
- Moor, T. de, *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving. Oratie 30 augustus 2013*, Universiteit Utrecht 2013.
- Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, *PON jaarverslag 1947*, Tilburg, PON.
- Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, *PON jaarverslag 1968*, Tilburg, PON.
- Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, *PON jaarverslag 1980*, Tilburg, PON.
- Provincie Noord-Brabant, *De transitie van het Brabantse stadteland. Een nieuwe koers*, 2011.
- Provincie Noord-Brabant, *Naleving is een zaak van ons allemaal. Kaderstellende nota Handhavingskoers 2013-2016*, 2012.
- Provincie Noord-Brabant, *Brabant: uitnodigend groen. Integrale provinciale natuur- en landschapsvisie 2012-2022*, 2012.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. *Swingen met lokale kracht. Overheden en de netwerksamenleving*, Den Haag 2013.
- Tuinder, M., J. den Hartog en S. Cox, *Kijk op Brabanders. Beschouwing bij Brabantpanelonderzoek voor Kijk op Brabant*, PON, digitale publicatie, 2013.

- Verkaar, E., S. Cox, K. du Long, M. Smulders, D. Vos, A. Bosch, *Buitengewoon Brabants. Over binding en identiteit. PON Jaarboek 2006*, Tilburg, PON, 2006.
- Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, *Bewijzen van goede dienstverlening. Rapporten aan de regering nr. 70*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2004.
- Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, *Vertrouwen in burgers*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012.
- Wijdeven, T. van de, L. de Graaf, F. Hendriks, *Actief burgerschap – lijnen in de literatuur*, Tilburgse School voor Politiek en Bestuur, Tilburg University, 2013.

- www.brabant.nl/actueel/nieuws/2013/november/provincie-betrekt-omwonenden-bij-toezicht.aspx
- www.havenvanmoerdijk.nl/nl/regio_leven_buurenraad.htm
- www.boekelnet.nl

TERUGSTAPPEN OM VERDER TE SPRINGEN

Alleen bewogen zielen kunnen andere zielen in beweging zetten

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS

PAUL RÜPP

‘Zielen kunnen alleen in beweging worden gezet door zielen die zelf bewogen zijn’ (W. Derkse, *Een levensregel voor beginners*, Tiel 2003, p. 75).

Lineaire tijd is door de eeuwen heen vaak als cyclisch, spiraalvormig gedefinieerd. Zoals je kunt leven in de breedte – én kennelijk ook schrijven zoals A.F.Th. van der Heijden in zijn cyclus *De Tandeloze Tijd* laat zien – zo kun je ook leven in de lengte, waarbij alfa en omega, begin en einde elkaar kunnen raken en opnieuw beginnen. Misschien wel volgens de aloude neoplatoonse opvatting van het eeuwige en altijd durende. Wat niet hetzelfde is. Of meer nog van het eeuwig wederkerende, maar dan net iets anders. Hegeliaans is wellicht een betere typering.

Terugkijkend op ruim tweehonderd jaar onderwijs in Brabant lijken we op zo’n eind- én beginpunt te staan. De hoop die dr. M. de Haas in ‘Onderwijs in Brabant sinds 1795’ uitsprak, is meer dan uitgekomen. Hij schreef dat *‘oude en jonge generatie (...) er recht op (hebben) te vormen en gevormd te worden op een zodanige wijze, dat het nieuwe Brabant in Nederland, in de wereld, steeds bewuster zijn plaats zal gaan innemen.’* * (*Het Nieuwe Brabant III*, p. 176). Maar de wijze waarop dat door de onderwijsinstellingen is uitgevoerd, is ongetwijfeld anders dan hij zich had voorgesteld. En willen we die plek in de wereld behouden, dan moeten we de organisatie én de inhoud van ons onderwijs aanpassen. Want al mag Zuidoost-Brabant zich sinds 2011 volgens het Intelligent Community Forum de slimste regio van de wereld noemen, kampioen blijven is een nog moeilijkere opgave.

Hier wil ik aangeven hoe Brabant toonaangevend kan blijven in de toekomst door voort te bouwen op de krachtige elementen van het verleden. Via een historische terugblik benoem ik vier elementen die de sprong naar de volgende decennia mogelijk moeten maken: een nog sterkere samenwerking tussen overheid, onderwijs en ondernemende organisaties; een herinrichting van de onderwijsinstellingen; een herwaardering van het vakmanschap gekoppeld aan Bildung; en een internationaliseringsagenda.

Zoals De Haas beschrijft is de verzorging van het onderwijs aanvankelijk vooral een private zaak, veelal ingevuld door de kerk. Maar eind achttiende eeuw en in de loop van de negentiende eeuw wordt vooral de katholieke kerk door de centrale staat meer en meer teruggedrongen uit het

publieke domein. De overheid en het particulier initiatief van het bedrijfsleven nemen die rol geleidelijk over. De ideeën van de Verlichting en de Franse overheersing van de Nederlanden zijn daar grotendeels debet aan. Het begint al direct in de Bataafse Republiek als in de eerste constitutie van 1798 gedeclareerd wordt dat er een Agent van Nationale Opvoeding voor het gehele land zal zijn. De financiering komt uit de gemeentekas en de kandidaat-onderwijzers moeten ten overstaan van het departementaal bestuur proeven van bekwaamheid afleggen. De eerste schoolwetten uit 1801 en 1803 gaan nog een stap verder in de centralisatie: alle heil wordt verwacht van de ene staat, de gemeentebesturen moeten onttroond, schrijft De Haas. De wet van 1806 regelt ook het onderwijs voor meisjes, er is dan voor het eerst sprake van meisjesscholen. Het is ook onder invloed van keizer Napoleon dat er vele tekenacademies worden gesticht. Dat initiatief wordt door de latere Nederlandse vorsten overgenomen en van nieuwe impulsen voorzien.

VAKOPLEIDINGEN

Want weliswaar was het keizer en koning Napoleon Bonaparte die de begroting van de stad Bois-le-Duc in 1812 goedkeurde en daarmee het startsein voor het kunstonderwijs in 's-Hertogenbosch gaf, maar zonder de bemoeienis en belangstelling van Koning Willem I zou de academie geen lang leven beschoren geweest zijn (Van den Eeden 2012, p. 20). Hij heeft na het vertrek van de Fransen een geweldige impuls gegeven aan het onderwijs in Nederland en met name in Noord-Brabant. In 1817 bepaalde hij bij Koninklijk Besluit dat er 'zooveel mogelijk in alle steden van het Rijk teekenscholen zullen komen.'

Na de afschaffing en de teloorgang van de gildes waren deze scholen bedoeld om nijverheid en ambacht tot bloei te brengen. In vergelijking met het buitenland – en die vergelijkingen maken we heden ten dage nog graag – liep Nederland duidelijk achter. De opleiding tot ambachtsman was noodzakelijk om de nijverheid en het ambacht een impuls te geven. De vraag naar geschoolde siersmeders, beeldensnijders, wagenmakers, et-sers, tinnegieters en steenhouwers was groot. En eeuwenlang werd tekenen als een basis voor goed vakmanschap beschouwd. Als doel werd toen beschreven: 'Niet alleen de jeugd maar ook de handwerksman onderwijs

te doen genieten in de gronden van de teekenkunst. Bijzonder in die van het teekenen naar het menselijk beeld en in de gronden van de bouwkunde.' Deze opleiding moest gratis zijn en het genoemde Koninklijk Besluit werkte erg stimulerend en gaf het onderwijs een enorme impuls. Zo kwamen er in Brabant naast 's-Hertogenbosch onder andere tekenscholen in Bergen op Zoom, Breda (de latere KMA), Tilburg en Eindhoven.

De behoefte aan onderwijs, maar vooral aan geschoold personeel groeide hard in de negentiende eeuw. Met het opheffen van de gildes in 1798 en daarmee het onderwijs en de opleiding in meester-gezelverband was de eigenlijke beroepsopleiding verdwenen. De overheid had aandacht voor burgerschap en algemene scholing, maar nauwelijks voor opleiden in dienst van het bedrijfsleven. Na 1798 en tot de oprichting van ambachtsscholen in 1861 is er door het bedrijfsleven weinig georganiseerd opgeleid (Verhoeven 2007, p. 291). Weliswaar gingen arbeidskinderen nog vaak in de leer bij een baas, maar van een door de beroepsgroep gecontroleerde opleiding en dito contracten was eigenlijk geen sprake meer. Er ontstonden links en rechts wel particuliere beroepsopleidingen voor de zeevaart of voor dijkbouwers en apothekers, maar die waren vaak kostbaar. Kinderen uit de lagere sociale klassen konden veelal terecht op leer- en fabrieksscholen.

In de eerste helft van de negentiende eeuw zag de overheid vooral toe op de verzorging van lager onderwijs, het zogenaamde volksonderwijs. Er waren wel vormen van middelbaar onderwijs die tussen het volksonderwijs en de al langer bestaande universiteit in stonden, maar dat waren vooral vormen van de Latijnse school die men steeds meer ook gymnasium ging noemen. Als tegenhanger zorgde minister Thorbecke er in 1863 voor dat voor de kinderen van de gezeten burgerij de Hogere Burgerschool (hbs) wettelijk werd mogelijk gemaakt: het moest de zakelijke tegenhanger van het geestelijke gymnasium worden. Het Rijk stichtte voor het eerst ook scholen voor voortgezet onderwijs. Een van de eerste kwam in Tilburg (1866). 'Het middelbaar onderwijs moest de burgerij 'nuttige' kennis aanbieden. De Polytechnische School in Delft viel daaronder, evenals de middelbare meisjesschool (mms) en de burgerschool voor de (zelfstandige) ambachtsman en landbouwer – de 'kleine of eenvoudige burgerij'. En dus ook de algemeen vormende hbs, bestemd voor jongens uit de hogere of gezeten burgerij.' (Los 2012, p. 83-84).

Intussen opende op 15 januari 1861 de Maatschappij voor den Werkenden Stand in Amsterdam haar eigen ambachtsschool. Die gaf de aanzet voor een heel nieuw soort dagopleiding welke al snel ook door de overheid werd gesubsidieerd, omdat zij eind negentiende eeuw inzag dat gedegen vakgericht onderwijs onmisbaar was voor de verdere economische ontwikkeling. In korte tijd groeide het aantal ambachtsscholen van 2 in 1870 tot 69 in 1920. Opnieuw had Tilburg de primeur in Brabant met de oprichting van de textielschool in 1878. Geïnitieerd door de gemeenteraad toonde de stad zijn interesse voor nijverheidsonderwijs. De wettelijke invoering van dit type onderwijs gebeurde in 1921. Nijverheidsonderwijs leidde op voor ambacht, industrie, scheepvaart, huishouden, landbouwhuishouden en vrouwelijke handwerken. De overheid bleef overigens wel van mening dat de verantwoordelijkheid van het nijverheidsonderwijs primair bij particulieren lag. De verzorging van het nijverheidsonderwijs diende ‘mede in verband met de opgedane ervaring toevertrouwd te blijven aan de op dit terrein werkzame organisaties.’ Wel verplichtte het Rijk zich tot een tegemoetkoming in de kosten van 70 procent (Boekholt, de Booy 1987, p. 274).

KATHOLIEKE EMANCIPATIE

Inmiddels was het aantal confessionele scholen flink gegroeid. Dat was een gevolg van de vergroting van de vrijheid van onderwijs in de herziene grondwet van 1848. Maar nog meer was het een resultaat van de gelijkstelling in bekostiging van openbaar en bijzonder onderwijs na de onderwijsreorganisatie en de beëindiging van de schoolstrijd in 1917 met artikel 23 van de grondwet. De Haas schrijft in zijn bijdrage aan *Het Nieuwe Brabant* al dat het aandeel openbaar lager onderwijs tussen 1919 en 1948 daalde van 33,33 naar minder dan 2 procent! Kortom, na een aanvankelijke secularisering van het onderwijs in de negentiende eeuw kwam het bijzonder onderwijs in de twintigste eeuw in sneltreinvaart op. Voor Brabant heeft vooral het katholiek onderwijs een beslissende rol gespeeld in de enorme scholingsopgave. Het kende ook een ideologische drijfveer, zoals Hoogbergen beschrijft in *Geschiedenis van Noord-Brabant* deel 3, p. 310: ‘emancipatie, in eigen scholen, door sociaal-culturele verheffing van jonge mensen, bestemd voor een maatschappij met katholieke contouren.’ Die samenleving bestond feitelijk al. De kerkelijke participatie was alom nog volop aanwezig en de kerk vertegenwoordigde een levendige culturele

waarde, die ook zorgde voor het vormingswerk en de aparte meisjesscholen met de heel succesvolle mms. Behalve emancipatoire drijfveren speelden hierbij ook morele en ethische motieven een rol: het moest tegenwicht bieden aan ‘de ‘onzedelijke’ invloed van fabriek en bedrijf, die storend zou werken op de ontwikkeling.’ (Hoogbergen, p. 307). De combinatie van een vak leren en gevormd worden (Bildung) begon zich hier af te tekenen.

Tegelijkertijd zien we dat het beroepsonderwijs zich in de negentiende eeuw vooral door particulier toedoen ontwikkelt, maar het wordt in de twintigste eeuw steeds meer een overheidszaak. Sowieso kan gesteld worden dat het onderwijs in toenemende en bijna uitsluitende mate een overheidsaangelegenheid is geworden, nog versterkt met de invoering van de Wet op het voortgezet onderwijs in 1963, in de volksmond al gauw bekend als de Mammoetwet van minister J. Cals. Daarmee werd het hele voortgezet onderwijs in één systeem ondergebracht, waarbij horizontale en verticale doorstroming gewaarborgd moesten zijn. De democratisering van het onderwijs zou hiermee afgerond zijn. Op basis van talent zou iedereen, ongeacht afkomst of sekse, het hoogst haalbare kunnen bereiken. Tevens werd daarmee een rimpelloze aansluiting op het middelbaar en hoger beroepsonderwijs en de universiteit beoogd. Gezien de enorme toename van leerlingen- en studentaantallen is die democratisering geslaagd te noemen. Het was ook het einde van een tijdperk in Brabant. Eind jaren zestig veranderden tal van scholen hun religieuze namen in meer profane. Hoogbergen noemt ‘dat overrompelende en radicale karakter, kenmerkend voor ons land en onze provincie, (...) een ontwikkeling naar een van de meest geïndividualiseerde, vrijzinnige en open samenlevingen ter wereld.’ Het gemor over de geleverde kwaliteit nam echter niet af. Integendeel.

Als je de lijn bekijkt vanaf de achttiende eeuw zie je een ontwikkeling van heel specifieke scholen – de Latijnse school – met een smal leeraanbod, vooral particulier en religieus, naar openbare door de overheid gefinancierde scholen met een steeds breder vakkenpakket. Frans, Engels, Duits, mathematica, economie of boekhouden zijn erbij gekomen omdat steeds meer wordt opgeleid voor de handel en dienstverlening en niet voor de geestelijkheid. In de naoorlogse tijd doet de democratisering haar intrede, die vooral leidt tot een reductie van het vakkenpakket in het middelbaar onderwijs: voor het havo nog slechts eindexamen in zes vakken en voor het vwo en gymnasium aanvankelijk in zeven. Een andere ontwikkeling is dat het nijverheids- of beroepsonderwijs uit particuliere handen genomen wordt en volledig door de overheid wordt betaald. Weliswaar is er nog een

verwevenheid tussen bedrijfsleven en beroepsonderwijs, maar de invloed van de eerste op het onderwijs is aanzienlijk afgenomen.

Tot slot zien we door de enorme toename van het aantal leerlingen en studenten in het onderwijs de druk op de overheidsfinanciën toenemen. Het gewenste en aangeboden onderwijs dreigt onbetaalbaar te worden. Dat leidt in de jaren zeventig en tachtig al tot politieke discussies over bezuinigingen. Geruchtmakend zijn de protesten en het verzet tegen de Herziening onderwijssalarisstructuur (HOS) in 1982. Uiteindelijk leidt dat tot het zogenaamde HOS-akkoord tussen toenmalig minister W. Deetman en de onderwijsvakbonden. Er komt een andere salarisstructuur en opbouw in het onderwijs, ook wordt voor honderden miljoenen bezuinigd. Het aanvankelijke plan ging zelfs uit van een miljard. De effecten van deze maatregel zijn tot op de dag van vandaag merkbaar. De status van het beroep van leraar kachelde achteruit. Het aantal academici in het voortgezet onderwijs is schrikbarend gedaald, door gebrek aan passende functies. Het aantal fusies tussen scholen neemt enorm toe en leidt tot een forse schaalvergroting.

HBO	1975/'76	1982/'83	1987/'88	1991/'92	2001/'02	2011/'12
aantal studenten	181.500	229.200	218.000	251.400	321.500	423.700
aantal instellingen		375	88	79	61	39

Bron: CBS statline; HBO-Raad

In het staatje is weergegeven hoe het aantal scholen zich sinds de jaren zeventig heeft ontwikkeld ten opzichte van het aantal studenten. Van ongeveer 350 scholen voor hoger beroepsonderwijs begin jaren tachtig – de hts'ën, heao's, sociale academies, pabo's, hbo-v's, kunstacademies, sport-academies, conservatoria, toneelscholen, hotelscholen enzovoort – zijn er nu nog 38 overgebleven, terwijl het aantal studenten van een kleine 200.000 naar ruim 420.000 is gestegen. Dat wil zeggen dat de gemiddelde schoolomvang toegenomen is van 500 leerlingen naar ruim 11.000. De zogenaamde STC-operatie (Schaalvergroting, Taakverdeling en Concentratie in het hbo) uit 1983 is hier debet aan. Het ministerie stelt dan minimumaantallen studenten per instituut vast en dat leidt tot een fusiegolf. En tegelijkertijd tot een uiteendrijving van het hbo ten opzichte van het mbo, dat verweesd en kleinschalig achterblijft. De Wet educatie en beroepsonderwijs (1994) probeert dit te repareren door het oprichten van zogenaamde Regionale Opleidingscentra (ROC's) waarin het middelbaar beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie samengebracht worden.

Deze moeten voor een betere aansluiting met het hbo zorgen. Ook dat heeft een enorme fusiegolf tot gevolg gehad.

Feitelijk is vanaf dat moment geen decennium voorbijgegaan of er zijn door de opeenvolgende kabinetten nieuwe bezuinigingen aangekondigd en vaak ook doorgevoerd. De invoering van de HOS is zeer bepalend geweest voor de staat en vooral de kwaliteit van het (middelbaar) onderwijs van vandaag de dag en de STC-operatie en WEB voor die van het hoger en middelbaar (beroeps-) onderwijs. Als voorbeeld: voor primaire taken aan de bovenkant van het stelsel (vwo, hbo en wo) nam het primaire budget in de periode 1980-2000 af met 30 tot 40 procent. Voor het hbo gaf het Rijk in 1980 per student 10.600 euro uit; in 2000 was dat nog 8.900 euro. De rijksuitgaven per student namen dus af met 16 procent. Daarbij komt nog de inflatie. Overigens komt volgens de onderwijsraad maar zo'n 74 procent van dat budget bij de hogescholen terecht.

Dat maakt dat het hedendaagse onderwijs onder het vergrootglas ligt. Er wordt veel geklaagd over de kwaliteit van de onderwijsgegenden en het onderwijs. Men klaagt dat het onderwijs niet opleidt voor het bedrijfsleven en dat de scholen onbestuurbare, anonieme instituten zijn geworden, leerfabrieken waar de middelmaat heerst. Toch staat het Nederlandse onderwijs internationaal in allerlei lijstjes altijd bij de eerste tien na vaak kleine landen en stadstaten als Finland, Hong Kong en Singapore. Desalniettemin: het kan altijd beter. En dan te bedenken dat alles in dienst lijkt te moeten staan van de economie: het hele onderwijs en met name het hoger onderwijs wordt beoordeeld naar de economische en niet naar de maatschappelijke meerwaarde. Termen als rendement, efficiency, langstudeermaatregel, prestatieafspraken, uitval, slagingspercentage zijn geijkte begrippen geworden. Natuurlijk worden onderwijsinstellingen met belastinggeld gefinancierd en natuurlijk dienen zij over wat ze doen verantwoording af te leggen. Maar langzamerhand is het onderwijs in Nederland verworden van instituten met waarden tot organisaties met doelen. Met afrekenbare prestaties waarin de liefde voor de student is verworden tot service aan de klant. Met ontzieling als gevolg.

HET HEFT IN EIGEN HAND

We staan dan ook op een cruciale tweekoppige sprong. Als de provincie Brabant haar plaats in Nederland en in de wereld, zoals De Haas dat in 1955 zo treffend opmerkte, 'steeds bewuster zal gaan innemen', dan moet er de komende jaren wel wat veranderen. Een aantal ontwikkelingen is natuurlijk al gaande: door het einde van de verzuiling is de belangstelling voor specifiek confessioneel onderwijs drastisch afgenomen. Treffend is de opmerking van de huidige staatssecretaris voor Onderwijs S. Dekker dat hij het advies van de onderwijsraad wil volgen om een verruiming van artikel 23 van de grondwet mogelijk te maken, opdat bijzondere scholen niet per definitie scholen zijn op basis van een grondslag van een religieuze of andere levensovertuiging.

Wat nog niet in gang is gezet, is de decentralisering van het onderwijs. Weliswaar zijn de taken en bevoegdheden op het gebied van huisvesting in het primair en voortgezet onderwijs in 1997 respectievelijk aan de gemeenten en aan de instellingen zelf overgedragen; als het over de inhoud van het curriculum gaat en over het tentamineren en examineren van de stof, dan zie je nog steeds een vergaande overheidsbemoeienis en duidelijke centralisatietenden. Denk daarbij ook aan de steeds meer dominerende én normerende Cito-toets, aan stringenter wordende eisen aan lerarenopleidingen, aan centrale toetsen rekenen en taal voor pabo's. Met een steeds maar toenemend toezicht door steeds meer verschillende instanties. Terwijl zeker in het beroepsgerichte onderwijs de samenwerking tussen overheid, bedrijfsleven en de onderwijsinstellingen, óók waar het de kennis en vaardigheden aangaat, van toenemend belang wordt om te kunnen concurreren met andere regio's in de wereld.

De tot dusver ingeslagen weg moeten wij niet vervolgen; het is nu zaak af te slaan. De wereld is veranderd en de eisen die aan ons gesteld worden evenzeer. Herman Wijffels heeft gelijk dat er na honderd jaar emancipatie behoefte is aan een nieuwe set van waarden. Hij noemt het wenspakket van de moderne mens totaal verouderd. Er komt een nieuwe wens en zucht naar duurzaamheid met een nieuw verbindend perspectief. De industriële en innovatieve fase is over haar houdbaarheidsdatum heen. Volgens Wijffels (*Groote Gedachte Lezing 2009*) komt de mens in een nieuwe beschavingsfase, waarin de bakens verzet worden. Van specialisatie naar integratie. Denk aan integraal ontwerpen. Van het ééndimensionale naar

het multidimensionale. Van steeds verder gaande schaalvergroting naar slimme combinaties van groot en klein. Organisaties moeten zich aanpassen aan de menselijke maat. Van uniformiteit naar diversiteit en van een atomistische focus op eigenbelang naar een bredere focus op andere belangen. Maar vooral van piramidale structuren naar netwerken. Onze instellingen moeten de overgang maken van de management-command structuur naar dienend leiderschap.

Immers management is vooral het beheer van het bestaande, terwijl leiderschap betekent mensen meenemen naar nieuwe gebieden, nieuwe combinaties opzoeken en maken, nieuwe organisatievormen ontwikkelen. Dat betekent vooral laag organiseren, decentraal; dus verantwoordelijkheid leggen waar die hoort te liggen. Maar dat betekent dus ook een nieuwe moraal – of misschien juist wel een heel oude. Velen hebben onze hedendaagse crisis, die leek te beginnen met de onbegrijpelijke financiële constructies van (Amerikaanse) banken, niet zozeer een economische of financiële crisis genoemd, maar een morele. Wie dat al heel vroeg zag, is de multimiljardair George Soros die in zijn boek *De crisis van het mondiale kapitalisme, de ondergang van de vrije wereld*, met name het gebrek aan moreel besef als oorzaak noemt: 'Wie zich aan een morele code wil houden, moet het algemeen belang verkiezen boven het eigenbelang. In een samenleving met voornamelijk stabiele relaties is dit niet zo'n groot probleem, omdat iemand die de heersende maatschappelijke normen schendt in een dergelijke samenleving moeilijk succesvol kan zijn. Maar als men zich vrij kan bewegen, worden maatschappelijke normen minder dwingend, en als opportunisten de heersende maatschappelijke norm wordt, raakt de samenleving uit balans.' Kortetermijndenken, economisch gewin voor individuen, eigenbelang boven het belang van de samenleving zijn daar de kenmerken van: het narcistische ik-tijdperk dat na de democratiseringsgolf van de jaren zestig geheel gericht leek op de verheerlijking van de vrijheid van het individu ten koste van de gemeenschap. Het onderwijs heeft daaraan bijgedragen. Peter Sloterdijk beschrijft deze ontarding, deze onthechting van de moderne mens meesterlijk in zijn boek *Het Kristalpaleis*.

Als de mens loskomt van zijn gemeenschap ontvalt hem zijn bestaansrecht. Immers de mens leeft bij de gratie van herkenning en erkenning. Dat brengt hem verder. Het betekent ook de ontbinding van diezelfde ge-

meenschap. In het begin van dit essay verwees ik naar Hegel. Voor hem 'wordt de primaire motor van de menselijke geschiedenis niet gevormd door de moderne natuurwetenschappen of de zich daardoor steeds verder uitbreidende gezichtskring van verlangens, maar een volslagen niet-economische drijfveer, de *strijd om erkenning*. (...) Laten we als uitgangspunt voor deze analyse de hegeliaans-marxistische these accepteren, dat de geschiedenis zich *dialectisch* of via een proces van tegenstrijdigheden heeft voortbewogen, waarbij we even voorbij gaan aan de vraag of de dialectiek een ideële dan wel materiële basis heeft. Met andere woorden, een bepaalde vorm van sociaal-politieke organisatie komt ergens ter wereld op, maar bergt een innerlijke tegenstrijdigheid in zich waardoor ze na verloop van tijd wordt ondermijnd en vervangen door een andere en succesvollere organisatie. Het probleem van het einde der geschiedenis kan als volgt worden geformuleerd: zijn er 'tegenstrijdigheden' in onze huidige liberaal-democratische sociale orde waardoor we kunnen verwachten dat het historisch proces doorgaat en dat dit een nieuwe, hogere orde zal opleveren? (...) Omgekeerd kunnen we stellen dat de geschiedenis ten einde is gekomen als de huidige vorm van sociale en politieke organisatie in de meest essentiële zin *volkomen bevredigend* is voor mensen.' (F. Fukuyama).

Als erkenning en identiteit de drijfveren zijn, dan zou de focus ook in het onderwijs daarop gericht moeten zijn. Het betekent een erkenning van de meerwaarde van het individu voor de gemeenschap op basis van zijn verworven kennis en vaardigheden. Dat verklaart ook voor een belangrijk deel de huidige herwaardering voor vakmanschap. De waardering voor de ambachtelijkheid komt weer terug. Dat zou ook een hernieuwde belangstelling voor het voorbereidende en middelbare beroepsonderwijs tot gevolg moeten hebben. Daar moeten we in ieder geval hard aan werken. Maar dat betekent ook meer aandacht voor praktijkgerichte leerlingen, die nu ten onder dreigen te gaan in de algemeen vormende en theoretische vakken die in het hedendaagse beroepsonderwijs de overhand hebben gekregen.

Een voorvechter voor herwaardering van het vakmanschap is Harry Verhoeven, die het in Veldhoven na veel trekken en sleuren voor elkaar kreeg een TechniekHuys op te richten. Op de website lezen we dat het TechniekHuys zich het eenvoudigst laat omschrijven als een belevingscentrum waar opleidingen en arbeidsmarkt bij elkaar zijn gebracht. Verhoeven

heeft het ook over zingeving: 'Door 'het maken van de dingen' te ontkoppelen van economische motieven en het te plaatsen binnen de zingeving van het bestaan, kunnen waardevolle oude inhoudelijke waarden van de ambachtsschool nieuw leven worden ingeblazen. Heimwee naar de ambachtsschool is geen nostalgisch sentiment, maar een visionaire inspiratie voor vernieuwingen van het veel bekritiseerde hedendaagse onderwijsstelsel. Om leren en naar school gaan weer leuk, zinnig en boeiend te maken.' (Verhoeven 2007, p. 9). Verhoeven noemt in de epiloog van zijn boek nog een aantal behartigenswaardige zaken. Zo geeft hij aan dat vanaf het moment dat het Rijk de bekostiging voor het nijverheidsonderwijs volledig voor zijn rekening nam, het (regionale) bedrijfsleven de regie kwijtraakte en ook zijn betrokkenheid. En dat door de immense schaalvergroting de leerling anoniem kon opgaan in de massaliteit van de school. Ook daar ontbrak vervolgens de betrokkenheid. Willen scholen succesvol zijn, dan moeten zij hun leerlingen zien, letterlijk. Dat moet iets betekenen voor de organisatie van het onderwijs, óók binnen grote instellingen.

En er ligt een opdracht voor de regionale overheid om samen met bedrijfsleven en onderwijs vorm te geven aan de gewenste en gevraagde opleidingen. Let wel, de school leidt leerlingen op tot professionele beroepsbeoefenaars met breed ontwikkelde kennis en vaardigheden; het bedrijfsleven helpt specialiseren volgens het aloude meesterprincipe. In zijn rapport *Handmade in Holland: vakmanschap en ondernemerschap in de ambachtseconomie* (juni 2013) pleit de Sociaal-Economische Raad voor de profilering van goed vakmanschap door het weer invoeren van de meestertitel. De overheid ten slotte bepaalt samen met het bedrijfsleven en het onderwijs waar de accenten, de profielen van het gebied liggen. Daar bouwt Brabant op dit moment al goede expertise in op. Het (beroeps) onderwijs is bezig het weefsel van de Brabantse samenleving een plaats te geven in zijn organisatie.

Leren wordt steeds meer synoniem aan leven. Het een kan niet meer zonder het ander. Hokjes, vakjes, het een afschermen voor het ander is voorgoed voorbij. De nieuwe campussen worden broedplaatsen van ideeën. Het ideaalbeeld is dat studenten en docenten in steeds wisselende coalities samenwerken met het bedrijfsleven. Kennis en ambachtelijke vaardigheid zijn belangrijk, maar nog belangrijker is het ontwikkelen van een ondernemende, creatieve en kritische houding. Goede beroepsbeoefenaars, die belangrijk zijn voor het bedrijfsleven, zijn creatief en kunnen zelfstandig

werken. Ze zien de mogelijkheden, kunnen hun werk lezen. Want om het lezen gaat het. In zijn aloude betekenis van verzamelen, maar ook van opnemen, begrijpen en duiden. Een constant gesprek dat te voeren is vanuit verschillende perspectieven en disciplines; tussen leermeesters en leerlingen, ervaringsdeskundigen en ontwikkelaars. Daarvoor is het nodig dat werknemers ruimte en vrijheid krijgen om te denken. Vrijheid om af te wijken van het gestandaardiseerde. Een eigen verantwoordelijkheid voor de professional. Hij of zij is zich bewust van de eigen én de gezamenlijke verantwoordelijkheid. Het woord manager is voorgoed verbannen.

De directeur wordt echt een meewerkend voorman, een voorbeeld voor zijn of haar mensen. Dat past bij de nieuwe moraal die uitgaat van beginselen die Benedictus al predikte: ‘hij bedenkt zich altijd aan wie hij rekenschap over zijn beheer heeft af te leggen. Hij moet eerder ondersteunen dan overheersen. Hij is niet onrustig of zenuwachtig, niet extreem of fanatiek, niet wedijverig of al te wantrouwig, want anders heeft hij nooit rust. Hij handelt met gezond verstand, de moeder van alle deugden, en maat. Hij hoort altijd zelf het goede voorbeeld te geven.’ (Regel van Benedictus, p. 16-17, 75-77).

De samenleving wordt nog complexer, nog geglobaliseerder, nog virtueleler, nog diverser. Instellingen moeten daarop inspelen. Bijvoorbeeld door permanente openstelling zonder verplichte schoolvakanties! Een kennisinstituut is nooit dicht. Bedrijfsleven, studenten, levenlanglerders kunnen op de gekste momenten binnenlopen, komen met hun vragen en krijgen antwoord. Het hele jaar door, dat moeten we vanzelfsprekend gaan vinden.

Dat geldt ook voor onlinecursussen. Studenten bepalen in toenemende mate wanneer ze studeren. Kennis wordt ook online steeds meer uitwisselbaar. Daarom zou het goed zijn in een federaal verband met het Hoger en Middelbaar Onderwijs Brabant samen te werken. Samen te werken aan de strategische agenda van Brabant. Hoogleraren van de universiteiten van Tilburg en Eindhoven werken op hun campussen en op die van de hogescholen en het bedrijfsleven samen met lectoren. Dat gebeurt nu al op de Green Campus in Bergen op Zoom, de High Tech Campus in Eindhoven en de Automotive Campus in Helmond. Het bedrijfsleven wordt een steeds belangrijkere partner bij het opzetten van onderzoeksprogramma's, die direct leiden tot nieuwe businessconcepten. Diverse start-ups worden in incubators op weg geholpen. Daarbij moet de derde geldstroom zoveelvoudig worden, onder de onvermijdelijke gelijktijdige afname van de

overheidsfinanciering. Zo krijgt het regionale bedrijfsleven weer een duidelijke regierol én meer betrokkenheid. ‘Living labs’ gaan functioneren als katalysatoren in de ontwikkeling van direct toepasbare kennis.

Naast de boven beschreven samenwerking tussen overheid, onderwijs en bedrijfsleven in de triple helixbenadering, de herinrichting van de instellingen en de herwaardering van het vakmanschap, is er nog een vierde element dat voor de toekomst van de Brabantse kenniseconomie én de samenleving belangrijk is: internationalisering. Het is noodzakelijk dat Brabant en de Brabantse kennisinstellingen zich openstellen voor de wereld. Dat er uitwisselingen plaatsvinden op terreinen die voor ons belangrijk zijn. Wij kennen het DNA van Brabant en weten waar we succesvol in zijn. Dat moeten we verder verdiepen en uitwerken in internationaal verband om niet aan inteelt ten onder te gaan. Het is goed om met een beperkt aantal topinstellingen over de hele wereld samen te werken binnen de domeinen waar Brabantse ondernemingen met de (regionale) overheid en de kennisinstellingen voor gekozen hebben. Dan gaat het over Entrepreneurship, Bio Based Economy, Public and Social Safety, Art & Design, nanotechnology, hightech systems, social innovation, leisure en logistics. Op het gebied van Agro en Food in combinatie met Health en Aging kan Brabant leidend zijn in de wereld. Met deze topinstellingen én het bedrijfsleven, want dat is de aanjager, moeten we onderzoeks- en onderwijsprogramma's uitwisselen; zo werken lectoren, hoogleraren, docenten en studenten met elkaar samen in internationale klassen. De wereld is aan onafhankelijk denkende, kritisch samenwerkende en creatieve geesten, diep geworteld in onze Brabantse voedingsbodem om hoog te kunnen groeien zonder om te waaien.

ONDERWIJS IS RICHTING GEVEN

Dat is wat goed onderwijs moet zijn: de onstuitbare drang om anderen te leren leren, maar ook onszelf verder te blijven ontwikkelen. Onderwijs is meer dan opleiden, het is richting geven – zoals het woord wijzen uitdrukt – het is mogelijkheden bieden voor ontplooiing. De Franse essayist Montaigne heeft dat zo treffend verwoord in zijn aforisme: ‘Een kind is niet een lege fles die gevuld moet worden, maar een smeulend vuurtje dat moet worden aangewakkerd.’

En daarvoor moeten we, om maar even bij de Fransen te blijven, ‘reculer pour mieux sauter’. Een paar stappen terugzetten om de sprong naar de volgende eeuw echt te kunnen maken. Terug naar herwaardering van ambachtelijkheid, brede kennisontwikkeling of Bildung, grotere betrokkenheid van regionale overheid en bedrijfsleven en meer verantwoordelijkheid en autonomie bij de professional op de werkvloer. Meer decentralisatie, op zoek naar de menselijke maat binnen de grote instellingen. Dat betekent dan niet terug naar vierhonderd aparte instituten, dat is de dood in de pot, maar vooruit met een verdergaande internationaliseringsagenda, een flexibelere onderwijstijd, permanente openstelling en vooral: het bedrijfsleven ook fysiek terug in de school en andersom. Leren doe je in onze moderne tijd je leven lang. Ontwikkelingen gaan zo snel, dat je steeds weer bij moet tanken. Daar speelt het Brabantse onderwijs nog te weinig op in, evenmin als op het lange-afstandsleren via internet. Een moderne school is geen eiland waar de bruggen zijn opgehaald, maar maakt deel uit van een (inter)nationaal netwerk van collega-instituten, toelevranciers, afnemers, bedrijfsleven, lokale en regionale overheden en organisaties; fysiek en virtueel. In die zin is onderwijs altijdddurend.

Maar het allerbelangrijkste voor succesvol onderwijs zijn de onderwijsgeevenden. Zij zijn dan bewogen, gepassioneerd, vervullen een voorbeeldfunctie voor hun leerlingen en zijn derhalve meester op hun vakgebied. Daarmee krijgen ze hun verloren gezag weer terug. De vakman-leerkracht moet, zoals in Finland al is gebeurd, zijn verdiende en soms nog te verdienen status terugkrijgen. Dat begint al in het basisonderwijs, daar moeten kinderen gegrepen worden door het enthousiaste voorbeeldgedrag van een deskundige en vaardige leerkracht, die ook respect verdient én krijgt van de ouders. Dat vergt een cultuuromslag, maar het vraagt ook investeren in de kwaliteit en het niveau van de lerarenopleidingen. De moderne leerkracht moet opgewassen zijn tegen mondige ouders en studenten. Dan krijgen de onderwijsgeevenden erkenning en herkenning en raken zij gepassioneerd over hun vak. Dat was vroeger zo, het is nog steeds zo en zal in de toekomst zo blijven. Dat is met andere woorden eeuwig: alleen bewogen zielen kunnen andere zielen in beweging zetten. Leerkrachten vormen het echte kapitaal, in hen moeten we investeren!

LITERATUUR EN BRONNEN

- Bemmel, A. van, *Hogescholen en hbo in historisch perspectief*, HBO-Raad 2006.
- Boekholt, P.Th.F.M., E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*, Assen-Maastricht 1987.
- Derkse, W., *Een levensregel voor beginners*, Tiel 2003.
- Eeden, H. van den, *Le Grand Tour, Avans 200, 1812-2012*, 's-Hertogenbosch 2012.
- Fukuyama, F., *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*, Amsterdam 1992.
- Hoogbergen, Th.G.A., ‘Explosieve deelname aan onderwijs’, *Geschiedenis van Noord-Brabant III, 1945-1996. Dynamiek en expansie*, Amsterdam 1997, p. 296-316.
- Los, E., *De canon van het onderwijs*, Amsterdam 2012.
- Onderwijsraad, *Bureaucratisering in het onderwijs*, april 2004.
- De Regel van Sint-Benedictus*, Amsterdam 2000-2003.
- SER, *Handmade in Holland: vakmanschap en ondernemerschap in de ambachtseconomie*, juni 2013.
- Sikkens, R., ‘De HOS, een tragedie in vijf bedrijven’, *Het Onderwijsblad* 2010 www.aob.nl/hobarchief/resultaat.asp?ArtikelID=178
- Sloterdijk, P., *Het Kristalpaleis, een filosofie van de globalisering*, Amsterdam 2006.
- Soros, G., *De crisis van het mondiale kapitalisme, de ondergang van de vrije wereld*, Amsterdam 1998.
- Verhoeven, H.A.J., *De verwondering van het maken*, Bergeijk 2007.
- Wijffels, H., *Groote Gedachte Lezing*, Slot Loevestein 2009.
- www.intelligentcommunity.org/index.php?submenu=Awards&src=gendocs&ref=ICF_Awards&category=Events
- www.techniekhuis.nl

BRABANT NA DE VERBOUWING VAN HET HUIS VAN THORBECKE

Euregio West-Brabant als deltacultuur: niet naar binnen gekeerd maar op het grote achterland en op de wereld overzee gericht

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS

ANTON ZIJDERVELD

Zeker tijdens het hoogtij van de verzorgingsstaat, die nagenoeg alles in ons land vanuit Den Haag wilde regelen, zaten we opgesloten in het Huis van Thorbecke. Daarin konden drie etages worden onderscheiden: de topetage bestond uit regering en parlement met almaar uitdijende ministeries; de bodemlaag werd gevormd door de gemeenten die weinig macht hadden, want door hun grote aantal werd wat ze aan macht hadden verbrokkeld; de tussenetage, per definitie zwak onder druk van zowel de boven- als de onderburen, bestond uit de provincies. Die werden in toenemende mate overbodig geacht. Echte bestuurders en politici, zo meende men, werken in Den Haag, burgemeesters knippen lintjes en commissarissen van de Koning(in) genieten van een prestigieuze oude dag na een carrière in de (meestal) Haagse politiek. Gemeenteraden en Provinciale Staten waren min of meer versierselen van de democratie. De ware democratie tikte toch in het Binnenhof in Den Haag. Ook vandaag nog wordt dat aangeduid met ‘het Rijk’.

Dit huis is inmiddels aan een radicale verbouwing bezig. Of we dat nou leuk vinden of niet, de bestuurlijke en politieke toplaag is in toenemende mate Brussel, de Europese Commissie en alles wat daar omheen en aan vast zit. Den Haag heeft veel soevereiniteit aan Brussel overgedragen, en ook binnenslands veel taken via verzelfstandigingen en privatiseringen overgedragen of afgestoten. Niet alleen de hybride publiek-private organisaties, denk aan de voormalige nutsbedrijven, maar ook de gemeenten en in mindere mate de provincies kregen vanuit het Rijk taken toebedeeld. Feitelijk – zij het nog niet in de beleving van de meeste burgers – is de topetage van het Huis van Thorbecke verzwakt en is de grondetage van gemeenten en provincies veel belangrijker aan het worden. De provincie Noord-Brabant is daarvan een sprekend voorbeeld en dat wil ik in dit essay nader uiteenzetten. De toekomst van Brabant, *Het Nieuwste Brabant*, zal daarvan getuigenis afleggen. Diverse aanzetten daarvan zijn nu al waarneembaar.

STEDELIJKE EUREGIO'S

Euregio's zijn gebieden die de traditionele landsgrenzen overschrijden en waarbinnen zowel economisch als cultureel wordt samengewerkt. Niet zelden zijn het de Kamers van Koophandel die over de grenzen heen gaan samenwerken, maar ook op cultureel gebied, kunsten en hoger onderwijs

voorop, worden de grenzen van de natiestaten overschreden. Die grenzen zijn trouwens in toenemende mate denkbeeldig. Denk aan Schengen en het vrije verkeer van mensen en goederen binnen de Europese Unie. De steden zijn belangrijk in deze euregio's. Zij zijn de krachtcentrales van de economie en de cultuur. Omvang is niet belangrijk, creatieve kwaliteit daarentegen essentieel. We zien in deze stedelijke euregio's dat niet alleen de economie, in hoofdzaak het midden- en kleinbedrijf, maar ook de cultuur in de vorm van instellingen van hoger onderwijs, theaters, orkesten, musea en filmhuizen belangrijke energiebronnen zijn die op de euregio uitstralen. Bewoners, burgers, identificeren zich daar in toenemende mate mee. Niet zozeer met Brussel en Den Haag die te abstract zijn, maar met de eigen regio, haar geschiedenis en dialect. Dit is geen ouderwets 'lokalisme', laat staan nationalisme, maar een moderne vorm van regionaal chauvinisme. Juist door de mondialisering (globalisering) en europeanisering van onze wereld, wordt deze regionale identificatie versterkt. Kort geformuleerd, niet Brabantia Nostra, waarin vooral het katholieke geloof, 'een diep apostolisch beleefd katholiek geloofsleven' (L. J. Rogier), een bindende rol speelde, is nu de toonaangevende ideologie. Eerder geeft het besef een krachtige, belangrijke regio in Europa en de wereld te (gaan) vormen, de bewoners van Noord-Brabant een gevoel van saamhorigheid.

Voorbeelden van steeds prominenter wordende euregio's zijn in ons land Zuid-Limburg (Maastricht-Aken-Luik), Twente (Enschede-Hengelo-Münster), maar vanouds ook Zeeuws-Vlaanderen (Terneuzen-Gent-Brugge). In het noorden wordt er dan wel geroepen dat er niets boven Groningen gaat, maar inmiddels richt men wel de blik op het naburige Duitsland en is er al sprake van een nieuwe Hanzeregio. Naast Groningen zijn daarin Oldenburg en Bremen belangrijke stedelijke knooppunten. In mijn visie zou Friesland met Leeuwarden zich daarbij moeten aansluiten, anders loopt men gevaar te verzanden in een ouderwetse, mondiaal en Europees geïsoleerde provincie. Nodeloos aan dit alles toe te voegen dat de groei van dergelijke regio's door de Europese Unie gesteund wordt, onder meer door middel van een op regionalisering gerichte commissie.

Nu is het een bekende pavlovreactie van bestuurders en politici om er meteen een formeel bestuur overheen te willen leggen, want anders zou een regio niet bestaan. Dat is een grote fout. Euregio's ontstaan van onderop, worden aanvankelijk geïnitieerd door zakenlieden (Kamers van Koophandel) en culturele 'ondernemers' (theaterdirecteuren, museumdirecteuren, colleges van bestuur van hogescholen en universiteiten, en-

zovoort). Deze initiatieven moeten niet van bovenaf met allerlei regels, wetten en controles murw gebureaucratiseerd worden. In Zuid-Limburg is in de euregio Maastricht-Aken-Luik wel een formeel bestuur opgericht, maar het is de vraag of deze formele 'Euregio Maas-Rijn', zoals C. van Beek in haar dissertatie heeft aangetoond, wel zoden aan de dijk zet. Het begin van een euregio als in Twente of Groningen mag best wat rommelig verlopen, als de burgers maar het initiatief behouden. Als er al gecontroleerd moet worden, en in een rechtsstaat is dat natuurlijk onvermijdelijk, dan moet die controle samen met aanmoediging en ondersteuning vanuit het provinciehuis en de gemeentehuizen gebeuren, niet vanuit het Rijk. De stedelijke regio's, zo mogen we niet vergeten, vormen samen met de provincies de belangrijke grondetage van het verbouwde Huis van Thorbecke. Ze bestaan bestuurlijk bij de gratie van de samenwerking van provincies en gemeenten en zijn steeds vaker grensoverschrijdend werkzaam. De topetage is Brussel en de nieuwe (per definitie zwakke) tussenetage is nu Den Haag. Dat hebben ze daar, maar ook in de landelijke pers, nog niet goed begrepen. De werkelijkheid zal hen spoedig inhalen.

Trouwens ook in de grote steden van de zogenaamde Randstad heeft men hierop een nog wat beperkte kijk. Toen ik eens in Amsterdam een lezing over de euregio's hield, werd die vooraf aangekondigd onder de titel 'Provincialisme'. Kennelijk is alles wat zich buiten de dorpspomp van de grachtengordel afspeelt af te doen als 'provincialisme'. Ook de andere zogenaamd grote steden (Rotterdam, Den Haag, Utrecht) denken nog te vaak dat de Randstad het bestuurlijke en politieke epicentrum van Nederland is. Gezien tegen de achtergrond van de regionalisering in ons land is dat steeds meer een achterhaalde gedachte. Daar komt bij dat de Randstad wel in de hoofden van bestuurders en politici bestaat, maar niet in die van de burgers. De Randstad is geen stad en heeft ook geen stedelijkheid, geen stadscultuur. Dat komt omdat de Grote Vier hun eigen stadscultuur hebben en het behoeft geen betoog dat de stedelijkheid van Amsterdam verschilt van die van Rotterdam en op andere dimensies ook van die van Den Haag en Utrecht. En de provincies Noord- en Zuid-Holland hebben, anders dan bijvoorbeeld Friesland of Noord-Brabant geen 'gezicht', geen 'identiteit'. Ik verhuisde na vijftien jaren in Tilburg gewoond en gewerkt te hebben in 1986 van Brabant naar Rotterdam en niet naar Zuid-Holland. Ik ben inmiddels een behoorlijk chauvinistische Rotterdammer, maar geen Zuid-Hollander.

STEDELIJKE CULTUUR

In het voorgaande accentueerde ik het feit dat het in deze regionalisering vooral gaat om stedelijkheid, dat wil zeggen om een stedelijke cultuur, om stadscultuur. Het zijn de steden die in de genoemde euregio's een centrale rol spelen. Ze horen niet meer bij het platteland, wat dat dan in deze tijd ook nog moge wezen. Stedelijkheid is meer dan huizen, gebouwen en straten. Het gaat om een specifieke cultuur die zeker in Europa een lange geschiedenis achter zich heeft. Zo kwam een specifieke stadscultuur tot bloei aan het einde van de middeleeuwen, aanvankelijk in Noord-Italië, later in Noord-Europa met de Hanzeliga. Door internationale handel, om te beginnen vanuit Venetië, verzamelden kooplieden en hun handelshuizen steeds meer kapitaal en macht. Adel en kerk bleven achter, ze produceerden geen kapitaal en werden in toenemende mate financieel afhankelijk van de burgerij, de voor deze steden typerende bourgeoisie. Deze toonde haar macht niet alleen in eigen stadsbesturen, maar ook in prachtige stadhuizen, die concurreerden met de pracht en praal van de kerk. Rijke kooplieden verzamelden kunst en lieten dat in musea zien, later pronkten ze ook met stadsparken, stadsorkesten en stedelijke dierentuinen. Ze vormden een eigen, inofficiële adel, het patriciaat dat vaak de oude en 'echte' adel in macht en aanzien overtroefde. Typerend is een begrip als 'havenbaronnen' in Rotterdam.

Essentieel voor de vitaliteit van een stadscultuur zijn kennis en creativiteit, naast een gezonde economie. Kennisverwerving moet daarbij gezien worden als meer dan onderwijs. Deze is van meet af aan wat in Amerika genoemd wordt 'education'. Dat is een samengaan van kennis die je opdoet in onderwijsinstellingen (van basis- tot en met hoger onderwijs) en in de praktijk van het leven. Educatie is vooral persoonlijkheidsontwikkeling. Als het goed is word je door middel van educatie niet alleen knapper en intelligenter, maar ontwikkel je je ook tot een zelfstandig en verantwoordelijk, volwassen persoon – geen onderdaan meer maar een echte burger! Burgers konden zich zo ontworstelen aan de controle van de kerk en aan de dominantie van de vorsten en de adel. Veel goed opgeleide en praktisch ervaren burgers gingen in de stedelijke politiek, als burgemeesters, wethouders en/of gemeenteraadsleden. In de Duitse Hanzesteden werden ze ook wel 'consuls' genoemd. Thomas Mann heeft daarvan een indringend beeld geschetst in zijn eerste roman *Buddenbrooks*, die drie generaties burgers in de Hanzestad Lübeck beschrijft. Maar tezelfdertijd speelde ook de creativiteit een centrale rol: niet alleen wetenschappelijke originaliteit,

maar ook kunstzinnige activiteiten werden hoog ingeschat. Men meende dat deze creativiteit positief zou uitwerken op de economische activiteit. Met andere woorden, in de stadscultuur gingen vanouds economische, artistieke en politieke bedrijvigheid samen.

Naar mijn mening hebben we die drie vormen van bedrijvigheid in de afgelopen decennia uit elkaar gescheurd. Het zijn drie verschillende beleidsterreinen geworden die door de verzorgende staat en zijn ministeries worden aangestuurd. Het is niet te ontkennen dat in het hoogtij van de verzorgingsstaat, tussen 1960 en 1980, de cultuur van onze steden in rap tempo verpieterde. Ze werden, zoals ik inmiddels al weer lang geleden in een korte publicatie beargumenteerde, 'steden zonder stedelijkheid'. Maar de gecentraliseerde verzorgingsstaat is op zijn retour. We leven alweer geruime tijd in de nadagen van de verzorgingsstaat, niet langer de topetage van het Huis van Thorbecke. Steden krijgen meer ruimte. Ze klagen nu wel dat ze door de decentralisering van met name de financiële verantwoordelijkheden financieel in moeilijkheden komen, maar daar moet meteen bij gezegd worden dat ze toch ook veel meer mogelijkheden en de soevereiniteit krijgen om hun stad te revitaliseren en hun stedelijkheid te versterken. In Rotterdam is dat, ondanks de problemen die samenhangen met de grote diversiteit van de bewoners, duidelijk waarneembaar en ervaarbaar.

Maar er is nog een andere ontwikkeling: de vorming van regio's die steden met stedelijkheid als vitale kernen hebben. Ik zie dat in de provincie Brabant gebeuren. Toen ik er van 1971 tot 1985 werkte en woonde was Tilburg een wat droevige stad, die nog leed onder het instorten van de textielindustrie. Het was een schoolvoorbeeld van een stad zonder stedelijkheid. Dat is inmiddels drastisch veranderd. Tilburg en omgeving is een vitale regio geworden, met een belangrijke universiteit en een dito hogeschool, met culturele voorzieningen en niet te vergeten internationale investeringen. Het zal me niet verbazen als er ook over de grens met België, richting Turnhout, economische en culturele ontwikkelingen plaats gaan vinden, zodat er een echte euregio – de Kempen – gaat ontstaan. Kortom, regionalisering en versterking van stadscultuur gaan samen op.

Hetzelfde gebeurt op indrukwekkende wijze ook in West-Brabant. Daar wil ik me nu vooral op richten. Maar dan moet ik eerst nog wijzen op een andere ontwikkeling die voor dit gebied binnen het nieuwste Brabant van groot belang zal worden. Met steden als Dordrecht, Breda en Roosendaal vormt deze streek een opkomende euregio, gelegen tussen Rotterdam en Antwerpen. Een gebied met de kenmerken van een deltacultuur.

EILAND- EN DELTACULTUUR

De geografische ligging van een stad of een land is bepalend voor de eigen cultuur. De economie is daarbij een belangrijke schakel. Het met de Adriatische Zee verbonden Venetië, het destijds aan het Zwin gelegen Brugge, en Lübeck aan de Trave waren als het ware voorbestemd om belangrijke, dat wil zeggen rijke en machtige handelssteden te worden. Ze luidden het einde van het middeleeuwse feodalisme in en legden de grondslag voor het kapitalisme van het Europa in de moderne tijd.

De ligging van Nederland aan de monding van twee grote Europese rivieren in de Noordzee, bepaalde onze vooral op handel en transitoverkeer gebaseerde economie. Die was op haar beurt weer richtinggevend voor de typisch Nederlandse cultuur. Wij denken dat die niet bestaat, maar iedere buitenlander die wat langer in ons land vertoeft weet wel beter. Helaas zijn bij het benoemen van de beeldbepalende kenmerken van een nationale cultuur generalisaties onvermijdelijk. Zo houden de meeste Nederlanders er niet van zaken op scherp te stellen. Fanatisme in de maatschappij en polarisatie in de politiek kunnen over het algemeen niet op grote instemming rekenen. We zijn dan ook niet erg militair ingesteld. De koopman en niet de generaal is typerend voor ons wereld- en mensbeeld. Heeft een Nederlander een vijand, zo zei mij eens een Duitse immigrant, dan knoopt hij onmiddellijk een handelsbetrekking met hem aan.

Onze burgerlijke cultuur kent één groot gevaar: de zelfgenoegzaamheid die ertoe kan leiden ons achter dijken en grenzen voor de rest van de wereld af te sluiten. Dat kan een op handel en transitoverkeer gefundeerde economie niet hebben. In een mondiale handelsoorlog met tal van tariefmuren en gesloten grenzen zouden we economisch en dan ook politiek al snel het onderspit delven. Daarom waren wij, typische deltabewoners als we zijn, vanaf het begin voorstanders van een Europa met open grenzen.

De geografische ligging van een eiland als het Verenigd Koninkrijk en het eilandrijk Japan, leidt er gemakkelijk toe dat de bevolking zich naar binnen keert en de eigen zeden en gewoonten, de eigen tradities en instellingen verabsoluteert. Met nieuwkomers hebben zij meestal meer moeite dan de bewoners van een delta. Dit leidt niet zelden tot een gekoesterde isolatie, zoals de Britse 'splendid isolation'. De Kanaaltunnel was al een enorme concessie van de Britten, maar vaak lijkt het erop dat de Europese Unie, laat staan de eenheidsmunt euro, voor vele bewoners van Albion een brug te ver is. Het idee afhankelijk te zijn van een ander land of een na-

bij gelegen continent wordt door de meeste eilandbewoners verafschuwd. Naar buiten komt dit vaak over als arrogantie, maar zoals vaker het geval is met arrogantie, is het een gemaskeerde angst voor verlies van zelfstandigheid en autonomie.

Eilandculturen hebben een sterker besef van traditie dan deltaculturen. De eigen geschiedenis, de eigen instituties en de overgeleverde zeden en gewoonten hebben zich in een zekere afzondering ontwikkeld en daarmee een eigen en eigenzinnig accent en inhoud gekregen. Vreemde invloeden konden in Engeland nooit geheel uitgebannen worden, zeker niet na de intrede van de moderne communicatietechnieken en de enorme influx van immigranten, maar ze werden steeds zo veel mogelijk geminimaliseerd.

Tot het einde van de negentiende eeuw was het Japan van de shoguns een hermetisch afgesloten eilandrijk waar vreemdelingen en vreemde culturen werden geweerd. Zoals bekend, mochten alleen Nederlandse kooplieden vanaf het daartoe aangelegde eilandje Desjima handel bedrijven met de Japanners. Anders dan de Portugezen wilden de Hollanders de Japanners niet tot het christendom bekeren, maar enkel handelen en geld verdienen. Weliswaar heeft Japan veel van de Chinese, de Koreaanse en in de vorige eeuw ook de Westerse culturen overgenomen, maar alles werd onmiddellijk in de door het shintoïsme getypeerde cultuur geabsorbeerd en genipponiseerd. Ook het oorspronkelijk uit India afkomstige boeddhisme ontwikkelde een geheel eigen Japanse variant. Japan heeft tot op de dag van vandaag een insulaire cultuur behouden. Hoe lang dat nog zal duren in deze tijd van mondialisering (globalisering) zal de toekomst uitwijzen.

Merkwaardig, deze insulaire culturen doen ons toch ook denken aan onze eigen cultuur in de jaren voor 1960. We waren toen eveneens politiek, sociaal-economisch en cultureel ingekaderd. De zuilen waren onze eigen eilanden, die binnen een verzorgende, subsidiërende staat door een handjevol leidsmannen behoorlijk autoritair bijeengehouden werden. Of anders gezegd, de zuilen hielden onze deltacultuur gesloten, zowel naar binnen als naar buiten toe. Dat is inmiddels radicaal veranderd. Sommigen vragen zich af of we niet te ver zijn doorgeschoten, of de samenleving in onze delta niet aan het verbrekken is, of integrerende kaders niet node gemist worden. Ik wil nu beargumenteren dat regionalisering een nieuwe vorm van encadreren is.

In een recente rede heeft Geert Mak gewezen op het oude Franse onderscheid tussen 'place et espace', plaats en ruimte. De Europese Unie is

volgens hem bij uitstek ruimte, door de nadruk op het vrije verkeer van personen, goederen en kapitaal en door het vervagen van de landsgrenzen. Maar die ruimte is behoorlijk abstract, burgers kunnen zich er nauwelijks mee identificeren. De EU is voor hen geen thuis. Dit geldt natuurlijk ook bij uitstek voor het proces van mondialisering of globalisering, omdat het voor de meesten van ons ondoenlijk is zich als wereldburgers met de wereld te identificeren en zich daarin ook thuis te voelen. Dat kan in de steden, dorpen en regio's wel in toenemende mate. Regionalisering is dan ook juist in tijden van mondialisering en europeanisering voor ons een essentieel proces. Daardoor kunnen we ons met onze omgeving identificeren en ons daar thuis voelen. Belangrijk is om hieraan toe te voegen dat die identificatie met een regio, waarin stedelijkheid centraal staat, niet ouderwets nationalistisch is, maar eerder flexibel en postmodern. In het nieuwste Brabant leidt regionalisering niet tot een terugkeer naar het verleden van het Brabantia Nostra, doch tot een nieuw engagement en een nieuwe vorm van identificatie met de eigen omgeving. Het boeiende van euregio's is dan ook, zeker als ze onderdeel vormen van een deltacultuur, dat plaats en ruimte bij elkaar horen, een eenheid vormen – een eenheid in verscheidenheid.

MIJN UTOPIE:

WEST-BRABANT ALS ONDERDEEL VAN EEN EUREGIO

Over het nieuwste Brabant heb ik een droom, een utopie die ik nu wat ongenueanceerd uiteen zal zetten, overigens in het besef dat die al werkelijkheid aan het worden is. Ik zie West-Brabant als onderdeel van een relatief omvangrijke euregio die zich uitstrekt van Rotterdam tot Antwerpen en West-Vlaanderen. Deze wordt gekenmerkt door een deltacultuur – de delta van de Schelde en de Maas. De polen van deze regionale delta zijn twee grote havensteden, die niet alleen economisch van mondiaal belang zijn maar ook cultureel. Met hun universiteiten, musea, orkesten, popcultuur, opera, etcetera timmeren ze mondiaal aan de weg. In Rotterdam roep ik altijd dat we ons minder op de Randstad en meer op de regionale delta ten zuiden van de stad moeten oriënteren. De Rotterdamse haven moet niet concurreren met de haven van Antwerpen. Hij moet met de Antwerpse haven, in samenwerking met de kleinere havens van Terneuzen en Vlissingen een driehoek vormen die kan concurreren met andere mon-

diale havensteden, zoals Hamburg en Le Havre. In samenwerking met de tussenliggende steden Breda, Bergen op Zoom, Roosendaal en Dordrecht moet er een stedelijke regio opbloeien, waar burgers zich mee kunnen identificeren, waar ze trots op kunnen zijn. Deze regio overschrijdt steeds meer de grens tussen Nederland en België, want West-Vlaanderen met de steden Antwerpen, Brugge en Gent hoort er ook bij. Er is veel mis met nationalisme (wij-zij tegenstelling binnen rigide landsgrenzen) maar niets met stedelijk, regionaal en landsgrenzen overschrijdend chauvinisme, samen de schouders eronder. Deze gedachte sluit aan bij wat De Quay verwoordde in deel I van *Het Nieuwe Brabant*: 'Nu tevens door de sterke ontwikkeling van het verkeer, ook Noord-Brabant meer komt vrij te liggen, is de wisselwerking tussen Brabant en de andere delen des lands in de laatste jaren zichtbaar vergroot. Gelegen aan de poort van de Benelux, en daar mede aan een der belangrijkste ingangen van West-Europa, biedt ook deze ontsluiting mogelijkheden voor een nieuwe ontwikkeling.'* (J.E. de Quay, *Het Nieuwe Brabant I*, p. 6).

Een belangrijke industriële kern vormt in deze euregio het gebied rond Moerdijk dat vanuit Zevenbergen bestuurd wordt. Maar er zijn andere kernen, zoals de visserij in Zeeland. Boeiend is ook de kennisindustrie in deze regio: twee belangrijke, internationaal befaamde universiteiten in Rotterdam en Antwerpen, maar ook een kleiner, op Amerikaanse leest geschoeid 'undergraduate college' in Middelburg. Talloos zijn de artistieke instellingen in deze regio: conservatoria, symfonieorkesten, musea, poppodia, enzovoort. Met andere woorden, de regio heeft een uitgesproken stedelijkheid in de zin van een combinatie van economie en cultuur. Zij heeft echter ook alle kenmerken van een deltacultuur: niet naar binnen gekeerd, maar op het grote achterland en op de wereld overzee gericht – de combinatie van 'plaats' en 'ruimte', de combinatie van regionaal en mondiaal.

Hierin spelen de gemeentebesturen en het provinciebestuur een belangrijke bestuurlijke en politieke rol. Daarbij moet volgens mij de provincie Noord-Brabant de regie voeren, terwijl de verschillende partijen in nauwe, onderlinge samenwerking kunnen inspireren en stimuleren. Over de voormalige Belgisch-Nederlandse grens moeten ze belangen verbinden en in Brussel de nodige politieke en financiële steun verkrijgen. Waar dat in Den Haag mogelijk is, moet het natuurlijk ook gebeuren, maar het zwaartepunt ligt niet daar, maar in Brussel en in de commissie die de regionalisering tot haar beleidsterrein rekent.

De bestuurlijke en politieke pavlovreactie is dat er een bestuur boven deze regio moet komen. Ik denk dat dit onverstandig zou zijn. De samenwerking tussen het provinciale bestuur en de stedelijke besturen in de regio kan in een flexibele netwerkconstructie gestalte krijgen. En dat netwerk moet weer verbonden worden met Antwerpen en West-Vlaanderen. Wellicht ontstaat er dan op den duur zoiets als wat ze in Amerika een 'authority' noemen, een euregionale autoriteit. Maar daar moet je niet mee beginnen, omdat je dan allerlei processen van onderop gemakkelijk doodbureaucratiseert. Het vereist verlicht staatsmanschap van de commissaris van de Koning, de gedeputeerden en Provinciale Staten, de desbetreffende colleges en gemeenteraden om deze euregionale ontwikkeling in een vitale delta te faciliteren, inspireren en regisseren. En ze moeten vooral niet te veel naar Den Haag en de Randstad kijken en luisteren!

Ik zie een belangrijke rol weggelegd voor deze euregio met een deltagcultuur als vitaal onderdeel van het nieuwste Brabant. En dan gaat mijn Brabantse utopie verder. Het spreekt vanzelf dat ook de regio rond Tilburg, eventueel in euregionale samenwerking met Turnhout – de Kempen – daarin essentieel zal worden. Eindhoven, helaas niet meer het thuis van Philips, zal zich, wil het niet geïsoleerd raken, regionaal moeten verbinden met 's-Hertogenbosch dat met zijn oude geschiedenis altijd door een sterke stadscultuur is gekenmerkt. Wellicht zullen zij, eventueel met Nijmegen en Arnhem, in de toekomst over de oude landsgrens heen een euregionaal netwerk gaan vormen met enkele steden in het Ruhrgebied. Ze zouden samen met Venlo en Roermond een euregionaal verband kunnen aangaan met Krefeld en Mönchengladbach. Omdat het niet om bestuurlijk ingekaderde bastions gaat, kunnen verschillende verbindingen worden aangegaan. Wat rommelig allemaal? Ja, dat is nou eenmaal het kenmerk van een droom. Maar ook in de werkelijkheid zouden we wat meer ruimte moeten geven aan rommelige maatschappelijke en culturele ontwikkelingen van onderop. Dat hindert niet als er maar een heldere regie komt vanuit de gemeenten en de provincie.

Leidt deze regionalisering van Noord-Brabant niet tot een verbrokkeling van de provincie? Volgens mij niet, tenminste als het provinciale bestuur, samen met de gemeenten, deze regionalisering faciliteert, inspireert en waar het staatsrechtelijk nodig is, controleert. Euregio's zijn netwerken van economische, culturele en sociale belangen, géén formele, bureaucratistische structuren. Nogmaals, de pavlovreactie van politici en bestuurders is deze regio's bestuurlijk en juridisch in te kaderen, omdat ze dan pas echt

bestaan. Dat zorgt voor een formele controle van bovenaf, die het elan van de burgerinitiatieven kapotmaakt. Dat leidt pas echt tot een fatale verbrokkeling van de provincie. Zoals ik eerder opmerkte kunnen deze euregionale netwerken, zeker die van West-Brabant in de delta tussen Rotterdam en Antwerpen, uitgroeien tot 'authorities' die verantwoording verschuldigd zijn aan het provinciale bestuur en de gemeentelijke besturen, maar door hen niet murw gebureaucratiseerd moeten worden. Het getuigt van bestuurlijke en politieke wijsheid het inderdaad wat rommelige karakter van die regionale 'authorities' te gedogen, hun zelfs de nodige ruimte te geven. Dat vereist een ander soort politici en bestuurders dan we in het hoogtij van de gecentraliseerde verzorgingsstaat gewend zijn. Ik denk dat deze droom in het Brabant van de nabije toekomst werkelijkheid zal worden.

LITERATUUR EN BRONNEN

- Beek, C. van, *Samenwerking? Er zijn grenzen! Onderzoek naar de invloed van de culturele factor op het proces van economische en politiek-bestuurlijke integratie in de ewegio Maas-Rijn*, Rotterdam 1996.
- Mak, G., 'Erken de behoefte van mensen aan thuis', 24ste Abel Herzberglezing, *Trouw*, 'de Verdieping', maandag 23 september 2013, p. 6-9.
- Mann, Th., *Buddenbrooks*, Frankfurt am Main 1981 (oorspronkelijke uitgave 1900).
- Rogier, L. J., 'Over de toekomst van Midden-Nederland', rede op de Groot-Kempische Cultuurdagen te Hilvarenbeek, 25 juli 1953, *Brabantia*, 1 (1952), p. 242-256.
- Quay, J.E. de, 'Inleiding', *Het Nieuwe Brabant I*, 's-Hertogenbosch 1952, p. 5-8.
- Zijderveld, A.C., *Steden zonder stedelijkheid*, Deventer 1983. Uitgewerkt tot een grotere studie: *A Theory of Urbanity. The Economic and Civic Culture of Cities*, New Brunswick, USA, London 1998, paperback, 2009.
- Zijderveld, A.C., *The Waning of the welfare State. The End of Comprehensive State Succor*, New Brunswick, USA, London 1999.

‘Grenzen zijn er vooral
in de hoofden
van bestuurders’

IN GESPREK MET
JOHANNES HAHN
(EUROCOMMISSARIS)

OVER DE GENEROSITEIT VAN BRABANT IN EUROPA
OVER DE SANDWICHPOSITIE VAN DE NATIONALE POLITIEK
OVER DE STRATEGIE VAN DE SLIMME SPECIALISATIE

In zijn ruime werkkamer, hoog in het Brusselse Berlaymontgebouw, begint de eurocommissaris voor regionaal beleid zelf over Noord-Brabant. 273 regio's telt de Europese Unie, Johannes Hahn noemt het aantal met een trefzekerheid alsof hij het zelf heeft nageteld. Brabant hoort in die rij tot de voorhoede, meent hij.

Hahn: 'Noord-Brabant is een van de meest vooruitstrevende regio's in Europa. Economisch, maatschappelijk, maar bovenal ideëel: het wil Europees zijn en innovatief, omdat het weet dat daar zijn toekomst ligt.'

Hahn is buitengewoon te spreken over de opstelling die Brabant heeft gekozen in Brussel. Hij spreekt van een 'open mind' en een 'generieuze bereidheid' de eigen ervaringen te delen met andere regio's in Europa. De eurocommissaris: 'Natuurlijk kun je een aanpak niet één op één kopiëren. Maar er zijn economische concepten in ontwikkeling in Brabant die zich heel goed lenen voor export naar andere regio's in Europa.'

Hij noemt met name het triple helixconcept. Gedreven door de problemen bij DAF en Philips ontstond in de jaren negentig een behoefte in Brabant aan hechtere, duurzamere samenwerking tussen bedrijfsleven, overheid en kennisinstellingen, de zogeheten triple helix. Uit de drievoudige samenwerking is 'Brainport' gegroeid, de kenniseconomie met een zwaar accent op nieuwe technologieën die zo kenmerkend is geworden voor Zuidoost-Brabant.

Met een glimlach benadrukt Hahn, een kleine, beminnelijke man, dat het delen op Europese schaal van concepten als triple helix volgens hem ook in het belang van Brabant zelf is: 'Als je minder ontwikkelde gebieden elders in Europa de weg wijst, zal het bijdragen aan verhoging van welvaart en inkomen van de bevolking ter plekke. Aldus openen zich nieuwe markten voor de zo sterk op export gerichte bedrijvigheid van Brabant.'

De vraag is natuurlijk of 'Brussel' provincies als Noord-Brabant kan ondersteunen in dat zegenrijke werk. Het voert naar een uiteenzetting over de ingrijpende verandering van regionaal beleid in Europa. Na de boeren zijn de relatief arme Europese regio's de grootste begunstigden van de EU. Historisch gezien is dit het gevolg van een ongerijmdheid: toen Groot-Brittannië in de jaren zeventig toetrad tot wat toen nog de Europese Gemeenschap werd genoemd, was punt van discussie wat de Britten zouden terugkrijgen in ruil voor hun lidmaatschap. Het land telt relatief weinig boeren. Bedacht werd dat de gemeenschap ook geld zou kunnen geven aan verarmde steden en industriële regio's. Daarvan heeft Groot-Brittannië er genoeg.

Eurocommissaris Hahn gaat over het kolossale bedrag van 275 miljard euro voor een periode van zeven jaar. Onder druk van de bezuinigingen is ook zijn portefeuille ingedikt, maar tot zijn zichtbare tevredenheid is de korting op zijn budget beperkt gebleven en zelfs minder dan die op landbouw. Hahn: 'Het laat zien hoe belangrijk regionaal beleid wordt gevonden binnen de Europese Unie.'

Luuk van Middelaar heeft op een tweede gedachte gewezen die ten grondslag heeft gelegen aan de ontwikkeling van regionaal beleid in Europa. Van Middelaar, filosoof en historicus, is politiek adviseur en 'speechwriter' van Van Rompuy, de eerste voorzitter van de Europese Raad.

In zijn indrukwekkende studie naar de totstandkoming van de EU, *Passage naar Europa*, vermeldt Van Middelaar dat Brussel de regio's zag als bondgenoot in de strijd om competenties met de nationale staten. 'Als er geld van Brussel naar Galicië of Wales stroomde zonder dat Madrid of Londen ertussen zaten, zou dit nieuwe loyaliteiten scheppen', schrijft hij. Natuurlijk was er het geluid dat geld op deze manier omslachtig werd rondgepompt. Maar de Europese commissie bracht daar tegenin dat regiobe-

leid meer is dan een simpel instrument van herverdeling. In de regio's die de steun ontvangen, is de EU op overtuigende wijze zichtbaar.

Er is nu een ook voor Brabant interessante omslag gaande in het Europese regionale beleid. De eurocommissaris heeft er allereerst een taak bij gekregen. Hahn: 'De eerste, de traditionele opdracht is erop gericht ongelijkheid tussen regio's in economische ontwikkeling en welvaart te verminderen. Nog steeds gaat zeventig procent van het geld naar de minder ontwikkelde gebieden. Het onderstreept dat solidariteit in de EU nog altijd een levend begrip is.'

'Maar we reserveren nu dertig procent van het budget voor regio's in een overgangsfase en hoog ontwikkelde regio's. Het vloeit voort uit een nieuwe strategie, gericht op 2020. We hebben ons als lidstaten gezamenlijk verbonden aan doelstellingen die Europa concurrerend moeten houden. Hernieuwbare energie, maatregelen om de doeltreffendheid in de economie te bevorderen, digitalisering van het productieproces horen daarbij. Daar is geld voor nodig, voor regio's met een hoog ontwikkelde technologie.'

Een andere wijziging van beleid is dat het niet meer alleen aan de lidstaten van de EU is om te bepalen hoe toegewezen gelden worden ingezet. Eurocommissaris Hahn illustreert: 'In 2011 had Europa op de handelsbalans een overschot van 151 miljard euro, alleen op diensten en producten. Maar uiteindelijk was de balans negatief, Europa kwam uit op een tekort van 237 miljard euro. Het was het gevolg van onze afhankelijkheid van energie en grondstoffen uit landen buiten de EU. Met name voor gas en olie is Europa extreem afhankelijk.'

'Wat te doen? Er zijn grofweg twee mogelijkheden: we verhogen het aandeel van herwinbare energie. Maar minstens zo belangrijk is energiebesparing. We bieden alle regio's, alle 273 Europese regio's, de kans op financiële steun voor programma's van energiebesparing. Maar daarnaast dwingen we de regio's om tenminste een deel van de structurele hulp in te zetten voor precies dat doel.'

'Voor Brabant is misschien nog interessanter het percentage van de structurele hulp dat we ingezet willen zien voor research en ontwikkeling. Noord-Brabant loopt hierin voorop. Het is een sterke indicatie van de in-

novatieve kracht en ook de concurrentiepositie van het gebied.’

‘Wat we nu voor het eerst doen in Europa is van elke regio te vragen de economische potentie te formuleren. Wat zijn de kansen, wat is de kracht? Zo krijgen we een ‘overall’ beeld en kunnen we de structurele hulp vanuit Europa beter focussen. We noemen het een slimme specialisatie strategie. Iedere regio moet die leveren om toegezegd geld ook daadwerkelijk te kunnen ontvangen. Ambitieuw, nietwaar?’

Men kan ook zeggen: opdringerig.

‘Nee, het is interessant om te zien dat men graag meewerkt. Veel regionale besturen hoefden we niet eens te overtuigen. Noord-Brabant is daarvan een voorbeeld. Daar heeft men zijn huiswerk al gedaan.’

Hoe kijkt u eigenlijk naar Europa: is de EU een continent van naties of van regio’s?

‘Beide. Het is een vergissing om een soort confrontatie tussen die twee te construeren. We hebben intelligente samenwerking nodig tussen beide niveaus. Theoretisch is alles mogelijk, maar de gedachte, door sommigen voorgesteld, dat naties zich zouden moeten opheffen ten gunste van regio’s is buiten de politieke orde, geloof ik.’

Maar bestaat er niet een zekere contradictie tussen het streven naar federalisering van Europa en de veelvormigheid van al die 273 regio’s die gestimuleerd worden in hun kleinschaligere ontwikkeling?

‘Als reactie op de globalisering is er een hang naar het lokale, naar een maat die mensen nog kunnen overzien. Ik geloof dat om die reden het belang van de lokale gemeenschap, de regionale gemeenschap alleen maar zal toenemen. Het verschaft in zekere zin identiteit. Maar tegelijk geloof ik dat de meeste burgers het belang onderkennen van het Europese niveau.’

‘Inderdaad, het nationale verkeert soms in een sandwichpositie, zo lijkt het. Ik geloof dat het voor de toekomst van de nationale politiek heel belangrijk is een heldere positie te vinden.’

Maar is die er nog?

‘In het Verdrag van Lissabon uit 2007 is krachtiger dan voordien gebeurd het beginsel van subsidiariteit vastgelegd. Dat betekent dat de Europese

lidstaten hebben uitgesproken dat wat nationaal geregeld kán worden ook nationaal geregeld móet worden. Ik denk dat die tendens sterker zal worden. De discussie zal de komende jaren gaan over de vraag welke kwesties op welk politiek en bestuurlijk niveau moeten worden geregeld. Daar ligt een kans voor nationale regeringen.’

‘Maar ik geloof ook dat de regio’s de brandstof zijn die de kar rijdende kunnen houden.’

Noord-Brabant maakt er werk van zo veel mogelijk Europese subsidie binnen te halen. Tegen de euroscepsis in. Zo maakt de provincie dankbaar gebruik van Brusselse steun aan een grensoverschrijdend samenwerkingsprogramma tussen de vijf Vlaamse provincies en de drie Zuid-Nederlandse provincies. Het programma richt zich op duurzame sociaal-economische ontwikkelingen, in een woongebied van bijna tien miljoen mensen.

Zie je hier juist niet hoe de natiestaat vervaagt?

Eurocommissaris Johannes Hahn: ‘Wat we hier vooral ervaren is een interessante tegenstelling tussen het regionale en het nationale niveau. In tal van provincies werkt men buitengewoon hard aan samenwerking over de grenzen heen. Wij, hier in Brussel, zouden het budget dat beschikbaar is voor grensoverschrijdende initiatieven willen vergroten. Maar het zijn de lidstaten en de hoofdsteden die het tegenhouden, omdat het daar wordt gezien als een bedreiging voor de bevoegdheden van de nationale regeringen.’

Daar kan men zich gemakkelijk iets bij voorstellen.

‘Ja, maar de samenwerking tussen de provincies aan weerszijden van de grens vloeit vaak genoeg voort uit een gedeelde cultuur, die teruggaat op een traditie van eeuwen. Er is ooit, meestal om politieke redenen een grens tussen gelegd, maar het wezen van de cultuur blijft gemeenschappelijk. Je kan wel een demarcatielijn bepalen, maar de gemeenschappen blijven elkaar overlappen.’

‘Grenzen’, zegt Hahn, ‘zijn er vooral in de geest van bestuurders. In mijn land van herkomst, Oostenrijk, hebben burgers net als in menig ander land hinder van files. Wat men wil is dat ze worden opgeheven, simpel. Wat burgers niet willen horen, is dat er onderhandeld moet worden tussen

vijf gemeentelijke overheden en drie regionale. Mensen willen een oplossing en geen bureaucratische complicaties als gevolg van afgebakende bevoegdheden.’

‘Ik geloof dat het een van de grootste successen van Europa is dat we de relevantie van grenzen hebben weten te relativeren.’

BEKNOPT CV

- 1957 geboren in Wenen
- 1987 doctoraal in de filosofie
- 1987-1989 secretaris-generaal van de Oostenrijkse vereniging van hoger personeel
- 1989-1992 diverse functies in het Oostenrijkse bedrijfsleven
- 1992-1997 directeur van het partijbureau van de conservatieve Oostenrijkse Volkspartij
- 1996-2003 lid van het regionale parlement van Wenen
- 1997-2003 bestuurder, later bestuursvoorzitter van Novomatic, producent van speelautomaten
- 2003-2007 bestuurder in de regio Wenen
- 2007-2010 federaal minister van R&D
- 2010-heden eurocommissaris voor regionaal beleid

ZANDSTAD BRABANT IN ALLE TINTEN GROEN

Elke tijd kent zijn eigen opgaven om balans te vinden tussen de kernwaarden benutten, beleven en houdbaarheid op termijn

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS

JANNEMARIE DE JONGE

‘Hee gaode mee, dan gaon we ’n eindje lope’, zingt Gerard van Maasakkers. De Brabantse zanger neemt luisteraars in het voorjaar mee naar een plekje in het Nuenens Broek waar ‘nog niemes ooit is gewist.’ Daar maken we er ‘mee alle plantjes en vogelkes ’n hul groot fist.’

Voor mij een feest van herkenning. Het Nuenens Broek was in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw mijn achtertuin. Het gele speenkruid luidde een nieuw seizoen in van slootje springen, paardenbloemen plukken, geheime plekken ontdekken, hutten bouwen. De geur van mest en gemaaid gras, in de verte het geluid van een trekker, zoemende muggen in het broekbos. We kochten onze groente bij boer Kuijten en haalden eitjes bij Janus. In de stal zag ik vol verbazing hoeveel biggetjes er uit een zeug floepten en als er een kalfje was geboren, kregen we biest mee om pannenkoeken te bakken. Janus bouwde een nieuwe varkensstal, de melktank verving de melkbussen en de zandweg werd geasfalteerd. Geweldig om op te rolschaatsen! Wandelpaden met knuppelbruggetjes maakten het broek toegankelijk voor wie geen slootje kon of wilde springen. Vrijwilligers van het IVN organiseerden excursies en leerden me de namen van al die ‘plantjes en vogelkes’.

Met deze liefde voor het land ging ik landschapsarchitectuur studeren in Wageningen, schreef mijn doctoraalscriptie over het landschap van de zandgebieden en kwam eind jaren tachtig weer terug in Brabant. Als projectleider van het Streekplan 1992 ervoer ik de grimmige tegenstellingen tussen landbouw en natuur. De Reconstructie Zandgebieden maakte ik op afstand mee toen ik bij Alterra meewerkte aan verschillende gebiedsstudies. Ervaringen die ik benutte in mijn proefschrift over de aanpak van gezamenlijk ontwerpen als dialoog tussen wetenschap en politiek.

Met buitengewone belangstelling volg ik hoe het gesprek over het Brabantse landschap zich ontwikkelt tussen burgers, ondernemers, onderzoekers en politici. Mensen maken zich zorgen over hun broodwinning, hun leefomgeving, hun gezondheid. Maar men wil er ook samen uitkomen. In dit stuk reflecteer ik op de ontwikkelingen in het landschap van de Brabantse zandgebieden, waarbij ik beweeg tussen de aanloop naar *Het Nieuwe Brabant* uit de jaren vijftig, de actualiteit van nu en een blik verderop in onze fascinerende eeuw. In alle dynamiek zoek ik naar constanten die als bindende waarden houvast kunnen bieden voor de toekomst.

Constanten zijn de noodzakelijke balans tussen duurzaam gebruik en

beleving van het landschap, en de dialoog die dat steeds opnieuw vraagt; vervolgens de voor Brabant kenmerkende afwisseling op kleine schaal, waarbij het gemengde bedrijf zo goed past; tenslotte het belang van samenwerking en vermogen tot organiseren voor het collectief.

LANDSCHAP: PLAATS WAAR MENSEN SAMENLEVEN

Land-schap gaat over plekken waar mensen samenleven. ‘Land’ is grond of gebied waar mensen wonen met eenzelfde nationaliteit. In ‘schap’ zit de notie van iets samen maken of in stand houden, zoals in gemeenschap, vriendschap, waterschap. De Romeinse schrijver Cicero maakte onderscheid tussen natuurlijk landschap en door mensen gemaakt cultuurlandschap, zoals bouwland, wegen of havens. Dat laatste noemde hij ‘alteram natura’, de tweede of andere natuur. Zestien eeuwen later introduceerde de Italiaan Jacopo Bonfadio ‘una terza natura’. Deze derde natuur stond voor de architecturale, kunstzinnige omgang met de natuur, zoals bij de Italiaanse tuinen die in die tijd tot bloei kwamen. Waar de tweede natuur van Cicero over het nuttige landschap gaat, staat bij Bonfadio’s derde natuur beleving en schoonheid centraal. De ‘eerste natuur’, de natuurlijke staat van bodem, water, klimaat en ecosystemen, is als primaire bron de voorwaarde van de natuur die we kunnen benutten en beleven.

Wanneer kunnen we dan spreken van landschappelijke kwaliteit? Ook hiervoor biedt de geschiedenis, en alweer een Italiaan, inspiratie. Volgens de Romeinse architect en ingenieur Vitruvius heeft iets kwaliteit als het bruikbaar en functioneel voor ons is (utilitas), als we schoonheid beleven (venustas) en het bovendien degelijk gemaakt is (firmitas). Voor het landschap is die laatste voorwaarde uit te leggen als duurzaam vol te houden, met respect voor de primaire bron. Met de definitie voor duurzame ontwikkeling van de VN-commissie Brundtland (1987) voor ogen heeft een landschap kwaliteit, als mensen het zo kunnen gebruiken én beleven dat het aansluit op de behoeften van het heden, zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen.

KERNWAARDEN MET WISSELENDE INVULLING

Vitruvius’ kwaliteitscomponenten ‘nuttig’, ‘mooi’ en ‘duurzaam vol te houden’ gaan al meer dan twee eeuwen mee. We zien ze in beleid vaak terug als gebruikswaarde, belevingswaarde, toekomstwaarde. De invulling van deze kernwaarden varieert echter. Wat we nu als nuttig en mooi ervaren en onze mogelijkheden voor duurzaam gebruik verschillen van de opvattingen van de generaties voor en na ons. Een illustratie biedt ‘Het Brabantse landschap’ van Antoon Coolen. Hij schrijft lyrisch over het gebied tussen Dommel en Aa als een der mooiste Brabantse landschappen: *‘...bewoond, gesloten en zonoeverlommerd en zomerdoorzongen door de zwatelende canadassen en de ruisende wilgen in de dalen der weidebezoomde beken. (...) Het weiland wisselt met akkerland af en het oude hoevenlandschap heeft zijn beschutting in menig bewaard houtwalleke. Die houtwallen hebben een ouden oorsprong als kavel- en bezitsscheiding, ze hebben een natuurlijke functie ook en ze kleden het landschap. De economisering van het land heeft ze willen bannen: de technici rekenden uit, hoeveel oppervlakte ze in beslag namen, en die gezamenlijke oppervlakte telde belangrijk mee als ze veranderd werd in vruchtbaar bouwland. Maar in de latere verzorging van het cultuurlandschap is men over die houtwallen anders gaan denken: ze zijn broedplaatsen voor zangvogels, die schadelijke insecten opruimen, en ze houden erosie tegen die zaden en kunstbemesting mee kan voeren, en bovendien bieden ze de boer tevreden zijn pijp rokend, naar luisteren.’* * (A. Coolen, *Het Nieuwe Brabant I*, p. 93).

Hier zien we een pleidooi voor de belevingswaarde in harmonie met de gebruikswaarde. De houtwal staat symbool voor de spanning tussen het praktisch en economisch nut voor de korte termijn en de houdbaarheid op langere termijn. Coolen heeft zich vergist wat betreft de ‘verzorging van het cultuurlandschap’. In de naoorlogse periode was voedselzekerheid een belangrijk thema en het geloof in technische maakbaarheid groot. Veel houtwallen verdwenen bij ruilverkaveling, plagen werden bestreden met bestrijdingsmiddelen, mest was er in overvloed, bij droogte werd beregening toegepast. Dit resulteerde in milieuproblemen als verontreiniging, vermisting, verdroging, verzuring. We hebben geen honger meer, maar maken ons juist zorgen over obesitas. De honger van nu betreft authentieke belevenissen, een gezonde en veilige omgeving, voedsel met een herkenbaar verhaal. Elke tijd kent zijn

eigen opgaven om balans te vinden tussen de kernwaarden benutten, belevens en houdbaarheid op termijn. Inzicht in de cultuurhistorie maakt dat we de huidige situatie beter begrijpen en het kan handvatten bieden voor de toekomst. Daarover gaan de volgende delen.

ONDERGROND ALS BESTAANSVOORWAARDE

In de pre-industriële tijd waren de natuurlijke omstandigheden bepalend voor het landgebruik. Het esdorpen- en kampenlandschap van de zandgronden is het resultaat van een landbouwsysteem dat slim gebruik maakte van natte, vruchtbare beekdalen en hogere, arme zandruggen. De beste vestigingsplaatsen lagen daartussen: op de overgang tussen hoog en laag, droog en nat. Op korte afstand van elkaar was zowel veeteelt als akkerbouw mogelijk en zo kwamen kleine gemengde bedrijven tot ontwikkeling. De schaarse voedingsstoffen werden door beweiding vanuit een groot gebied verzameld in de potstal. Mest werd vermengd met plaggen op de akkers gebracht. Rond de dorpen ontstonden essen en rond groepjes van boerderijen kleinere kampen. De houtwallen lagen rond de akkers om vee en ongedierte te weren. De heide, bossen, hooilanden en veengebieden maakten allemaal onderdeel uit van het systeem. Het grondgebruik versterkte de natuurlijke verschillen, waardoor grote diversiteit in milieutypes ontstond met een rijke flora en fauna. Dit systeem kende een delicaat evenwicht. Voor elke hectare bouwland was ongeveer 25 hectare heide nodig. Bij overbeweiding van de heide degradeerde deze naar levend stuifzand, wat een gevaar vormde voor de dorpen en akkers. Wat wij nu interessante natuurgebieden vinden, zoals de Loonse en Drunense Duinen, is terug te voeren op menselijke verstoring van het evenwicht.

AARDAPPELETTERS: KEERPUNT VAN BRUIN NAAR GROEN

Dit landbouwsysteem functioneerde vanaf de middeleeuwen tot eind negentiende eeuw. Vincent van Gogh legde het zware landleven, de landschappen en het kleine boerenbedrijf vast in de sombere bruine tinten die zijn Nuenense periode rond 1885 kenmerken. Zijn *Aardappeleters* wordt als artistiek hoogtepunt gezien, maar ik betwijfel of de aardappeleters hun zwoegen toen ook associeerden met een landschappelijk hoogtepunt, ge-

waardeerd langs de meetlat van mooi, functioneel en duurzaam stabiel. De industrialisatiegolf met uitvindingen als kunstmest en prikkeldraad was voor hen een welkom keerpunt. Het betekende het einde van de potstal, de houtwallen, het heideschaap en de woeste gronden als onderdeel van een samenhangend landbouwsysteem. Heide- en veengebieden werden op grote schaal ontgonnen. De areaalvergroting en productieverhoging waren een zegen voor de grote boerengezinnen, maar het erfsysteem waarbij de grond tussen de kinderen werd verdeeld, bleef een gezonde bedrijfsomvang in de weg staan. Dit probleem zou de gemoederen later bezig houden onder de noemer van het 'Kleine Boeren vraagstuk'.

We zien ook een emancipatie van de boerenstand, deze organiseerde zich in toenemende mate. Coöperaties en standsorganisaties van overwegend christelijke signatuur, realiseerden schaalvoordeel bij aan- en verkoop, deden aan landbouwvoorlichting en verschaften leningen.

De ontginningen, ruilverkavelingen en ontsluiting van het platteland leidden tot een tegenreactie vanuit de burgerij. De natuurbeschermingsbeweging ontstond, met Jac P. Thijsse als grote inspirator. In de praktijk van plattelandsontwikkeling kwam geleidelijk meer oog voor balans tussen de nutsfunctie en 'schoonheid der natuur'. Toen Staatsbosbeheer in 1899 werd opgericht, was de primaire taak de aanplant van bossen om zandverstuivingen tegen te gaan en de grote tekorten aan hout aan te vullen. Enkele decennia later kwam daar een andere taak bij: bescherming van natuurschoon en advisering over beplanting van wegen en waterlopen bij ontginning en cultuurtechnische verbetering. In de ruilverkavelingswet van 1954 werd bij elke ruilverkaveling een landschapsplan verplicht gesteld.

Dit alles vormde de opmaat naar *Het Nieuwe Brabant*. Nogmaals Antoon Coolen in een slotbeschouwing (1952): 'Overziet men het landschapsbeeld van ons gewest, dan kan de gevolgtrekking geen andere zijn dan deze: een landschap met een opvallende verscheidenheid en afwisseling. (...) Grote, de ziel overweldigende eenzaamheden van woeste en vrije natuur gingen verloren in de eeuw, waarin wij de bevolking van onze provincie zagen verdrievoudigen, – het kan niet anders. Men hoeft er niet weemoedig om te zijn. Het bruine, armelijke Brabant van de vorige eeuw veranderde tot het groene, welvarende Brabant van thans. (...) Met den aanwas van de bevolking valt de aanvang samen der periode waarin Brabant uit zijn achterlijkheid loskomt tot zijn agrarische en industriële emancipatie.'

LANDSCHAP IN VOGELVLUCHT

Antoon Coolen heeft onmogelijk kunnen voorzien welke vlucht de verstedelijking zou nemen. De afgebeelde kaartserie brengt dit in beeld voor 1890, 1950 en 2010. De kaart van 1890 toont de situatie vlak voor de eerste industrialisatiegolf. De veen- en heidecomplexen, die 'grote eenzaamheden van woeste en vrije natuur', zijn duidelijk herkenbaar tussen de kleinschalige afwisseling van beekdalen, cultuurland en bossen. De Brabantse steden lichten als kleine rode puntjes op. In 1950 zijn de woeste gronden sterk afgenomen. In plaats daarvan zien we (productie)bossen en een aanzienlijke toename van landbouwgrond (circa dertig procent). De steden Breda, Tilburg en Eindhoven zijn uitgewaaierd en het patroon van dorpen wordt zichtbaar. In 2010 is van de woeste gronden, eens zo'n cruciaal onderdeel van het landbouwsysteem, nog maar een fractie over en die restanten worden gekoesterd als beschermde natuurgebieden. Snelwegen rijgen de rood-paarse vlekken van steden, bedrijventerreinen en dorpen aaneen en delen het tussenliggende land op. De hoeveelheid landbouwgrond is met ongeveer vijftien procent gedaald tussen 1950 en 2010.

VAN GEMENGD KEUTERBEDRIJF NAAR HIGHTECHSPECIALIST

Niet alles is zichtbaar in kaartbeelden. In de naoorlogse jaren remde het overschot aan arbeidskrachten in de Brabantse landbouw de mechanisatie. Maar begin jaren zestig ging het algemene loonniveau explosief omhoog, terwijl de prijzen van de agrarische producten achterbleven. De loonkosten op de boerenbedrijven gingen steeds zwaarder wegen, wat leidde tot een inhaalslag op het gebied van mechanisatie, intensivering, schaalvergroting, specialisatie en uitstoot van arbeid. Veel boerenzonen zochten hun toekomst in de intensieve varkens- en pluimveehouderij. Ondanks de gestage afname van de oppervlakte cultuurgrond nam de productiviteit enorm toe. Tussen 1950 en 1995 groeide het aantal kippen met een factor 7, het aantal varkens werd 23 keer zo groot, tot bijna 6,5 miljoen dieren. Het aantal bedrijven ging drastisch omlaag: van de 50.000 Brabantse varkensboeren in 1950 waren er in 1990 nog 7.200 over. De schaalvergroting en productiviteitsstijging betrof ook andere takken, de melkveehouderij en de akker- en tuinbouw. Rationalisering was het sleutelwoord, specialisatie, efficiency in de hele keten, van 'zaadje tot karbonaadje of tomaatje'.

1890

1950

2010

Bron: Hybrid Landscapes; MUST stedenbouw

Het kleine gemengde bedrijf van de Brabantse zandgronden verdween om plaats te maken voor grote hightech varkens- en pluimveehouderijen, die in de internationale concurrentieslag stevig overeind bleven. De Brabantse boeren verenigd in de NCB, ooit door Hollandse en Fries-Groningse akkerbouwcollega's gezien als arme conservatieve keuters, kregen in de jaren zeventig en tachtig steeds meer aanzien in de nationale landbouwarena.

De pijprokende boer die luistert naar de nachtegaal in het kreupelhout is niet meer. Hij is ondernemer geworden en maakt, schatplichtig aan banken en voedingsindustrie, deel uit van een strak georganiseerde bedrijfskolom.

LANDSCHAP ALS STRIJDTONEEL

De boodschap van Antoon Coolen in *Het Nieuwe Brabant* is dat de agrarische en industriële emancipatie heeft gezorgd voor een groene en welvarende provincie. Met de armoede en voedselschaarste nog vers in het geheugen werden de veranderingen in het landschap overwegend positief geduid. De snelle verstedelijking bracht Coolen tot de oproep aan de Provinciale Planologische Dienst om alle veranderingen in goede banen te leiden. Wel, daar hebben de provinciale planologen tot op heden hun handen aan vol gehad.

De milieueffecten van de hoogproductieve landbouw en de veranderingen in het landschap werden decennia later heel anders gewogen dan kort na de oorlog. De Club van Rome bracht in 1972 het verband tussen economische groei en de gevolgen voor het milieu scherp naar voren. Dat vond gehoor, zeker bij de naoorlogse generatie die armoede of honger alleen uit verhalen kent. Op het landschappelijk strijdtoneel poogde men het conflict te bezweren door verweving van landbouw en natuur te bevorderen. Voor de zandgebieden betekende dat vooral bescherming van kleine landschapselementen, zoals houtwallen en singels. In de jaren tachtig werd steeds duidelijker dat het beschermen van deze geïsoleerde elementen lastig was en bovendien zonder stringent beleid voor bodem, lucht en water niet de gehoopte ecologische winst opleverde. Deze inzichten leidden tot een meer offensieve benadering: van bescherming van natuur- en landschapsfragmenten naar natuurontwikkeling in de vorm van een robuuste groene structuur die geïsoleerde populaties met elkaar verbindt, beter weerstand kan bieden aan dynamische economische activiteiten,

minder kwetsbaar is voor externe invloeden en waarbij het eenvoudiger is om de goede milieucondities te waarborgen. Kortom: een structuur die soorten meer kans op overleven geeft. Daarvoor was extra areaal nodig wat vooral ten koste ging van landbouwgrond. De strijd tussen landbouw en natuur werd heviger en kwam in Brabant tot een harde confrontatie rond het Streekplan 1992.

STREEKPLAN 1992 Begin jaren negentig werk ik bij de provincie als projectleider Streekplan, een beleidsstuk dat richting geeft aan de ruimtelijke ontwikkeling. Heet hangijzer is de nieuwe visie op natuurontwikkeling waar Rein Welschen, PvdA-gedeputeerde voor natuur en milieu, zich sterk voor maakt. We werken een plan uit waarin de komende dertig jaar langzaam maar zeker een stelsel van aaneengesloten natuurlijke gebieden wordt gerealiseerd: de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Brabant is de eerste provincie die dit nieuwe natuurconcept naar de ruimtelijke ordening vertaalt. Delen van de EHS, zo'n 30.000 hectare, zijn geprojecteerd op wat dan nog landbouwgrond is. Daar staat tegenover dat een Agrarische Hoofdstructuur de nadruk legt op ontwikkelingsruimte voor de verschillende agrarische bedrijfstakken. Kerngebieden worden benoemd voor bijvoorbeeld intensieve veehouderij, glastuinbouw of boomteelt. De landbouw ziet hier nog niet direct het nut van in. Ruimtelijk sturen op type bedrijfsvoering beschouwt men als inbreuk op het vrije ondernemerschap. Uit veelvuldig gepolder met de standsorganisaties weten we dat het lastig zal worden om het ruimtelijk beleid langs deze lijn te hervormen. Desondanks legt CDA-gedeputeerde voor ruimtelijke ordening Nellie Jacobs in december 1991 het ontwerpplan ter visie. Haar boerenachterban komt heftig in verzet. De Rabobank vermeldt op het eindejaarsafschrift 'vergeet niet om tijdig bezwaar te maken tegen het Streekplan Noord-Brabant.' We ontvangen ruim 6500 bezwaarschriften en houden op vijf plaatsen in de provincie hoorzittingen in grote zalen. Het Brabantse land laat van zich horen. Vergezeld van trekkers, varkens en rotte eieren komt men in groten getale op deze bijeenkomsten af. Er heerst veel onbegrip en wantrouwen. Sommige sprekers maken op mij diepe indruk. Niet door logica, maar door authenticiteit. Een spannende en leerzame periode van overleg en onderhandeling volgt. We componeren een overeenkomst waarin afspraken staan over de manier waarop de Groene Hoofdstructuur, zoals die is herdoopt, samen met betrokken partijen verder zal worden uitgewerkt. De naamswijziging geeft aan dat weliswaar natuurwaarden centraal staan, maar dat ook andere groene waarden zoals recreatie, cultuurhistorie en passend agrarisch gebruik erbij horen. In juli 1992 stemmen Provinciale Staten bij meerderheid in met het Streekplan, inclusief GHS. Brabant kiest voor ander groen dan boerengroen.

Hoorzitting

*De kleine vrouw
spreekt, in die grote hal
over de boerderij waar al
generaties het land bewerkten.
Ze begrijpt niet waarom,
dit land, haar land,
moet wijken voor natuur.
Dit land is haar natuur.
Stille boosheid vult de hal
en ik begrijp waarom.*

TECHNOCRATISCH TEKORT

Deze episode markeerde niet alleen een keerpunt in de (machts)verhoudingen tussen landbouw en natuur. Het maakte voor mij ook de tekortkomingen duidelijk van top-down, technocratische planning. Het ontwerp onderzoek was gebaseerd op inventarisaties, feiten en cijfers over flora en fauna, waterhuishouding, economische kerngebieden voor de landbouw. De doorbraak in de keuze voor natuur was een belangrijke stap op weg naar meer balans tussen economie en ecologie, maar de sociale aspecten waren ondanks al het gepolder niet goed in de planvorming betrokken. In de strijd tussen economie en ecologie was de mens op de achtergrond geraakt.

Een aantal jaren geleden is de natuurbeweging daar overigens ook achtergekomen toen bleek dat het draagvlak voor het natuurbeleid afkalfde. De samenleving zag de ecologische hoofdstructuur steeds meer als het speeltje van experts die een monopolie claimden op wat echte natuur is. De uitwerking van de EHS was aanvankelijk een tamelijk krampachtige en naar binnen gerichte beleidsoperatie. Nauw omschreven natuurdoeltypen boden weinig ruimte voor medegebruik binnen de EHS. Inmiddels zien we een meer ontspannen opstelling waarbij samenwerking met andere gebiedspartijen wordt gezocht. Dat leidt tot nieuwe bondgenootschappen, zoals de samenwerking met SER-Brabant. Onder de noemer 'economie en ecologie slim verbinden', werkt men aan nieuwe verdienmodellen om aanleg en beheer te bekostigen. Op de keper beschouwd is dat voor alle partijen welbegrepen eigenbelang. Enerzijds is maatschappelijke betrok-

kenheid bij natuur een 'conditio sine qua non'. Anderzijds kan een verstedelijkt gebied als Noord-Brabant met een economie die drijft op kennisswerkers niet zonder 'uitnodigend groen' waar we onszelf lichamenlijk en emotioneel steeds weer kunnen opladen.

LANDBOUW OPNIEUW ONDER VUUR

Ook de landbouw is van de samenleving vervreemd geraakt. Bovenop de milieuproblemen kwamen de dierziekten. Toen in 1997 varkenspest uitbrak, schokten tv-beelden van dode dieren die met grote grijpers werden geruimd de samenleving. Het vormde de aanleiding voor een grootscheepse operatie Reconstructie Zandgebieden die de ruimtelijke en milieuproblematiek, veroorzaakt door de intensieve veehouderij, moest aanpakken. De Wet concentratiegebieden veehouderij introduceerde een zonering van het landelijk gebied naar extensiveringsgebieden (prioriteit natuur), verwevingsgebieden (landbouw met andere functies) en landbouwontwikkelingsgebieden (ruimte voor intensieve veehouderij). De vijf zandprovincies in Zuid- en Oost-Nederland zetten zich aan deze klus. Regionale reconstructiecommissies moesten de inbreng van betrokken partijen waarborgen. Uitbraak van mond- en klauwzeer in 2001 zette het proces tijdelijk in de wacht. Tot 2005 werkte men aan de reconstructieplannen die uiteraard niet alleen over veehouderij gingen, maar ook over natuur, water, landschap, recreatie, leefbaarheid.

Als belangrijke tekortkoming van het reconstructieproces, en voor de landbouw een gemiste kans, zie ik de strikte afbakening tot het landelijk gebied. Er was weinig aandacht voor actieve betrokkenheid van burgers en de stad werd buiten de probleemanalyse gehouden, en dus ook buiten de oplossingsruimte. Terwijl de intensieve veehouderij sterk verweven is met het stedelijke systeem. Deze afbakening heeft mijns inziens een fundamentele bezinning op de positie van industriële landbouw in een stedelijke samenleving buiten de deur gehouden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop de landbouwontwikkelingsgebieden (LOG's) zijn aangewezen. Die locaties zijn voornamelijk begrensd op grond van het ontbreken van belemmerende factoren als natuur, cultuurhistorie of burgerbebouwing, en niet op grond van positieve vestigingsfactoren zoals infrastructuur voor grootschalige aan- en afvoer, benutting en verwerking van reststromen, nabijheid van verwante ketenbedrijven of de kans om

restwarmte of andere hernieuwbare energie te kunnen leveren. De landbouw is als het ware in quarantaine geplaatst en in het defensief gedwongen. Het vraagstuk komt een aantal jaren later als een boemerang terug in de politieke arena. Onvrede over verdere schaalvergroting in de veehouderij leidt tot een invloedrijk burgerinitiatief Megastallen Nee. Onrust over Q-koorts en andere dierziekten die ook de menselijke gezondheid kunnen schaden, zet het debat sinds 2010 op scherp.

Terwijl de uitvoering van tal van plannen voor natuur, landschap en recreatie het buitengebied aantrekkelijker maakt, ligt de (industriële) landbouw steeds meer onder vuur. Het lijkt erop dat de reconstructie het minste resultaat heeft opgeleverd voor de sector waar het in eerste instantie om was begonnen, de intensieve veehouderij.

HARDNEKKIGE VRAAGSTUKKEN

In de jaren vijftig is ‘met de kennis van toen’ een weg ingeslagen die leidde naar het welvarende Brabant van nu. Maar ook naar de nog altijd beroerde toestand van natuur en milieu, zoals de *Duurzaamheidsbalans van Brabant 2010* laat zien. Het netwerk van natuurgebieden krijgt weliswaar meer samenhang, maar waterhuishouding en bodemkwaliteit zijn nog verre van optimaal. Waar de innovaties in de veehouderij in de jaren vijftig respect afdwongen, betwist de bevolking nu haar ‘licence to produce’ en wordt uitbreiding van bedrijven aan banden gelegd. Het oude verdienmodel gericht op bulk en kostenefficiëntie is failliet, maar de smalle marges maken innovatie lastig.

De les die we bij dit soort weerbarstige vraagstukken vaak (achteraf) trekken, is dat de aanpak in een te eng perspectief is geplaatst. Ook Einstein hield ons voor: kader een opgave niet in binnen de context waarin het probleem is ontstaan. Bij het verkennen van nieuwe ‘frames’ die naar tot dan toe ongedachte oplossingsrichtingen leiden, kunnen ontwerpende disciplines goede diensten bewijzen. Ik vond het dan ook verheugend dat de landbouw in 2013 onder de noemer ‘Agri meets Design’ prominent aanwezig was op de Dutch Design Week in Eindhoven. Een week lang hebben boeren, ontwerpers, wetenschappers en andere betrokkenen bij landbouw en voedsel gezocht naar nieuwe dwarsverbanden, blikverruiming en concrete innovatierichtingen. Wetenschapper Krijn Poppe (WUR-LEI) over

deze ontmoeting: ‘Ontwerpers kijken met andere ogen naar complexe problemen. Ze proberen een hardnekkig probleem te begrijpen en er dan een andere context aan toe te voegen. U en ik denken dat het daar nog ingewikkelder van wordt, maar ontwerpers vinden juist inspiratie uit het benaderen van het probleem uit een heel andere hoek. Het haalt blokkades weg uit ons denken.’

Iets ingewikkelder maken dan nodig lijkt een tegennatuurlijke aanpak. Bestuurskundige studies leren dat hardnekkige vraagstukken dan ook vaak worden behandeld alsof het ‘slechts’ om een technisch probleem gaat of om verschil van mening waar onderhandeling een uitweg biedt. Ammoniakuitstoot lossen we bijvoorbeeld op met luchtwassers en mestinjectie. De maximale agrarische bedrijfsomvang wordt steeds iets opgerekt, maar blijft te klein voor innovatieve ondernemers en te groot voor de omwonenden. Oplossingen die binnen de bestaande denkkaders blijven. Het debat over de omvang van veehouderijbedrijven is symptomatisch voor de onderhandelingscultuur en betekent voor de industriële landbouw in de huidige vorm vermoedelijk uitstel van executie. De uitdaging voor de Brabantse landbouw ligt mijns inziens in nieuwe verbindingen met de stad, het stedelijk weefsel, de stedelijke bevolking en niet te vergeten: informatie- en communicatietechnologie. De ontmoetingen tijdens de Dutch Design Week hebben mij in deze opvatting gesterkt.

ROOD, GROEN, BOERENFATSOEN

Ik waag me niet aan een concreet toekomstbeeld voor de agrarische sector, maar zie actuele onderstromen die mainstream kunnen worden.

In en rond de stedelijke regio's, natuurgebieden en toeristische trekpleisters bevinden zich relatief veel zogenaamde verbrede bedrijven. Hun aandeel groeit. Ze hebben zich verbreed van voedselproductie naar ‘groene dienstverlening’ zoals zorg, recreatie, educatie, natuur-, water- of landschapsbeheer. Ze zijn net als vroeger gemengd bedrijf, maar nu gericht op andere maatschappelijke behoeften. Gemengde bedrijven kunnen makkelijker inspelen op veranderingen en nieuwe kansen dan gespecialiseerde bedrijven. Sociale media spelen een rol in het bijeenbrengen van vraag en aanbod. We beginnen de potentie van ‘social business’ of ‘social recommendation’ nog maar net te ontdekken. Het kan de sleutel zijn voor het organiseren van betrokkenheid, schaalvoordeel, transparantie, efficiency

en bedrijfsresultaat. Voor grondgebonden landbouw ligt bovendien met behulp van slimme technologie een nieuw verbond met het natuurlijke systeem in het verschiep. Toepassingen voor precisielandbouw combineren gedetailleerde data uit sensoren in bodem, lucht of water, gegevens van de boer zelf en dynamische informatie van bijvoorbeeld Buienradar. Het 'internet of things' biedt inzichten waarmee het gewas precies op tijd, in de juiste hoeveelheid, op de juiste plek wordt besproeid, bemest, berekend of wat gunstig is voor de productie en het milieu. Een voorproefje van zo'n precisielandbouw-app werd getoond tijdens de 'PolderHack' in de Dutch Design Week. De aardappelboer die met 'hackers' aan deze applicatie werkt, verwacht er zo'n duizend euro per maand mee te besparen en uiteindelijk twee keer zo veel te produceren. De grote doorbraak is dat milieuresultaat en bedrijfsresultaat op deze manier hand in hand gaan. Het zou een trendbreuk kunnen betekenen in de voortdurende ruimtelijke schaalvergroting en ook perspectief bieden op kleine oppervlaktes. Investerings in de informatietechnologie zouden daarbij collectief kunnen worden georganiseerd. Als de burger de werkwijze online kan volgen, ontstaat inzicht in en begrip voor de bedrijfsvoering. Een vorm van transparantie die ook wordt voorgestaan in de Brabantse Zorgvuldigheidsscore Veehouderij.

Weer anders is de verbinding met het stedelijk systeem voor de groot-schalige industriële landbouw. Die gedijt niet in een omgeving waar ook veel burgers wonen. Net zoals industrieën in de vorige eeuw uit steden en dorpen verplaatst zijn naar geëigende vestigingslocaties, zo hebben ook deze bedrijven passende ruimte nodig. Ik noemde al de vestigingsfactoren op het gebied van infrastructuur, stof-, rest- en energiekringlopen. Die zullen we op zo klein mogelijke schaal sluitend moeten krijgen. Winst valt te halen in het samen optrekken met andere sectoren in voedsel of 'bio based' productie. Ook dit kunnen we beschouwen als 'gemengde bedrijven', maar dan op complexniveau. Vanzelfsprekend voldoen bedrijven bij nieuwbouw aan hoge maatschappelijke eisen voor milieu, dierenwelzijn, dierengezondheid en transparantie. Ruimtelijk komen de zones tussen steden nabij grootschalige infrastructuur (ook wel als 'tussenland' aangeduid) in beeld. Niet weggestopt, maar juist zichtbaar als trotse uiting van de positie die deze sector internationaal heeft bereikt en alleen door innovatie kan behouden.

Als ik vroeger rode en groene kleren bij elkaar droeg, placht mijn vader te zeggen 'rood en groen geeft boerenfatsoen'. Daar moest ik aan denken

toen ik deze tekst uitwerkte. Veel burgers zijn vervreemd van hun eerste levensbehoeften. Voedsel komt uit de supermarkt, water uit de kraan en energie uit het stopcontact. Het is niet raar dat deze vervreemding juist in de grote steden tegenreacties oproept, dat men zich keert tegen de afhankelijkheid van grote anonieme leveranciers. Bewustwording van de waarde van voedsel kan leiden tot ander koopgedrag, tot het willen betalen van een redelijke prijs voor goed voedsel en tot herwaardering van de producenten. Toenadering tussen 'rood en groen' geeft dan burger- en boerenfatsoen. Als de landbouw uit de mentale quarantaine kan en mag komen, als rood en groen een nieuw verbond weten te sluiten, dan krijgt mijn vaders gezegde opnieuw betekenis.

ZANDSTAD BRABANT

In de groeiende behoefte aan authenticiteit, herkenbaarheid en betrouwbaarheid van producten en diensten zie ik kansen voor een nieuwe relatie tussen stad en land, tussen natuur en cultuur. Op het gebied van voedsel, maar dat kan zich verbreden naar voorzieningen voor zorg en welzijn, energie of zoet water. Want ook dat zijn grote uitdagingen voor de eenentwintigste eeuw. De landschappelijke basis van Brabant biedt daarvoor een goede uitgangssituatie. Maar we moeten het ook goed met elkaar organiseren. Het gaat niet alleen om 'land', maar ook om 'schap'.

Zoals de boeren vroeger op de grens tussen hoge en lage gronden neerstreken, zo wonen wij nu het liefst met de spreekwoordelijke voorkeur in de stad en met de achterdeur op het land. De verwevenheid van stad en land, kenmerkend voor de 'Zandstad Brabant', komt dus goed uit. We willen van dat landschap genieten, ook zonder direct (economisch) nut. Het wordt steeds duidelijker dat juist die belevingswaarde van groen als economische pijler belangrijker wordt (wat de toenadering tussen bedrijfsleven en natuurorganisaties verklaart).

Natuurwaarden zijn eeuwenlang bijproduct geweest van landbouw, maar ook van bijvoorbeeld militaire terreinen, landgoederen, bosbouw. De ingezette Brabantse lijn van creatief samenspel tussen economie en natuur luidt een nieuwe fase in. Cruciaal daarbij is het stereotype vijanden denken vaarwel te zeggen. Interessante, meer gevarieerde natuur met allerlei vormen van medegebruik ligt in het verschiep. Een voorwaarde is wel dat die natuur tegen een stootje kan. Medegebruik vraagt niet alleen

areaalvergroting, maar ook milieuomstandigheden die de natuur de veerkracht geven om zichzelf te herstellen.

ORGANISEREN TEN DIENSTE VAN HET COLLECTIEF

De opgave is om de kosten en baten van de groene belevingseconomie op een rechtvaardigere manier te verdelen, en te herinvesteren in een veerkrachtiger natuurlijk systeem. Het kan niet zo zijn dat de een het landschap verzorgt, terwijl een ander de baten krijgt in de vorm van bijvoorbeeld een hogere woningwaarde of een florerende toeristische trekpleister. Dat kunnen we niet regelen op het schaalniveau van een kavel of een enkel bedrijf, maar vraagt om regie en continuïteit binnen een samenhangend gebied.

Een goede metafoer voor deze aanpak is het landgoedbedrijf. Landgoederen bieden een mooie, vaak historische omgeving waar ook geld verdiend moet worden. Een succesvolle landgoedeigenaar stuurt op de samenhang van het landgoed als geheel. Niet met een winstoogmerk op korte termijn, maar met instandhouding voor volgende generaties als primair doel. Ondernemers binnen het landgoed, zoals pachters, profiteren van de collectieve samenhang. Interne flexibiliteit maakt dat (tijdelijk) onrendabele functies in een continue dynamiek kunnen worden gefinancierd uit surplus elders op het landgoed of door ondernemingen daarbuiten, zoals het geval was bij de industrielandgoederen die in de vorige eeuw ontstonden.

Elke tijd kent organisatievormen ten dienste van collectieve belangen. In de pre-industriële tijd zag de ‘gemeynt’ toe op heide en beekdalgronden die in ‘gemeen gebruik’ waren. Vanaf de eerste industrialisatie organiseerden de landbouwcoöperaties schaalvoordelen voor de keuterboeren en zetten woningbouwcorporaties zich in voor betaalbare volkshuisvesting. Tine de Moor, hoogleraar ‘Instituten voor collectieve actie in historisch perspectief’, beschrijft dat dergelijke instituten voor collectieve actie zich steeds hebben ontwikkeld als reactie op een fase van versnelde ontwikkeling van de vrije markt, waarbij privatisering een belangrijke rol speelt. De instituten zijn niet alleen reactief ten aanzien van die vrije markt, maar tevens voorlopers van nieuwe ontwikkelingen binnen diezelfde vrije markt. Uit haar onderzoek komt ook een recente ‘golf van instituten voor collectieve

actie’ naar voren. Vanaf circa 2005 worden steeds meer collectieve voorzieningen opgericht voor zorg, verzekeringen, energie, landbouw.

Uit dit historisch perspectief kunnen we hoop putten voor een toekomstperspectief waar nieuwe coöperatieve organisatievormen voor landgebruik en -beheer ontstaan, gedragen door stad en land, ten dienste van het collectief: de Zandstad waar natuur en economie elkaar versterken in plaats van bestrijden.

GEMENGD BEDRIJF ALS GEBIEDSCOLLECTIEF: VOOR ALLE TINTEN GROEN

Het historische gemengde bedrijf ontstond door nauwkeurig inspelen op de verschillen in natuurlijke omstandigheden op korte afstand, en op collectiviteit naast individualiteit. Het gemengde bedrijf van de toekomst kan zich in tal van varianten ontwikkelen, inspeland op vraag en aanbod van de omgeving. De combinatie van technologische innovatie op het scherp van de snede met institutionele vernieuwing die collectieve belangen faciliteert, kan ervoor zorgen dat onderstromen naar de oppervlakte komen.

Een constructieve relatie tussen stad en land, en tussen economie en natuur maakt herijking mogelijk van de visie op het landschap als plaats waar mensen samenleven, waar de ‘eerste, tweede en derde natuur’ met elkaar in balans zijn. Het industriële tijdperk heeft ons geleerd dat we bodem, water, lucht en klimaat niet ongestraft naar onze hand kunnen zetten. We hebben nog een lelijke erfenis op te ruimen en er komen nieuwe opgaven bij, zoals klimaatverandering en energietransitie. Om grote neerslagpieken en -dalen op te vangen hebben we veel meer bufferruimte nodig, tot in de haarvaten van het watersysteem, in stad en land. Hernieuwbare energie zit niet zoals fossiele energie onder de grond, maar zal grotendeels bovengronds opgewekt worden. Deze opgave leent zich prima voor combinaties met ander grondgebruik in een natuurlijke setting. Het gemengde bedrijf, als gebiedscollectief georganiseerd, levert niet alleen natuurgroen of boerengroen. Met stevig groen als grondverf is door het creatief bijmengen van maatschappelijke diensten een palet van toch minstens vijftig tinten groen leverbaar.

Brabant heeft als creatieve kennisregio een sterke basis om inhoud te geven aan de noodzakelijke volgende groene revolutie. Dat kan geen een-tweetje zijn tussen bedrijfsleven en technologie. Omgevingsgericht

ondernemerschap vraagt om dialoog met de samenleving. Als we goed gebruik maken van culturele verworvenheden zoals technologie, ontwerpkracht, kunsten, kundes en samenwerkingsvormen moet het mogelijk zijn om het natuurlijk systeem als primaire bron blijvend in te zetten voor wat nuttig en aangenaam is.

LITERATUUR EN BRONNEN

Baltussen, W., e.a., *Perspectieven Brabantse intensieve veehouderijsector richting 2020*, LEI, 2011.

Boonstra, F.G., e.a., *Van varkenspest tot integrale gebiedsontwikkeling. Evaluatie van de reconstructie zandgebieden*, Wageningen, Alterra, 2007.

Duffhues, T., Voor een betere toekomst : *het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin, 1896-1996*, Nijmegen 1996.

Duurzaamheidsbalans van Brabant 2010, Telos.

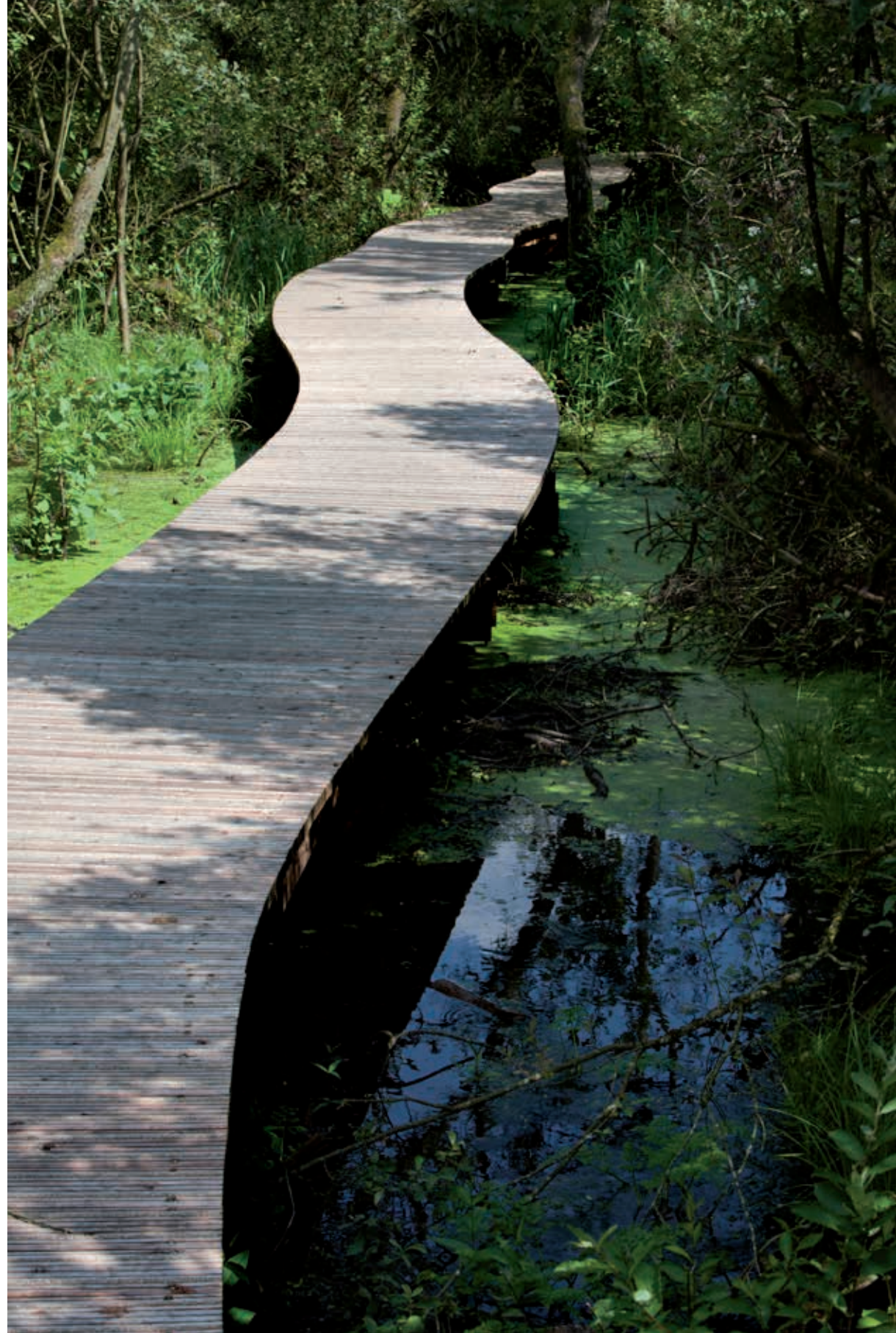
Jonge, J.M. de, *Landscape Architecture between Politics and Science. An integrative perspective on landscape planning and design in the network society*, Wageningen, Uitgeverij Blauwdruk/Techne Press, 2009.

Moor, T. de, *Homo Cooperans, Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving*, Universiteit Utrecht, 2013.

Paes, M., *Vertrouwen komt te voet maar niet vanzelf. Hoe burgers, boeren en gezondheidszorg polderen in Brabant*, Provinciale Raad Gezondheid, 2012.

www.zandstad.nl

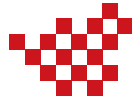
www.agrimeetsdesign.com

Amsterdam RING-Noord
Utrecht Utrecht Waalwijk
A2 E25 A59
300 m

50 50 50

OP HET GRENSVLAK
OVER STAD EN LAND IN BRABANT

Na een periode van verzuilde ideologie en ontzuilde planologie hebben stad en land meer dan ooit baat bij bezielde netwerken

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS
JOKS JANSSEN

'Het is uiteraard met enige spijt, dat de verdoezeling van de enkelvoudige tegenstellingen moet worden geconstateerd. Het eenvoudige land is ons zo dierbaar; de stille heide en bossen geven zo'n rust tegenover de stad. In de tegenstellingen ligt een bron van schoonheid en van klaarheid in de maatschappelijke structuur.' * (H.M. Buskens, *Het Nieuwe Brabant I*, p. 215).

Als er één thema is dat het maatschappelijk debat over de toekomst van de provincie Noord-Brabant in de afgelopen decennia heeft bepaald en ook in de komende periode zal bepalen, is het de ordening, inrichting en vormgeving van stad en land. Dit debat vindt zijn oorsprong in het verstedelijkingsproces dat vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw, en meer nog na de Tweede Wereldoorlog, de verhouding tussen stad en land ingrijpend heeft gewijzigd. Aan het einde van de twintigste eeuw was Brabant zelfs één van de snelst verstedelijkende provincies van Nederland. In minder dan een halve eeuw verdubbelde het bebouwde oppervlak.

Dat de ruimtelijke categorieën 'stad' en 'land' zo prominent figureren in het debat over het moderne Brabant, hoeft niet te verbazen. Onze westerse wereld en wetenschap, zo maakt de Franse socioloog Bruno Latour in *We have never been modern* (1993) duidelijk, is immers gegrondvest op dichotomieën met duidelijke grenzen. Eén van de bekendste en volgens Latour ook fundamenteelste dichotomieën is die tussen cultuur en natuur en – in het verlengde hiervan – stad en platteland, 'urbs' en 'rus'. Het is een begrippenpaar dat niet los van elkaar te zien is. Het ene – stad – is namelijk niet zonder het andere – platteland – te definiëren. Dat blijkt eigenlijk al uit de begripsgeschiedenis. Het Engelse woord 'town' is direct verwant aan het Nederlandse 'tuin' en het Duitse 'Zaun'. Deze woorden refereren aan een omheining van vlechtwerk, een markering die een binnenruimte afgrenst van de ruimte buiten. En 'country' is afgeleid van het Latijnse 'contra': in het land vindt de stad haar tegendeel. Niet zo vreemd dus dat de stad vaak *ten opzichte van* het ommeland wordt gedefinieerd.

Het begrippenpaar 'stad' en 'land', begrippen die elkaar op het eerste gezicht lijken uit te sluiten, maar elkaar op een dieper niveau juist veronderstellen en samengaan, heeft als geen ander het moderniseringsproces van Brabant begeleid. In deze bijdrage sta ik stil bij dat proces, meer in het bijzonder bij de verschuivingen die zich hebben voorgedaan in de verhouding tussen stad en land, zowel op het vlak van de fysieke geleding als de betekenis. Ik zal betogen dat de ontwikkeling van stad en land te veel heeft plaatsgevonden langs gescheiden wegen, met het 'tussengebied'

tussen stad en land en de tegenstelling tussen ‘rood en groen’ tot gevolg. Stad en land hebben zich verzelfstandigd en hebben ook in bestuurlijk en planologisch opzicht geleid tot een verkaveling in ogenschijnlijk zelfstandige domeinen: landbouw naast stedenbouw, de Vereniging Kleine Kernen naast BrabantStad – een begrijpelijke, maar niettemin bedenkelijke situatie. Een situatie ook die in het licht van de toekomstige verstedelijkingsopgave niet langer vruchtbaar is.

In hun respectievelijke verabsoluteringen voeren stad en land, cultuur en natuur tot absurditeiten. Daarin uit zich de gespletenheid van de moderne wereld, waarop ook Latour doelt. Het is deze gespletenheid die vaker dan goed voor ons is zowel het conceptuele denken stuurt, als het praktische beleid in de ruimtelijke ordening. Deze bijdrage is te lezen als een pleidooi dit dualisme te overwinnen door stad en land niet zozeer vanuit een perspectief van de enkelvoudige tegenstelling of dominantie te denken, maar veeleer vanuit meervoudige complementariteit. Stad en land in Brabant dus niet als tegengesteld, maar als een relationeel begrippenpaar: ‘rus in urbe’. Juist in Brabant met zijn evolutionair gegroeide vormen van ‘stadteland’, door wat de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling tegenwoordig omschrijft als vormen van ‘rurbanity’, is alle reden om het gespleten denken over de relatie en interactie tussen beide te verlaten; het schematische enkelvoud te verruilen voor een denken in complexe meervoud (OESO, 2013). Meer dan in andere regio’s lijkt in Brabant een historische grondslag aanwezig voor een relationelere benadering.

Vanuit deze achtergrond verken ik in mijn bijdrage welke mogelijkheden zich aandienen voor een hernieuwd contact tussen stad en land en – in het verlengde daarvan – voor maatschappelijke coalities, die opnieuw kunnen verbinden wat (politiek en beleidsmatig) te lang gescheiden bleef. Hoe maximaliseren we de interactie tussen stad en land in Brabant? Hoe kunnen we het contactoppervlak tussen beide vergroten vanuit het besef dat zich op het grensvlak altijd de meest interessante osmotische processen voordoen met een bijzondere, vaak rijke ecologie tot gevolg? Omdat deze bijdrage is geschreven vanuit de geïnvolveerde positie van een beleidsmaker uit de praktijk (ik ben zelf een speler in het veld), is de beantwoording van deze vragen in zekere zin ook een vorm van zelfonderzoek. Voordat ik daar verder op inga, licht ik eerst in drie fasen de historische ‘Werdegang’ van stad en land in Brabant toe tegen de achtergrond van het verstedelijkingsproces ‘in statu nascendi’; nooit af, altijd in wording in telkens weer wisselende vormen en gedaanten.

In mijn werkkamer hangt een reproductie van een oude topografische kaart van mijn huidige woonplaats Tilburg. Wanneer ik mijn blik laat dwalen over deze kaart uit 1835, zie ik een fascinerend stelsel van landwegen temidden van een grotendeels onontgonnen landschap. Het is een ijzernetwerk van agrarische linten met op de belangrijke snijpunten een concentratie van bebouwing rond een driehoekige kern: de heerdgang. Een dominante historische kern laat zich in dit netwerk niet aanwijzen. Dat is ook niet zo vreemd. Tot ver in de negentiende eeuw bleef Tilburg een verzameling dorpen. Weliswaar ontving zij in 1809 van Koning Lodewijk Napoleon het predicaat ‘stad’, maar waar de stad begon en het platteland ophield, was lange tijd onduidelijk. Niet alleen in ruimtelijk, ook in sociaal-economisch opzicht was de grens uiterst diffuus. Zo vulden veel ‘stadsbewoners’ die een bestaan vonden in de huisnijverheid hun inkomsten aan met een agrarisch nevenbedrijf. Echter, met de grootschalige, fabrieksmatige industrialisatie die na 1890 in Brabant op gang kwam, vond in meerdere opzichten een proces van ‘ontmenging’ plaats.

Het industrialisatieproces zorgde voor ingrijpende reorganisatie van stad en land, het eerst en meest omvangrijk in Tilburg, Helmond en Eindhoven. Met name die laatste stad, centrum van de huidige Brainportregio, maakte als gevolg van de snelle ontwikkeling van het Philipsconcern een ‘Amerikaansche ontwikkeling’ door (Van Velthoven 1921, p. 398). Het was tegen de achtergrond van de industriële dynamiek die zich daar ontwikkelde dat het platteland door vertegenwoordigers van de zich organiserende en emanciperende katholieke zuil werd ingezet als contrastcategorie: de stad als oord van industriële en mechanische verhoudingen, als zedeloos en verwilderd; het platteland als belichaming van typisch Brabantse zeden en gewoonten. Romanschrijver Antoon Coolen schetste in *Het donkere licht* (1929) al een somber beeld van Eindhoven. Zijn verhaal belichtte de grote invloed van de massa-industrie op het Brabantse platteland. Of in de woorden van Coolen zelf: ‘het doorgaan van de industrie naar het platteland, het loswoelen der wortelen van de levensgeest daar, een doorbraak die niets dan met schade en ongelukken voor het platteland geschiedt.’

De stedelijk-industriële dynamiek was voor de zich emanciperende culturele en politieke elite van Brabant aanleiding tot een verscherpt bewustzijn van het agrarisch karakter van de samenleving. Gevoed door een mengsel van angst voor de moderniteit, emancipatoir zelfbewustzijn en

religieuze strijdbaarheid wierp de regionale klerikale en geletterde elite zich op als beschermer van de eigen aard en tradities van de katholieke Brabanders. De moderne geest mocht de pastorale puurheid van Brabant niet aantasten. Dit was duidelijk zichtbaar bij een beweging als Brabantia Nostra die het platteland opvoerde als bolwerk van de Brabantse identiteit. Zo stelde de ideoloog van het Brabantisme, priester P.C. de Brouwer, in 1932 dat ‘het meest eigene van Brabant allereerst onder het landvolk van Brabant te zoeken zal zijn. (...) allen dienen helder voor zich te hebben, dat de Brabantse geest in den buiten is ontwikkeld en alleen nu nog gedijen zal in den geur van het land.’

Dat in katholieke kring processen van stadsontwikkeling en verstedelijking werden opgevat als sociaal-religieuze kwesties, hoeft niet te bevreemden. Het verband tussen afnemende kerkelijke betrokkenheid en urbanisatiegraad van gemeenten was in het bisdom ‘s-Hertogenbosch bekend (Kok 1926). Koste wat kost moest de ontwikkeling van grote steden worden voorkomen, die als poelen van individualisme, materialisme en geloofsafval een onnatuurlijke en wezensvreemde biotoop vormden voor de Brabander. Niet voor niets waarschuwde Brabantia Nostra in de jaren dertig: ‘in Eindhoven sterft Brabant’. Volgens hen waren steden als een kaarsvlam: ‘de gezonde levenskracht van het platteland kwam erop af als een gestage stroom van motten die neertuimelden als lijkjes in de blaker’. (De Rooy 2008, p. 90). Omdat de Brabantse katholieken zoveel waarde hechtten aan het platteland, het in politiek opzicht tegelijkertijd een belangrijk rekruteringsgebied was, en het gezien werd als tegenhanger van de moreel verwerpelijke stad, probeerden ze ook een zo groot mogelijk gedeelte van de Brabantse bevolking op het platteland te houden. De door de industrialisatie op gang gekomen migratiestroom van platteland naar stad moest worden gekeerd.

Het platteland werd dus in stelling gebracht tegen de stad om de vermeende identiteitscrisis op te lossen waaraan Brabant zou leiden. Het symptoom van die crisis was de ‘grootstad’ – Eindhoven in het bijzonder – chaotische verblijfplaats van de ontwortelde massamens. Deze opvatting was overigens niet uniek voor Brabant, ze vond brede weerklank. De Grote Oorlog versterkte overal in Europa het wantrouwen tegen de stad als westers beschavingsideaal. In 1918 schetste Oswald Spengler in zijn fameuze *Der Untergang des Abendlandes* het sombere perspectief van de ontwortelde massamens, als een nomade ronddolend door een wereldwijde metropool. Evenals Spengler veroordeelden de Brabantse katholieken de

moderne grootstad als ziekteverschijnsel, symptoom van een ongecontroleerd industriekapitalisme. Bijzonder was dat ze dit vertoog van religieuze en regionalistische motieven voorzagen, op grond waarvan een vorm van rurale planologie werd nagestreefd gericht op de versterking van de traditionele katholiek-sociale integratiekaders.

Deze vooroorlogse ideeën over het Brabantse platteland behielden ook in het eerste naoorlogse decennium hun waarde, zij het in een sterk veranderde context van wederopbouw en modernisering. Duidelijk werd immers dat het platteland als gevolg van de demografische explosie en de werkgelegenheidsproblemen in de agrarische sector perspectief moest worden geboden. Bestuurders begonnen in te zien dat ze met het weren van industrie op het platteland ook een belangrijke bron van werkgelegenheid buiten de deur hielden – een bron die toen meer dan ooit nodig was om monden te voeden. Tegelijkertijd was de vrees groot voor desintegratie van de vroegere socialisatiekaders door de industrialisatie en bijbehorende verstedelijking. Deze ambivalente houding was kenmerkend voor het Welvaartsplan waarin besloten werd het hele Brabantse platteland tot werkterrein van industrievestiging te verklaren. Niet de arbeider moest naar het werk worden gebracht, maar het werk naar de arbeider. De Brabantse mens mocht niet uit zijn natuurlijke, dorpse omgeving worden gehaald, anders zou hij ten onder gaan in de grootstad (Walravens 1997).

De in het Welvaartsplan ontvouwde strategie liet die industrialisering niet haar stedelijke en geconcentreerde gang gaan, maar voorzag in een soort van geleide industrialisering die de menselijke maat en waardigheid, en de bescherming van de sociale gemeenschappen als normatief uitgangspunt nam. Deze strategie die in de jaren zestig haar eigen paradox baarde in de vorm van een razendsnel moderniserend en sterk verstedelijkend buitengebied, werd ook van toepassing verklaard op de Brabantse steden. Daar waren de zo gevreesde sociale misstanden te voorkomen, wanneer preventieve – lees: decentraliserende – maatregelen gelijke tred zouden houden met het stedelijk groeitempo. Ook in de steden gedijde een gezond sociaal en religieus leven nu eenmaal het beste in de overzichtelijke leefgemeenschappen van de parochiaal georganiseerde buurten en wijken. Die boden – mits goed gestructureerd – de beste mogelijkheden om het opgaan van de Brabantse mens in een onoverzichtelijk metropolitaans geheel tegen te gaan. Het nagestreefde beeld was dat van een streekstad, een overzichtelijk en harmonisch verband dat, hoewel stedelijk van aard, zijn agrarisch-landelijke wortels niet verloochende. Het was een beeld dat

met name in ‘dorpse’ steden op het zand, zoals Eindhoven en Tilburg, reeds in aanzet aanwezig was en slechts planmatig hoefde te worden gereproduceerd in tuinstadachtige configuraties.

HET LAND NAAST DE STAD

In de jaren zestig, tijdens de ‘Gründerzeit’ van de modernisering, brak een nieuwe fase aan in het denken over stad en land. Om precies te zijn in 1964, toen tijdens de Gemertse studiedagen door sociologen van het Provinciaal Opbouworgaan en planologen van de Provinciaal Planologische Dienst het einde van de ‘oude plattelandbeschaving’ werd aangekondigd en de verstedelijkte samenleving omarmd. Deze opvatting kwam een jaar later tot uitdrukking in de *Welvaartsbalans en het Ontwikkelingsplan* (1965), waarin werd geconstateerd dat de sociale leefwereld van stad en land door technologische ontwikkelingen en toegenomen mobiliteit naar elkaar waren toegegroeid. Er ontstond volgens de opstellers van het plan een nieuw soort van wederzijdse afhankelijkheid tussen stad en land. Die wederzijdse afhankelijkheid werd wel erkend, maar in de gekozen ruimtelijke politiek gek genoeg vooral gearticuleerd in een beleid dat juist de scherpe grenzen en de vermeende verschillen tussen stad en platteland als uitgangspunt nam.

De in de voor- en net naoorlogse periode gepropageerde ruraal-urbane tweedeling kreeg opnieuw ruim baan, maar nu met een totaal nieuwe inhoud. Voor de nieuwe generatie bestuurders en beleidsmakers was de modernisering van de Brabantse economie en samenleving niet langer een schrikbeeld, maar een visioen. Ze raakte begeistert door de ‘de glans van een stedelijke geografie, die de schaduwen van armoede en dorpse achterlijkheid voorgoed [zou] laten verdwijnen’ (Kuypers 2013, p. 338). Niet zo vreemd dus dat het platteland van zijn traditionele gegevens werd ontdaan en in het nieuw gebezigde planologisch jargon als open en groene ruimte werd bestempeld. Deze semiologische verschuiving ging gepaard met een radicale verandering in het denken over ruimte en samenleving. De beschouwingen over de verhouding tussen stad en platteland stonden niet langer in het teken van positieve of negatieve opvattingen over het type samenleving en moraal. De dominante oriëntatie op modernisering in een ontzuilend Brabant zorgde ervoor dat het organisch denken werd vervuild voor een zakelijk functionalisme.

De complexiteit van de historisch gegroeide samenhang tussen wonen, werken, verkeer en recreatie werd door de provinciale planologen ontward, uiteengelegd en opnieuw geordend in netjes van elkaar gescheiden ruimten. De cirkels van het Welvaartsplan werden ingeruild voor een geleiding in ‘urbane’ en ‘rurale’ gebieden. Het landschap kreeg – als landbouwgebied en bufferzone tussen de steden – een eenzijdig productief karakter opgelegd. Ruilverkaveling moest het opvoeren van het agrarisch productievolume door schaalvergroting en intensivering mogelijk maken. Het in stand houden en versterken van de daarmee samenhangende rurale illusie was een ideologische hulpconstructie van de agrarisch-economische politiek, gericht op het kweken van een voorlopersgevoel bij schaalvergroting Brabantse boeren. In de stedelijke gebieden werd het vraagstuk van de woningbouw planmatig aangepakt en gereguleerd conform het in de *Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening* (1966) geïntroduceerde concept van ‘gebundelde deconcentratie’: een bundeling van de ruimtelijke groei, gespreid over verschillende kernen, zodat enerzijds het ongeremd uitbreiden van de bestaande steden werd tegengegaan; anderzijds het landelijk gebied open en groen kon blijven, vrij van stedelijke implantaten.

Het land *naast* de stad groeide in de jaren zestig uit tot een krachtig dogma, door planologen ook wel omschreven als een planningsdoctrine. Deze doctrine was het resultaat van een monsterverbond tussen ruimtelijke ordenaars die de verstedelijking in goede banen wilden leiden, en het boerenfront dat maximale productieruimte voor de landbouw wilde garanderen. Deze politiek van strikt gescheiden beleidsdomeinen werd op rijksniveau bevestigd en in zekere zin versterkt. De nationale volkshuisvesting en de agrarische ontwikkeling werden in politiek Den Haag immers volledig uit elkaar gelegd. Niet alleen door compleet verzelfstandigde wet- en regelgeving en eigen subsidiestromen, maar ook door de organisatie van onderwijs en onderzoek langs departementale lijnen werden stad en land elk binnen hun eigen territorium ontwikkeld, met de ruggen naar elkaar. In bestuurlijke zin vond een soortgelijke functiescheiding plaats, waarbij het Rijk zich vooral bemoeide met de steden en de provincie zich opwierp als hoeder van het platteland.

Hoewel in de daarop volgende decennia – onder meer door het opkomend milieubesef – het eenzijdig functionalistisch perspectief op het buitengebied langzaam maar zeker ruimte maakte voor andere, zachtere waarden als cultuurhistorie, natuur en landschap bleef de kunstmatige scheiding van de stedelijke en landelijke sferen overeind. Sterker nog, in

provinciaal planologische documenten werd ze steeds verder opgevoerd. Stad en land werden als eigenstandige ruimtes begrepen, waarbij het landelijk gebied in de tijd gezien een steeds groter oppervlak ging beslaan als gevolg van de introductie van steeds compactere verstedelijkingsconcepten. Het radicale spreidingsdenken sloeg in de jaren zestig en zeventig om, conform de Tweede en Derde Nota Ruimtelijke Ordening, in een beheerst planologisch pleidooi voor 'gebundelde deconcentratie'. En met de adoptie van de eveneens landelijk bepleite compacte-stadfilosofie in de jaren tachtig werd het korset rond de steden, en daarmee de grenzen tussen rood en groen, nog wat strakker aangetrokken, tot de ademhaling tussen stad en land bijna stokte.

Door middel van een reeks van steeds verfijndere instrumenten (groeiklassenbeleid, zonering en migratiesaldo-nul) werd in achtereenvolgende streekplannen getracht de verstedelijking te concentreren en de ergste uitwassen van de suburbanisatie tegen te gaan. Het aantrekken van de planologische touwtjes om daarmee het stad-landcontrast op te voeren, werd dus ingegeven én voortgedreven door de feitelijke ruimtelijke ontwikkeling die daar haaks op stond. De repressieve planologie bleek echter maar moeizaam in staat de versnipperingskrachten te reguleren. Het proza van de planologen was niet bestand tegen de economische krachten. Niet alleen bleek de sturing en doorwerking van ruimtelijke principes een uiterst traag en moeizaam proces, ook onttrokken veel maatschappelijke krachten zich simpelweg aan de planologische regeldrift. De Brabander liet zich in zijn bewegingsvrijheid, mobiliteits- en verhuisgedrag niet inperken door contouren op een plankaart. Het forensisme bijvoorbeeld, was daaraan debet. Waar dit ten tijde van het Welvaartsplan het wonen van veel plattelandsbewoners in het geboortedorp mogelijk maakte, op korte afstand van de industrie, was het eind jaren zestig, met de opkomst van het autobezit, de motor achter een haast niet te stuiten beweging uit de Brabantse steden.

Er was sprake van stadsvlucht die mede in de hand werd gewerkt door de stedelijke crisis die vanaf de late jaren zeventig ook de Brabantse steden in haar greep hield. Deze kampten in die tijd met hoge werkloosheid, relatief slechte woningvoorraad en veel leefbaarheidsproblemen. Door de industrialisatie verloren de grote Brabantse steden banen en met de suburbanisatie trokken steeds meer bewoners naar de omringende dorpen. Die groeiden in korte tijd vormloos uit hun jasje. Pas in de late jaren negentig kwam hierin verandering, mede als gevolg van de veranderde eco-

nomische omstandigheden en grootschalige investeringsprojecten, met name in de lege zones die de industriële economie in ruimtelijk opzicht had achtergelaten. Aangemoedigd door de creatieve-stadideeën van onder meer Richard Florida, werd flink geïnvesteerd in de herstructurering van onder meer spoor-, kanaal-, en industriezones, zoals in het Bossche Paleiskwartier en het Bredase Chasséterrein, en in het culturele klimaat. Zodoende profileerden de Brabantse steden zich als een interessante plek om te wonen en te werken. Vanaf dat moment ontstond langzaam maar zeker evenwicht in de migratie tussen stad en platteland.

HET LAND IN DE STAD

Het moge duidelijk zijn: stad en land zijn lange tijd als strikt onderscheiden in plaats van elkaar omvattende grootheden begrepen. Eerst vanuit een katholiek en verzuild, later vanuit een ontzuild, planologisch perspectief. Beide perspectieven resulteerden in compleet verschillende visies op de positionering, inrichting en vormgeving van rood en groen. Wat ze echter gemeen hadden, was het bipolaire mechanisme. Dat mechanisme is geïnstitutionaliseerd en vertoont hardnekkige trekken zoals onder meer blijkt uit het feit dat de reconstructieproblematiek die eind jaren negentig van de vorige eeuw opspeelde na de uitbraak van de varkenspest, werd beperkt tot het landelijk gebied. Stedelijke actoren en belangen werden niet in plan- en beleidsontwikkeling betrokken. Dat vertaalde zich, zo mocht ik als beginnend planoloog bij de provincie zelf ervaren, ook in organisatorische zin in gescheiden systemen: met programmabureaus voor het landelijk en stedelijk gebied, die onderling nauwelijks communiceerden en afzonderlijk van elkaar plannen opstelden.

Hoewel, zoals eerder opgemerkt, vraagtekens kunnen worden gezet bij dit gespleten denken én organiseren, kunnen we in politiek-historische zin spreken van een buitengewoon succesvolle beleidsgeschiedenis die gedurende vele generaties heeft gesteund op het dominante paradigma van de onverenigbare kleuren rood en groen, antagonisten op de kleurencirkel. Het heeft ertoe bijgedragen dat niet alleen bestuurders en planologen, maar eigenlijk alle Brabanders de uitingen van stedelijk leven in het buitengebied zijn gaan wantrouwen en niet op hun netvlies kunnen verdragen, echter ook omgekeerd: dat we geen enkele ecologische of agrarische activiteit of potentie hebben willen zien in de stadswijken. We ademen

met zijn allen zo'n honderd jaar dichotoom beleid. Daar begint evenwel wat verandering in te komen: aan het begin van de eenentwintigste eeuw is de stad-landverhouding in beweging (Asbeek Brusse e.a. 2002).

Allereerst lijkt de angst voor de grote stad, die in de vooroorlogse periode zo krachtig werd geformuleerd, definitief te zijn afgeschud nu aan de Brabantse stedenrij langzamerhand grootstedelijke trekjes worden ontdekt en zelfs positief wordt ingezet op metropoolvorming. Deze beleidsmatige waardering is terug te voeren op de *Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening* (2001) waarin de stedenrij het door de Catalaanse socioloog Castells geïnspireerde etiket 'stedelijk netwerk' kreeg opgeplakt. Daarmee werden de al sinds de jaren zestig geconstateerde verhoogde mobiliteit, zowel in fysieke als in communicatieve zin, en de daarmee gepaard gaande opschaaling van de ruimtelijke dynamiek in planologische zin eindelijk onderkend. Deze etikettering die eveneens de eind jaren negentig opgestarte samenwerking van BrabantStad bestuurlijk legitimeerde, kan worden begrepen als een eerste poging om de nieuwe ruimtelijke dynamiek van een bijpassende vorm te voorzien. Economische en ruimtelijke doelstellingen kwamen erin samen zonder dat beide overigens goed in onderlinge samenhang werden uitgewerkt (Mommaas, 2001). Desondanks was de gedachte erachter helder: in de zich ontwikkelende wereldeconomie staan niet langer natiestaten centraal, de mondiale concurrentiestrijd is er een tussen stedelijke regio's.

Omdat de Brabantse steden te klein zouden zijn in termen van massa en schaalgrootte, moest worden ingezet op stedelijke netwerkvorming. Bovendien accommodeerde het concept een dynamiek die toch al uit haar kleinsteedse voegen barstte. Het meerkernige patroon van autonome steden was door opeenvolgende uitbreidingen met nieuwe woonwijken en bedrijventerreinen onderling immers steeds sterker vervlochten geraakt. In fysieke zin dijen de steden verder uit en groeiden ze aaneen, zoals Breda-Tilburg, Waalwijk-'s-Hertogenbosch-Oss en Eindhoven-Helmond. Ook de infrastructuur nam in omvang toe. Door de barrièrewerking had deze enerzijds een desintegrerend effect op de eenheid van de afzonderlijke steden, anderzijds raakte het functioneren van de steden steeds sterker onderling verweven. Het gevolg was onder meer dat de eenduidige gerichtheid van het stedelijke leven op de afzonderlijke traditionele stadscentra afnam. Er ontstond een nieuw, meer divers ommeland waarin naast de traditionele beweging van buiten naar binnen, van dorp en buitenwijk naar (kern)stad, steeds meer sprake was van kriskrasmobiliteit

tussen verspreid gelegen kernen.

Anders dan de angst voor de grote stad, zit de angst voor de verspreide bebouwing en suburbanisatie die vanaf de jaren zestig het planologisch beleid heeft gekleurd, veel dieper. Deze angst neemt, in de gedaante van stedelijke bundelingsgebieden en een zonering van het landelijk gebied, nog altijd een prominente plaats in de Brabantse ruimtelijke ordening in. Het meest pregnant werd dit gearticuleerd in het streekplan *Brabant in Balans* (2002), dat direct volgde op de Vijfde Nota. Daarin werd doelbewust ingezet op het bereiken van een herkenbaar verschil tussen stad en land. Weliswaar werd onderkend dat het Brabantse buitengebied een structuurverandering onderging van een min of meer zelfstandig agrarisch productielandschap naar een consumptielandschap. De toenemende concurrentie in de internationale agribusiness, de afnemende beschermingsmaatregelen voor de landbouw, de toegenomen welvaart en mobiliteit legden het buitengebied steeds meer open. Maar van het ondogmatisch, optimistisch en consistent accommoderen van de transitie van een productie- naar een consumptielandschap was geen sprake. Zichtbaar worstelde het plan met de vraag hoe 'landelijkheid' behouden kon blijven in een periode waarin de kracht van de grondgebonden landbouw afnam.

De aarzeling van 'nee, tenzij', die nog sprak uit het streekplan *Brabant in Balans*, is inmiddels omgezet in een voorzichtig 'ja, mits'. Na het definitief omhelzen van de metropool lijkt in de afgelopen periode ook de tweede angst te zijn afgeschud. Met het 'voor eigen behoefte' uitbreiden van dorpen in het buitengebied wordt de deur op een kier gezet voor bouwen in (én met) het landschap. En met de Ruimte voor Ruimte-regeling (die nieuwbouw toestaat in ruil voor sloop van agrarische bebouwing), 'nieuwe buitenplaatsen' en campussen wordt druk geëxperimenteerd met de menging van stedelijke en landelijke functies in nieuwe configuraties. Daarbij structureert rood niet langer het groen, maar omgekeerd, vormt het landschap een zelfstandige factor bij de inrichting van nieuwe woon- en werkgebieden. De stedenbouwkundigen Tummers en Tummers-Zuurmond (1997) hebben hiervoor de term 'inverse stedenbouw' bedacht om aan te geven dat het niet meer gaat om de uitbreiding van de stad, maar om de vormgeving van het land *in* de stad.

Het planologisch accent verschuift zodoende van een platteland dat primair is ingesteld op een rationele, vanuit economische motieven georganiseerde voedselvoorziening met een eenzijdig op productie en export gerichte landbouw naar een veelzijdig platteland. Daarin krijgen functies

als natuur, wonen en recreatie meer ruimte, waarbij die functies bovendien steeds meer met elkaar worden verweven. Dat is de logische consequentie van het verstedelijkingsproces dat, zoals gezegd, de verschillen in bevolkingssamenstelling doet vervagen en het isolement van het Brabantse platteland opheft. Daardoor wordt het platteland niet meer zozeer geassocieerd met culturele en sociale kenmerken, maar met landschap en ruimte. De tegenstelling stad-platteland wordt in het publieke debat vooral gedomineerd door de vraag hoe deze ruimtelijke kenmerken optimaal benut kunnen worden. De specifieke en intrinsieke kwaliteiten van het Brabantse 'platteland' worden daarmee meer maatgevend (Janssen 2006).

Verbreding, verbinding en vervlechting in plaats van scheiding, ontzetting en ontzetting is het devies, zoals onder meer blijkt uit het op initiatief van Brabants Landschap opgestelde manifest *Het Brabantse buitengebied in een metropolitane omgeving* (2010). Belangrijke landbouw- en natuurorganisaties vinden elkaar in een visie waarin het Brabantse buitengebied wordt gezien als uitloopgebied van de stad. Uit deze en andere plannen en ontwerpverkenningen, zoals *Het Geniale Landschap* (2006) en *BrabantStad Mozaïekmetropool* (2007), rijst het beeld op van een ontspannen, landschappelijke metropool waarin horizontaal in plaats van verticaal nieuwe stad-landverbanden worden gesmeed; op en dwars door verschillende schaalniveaus heen. Het is een beeld dat in zekere zin symbool staat voor een herbronning van het evolutionair gegroeide verband tussen stad en land. Een ruimtelijk verband (én in veel opzichten inmiddels ook verbond) dat, anders dan de Randstedelijke deltametropool, een veel fijnmaziger, complexer en in wezen ook interessantere interactie tussen steden en hun ommelanden toont, die rond functionele netwerken van concurrentie en samenwerking zijn georganiseerd. Juist dat DNA maakt het Brabantse landschap eigen en veerkrachtig, niet alleen in lokale, maar ook in meer dynamische, mondiale verhoudingen.

GRENSVERKENNINGEN

De kwaliteiten van het Brabantse land en de stad zijn de afgelopen decennia, in weerwil van het planologisch beleid dat inzet op strikte scheiding, onlosmakelijk met elkaar verbonden geraakt, zowel in economisch, sociaal-cultureel als ecologisch opzicht. Als gevolg van deze vervlechting

stuit de doctrine van een ruraal-urbane dichotomie intussen op haar eigen grenzen. Door rood en groen als gescheiden werelden te blijven zien, missen we de maatschappelijke culturele en economische dynamiek die ook in de ruimtelijke werkelijkheid tot nieuwe verbindingen leidt. Dat besef begint, zo blijkt uit het voorgaande, gelukkig ook door te dringen in de planologische praktijk. Onder meer vanwege de afnemende programma's voor stads- en dorpsuitbreiding, de optredende verbreding van agrarische bedrijfsstijlen, de groeiende vraag naar voorzieningen voor verpozing buiten de stad, en de massale aandacht voor de natuur, met name van stedelingen, begint zich een fundamentele heroriëntatie af te tekenen tussen stad en ommeland. In plaats van te blijven vertrouwen op één enkel planologisch arrangement van functioneel, visueel en constructief gescheiden compartimenten ontstaat ruimte voor nuancering en differentiatie.

De in gang gezette herwaardering en herpositionering van het agrarische ommeland in de context van netwerkstad en -stedelijkheid, kent in meerdere opzichten een regionale dimensie. Regionale netwerken van betrokken burgers, ondernemers en maatschappelijk middenveld vormen nu al op veel plaatsen in Brabant de schaal voor nieuwe ontmoeting en verbinding. Ze gaan samen aan de slag om het gebruik van natuurlijke hulpbronnen terug te dringen en efficiënter te maken; om de kwaliteit van wonen, werken en recreëren te verbeteren; de regionale economie te versterken. Welbegrepen eigenbelang speelt daarbij zeker een rol, maar ook lessen uit het verleden en (negatieve) ervaringen met sectoraal beleid. Zo hebben veel boeren in Brabant ondervonden dat inzetten op louter maximalisatie van hun productie tot grote maatschappelijke weerstand kan leiden. Natuurorganisaties hebben ervaren dat ze door introvert te opereren vervreemd raken van hun achterban. En overheden zien ten slotte dat allerlei goedbedoelde, sectorale regels elkaar in de weg zitten. Deze ervaringen zorgen ervoor dat allerlei spelers en belanghebbenden elkaar vandaag gemakkelijker opzoeken en regionale netwerken vormen. De trend van regionalisering wordt verder versterkt, doordat de regio ook een belangrijk bestuurlijk platform is waar individuele steden en dorpen de krachten bundelen en een alternatief bieden voor de terugtrekkende nationale overheid.

De regionale schaal ontwikkelt zich zodoende als een hanteerbaar en herkenbaar kader voor verdere ruimtelijke integratie tussen stad en platteland. Juist op dit schaalniveau kan worden geëxperimenteerd met kansrijke en boeiende experimenten in rood-groen(-blauwe!) coalities die in de

praktijk al zichtbaar worden. Zoals in Eindhoven, waar een twaalf kilometer lange laan van eiken naar een ontwerp van Adriaan Geuze wordt aangelegd. Deze Groene Corridor verbindt de nieuwe stadswijk Strijp in het centrum van Eindhoven onder de A2 door, over het Beatrixkanaal en de heide bij Oirschot met het nationaal landschap Het Groene Woud. En in mijn eigen Tilburgse achtertuin herrijst langs de industriële wereld van een zuiveringsinstallatie bij het Wilhelminakanaal het roestbruine, uit cortenstaal opgetrokken Huize Moerenburg – de prachtige entree naar het Brabantse land van Vlaamse schuren, kloosters, beekdalen, cafés en boomgaarden. Oude en deels verborgen lanen en kanalen, worden zodoende opgewaardeerd tot verbindende schakels tussen stad en ommeland. Er is dus een landschapsbeleid mogelijk dat beide kanten van de genoemde antagonismen serieus neemt. Niet om een grijs compromis na te streven, maar vooral om de samenhang ervan in landschappelijk opzicht te articuleren.

In een situatie waarin de sociaal-culturele en ruimtelijke verwevenheid van rood en groen zich steeds indringender aan ons voordoet, heeft het geen zin meer stad en land tegen elkaar uit te spelen. Integendeel, meer dan ooit is de toekomst van de Brabantse steden verbonden met het ommeland. De aantrekkelijkheid van de Brabantse steden en hun ommeland, en met name de kwaliteit van de gecombineerde leefomgeving van stad en land, is een absolute voorwaarde voor het succes in de internationale concurrentiestrijd tussen regio's. Niet alleen vormt het ommeland een belangrijke meekoppelende ontwikkelingsbron in economische en culturele zin. Denk bijvoorbeeld aan de waarde van het landschap als onderdeel van een aantrekkelijk vestigingsklimaat, aan de potentiële betekenis van het (vrijkomende) erfgoed als culturele buitenplaats, en aan de mogelijke relaties met de in het buitengebied gevestigde bedrijvigheid. Die bedrijvigheid, in de sfeer van bijvoorbeeld de maakindustrie, onderhoudt overigens al langer intensieve netwerken met de steden, onder meer op het gebied van innovatie en productontwikkeling. Omgekeerd ontdekken stedelijke ondernemers en designers, zoals Maarten Baas, Joost van Bleiswijk en Kiki van Eijk, het Brabantse buitengebied als woon- en werkplek. In omgebouwde boerenhoeves geven zij vorm aan een nieuw soort gemengde bedrijvigheid. Het is een situatie die zich in zekere zin spiegelt in de geschiedenis van Brabant waar de proto-industrie zich al voor een groot deel op het platteland ontwikkelde in nauwe wisselwerking met de stad - zoals op mijn oude kaart van Tilburg te zien is. Maar ook in ecologische zin brengt het ommeland in toenemende

mate kwaliteiten in, die noodzakelijk zijn voor een overtuigend antwoord op een veelheid van brandende kwesties in de sfeer van voedsel, energie en klimaat.

Het 'metabolisme' van de Brabantse steden brengt nieuwe vragen met zich mee. Zo worden de effecten van klimaatverandering steeds duidelijker. Dit stelt onder meer nieuwe eisen aan de waterhuishouding. Het stedelijk gebied heeft in de loop van de vorige eeuw een flink tekort opgebouwd aan bergingsoppervlak. Zo kampt bijvoorbeeld Breda van oudsher met wateroverlast door overstroming van de rivier de Mark; een probleem dat door klimaatverandering weer actueel is. De aanleg van een nieuw bergingsgebied in het landelijk gebied tussen de Mark en Breda, de Vierde Bergboezem, moet de stad ook in de toekomst vrijwaren van wateroverlast. Voor realisatie van dit bergingsgebied moet Breda, evenals zoveel andere Brabantse steden, een coalitie smeden met het ommeland. Datzelfde geldt voor het 'stromenlandschap' van energie en landbouw. Nadat de stedelijke sfeer eerst in het domein van het platteland werd getrokken, wordt het platteland nu steeds meer binnen een stadsregionale invloedssfeer getrokken. Dat is intussen wel een andere dan die van de moderne en functionele stad uit de hoogtijdagen van de nationale ruimtelijke ordening. De nieuwe stedelijkheid ontwikkelt een sfeer waarin (deels als reactie op sleetse vormen van modernisering en functionalistische planning) begrippen als ecologische kwaliteit en sociale zorgzaamheid verrassend en beslissend aan belang winnen. Op kleine schaal wordt in de Brabantse steden al geëxperimenteerd met stadslandbouw en decentrale energieopwekking. Het zal de komende periode de kunst zijn deze kleinschaligheid grootschaliger te organiseren.

Omgekeerd is de duurzame toekomst van het Brabantse buitengebied in sterke mate afhankelijk van het stedennetwerk. Denk bijvoorbeeld aan het voorzieningenniveau dat onder druk staat door bevolkingskrimp. Lange tijd zagen we een trek van de Brabantse steden naar het platteland. Daaraan is nu een einde gekomen. Voor de toekomst moeten we rekenen met een dalende bevolking op het platteland. Uit recent demografisch onderzoek van de provincie blijkt dat de stedelijke regio's in Brabant tot 2040 nog groei laten zien, terwijl de landelijke regio's (licht) krimpen. Er is sprake van een concentratie van de Brabantse bevolking in de steden. Steeds meer landelijke gemeenten krijgen te maken met negatieve migratiesaldi. Er vindt een omschakeling plaats van een generiek groeiscenario naar een gedifferentieerd beeld van groei en krimp. Naast deze bedreigingen

doen zich echter ook kansen voor. Stadsbewoners worden immers in toenemende mate medegebruikers van het platteland. Ze hebben vanaf de late jaren zestig door hun lidmaatschap van Brabants Landschap eerst een mentale relatie opgebouwd met het ommeland. Daarna kwam het fysieke contact in de vorm van recreatie in de openlucht, en nu volgt een meer blijvende verhouding tot het landschap als woon-, werk- en retraiteoord. We zien op verschillende plekken al hoe de agrarische sector inspeelt op deze ‘verburgerlijking’ van het platteland met bijbehorende behoefte aan recreatieve kwaliteit en beleving, onder meer door de organisatie van streekfestivals, het aanbieden van streekproducten, de ontwikkeling van slowfood en zorgboerderijen.

Hoewel stad en land in de nabije toekomst meer dan ooit van elkaar afhankelijk zijn en elkaar nodig hebben, is innige betrokkenheid op elkaar niet vanzelfsprekend. Vaak geldt dat nabijheid en verbondenheid leidt tot hartstochtelijke vormen van rivaliteit, met alle daaruit voortvloeiende relatieproblemen. Zeker wanneer steden en dorpen elkaars concurrent zijn in de aandacht van een gedeelde bestuurlijke omgeving en van potentiële bedrijven, bezoekers en bewoners. Nog maar al te vaak wordt deze concurrentie verabsoluteerd, waardoor gemeenschappelijke kansen en belangen uit het zicht raken. Dat wordt in de praktijk versterkt door de bestuurlijke en planologische verkaveling en het daarmee samenhangende ‘regionale gat’. Daardoor vindt onderbenutting plaats van wat de steden en het ommeland elkaar te bieden hebben. Dat roept de vraag op hoe we kunnen voorkomen dat stad en land in Brabant elkaar beconcurreren in een situatie van krimpende groei. Hoe versterken we de duurzame ontwikkeling van stad en land als gedeelde eenheid? Hoe bereiken we, met andere woorden, een balans tussen economische, ecologische en sociaal-culturele ‘waarden van het land’ en ‘waarden van de stad’?

Alleen vanuit een ander perspectief kunnen deze vragen worden opgelost. Naast een traditionele, planologische benadering gericht op functionele verbanden, past mijns inziens een meer relationele benadering gericht op het overstijgen van de paralyserende tegenstelling tussen stad en land. Een benadering die niet onmiddellijk vervalt in de uitersten van nostalgische verheerlijking van een verloren platteland of van de oppervlakkige affirmatie van een stoere stedelijkheid. Het is een benadering die relationeel is in de zin dat de vervreemdende afstand tussen de mens en zijn omgeving weer wordt hersteld (Van de Donk 2011). Relationeel ook in de zin dat territoriale in plaats van sectorale ketens, netwerken en co-

alities centraal staan. Relationeel ten slotte in de zin dat de complexiteit van deze netwerken en coalities – ruimtelijk, cultureel en anderszins – niet het object zijn van planning, maar de grondslag vormen van sociale innovatie die in meerdere opzichten grenzen overschrijdt. Daarin schuilt tegelijk ook de grootste opgave voor de toekomst. Een recente studie van het Planbureau voor de Leefomgeving (2013) naar ‘het energieke platteland’ laat zien dat de opkomende coalities van burgers, ondernemers en middenveld nog maar al te vaak hindernissen en weerstand ondervinden van bestaande instituties, beleid en regelgeving.

Mijn overtuiging is dat de omvorming van de bestuurlijke en planologische cultuur, noodzakelijk om deze hindernissen te overwinnen, slechts een kwestie van tijd is. Na een periode van verzuilde ideologie en ontzuilde planologie hebben stad en land in Brabant immers meer dan ooit baat bij bezielde netwerken en coalities. In de overgangszone tussen stad en land zien we die bezieling reeds in meervoud en van onderop ontstaan. Daar ontmoeten steeds meer producenten en consumenten elkaar in de eerste plaats als burgers die elkaar vinden in een gemeenschappelijke zorg om de leefomgeving. Zij zijn het die letterlijk en figuurlijk grenzenwerk verrichten, een voorwaarde voor een duurzame vervlechting van stad en land. Om het belang hiervan voor *Het Nieuwste Brabant* te onderstrepen, sluit ik af met een citaat van de stedenbouwhistoricus André Corboz: ‘De tegenstelling stad-land is veelal onecht, of schijnbaar. Ze is even onecht als de tegenstelling land-water, waarin een eiland slechts beschouwd wordt als land dat door water wordt begrensd. Dit is evenwel typisch voor de landbewoner, die geen gevoel heeft voor de vissers. Voor hen is juist het exploreren van de grens, het komen en gaan van het land naar het water en omgekeerd, een noodzakelijke levensvoorwaarde.’ (Corboz 1997, p. 11).

OP HET GRENSVLAK
OVER STAD EN LAND IN BRABANT

LITERATUUR EN BRONNEN

- Asbeek Brusse, W., H.Dalen, B. Wissink, *Stad en land in een nieuwe geografie. Maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek*; WRR-voorstudie en achtergronden, Den Haag 2002.
- Brabants Landschap e.a., *Het Brabantse buitengebied in een metropolitane omgeving*, z.p., 2010.
- Coolen, A., *Het donkere licht*, Rotterdam-Den Haag 1941 (eerste druk 1929).
- Corboz, A., 'Het territorium als palimpsest', *Tuinkunst. Nederlands Jaarboek voor de Geschiedenis van Tuin- en Landschapsarchitectuur*, Amsterdam 1997, p. 9-35.
- Donk, W. van de, *Pleidooi voor een nieuwe relatie met het land dat ons omgeeft*, Titus Brandsmalezing, Nijmegen, 2011.
- Janssen, J., *Vooruitdenken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000*, Tilburg 2006.
- Kok, J.P.J., *De geloofsafval in de steden en het organisatieleven ten plattelande*, 's-Hertogenbosch 1926.
- Kuypers, P., 'Modernisering en verzet in Brabant', *1969 – Opstand in het Zuiden*, Utrecht 2013, p. 283-548.
- Latour, B., *We have never been modern*, New York 1993.
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, *(Eerste) Nota inzake de Ruimtelijke Ordening in Nederland*, Den Haag 1960.
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, *Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland*, Den Haag 1966.
- Ministerie van VROM, *Ruimte maken, ruimte delen: vijfde nota over de ruimtelijke ordening 2000/2020, vastgesteld door de ministerraad op 15 december 2000*, Den Haag 2001.
- Mommaas, J.T., 'Over de culturele dimensie van de ruimte', *Levende Stad: programma voor stedelijke netwerken*, Den Haag, VROM, 2001.
- OECD, *Rural-Urban Partnerships: An Integrated Approach to Economic Development*, Parijs, OECD, 2013.
- Oudheusden, J.L.G. van, *Brabantia Nostra: een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven, 1935-1951*, Tilburg 1990.
- Planbureau voor de Leefomgeving, *Leren van het energieke platteland. Lokale en regionale coalities voor duurzame plattelandsontwikkeling*, Den Haag 2013.
- Programmabureau BrabantStad, *BrabantStad Mozaïekmetropool*, 's-Hertogenbosch 2007.
- Provincie Noord-Brabant, *Noord-Brabant Welvaartsbalans en Ontwikkelingsplan: een studie over de sociaal-economische en ruimtelijke ontwikkeling van de provincie Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch 1965.
- Provincie Noord-Brabant, *Brabant in Balans: streekplan en ontwikkelingsprogramma ruimtelijke ordening*, 's-Hertogenbosch 2002.
- Rooy, P. de, 'Je kon je fiets gewoon buiten laten staan', *De vertrouwenscrisis. Over het krakend fundament van de samenleving*, Amsterdam 2008, p. 89-98.
- Spengler, O., *Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, München 1929 (eerste druk 1918).
- Tummers, L.J.M., J.M. Tummers-Zuurmond, *Het land in de stad. De stedenbouw van de grote agglomeratie*, Bussum 1997.
- Urban Affairs, *Het Geniale Landschap. Ruimtelijke scenario's voor Brainport*, Rotterdam-Eindhoven 2006.
- Velthoven, H. van, 'De ligging en uitbreiding van Eindhoven', *Tijdschrift van het KNAG 3* (1921), p. 397-399.
- Walravens, J., 'Lonkend perspectief of afschrikwekkend toekomstbeeld?: het welvaartsplan voor Noord-Brabant (1947-1949)', *In verband met Brabant: beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON*, Tilburg 1997, p. 15-34.

Belofte van Brabant

VICKY FRANKEN

Fietsend door Brabant
zie ik grote ideeën
stil door veelzijdig
grasland gaan,
bijna ondenkbaar
hoe rank ze als reeën,
met ploeg en techniek,
in het vaandel staan;
en op de oneindige
paden weer zichtbaar
de akkerlanden
en bos hand in hand,
stuifduinen, parken,
meanders, landschap
van beekloop, polders
en dekens dekzand.
De lucht is er licht
en de zon lijkt als een lamp
in de tinten van schilders
in verf gehuld,
en in alle gemeenten
wordt de hang naar gevaarte,
nieuws, noviteit soms nuchter
betwist, toch geduld.

Het Nieuwste Verbeelden

Brabant beschikt over een opvallend vitale en eigenwijze culturele infrastructuur, die een bron van eigentijdse verbeeldingskracht vormt. Dit resulteert in een grotere gevoeligheid voor publieke vormen van vertoning en voor beeldcultuur, een mooie voedingsbodem voor theater, kleinkunst, beeldende kunst. Brabant is een broedplaats voor vernieuwende cultuuruitingen. Creativiteit verruimt onze blik en onze vaardigheid om te gaan met onzekere situaties. Kunst en cultuur als motor van verandering en vernieuwing is in onze tijd belangrijker dan ooit. Dat roept vragen op als: hoe kunnen we kunst en cultuur een belangrijke rol laten spelen bij het oplossen van maatschappelijke vraagstukken? Hoe mobiliseren we de verbeeldingskracht met het oog op toekomstige opgaven?

TIEN ICONEN VAN HET NIEUWE EN NIEUWSTE BRABANT

Hoe meer je probeert scherp te stellen op het Brabantse in de architectuur, hoe vager het beeld wordt

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS

WIES VAN LEEUWEN

Denkend over het oude Brabant verschijnt bij mij het beeld van een langgevelboerderij in de schaduw van bloeiende lindebomen, met de zoete geuren van de bloesem en het gezoem van duizenden bijen en hommels. Ik zag die boerderij tijdens monumenteninventarisaties in de jaren negentig. Waarschijnlijk is ze al lang geleden gesloopt. Op weg van het nieuwe naar het nieuwste Brabant is onze omgeving onherkenbaar veranderd. Die verandering markeer ik in dit essay met tien gebouwen. Een hoogstpersoonlijke en intuïtieve selectie van iconen uit de overgang van het nieuwe naar het nieuwste Brabant. Hoogtepunten uit de laatste vijftig jaar, met als afsluiting een gebouw, waarvan de mortel bij wijze van spreken nog nat is.

In *Het Nieuwe Brabant* schrijven Dom. H. van der Laan en P.H. van Kessel over bouwen met 'een karakteristiek (...), die typisch is voor Noord-Brabant' * (*Het Nieuwe Brabant I*, p. 348). Ze gaan daarbij als vanzelfsprekend uit van de aanname dat bouwkunst nauw verbonden is met klimaat, bodem en volkskarakter. Elk land, elke regio heeft dan zijn eigen bouwstijl, een idee dat opkwam in de negentiende eeuw en vooral het nationalisme en regionalisme typeert. Ik onderzoek bij de tien iconen of na 1950 nog gesproken kan worden van een typisch Brabantse bouwkunst. En zo ja, is dat dan een concept waar we al vernieuwend nog jaren op kunnen voortbouwen?

DE BOSSCHE SINT-JANSKATHEDRAAL

Orgelspel klinkt op tegen hoge gewelven, gildebroeders met trommels en vaandels schrijden voort en gezeefd licht valt door kleurige ramen. Vóór in de kerk het beeld van Maria, de Zoete Moeder Gods, in een gloed van kaarsen. De Sint-Jan in de Mariamaand. Het oude Brabant ten voeten uit. Beter gezegd, het oude Brabant zoals we ons dat voorstellen en in gedachten elke dag weer tot leven brengen. Een gemoedelijke en gastvrije provincie met eeuwenoude tradities en een gezagsgetrouwe, gelovige bevolking. Daarvan is de Bossche kathedraal de icoon bij uitstek. Als een van de vier Brabantse topmonumenten krijgt het gebouw subsidie van Rijk, provincie en gemeente.

De gotische stadskerk is een prachtig staaltje van middeleeuwse gemeenschapskunst, werk van bouwlieden die wisten dat ze de voltooiing zelf niet meer zouden meemaken. En toch werkten ze consequent door, volgens een in de loop van ruim twee eeuwen volgehouden opzet, met de

stilstische varianten van hun eigen tijd. Zo wordt de wat strenge gotiek van de kooromgang naar het westen toe speelser, culminerend in de uitzonderlijke luchtboogbeeldjes van het schip. Een middeleeuwse wereld boven onze hoofden. Ook binnen zien we hoe de profielen en details van oost naar west veranderen van karakter, soepeler en vloeiender worden. Dat is de Brabantse handelsgotiek. Maar die werd nu juist breed verspreid in de Nederlanden en is daarom in weerwil van de naam eigenlijk niet specifiek voor Brabant. Daarom kunnen we beter spreken van gotiek in Brabant dan van Brabantse gotiek.

Door de eeuwen heen is de kerk steeds weer aangepast aan nieuwe opvattingen met onder meer een renaissance preekstoel en een verfijnd gesneden orgelkast. Het blanke glas van de protestantse achttiende eeuw maakte plaats voor de kleuren van de nieuwe gotiek. Toen is de verwaarloosde kerk omgevormd tot een toonbeeld van katholiek zelfbewustzijn in de vormen van de neogotiek. Binnen liet de bisschop de renaissance koorafsluiting afbreken voor een beter zicht op het hoogaltaar. Daarmee gaf hij ongewild de stoot tot het begin van de Nederlandse monumentenzorg. Victor de Stuers vond het monument terug in het Londense Victoria and Albertmuseum en schreef in 1873 in vlammend protest zijn aanklacht 'Holland op zijn smalst'.

Nu restaureren we anders. Onder het motto 'restaurer les restaurations' zijn bij de in 2010 afgesloten derde restauratie de toevoegingen van de negentiende eeuw gerespecteerd. Het gebouw is mooier en completer dan ooit. De twintigste eeuw toont zich in het noordtransept met het grote apocalyptische glasraam van Marius de Leeuw. De liturgische vernieuwing van het tweede Vaticaans concilie is zichtbaar in het door Pieter Dijkema in de geest van de Bossche School ontworpen altaarpodium met lichtkroon. Een belangrijke toevoeging is het helder getinte westraam van Marc Mulders met het laatste oordeel. Heel actueel met de verbeelding van de aanslag van 11 september 2001. En zeer opvallend, ook nu weer toont de kerk de Brabantse geschiedenis. De verweerde beelden van de Brabantse hertogen, die in de jaren twintig en dertig een plaats kregen op de koorbogen, zijn vervangen door eigentijdse varianten. En dan is er natuurlijk de engel met het mobieltje.

De kathedraal wordt druk bezocht, maar is vooral erfgoed geworden. Overheden dragen bij aan het onderhoud, dat ook door stichtingen en particulieren wordt gesteund. Ze doen dat vooral als hommage aan de glorie van het oude Brabant en niet meer om de religie te steunen. We luisteren

niet zo goed meer naar bisschop en pastoor. En wie toch nog instemmend knikt, denkt er vaak het zijne van. Dat typeert de houding van de Brabander tegenover het gezag. Al eeuwen lang. Het traditionele cliché van de gezagsgetrouwe, diepgelovige Brabander is nu ook erfgoed geworden.

DE DONGECENTRALE IN GEERTRUIDENBERG

Honderd meter van ons huis stond een van die bakstenen transformatorhuisjes van de Provinciale Noordbrabantse Electriciteits Maatschappij. De PNEM was opgericht in 1914, toen de namen van bedrijven nog herkenbaar waren. Als jongetje lag ik op de grond om te luisteren naar het geheimzinnige gezoem van de apparatuur achter de ijzeren roosters. Sommige van die huisjes staan er nog steeds in hun bakstenen onverzettelijkheid. Maar de nieuwste centrales ogen heel anders. Bekleed met beton of plaatijzer zijn het overgrote machinehuizen, eenvoudig te recyclen als ze overbodig worden.

Sinds kort is onze provincie eigenaar van de oudste elektriciteitscentrale van Noord-Brabant: de Dongecentrale in Geertruidenberg, overbodig geworden door de uitbreiding van de Amercentrale uit 1952. Niet zomaar een tijdelijk gebruiksgebouw, integendeel, een machtige bakstenen en ijzeren kubus aan de Donge. Een weerbarstig gebouw, niet mooi, wel markant. En heel internationaal van stijl, als we hier tenminste nog van stijl kunnen spreken. De baksteen is ingekaderd in een groots ijzeren vakwerk. Als twee druppels water lijkt het op de befaamde mijngebouwen van de Zeche Zollverein, het boegbeeld van de industrie in het Ruhrgebied. Dongecentrale II is door dezelfde Duitse firma gebouwd, tussen 1928 en 1930. Het is nuchtere en zakelijke bouw, uitgewerkt door het Nederlandse ingenieursbureau Dwars, Hederik en Verheij. Hoge muren, een iets overstekende dakrand en stroken van glas, waar daglicht nodig was. En daarin dan toch weer een vleugje van de dynamiek van het Ruhrgebied. Een uniek gebouw, want andere maatschappijen hebben geen gebruik gemaakt van deze strakke en zakelijke vakwerkbouw. Bij de PNEM ging dynamiek voor stijl, dat is duidelijk.

Ook van binnen is de centrale prachtig. Trappenhuisen met tegels, in het schakelhuis vreemde ruimten, die de vraag oproepen waar ze eens voor dienden. De sfeer van professor Sickbock uit de Bommelstrips. Hier is de opmars van de elektriciteit in de provincie af te lezen. De machinehal

is hoog als een kathedraal met stalen vakwerkspanten, schoonmetselwerk met geglazuurde bakstenen en tegels. Erboven de loopkraan van Stork-Hijssch. De Carceri-pretten van Piranesi vertaald in het industriële idioom van de jaren dertig. Hier staat nog de intussen afgeschakelde stoom- en gascentrale (STEG-installatie) uit 1978 van Brown Boveri. Boven in het schakelhuis een schakelpodium uit de late jaren zeventig, met consoles, bureaustoelen, knoppen en telefoons. Op de achtergrond een gebogen wand met de gecompliceerde schakelschema's van de stroomvoorziening. Technologie van voor de digitalisering, de Brabantse versie van een James Bond-decor.

Aan de voorkant staat het in 1950-1952 verbouwde schakelhuis, dan volgt de machinehal en boven alles steekt het hoge ketelhuis uit. Op de strakke gevel de tekst 'Dongecentrale'. Aan de waterkant het filtergebouw voor het koelwater uit 1929. Het kantoorgebouw aan de linkerkant is in 1952 gebouwd. Een vreemd contrast, want hier heerst de traditionele baksteen van dat trafohuisje uit mijn jeugd: stoer metselverband met de diepe raamnissen en het siermetselwerk van de Delftse School. De Eindhovense architect C.H. de Bever gebruikte die degelijke vormen korte tijd later ook in het hoofdkantoor, de Bossche 'burcht' van de PNEM. Liep men in de jaren twintig vooruit in industriële zakelijkheid, in de jaren van *Het Nieuwe Brabant* werd de vernieuwing verhuld in traditioneel-katholieke, middeleeuwse degelijkheid. Brabant, ja Brabant bouwde toen in traditionele baksteen.

Binnen de Erfgoedfabriek gaat onze provincie dit gebouw herontwikkelen en doorverkopen. Maar wat ga je ermee doen, waar heeft men behoefte aan op een terrein voor zware industrie? Concreet wordt gedacht aan theaterruimte, evenementenhal, repetitieruimte voor muziekverenigingen, atelier voor het bouwen van decors en grote kunstwerken. Misschien berging van inboedels of materialen. Er is genoeg plaats voor een formidabele klimmuur, het filtergebouw lijkt ideaal voor horeca. Het wordt een lesje in de omgang met erfgoed waarmee we zelf zijn opgegroeid. Mooi of niet mooi, Brabants of internationaal van stijl zijn hier geen argumenten. En mogelijkheden zijn er, kijk maar naar de gedurfde aanpassingen op Strijp S in Eindhoven of aan het Museum De Pont in Tilburg. Daar ontstaat een spannende mix van oud en nieuw: industrieel erfgoed is hier broedplaats van vernieuwing. Of denk aan de prachtige ombouw van Het Noordbrabants Museum en het oude griffiegebouw in 's-Hertogenbosch door Bierman Henket. Het gaat de komende jaren niet meer om nieuwe,

hemelbestormende bouwkunst, maar om inspirerend hergebruik van het bestaande.

ONTGINNING DE PIELIS IN BERGEIJK

'Landschappen die binnen een generatie veranderen, zijn tekenen van naderend onheil, van onbeheersbaarheid', lees ik bij A.L. Snijders in *Heimelijke vreugde 2*. Als dat zo is, dan staan we er in Brabant slecht voor. Want verandering lijkt onstuitbaar. Het 'tuinpad van mijn vader' is sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw onherkenbaar veranderd. In mijn geboortedorp Luyksgestel verdween in de jaren zestig de ene na de andere boerderij. Ze werden vervangen door geelstenen doorzonwoningen met sneldekpannen. In Eindhoven verdween het stratenpatroon van het oude Woensel en sloopte men het neogotische stadhuis onder het motto 'Laat de bouwers bouwen!' Ruilverkaveling maakte korte metten met het oude coulissenlandschap. De jonge burgemeester Frank Houben – later commissaris van de Koningin – wist slechts een enkele eikenwal te redden van de stoere landinrichters met hun staalblauwe ogen. De naoorlogse industrialisatie en vernieuwing gingen gepaard met verwijzingen naar het oude, katholieke Brabant. Maar de moderniseringsgolf was zo ingrijpend, dat veel Brabanders de omgeving van hun jeugd niet meer terugkennnen.

Wie nu gaat fietsen in De Kempen voegt zich in de gelederen van de pensionado's met hun e-bikes. Ze vinden het hier zo mooi, hoor je dan. Maar ze weten niet hoe het kleinschalige landschap was vóór de verkaveling. Langs het land van mijn vader stonden tien machtige eiken, na de verkaveling was er in het nieuwe polderperspectief geen één meer over. Toch hebben sommige landschappen van de naoorlogse wederopbouw een eigen charme. In het grensgebied van Bergeijk ligt het gebied De Pielis, nee, geen verbastering van het Brabantse rommelen of pielen. Het gaat om de naam van de vroegere eigenaar, de Belgische baron Charles Gilles de Pélichy uit Brugge, die hier veel grond bezat. In 1950 verkocht hij zijn bezittingen in de Postelsehei voor ontginning. Al vier jaar eerder had burgemeester J.A. Linders van Bergeijk de minister van Landbouw aangeschreven over ontginning als oplossing voor de groeiende werkloosheid. Zijn gemeente had een hoog geboortecijfer, hij wilde de bevolkingsgroei opvangen door uitbreiding van het landbouwareaal in de geest van het Welvaartsplan van Jan de Quay. Ook de pastoors stonden achter deze gedachte, die goed paste

in een gemeente waar al in 1864 een Landbouwvereniging was opgericht. De roemruchte plaatselijke historicus en urnengraver meester Panken was een van de oprichters. Zo ging liefde voor de geschiedenis samen met vernieuwing. En Linders wilde zeker niet terug naar de armoede van de vooroorlogse jaren.

Op 27 september 1952 begint de Dienst Uitvoering Werken met ontginning De Witrijt. In 1955 worden de werkloze gravers afgelost door de Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij, die het werk in oktober 1959 afrondt. Het is een weids gebied geworden, met afwisselend akkers, weilanden, bos, en vooral veel lange rechte wegen en singels van inheemse eiken. Wat getallen: 610 hectare met 27 nieuwe gemengde boerenbedrijven van circa 15 hectare, deels voor grote gezinnen tot 10 personen. Een weids open landschap, met een stevige maat. Er is een rechte hoofdweg met vertakkingen en op gezette afstanden modelboerderijen met lage daken. Een zakelijk landschap, klaar voor de gemechaniseerde landbouw. Terecht merkt Joks Janssen op: 'Ieder overhoekje, elke boerenwei en alle wegen, woonwijken en natuurgebieden zijn het product van mensenwerk: van boeren, burgers en buitenlui die het landschap naar hun hand hebben gezet.' (*Vooruit denken en verwijlen*, p. 251). De oude schilderachtigheid van het woeste heidelandschap is weg.

Het is paradoxaal dat de voorvechters van ontginning dit deden om het Brabantse karakter van de traditionele, katholieke samenleving te bewaren. Onder het motto 'behoud van oude waarden', werd stevig vernieuwd. Hoe meer men schreef en sprak over de oude regionale waarden, hoe sneller ze verdwenen. En de actievoerders die pleitten voor behoud, kwamen op een enkeling na van buiten. Is het daarom dat ze meestal geen voet aan de grond kregen? Ook nu weer scheppen we nieuwe landschappen, ook nu weer woedt de strijd tussen recreatie, economie en landbouw. En we zijn daarbij zonder meer bereid het oude, door de cultuur gevormde boerenland op te geven voor iets nieuws.

DE SCHOUWBURG VAN TILBURG

Op zijn manier was burgemeester Cees Becht van Tilburg een visionair man. Cees de Sloper was zijn bijnaam, want in zijn streven Tilburg op te stuwen naar de toekomst is heel wat gesneuveld. Ook hier veranderde het stedelijk landschap in luttele jaren. Dat geeft een eigenaardig contrast: de

openheid van vierbaansringwegen naast de smalle straatjes van oude arbeiderswijken. De Schouwburgring met zijn hoogbouw naast de oudbouw in de Zwijsenstraat, het zusterklooster aan de Oude Dijk naast de nieuwe schouwburg. Bij die vernieuwing hoorde ook de verheffing van de gewone man. In Tilburg en Eindhoven kwamen theaterpaleizen. Toen ik op de middelbare school zat, ging de hele bevolking van Luyksgestel met burgemeester Houben naar de operette in de nieuwe Eindhovense schouwburg. We keken onze ogen uit.

Niet alles wat Becht liet maken is mooi, integendeel. Maar deze schouwburg is een pareltje. Bernard Bijvoet en Gerard Holt hadden al jaren ervaring. In de jaren dertig voltooide Bijvoet het befaamde theater Gooiland van Johannes Duiker in Hilversum. De opdracht voor Tilburg krijgt het duo in 1953. Twee jaar later is het gebouw besteksklaar, een getuigenis van 'de sterke onconventionele creativiteit van Bijvoet en het all-round vakmanschap van Holt.' Met dit gebouw wil de gemeente het volk betrekken bij culturele vorming, industrialisatie heeft immers haar complement in 'de culturele verzorging der bevolking'. Voor Bijvoet en Holt is de bevolking niet alleen toeschouwer, maar ook actieve deelnemer. Ze maken het zichzelf niet gemakkelijk, want ze combineren een café-restaurant met een toegangsgalerij met foyer – 'salle des pas perdus' – en een intieme, besloten zaal voor negenhonderd mensen. Deze zaal combineert een ruim podium met korte afstand tot de toeschouwers.

Drie jaar wordt er gebouwd tot 1961. Een betonskelet gevuld met lichte grijsgele handvormsteen. Een mooi silhouet met opklimmende massa's, culminerend in de toneeltoren die het parkeerterrein aan de achterkant verbergt. De overgangen tussen binnen en buiten zijn belangrijk, er zijn prachtige doorkijkjes vanuit de foyer. 'Ruimtelijkheid staat voorop, de gevels komen vanzelf', zei Bijvoet. Het gebouw moet een 'samentreffen' bereiken met een open toneel, waardoor het drama in de toeschouwersruimte binnenkomt. Het theater functioneert nog steeds na een recente restauratie. Toonbeeld van een zwierig modernisme, zegt onderzoekster Marieke Kuijpers. Een breuk met de traditionele baksteenbouw van de Delftse School, die de maatschappelijke verhoudingen van na de oorlog juist wilde bevestigen. Het modernisme was nieuw en wilde grenzen overschrijden. In dit theater gaat het juist om verandering, om persoonlijke groei. Hier leer je je te ontwikkelen door kunst, leer je de grenzen en beperkingen van je afkomst te overwinnen. In dit soort gebouwen worden we gegrepen door toneel en muziek en raken we ontvankelijk voor de

kracht van goede bouwkunst. Het is een menselijk gebouw, nergens elitair, toen al gebouwd voor de kunst van het samenleven.

DE VESTING HEUSDEN

De wallen en wateren van het beschermde stadsgezicht Heusden zijn eigenlijk een vorm van 'land art' avant la lettre. Het stadje ligt er bij als op de prenten en gravures uit de zeventiende en achttiende eeuw, alsof de tijd heeft stilgestaan. Wie beter kijkt, voelt de ene na de andere vraag opkomen. Waar zijn de oude torens van kerk en stadhuis gebleven, hoe zit het met de stadspoorten? Waarom zijn schootsvelden en taluds zo gaaf bewaard en onder profiel gebleven? Hoe zit het eigenlijk met die stilstaande tijd? En inderdaad, Heusden is een illusie. De tijd stond niet stil, de klok is hier radicaal teruggedraaid. Het vestingstadje is in de jaren 1969 en 1984 helemaal gereconstrueerd. Terwijl stad en land gemoderniseerd en vernieuwd werden, richtte de stedelijke vernieuwing zich hier op het weer oproepen van het verloren gegane verleden. Daarmee heeft het stadje onder monumentenzorgers een twijfelachtige reputatie gekregen. Oorspronkelijke monumenten zouden er niet meer te vinden zijn. 'Dood weerwerk', vond de schrijver F.B. Hotz. 'Gestolde tijd', zegt Patrick Timmermans van Erfgoed Brabant. De ultieme celebratie en idealisering van het verleden.

In 1963 kreeg stedenbouwkundig bureau D. Zuiderhoek opdracht voor een renovatieplan voor de vestingstad, die al in 1816 was opgeheven. Het was een doorbraak, twee jaar na de introductie van de Monumentenwet. De gedachte om ingrijpend te moderniseren en de verzakte en vervallen aardwerken de gracht in te schuiven, waren van de baan. Assistent A. Peetoom kon zich gaan inleven in het verleden, dankzij de opmetingen die Monumentenzorg in 1943 had laten maken onder leiding van F.B. Jantzen. Uitgangspunt voor de wallen en grachten was de kaart van Johan Blaeu uit 1649. De ingezakte aardwerken werden verhoogd, de in 1904 gedempte stadshaven ter plaatse van het Wilhelminapark weer uitgegraven. Twee poorten verzezen op de oude fundamenten. Op de bastions kwamen molens terug, drie ervan geheel nieuw, de andere overgeplaatst van elders. De in 1944 door de Duitse bezetter opgeblazen gotische kerktoren met zijn markante achtkant werd niet herbouwd. Veel huizen werden geres taureerd in oude glorie, soms aan de hand van prenten, soms met gebruik van bouwsporen. Andere huizen paste men aan de sfeer van het stadje

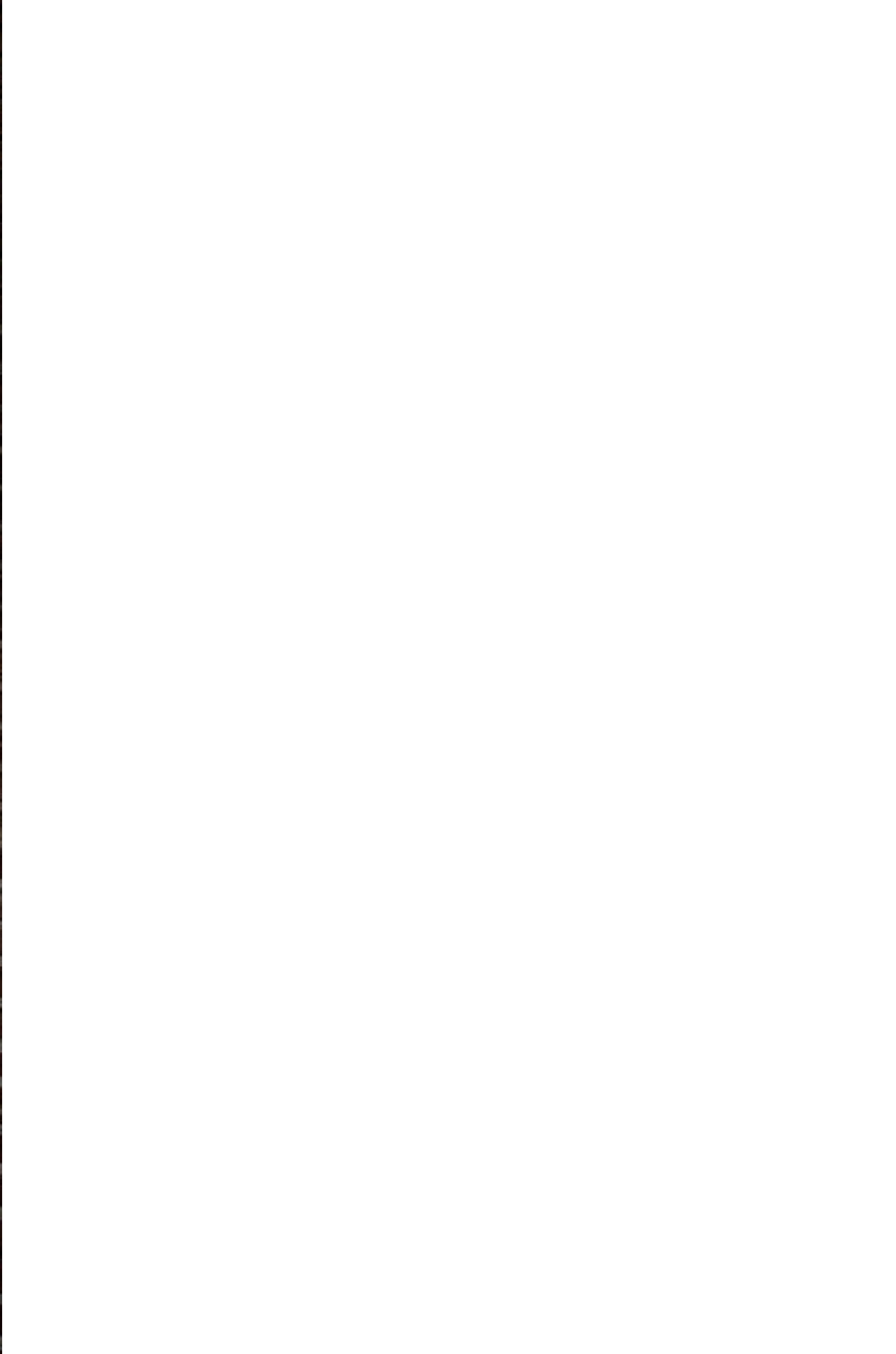
aan. Dat hield in dat lelijke dakvormen uit de jaren na 1900 plaatsmaakten voor steile pannendaken. Auto's kregen een plekje in garages als stadsschuren, woningwoningen leken op arbeiderswoninkjes uit de negentiende eeuw. Het laatste asfalt verdween begin jaren tachtig. Dat geeft het stadsbeeld iets kunstmatigs. In 1975 kreeg de stad de Nationale Monumentenprijs en in 1978 een onderscheiding van Europa Nostra.

Het hoogtepunt moest de herbouw van het stadhuis worden. Dit laatgotische gebouw (1588-1589) was ingrijpend gerestaureerd in 1876-1880. In de nacht van 4 op 5 november 1944 werd het door de bezetter opgeblazen, waarbij 134 slachtoffers vielen. Uit piëteit hadden Nico van der Laan en Wim Hansen de plek van de ramp leeg gelaten in het wederopbouwplan. Hun nieuwe stadhuis, een traditionalistische baksteenbouw, verrees in 1956 naast de oude locatie. Onder burgemeester Gerard Scholten begon rond 1979 een discussie over de herbouw. Het is nooit zover gekomen, het gebouw is intussen aangepast aan nieuwe functies.

Het lijkt erop dat de ingrijpende reconstructie van de vrijwel verdwenen vesting als legitimatie diende voor de ingrijpende modernisering van steden elders in het land. De monumentenzorg van de jaren zeventig en tachtig had de slag om de nieuwe tijd verloren en richtte zich op reconstructie van enkele reservaten van het verleden: Bourtange, Heusden, Willemstad en Woudrichem. Tegelijkertijd werden steden uitgebreid met totaal nieuwe structuren en had de nieuwbouw in Breda, Eindhoven en Tilburg een internationaal modernistisch karakter. Restauraties en reconstructies zouden ons moeten verzoenen met de snelle veranderingen. Heusden is een reservaat voor dagjesmensen die zich even in de zeventiende eeuw wanen, maar wel met hedendaags comfort en vermaak. Nostalgie dus, maar dat is in een reservaat uiteraard niet verboden. Het gezuiverde stadje is het model geworden voor het nieuwe traditionalisme van Brandevoort bij Helmond.

HET EVOLUON IN EINDHOVEN

Enkele jaren voor de reconstructie van Heusden – althans zo gaat het verhaal – schetste Louis Kalff (1897-1976), het artistieke brein van Philips, op een bierviltje de visionaire contouren van een nieuw tentoonstellingspaviljoen. Na het roemruchte Philipspaviljoen van Le Corbusier op de Brusselse Expo '58, zou de triomf van de techniek worden getoond in 'een schotel om op te stijgen'. Voorbeeld was het Palais de la Découverte

in Parijs. Frits Philips was enthousiast: de vijfdaagse werkweek gaf zijn werknemers meer vrije tijd en die konden ze onder meer besteden aan een combinatie van kennis en vermaak. Het Evoluon, het geschenk van Philips aan Eindhoven, is symbool van een tijdperk waarin alles mogelijk leek. Het gebouw kostte tien miljoen, terwijl de stad het terrein schonk.

Architect Leo de Bever (1930), opgeleid bij modernisten als Gio Ponti en Marcel Breuer, zegt echter dat hij zelf diverse geometrische vormen had gesuggereerd aan Philips, waaronder een kubus op zijn punt en een schotel. Hoe het ook zij: De Bever en Kalff werkten samen aan een vernieuwend ontwerp in internationale stijl. Fantastisch hoe De Bever hier breekt met het in baksteen gestolde traditionalisme van zijn vader voor de PNEM. Boven een ronde reflectievijver dragen 24 V-kolommen een betonnen schaal van 77 meter doorsnede, bestaande uit door kabels aangespannen elementen met kunststof dakkapellen en een kunststof afdekking over mastiek. Alles was nieuw en de techniek werd uitgebuit. Zo werd de specie tijdens de bouw verwarmd. Geometrische bouwelementen overkoepelden een door James Gardner ontworpen technische tentoonstelling. Op 24 september 1966 opende prins Bernhard het gebouw, dat veel publiek trok, tot het in 1989 voor publiek werd gesloten. Nu is het Philips Competence Centre in gebruik voor manifestaties en congressen. Opvallend zijn de deuren van de beeldhouwer Fred Carasso met de evolutie van de mens en de traditionele en vooral moderne materialen. Overal beton, kunststof, gewassen steentjes in de vloer, irokoehout in de betimmeringen. Het heeft niets Brabants, het is nieuw en internationaal. Daarom vergaapten we ons eraan. Zoiets hadden we nog niet eerder gezien. Kalff merkte op: 'Het scheppen van nieuwe dingen, gisteren, vandaag, morgen, dat heeft de mens tot mens gemaakt. Verleden, vandaag, toekomst, dat alles ligt besloten in het Evoluon.'

HET PROVINCIEHUIS IN 'S-HERTOGENBOSCH

Hugh Maaskant dacht groot. Metershoog staat zijn handtekening in het beton naast de entree van het provinciehuis. Het was klaar in 1971, de tijd van bloemkoolwijken en woonerven. Maaskants bureau tekende ook voor de simpele etagewoningen van vier hoog aan de overkant. Maar hier staat een overheidsgebouw, waaraan alles groot is en waarmee het provinciebestuur een daad voor de toekomst stelde. Maaskant maakte vier onderdelen tot een eenheid: de parkeergarage, de Statenzaal, de kantoren en het

publieksgedeelte. De garage vormt de onderbouw, het openbare gedeelte valt op door de expressieve kolommen voor de gevel. De 27 meter hoge Statenzaal met zijn geknikte dak is tegenwicht voor de hoge kantoortoren. Als representatief bestuursgebouw spiegelt het provinciehuis zich in het water. Aan de voorzijde is het te bereiken via een haast onafzienbaar voorterrein, dat eigenlijk leeg had moeten blijven.

Overal is het beton zichtbaar. Wat een contrast met de baksteentraditie van kort geleden. De architect heeft het beton gerekt, gebogen en gevouwen. Maaskant heeft de materialen tot een eenheid gevormd. Het zijn deels luxe, sensuele materialen: marmer en glas, brons, beton en hout. Dat is in de Statenzaal goed te zien, met gecapitonneerd skai, glazen bouwstenen, betonnen muren en een hemelsblauw plafond. In de toiletten contrasteren glazen bouwstenen, tegels en mozaïeksteentjes met de meterslange, lichte marmeren wasbakken. De inmiddels gemoderniseerde kleuren in het gebouw waren heel uitgesproken: olijfgroene vloerbedekking, hardgroene wanden, hemelsblauwe plafonds. Maaskant spreekt over kleuren 'uit de hel afkomstig'. Hij speelt met de ruimte, zie de meesterlijke manier waarop de brede trap naar boven leidt, naar Statenveld en Statenzaal. Een waardige, maar ook afstandelijke opvatting over volk en bestuur.

Over architectuur en kunst heeft de architect al even uitgesproken gedachten. Een eenvoudig gedetailleerd gebouw, met 'enkele werkelijke kunstwerken van een maximaal te halen peil'. De bouwcommissie besluit een miljoen gulden aan kunst te besteden. Niet zomaar wat schilderijen en beelden, maar omvangrijke, monumentale werken, wandtapijten en beeldhouwwerken zoals de bronzen draaideur van de Statenzaal: meer dan vier bij twee meter met een gewicht van vierduizend kilo.

Tijdens de opening noemde Maaskant het gebouw een hoogtepunt in zijn werk: 'Ik vermoed dat men de architectuur vreemd zal vinden. Men voelt er zich waarschijnlijk niet in thuis. Men acht het naar ik aanneem te groot van schaal. Men wil gezelligheid en genoeglijkheid en dat eist een kleine schaal. Ik verwacht dat men negatief zal staan tegenover de vorm.' De critici waren zeer fel. Ze verweten de overheid geld te verspillen aan een totalitair en haast fascistoïde monument. Net als het Evoluon een optimistisch gebouw, waarin het provinciebestuur breekt met de Brabantse baksteen. Het is een internationaal ogende getuige van kracht, energie en overheidsmacht. De kroon op de modernisering en emancipatie van het zuiden, een gebouw dat de Brabantse eenheid moet bevestigen. Daarin staat het niet ver af van de kathedralen van de middeleeuwen.

HUIS NAALDEN IN BEST

Dan Huis Naalden in Best, ruimte geschapen met het eenvoudigst denkbare materiaal, betonnen B2-blokken. Een statement van de relatie tussen mens en omgeving. Groter contrast met het provinciehuis is niet denkbaar. Voor zijn vriend Jos Naalden vertaalt Dom. Hans van der Laan (1904-1991) diens patiobungalow door Van den Broek en Bakema, naar zijn opvattingen over de architectonische ruimte. Die heeft de monnik-architect ontwikkeld toen hij doceerde aan de Bossche Cursus Kerkelijke Architectuur (1946-1973), eigenlijk een geschenk van het Bossche bisdom aan de Brabantse architectuur. Vandaar de naam 'Bossche School'. Pater Van der Laan heeft dan in 1960 en 1977 al de kerk van 'zijn' abdij Benedictusberg bij Lemiers (Limburg) gebouwd. De eerste en bepalende manifestatie van zijn opvattingen over het 'plastische getal'. Naalden krijgt in 1978 tekening en maquette als verjaardagscadeau, het huis is gereed in 1983.

Het gaat Van der Laan niet om stijlvormen of materialen, maar vooral om maat en ruimte. Hij scheidt de ruimte voor menselijk gebruik af van de oneindige buitenruimte. Hij geeft deze ruimte terug aan de mens, die er zich thuis gaat voelen. De juiste maat werkt immers wonderlijk en weldadig op de mens. Hij maakt die maatvoering herkenbaar door onder meer de muurdikte. Het 'plastische getal' is, net als de toonhoogten van de muziek, gebaseerd op waarneembare maatverschillen. Hij illustreert al zijn opvattingen in Huis Naalden: versteende theorie en illustratie. Op 19 april 1979 schrijft hij aan Jos Naalden: 'als het eventueel gebouwd zou zijn kan het door zijn architectonische werking tot een levend getuigenis worden.'

De bungalow met zijn platte daken is niet echt opvallend. Als we binnenkomen via de galerij of de voordeur raken we in de ban van de proporties. De slaap- en keukenvleugel, de overdekte galerij, de hof en de grote zaal staan in strakke verhouding tot elkaar: tot in de vloertegels is de maatvoering doorgevoerd. Op het fonteintje in de hal het motto: 'Het buiten in de ban van het binnen'. De sfeer is eenvoudig, kloosterlijk. De kleuren sluiten hierbij aan: houtwerk buiten zinkgrijs, deuren binnen staalblauw, meubels transparant mosgroen, plafond steenrood, en daarbij overal het grijs van de muurblokken. De sfeer van rust en kalmte maakt los van de wereld buiten, door 'ongelijke maten en volumes tot een evenwichtig geheel' samengesmeed.

Dat is de kwaliteit van de Bossche School. Geen katholieke stijl, ook geen Brabantse stijl, maar vooral een manier van denken over de ruimte.

Geen verzameling vormelementen in beton en baksteen, maar een stedenbouwkundig model voor de ruimte van de mens. Een model voor de stedenbouw van de toekomst, meende Van der Laan.

THEATER DE MAAGD IN BERGEN OP ZOOM

Naast wereldlijke gebouwen konden architecten en kunstenaars zich uitleven in kerkgebouwen. Deze hoogtepunten van naoorlogs bouwen worden nu bedreigd met sluiting. Moeten we straks de kerk van Jan de Jong in Odiliapeel missen, het enige voorbeeld van echte architectuur in dit saaie Peeldorp? En hoe gaat het verder met de Goede Herder van Sint-Oedenrode, eigenlijk de kerk van monseigneur Bekkers? Maar er is hoop, niet meer in alle gevallen staan de bisschoppen op sloop. En er zijn mooie voorbeelden van herbestemming: de neogotische Annakerk in Breda, omgebouwd tot kantoor; het 'Ledikant' van Granpré Molière in dezelfde stad, nu multifunctionele accommodatie; en in Helmond natuurlijk theater De Speeldoos in de Lievevrouwekerk. De toekomst ligt in creatief hergebruik van het oude, niet in de zoveelste manifestatie van nieuwbouw. Denk maar aan de mooie aanpassing van conferentieklooster Zin bij Vught en de omvorming van de Tilburgse Spoorzone.

Een van de mooiste transformaties blijft theater De Maagd in Bergen op Zoom. Onno Greiner verbouwde deze neoclassicistische kerk in 1988-1990 tot een intiem theater. Overal in de zaal zijn de herinneringen aan de parochiekerk zichtbaar. De ionische zuilen dragen de galerijen, achter het toneel zijn de kerkschilderingen van Joannes Collette uit 1952 zichtbaar gebleven. Greiner is een echte theaterbouwer. Hij kreeg zijn inspiratie bij een symposium over ruimte in India, nadenkend over de magistrale ruimte van het Griekse theater. Kerk en theater waren voor hem nauw verbonden. Kerken moeten in zijn ogen worden herbestemd. In Bergen op Zoom ontstond draagvlak voor een theater in de kerk. Het project zou een gunstige uitstraling hebben op de binnenstad en tevens de gemeenschap versterken.

Met een hoefijzerplattegrond zouden 650 plaatsen mogelijk zijn, dacht Greiner. Toch heeft hij zich tijdens het proces geregeld afgevraagd waar hij aan begonnen was. De monumentale kerk was een goed gebouw en kon helder worden ingedeeld, maar mocht niet onherstelbaar worden aangetaast. Door het weghalen van twee kolommen kon binnen de bestaande

ruimte een toneeltoren met onderkeldering gemaakt worden. Er was zelfs ruimte voor een bovenzaal, de kapitelenzaal voor honderd personen, en een foyer voor tachtig tot honderd mensen. Omdat het gebouw een helder concept had, was het mogelijk alle onderdelen een functie te geven. Zo is de toren gebruikt voor de luchtaanzuiging. Kunstenaar André Volten gaf het voorplein vorm met halve cirkels, als rimpelingen in een vijver. De gevel is verbeterd door ramen, deklijst en belettering. Binnen vormt de combinatie van oud en nieuw een spannende ruimte. Bepalend zijn de kleuren donkerrood, donkerblauw, goudgeel en diepgroen. Achter de gaanderijen scheiden gordijnen de glasramen van Piet Cleysen (1935-1937) af. Als ze open zijn, moet ik even denken aan het glas-in-lood van het Palau de la Musica Catalana in Barcelona, het meesterwerk van Lluís Domènech i Montaner. Het mooiste is het theater als achter de toneelgordijnen de koorluiting zichtbaar wordt met de warm getinte schilderijen van de Bergrede, Maria-Tenhemelopneming en het Laatste Avondmaal. Het zijn vreemde voorstellingen in een theater, maar ze passen wonderwel. Zo heeft de architect inspirerende ruimten geschapen in een mix van oud en nieuw. Nu de Brabander massaal de banden met de kerk loslaat, is er perspectief voor de honderden leegkomende monumenten van die autoritaire kerk. Ze kunnen worden omgevormd tot vrijplaatsen voor samenleven, kunst en cultuur, desnoods tijdelijk. De Maagd is daar een mooi voorbeeld van.

DE GLAZEN BOERDERIJ IN SCHIJNDEL

In *Waar woonde Wouters* analyseert cultuurhistorisch onderzoeker Rien de Visser fijntjes de multifunctionaliteit van het Brabantse keuterijtje. Het huisje van Willem en later Marinus Wouters in Schijndel was boerderij, winkel, herberg en naaiatelier onder het motto: 'Elke heg schudt wind', alle beetjes helpen. Met rommelen, winkelen en pielen verdiende de Brabander zijn schamele kost. De glazen boerderij (2012-2013) die Winy Maas ontwierp voor het Schijndelse Marktpllein past in deze plattelandse traditie van veelzijdige bedrijvigheid. Tussen de glazen wanden zitten uiteenlopende bedrijfjes en winkels.

Het is een fascinerend gebouw: een skelet van staal en beton bekleed met glasplaten, alles in de vorm van een 1,7 maal vergrote langgevelboerderij. Daarvoor heeft Maas een fotografische inventaris van alle Schijndelse boerderijen laten maken. Ik herken toch wel het meeste van het pand Heu-

velstraat 7. Daarmee is het een ode aan het traditionele Brabant van vroeger. En dat in een gemeente die de naam heeft haar verleden gemakkelijk los te laten! Al jaren hebben we het over de 'verschijndelisering' van Brabant, als we bedoelen dat traditionele kenmerken plaatsmaken voor nieuwbouw, die het karakter van zijn omgeving negeert. De geschiedenis van deze boerderij begon in 1980, toen de in Schijndel geboren Maas een brief stuurde aan burgemeester G. Scholten, ja die van Heusden. Hij stelde voor iets te doen aan het onherbergzame Marktpllein. En nu staat er de geest van een boerderij. 'Een fantoom van glas', in de woorden van Maas. Vol van streekgebonden elementen waarmee hij de honderden boerderettes, de namaakboerderijen die overal worden gebouwd, eens fijntjes op de hak neemt.

Maas heeft bestuur, commercie en religie samengebonden op een plein dat hij een nieuwe schaal geeft. Een volume dat past bij de schaalvergroting van Schijndel. En hoe geraffineerd heeft deze architect dat gedaan! Terwijl hij 'bij wijze van spreken de hele wereld als werkterrein heeft', is hij zijn geboortedorp niet vergeten. De glasplaten zijn geïsoleerd en zorgvuldig bedrukt met de gevels en daken van de gemiddelde boerderij uit de regio: handvormsteen, roedenramen, luiken, rieten- of pannendak. Die print is ook van binnen fascinerend en houdt de zon buiten. Hier en daar ontbreken de motieven, zodat er ook contact is tussen binnen en buiten. En door de gevel schemert de vorm van de andere gevel door, met een subtiel spel van scherpte en onscherpte. Dat geeft diepte aan de patronen. Maas speelt een spel met de illusie van de streekeigen Brabantse bouwkunst in een gebouw dat aantrekt of afstoot, maar niet onverschillig laat. Daarin is hij schatplichtig aan het kritisch regionalisme dat Lewis Mumford in de jaren vijftig introduceerde. Mumford, en velen met hem, gingen ervan uit dat je modern kon zijn zonder je regionale wortels te ontkennen. Geen kopieën van regionale bouwsels, maar inspiratie door lokale en regionale kenmerken. Daar gaat het om bij architectuur die ertoe doet. Een speels en tegendraads spel met vormen van identiteit. Een gebouw dat, net als de boerderij van Wouters, een passend omhulsel vormt voor uiteenlopende vormen van bedrijvigheid.

DE BRABANTSE BOUWKUNST BESTAAT NIET

De markantste gebouwen van de naoorlogse modernisering hebben een internationaal, modernistisch karakter, al blijft de baksteentraditie van

de Delftse School in stad en dorp als traditionele onderstroom aanwezig. Deze stroom is overigens niet typisch Brabants of streekgebonden. Hoe meer je probeert scherp te stellen op het Brabantse in de architectuur, hoe vager het beeld wordt. Het stijlbegrip van de negentiende eeuw blijkt niet houdbaar. Veel 'Brabantse' trekjes in baksteen, pannendaken en roedenramen zijn eerder universeel. Het gaat bij Brandevoort en de boerderettes om nieuwe tradities, gebaseerd op de oude zelf geschapen mythe van Brabantse eigenheid en streekgebonden bouwkunst uit de tijd van Brabantia Nostra.

Bedrijven en besturen hebben in de industriële en agrarische vernieuwing van het Welvaartsplan gekozen voor het nieuwe, het internationale, het moderne. Toch voelen we ons te midden van alle vernieuwing nog het beste thuis in een omgeving die respect voor oude waarden uitdraagt: historische steden en dorpen zijn aantrekkelijk van karakter en sfeer, ook en vooral voor wie dagelijks communiceert met de hele wereld. Globalisering gaat zo gepaard met glocalisering. Daarom ligt de toekomst van het bouwen in Brabant niet in nieuwbouw en stadsuitbreiding, maar vooral in herbestemming en herinrichting van bestaande gebieden. Het gaat dan om creatieve en duurzame variaties op bestaande kenmerken. Misschien kunnen we de glazen boerderij in die zin wel typeren als kritisch regionalisme. De combinatie van elementen uit mythische tradities en de bruikbaarheid voor vele functies, maken het tot een Brabants gebouw. Maar dat Brabantse zit hem dan niet in steen of stijl, maar vooral in de opvattingen en de werkwijze van de bouwers en gebruikers. In bevlogen architecten, ontwerpers en designers als Winy Maas en de radicale manier waarop ze de omgeving vormen. Soms vernielend, soms vernieuwend, maar steeds vanuit gemeenschapszin en trots. Daar ligt een toekomst: in duurzame zorg voor een aantrekkelijke en bruikbare landschappelijke en stedelijke omgeving; in hergebruik en herontwikkeling voor de gemeenschap als omhulling van nieuwe vormen van creativiteit. Het is de vraag of de regio daarin nog een bron van inspiratie is.

LITERATUUR EN BRONNEN

- Biemans, J., M. Klein Holkenburg
Huethorst, *En de boer hij ploegde voren*,
Bergeijk 1986.
- Boer, H.P.G. de, *Architect G.H.M. Holt
(1904). Sociale woningbouw, kerkbouw,
theaterbouw*, Amsterdam 1983.
- Bonth, A. de, M. en K. van den Oord,
Ronduit Heusden, Heusden 2013.
- Buenen, G., MVRDV, *De glazen boerderij.
Biografie van een gebouw*, Rotterdam 2013.
- Dongecentrale, Centraleweg 16,
Geertruidenberg. Bouwhistorisch onderzoek
en waardebeoordeling*, Rapport Nijmegen
(MAB) 2012.
- Ham, W. van, O. Greiner, B. van Rossum,
W. Lichtveld, *Ter ere van 'De Maagd'.
Uitgave ter gelegenheid van de opening van
de Stadsschouwburg 'De Maagd' op 30
augustus 1990*, Bergen op Zoom 1990.
- Hendriks, S., *Evoluon 40 jaar boegbeeld
van een ambitieuze regio, 's-Hertogenbosch*
2006.
- 'Huis Naalden', *Thematismos*, thema-
nummer, april 2007, nr. 6-7, met bijdragen
van J. Dawson, Dom. Van der Laan,
J. Oldenburger, R. Merlin en H. de Haan.
- Janssen, J., *Vooruit denken en verwijlen.
De reconstructie van het platteland
in Zuidoost-Brabant, 1820-2000*, Tilburg
2006.
- Kuipers, M. (red.), *Toonbeelden van de
wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en
landinrichting van herrijzend Nederland*,
Zwolle 2002.
- Leeuwen, W. van, 'Bij twijfel doorfietsen.
Van monumenteninventarisatie tot
monumentselectie in Noord-Brabant
1979-2001', *Brabants Heem* 53 (2001),
p. 113-129.
- Leeuwen, W. van, met foto's van
M. Bolsius, *De 100 mooiste kerken van
Noord-Brabant*, Zwolle 2012.
- Oldenburger, J., 'Huis Naalden.
De architectuurtheorie van Dom van der
Laan in een notendop', *Vereniging Hendrick
de Keyser. Jaarverslag 2012*, p. 48-76.
- Peeters, C.J.A.C., *De Sint Janskathedraal
te 's-Hertogenbosch*, Den Haag 1985.
- Provoost, M., *Hugh Maaskant. Architect van
de vooruitgang*, Rotterdam 2003.
- Raukema, A.M., R. Meulesteen (red.),
*Brabant bouwt in baksteen. Naoorlogse
architectuur in Noord-Brabant 1945-1970*,
's-Hertogenbosch 1993.
- Visser, R. de, *Waar Wouters woonde.
Een multifunctioneel keuterboerderijtje
in Schijndel*, vouwblad bij de tentoon-
stelling in het Museum Jan Heestershuis,
januari 2013.

ZWAKKE SIGNALLEN EN STERKE TOTEMS
IN DE ARENA VAN IDENTITEITEN

Brabant is welbeschouwd slechts een idee Maar wel een verrekes goed idee

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS
GERARD ROOIJAKKERS

'Voor wie weet waar te nemen is de nu eerst recht eenzame en vervreemde ligging van een boerderij bij een industriecomplex even sprekend als een avondwandeling door de nieuwe stad, waar de opengelaten gordijnen verraden, wie niet 'van ons' zijn.' * (H. Mandos, 'Brabantse volksgebruiken', *Het Nieuwe Brabant II*, p. 30).

Het is op zich al bijzonder als je een oor vindt, ook al is het 'maar' een prothese. Heel bijzonder als dat oor ook nog eens in de Vincent van Goghstraat te Nuenen wordt gevonden. Dit overkwam Evan Frank op zondagavond 15 augustus 1999 en zijn vondst haalde de landelijke pers. Aanvankelijk dachten de Nuenenaar en zijn vriendin aan een flauwe grap: 'Een oor. Uitgerekend in de Vincent van Goghstraat!' Een nauwkeuriger onderzoekje van het wat viezige stukje materie bracht Frank aan het twijfelen. Ging het hier daadwerkelijk om een echt gehoororgaan of was het een kunststof replica? Een deel van een masker wellicht? Uiteindelijk besloten ze hun vondst te melden bij de politie. Al snel bleek dat het om een plastic exemplaar ging. 'Gewoon een prothese. Met een speciaal dopje aan de achterkant waarmee het aan het hoofd kan worden bevestigd.' De politieman die zich over het kleinood ontfermde, had geen idee waar het plastic oor vandaan kon komen. 'Misschien is het uit een vuilniszak gevallen. Zoals alles is zo'n prothese natuurlijk ook aan slijtage onderhevig. En ja, dingen die versleten zijn, gooi je nou eenmaal weg.'

Weggooien is evenwel niet het einde der dingen, zoals ook het vergeten niet de geschiedenis uitwist. Meer nog dan de Brabantse 'conditio humana' onder ogen te zien, zullen we gaan luisteren; de oren spitsen voor de ironische zwakke signalen in de Brabantse wereld vol sterke totems van identiteit om ons heen.

VREEMD EN EIGEN, HOOG EN LAAG

SCRATCH WITH THE CHICKEN 'OOR' FLY WITH THE EAGLE Als etnologen zo'n verhaal optekenen, rangschikken ze het meestal onder de 'urban legends' of stadssagen, maar dit broodje-aapgeval is echt gebeurd. Niettemin is er voor de volkskundige gelukkig nog genoeg plezier aan te beleven, want dat een oor gevonden te Nuenen, en dan nog wel in de Vincent van Goghstraat, met de schilder wordt geassocieerd, is niet vreemd. Het is onwaarschijnlijk dat men daarbij meteen het zelfportret van Vincent uit

1889 voor ogen heeft, waarop hij zichzelf heeft afgebeeld met een verbonden hoofd. Nee, hoe beroemd het werk van Van Gogh ook is, als je mensen vraagt naar wat voor hen karakteristiek is voor deze schilder, krijg je doorgaans in de eerste plaats zaken te horen die te maken hebben met zijn tragische leven, inclusief dus het oor. En dat is ook wel begrijpelijk, aangezien het leven van Vincent als het ware een symbool is geworden voor de onbegrepen en miskende kunstenaar, de radicale buitenstaander en avant-gardist. Zijn leven is te vergelijken met een middeleeuws heiligenleven, een 'vita', dat – althans als symbolisch ideaal – een richtlijn of standaard werd voor leven en lot van de moderne kunstenaar-martelaar.

Het oor van Van Gogh zouden we kunnen rekenen tot de lage cultuur, in Nuenen zelfs de cultuur van de straat, terwijl de rijksten der aarde zich graag omringen met zijn werken. Nu betekent rijkdom niet meteen hoge cultuur, zoals iedereen wel weet, maar kostbare kunstwerken impliceren vermogende collectioneers en beleggers en internationaal befaamde musea. De kunsthistoricus die zich bezighoudt met dergelijke 'hoge' kunst, die komt nog eens ergens. De onderzoeker die zich inlaat met de cultuur van het dagelijks leven, verkeert doorgaans in heel andere kringen. Het is met andere woorden 'scratch with the chicken, or fly with the eagle'. Maar het leukste is natuurlijk om beide te doen: wat laag bij de grond rond wroeten en krabben om in één beweging naar de zogeheten topkunst door te schieten. Kortom, die oude veilige tegenstelling tussen hoog en laag – oftewel 'hoog verheven en laag bij de gronds' – is niet langer houdbaar.

Ook al scharrelt de etnoloog veelal tussen de kippen, wanneer hij zich inlaat met de geschiedenis van zijn vak, de volkskunde en folklore, komt hij steevast uit in betere kringen, variërend van dorpsnotabelen, zoals pastoor, dominee, schoolmeester, huisarts of notaris tot aan het koninklijk huis. Want hoezeer de massacultuur – men sprak ten tijde van *Het Nieuwe Brabant* ook wel misprijzend van 'asfaltcultuur' – werd verfoeid, zozeer werd de volkscultuur gekoesterd en vertroeteld als exotisch teken van eigenheid en volksaard. Wat op het oog wellicht het meest 'volkse' museum van Nederland lijkt, ik bedoel het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem dat in 1912 werd opgericht, was tot ver na de Tweede Wereldoorlog in feite een museum voor de elite die er op haar gemak de plattelandsbeschaving kon aanschouwen, zonder stinkende boeren en joelende en schooiende kinderen. De plattelanders zelf gingen toen nog niet naar een museum om hun cultuur te aanschouwen, die moest daarvoor eerst verdwijnen en weer vreemd worden om op een museale wijze weer te kunnen worden

toegeëigend. Hetzelfde was het geval met de Meierijse Museumboerderij in Heeswijk, die de eerste kwart eeuw van haar bestaan voornamelijk door buitenstaanders werd bezocht. De dorpsbewoners zelf waren blij niet meer 'in die achterlijke toestanden' te hoeven wonen. Wat dat betreft was het Rijksmuseum, volgestouwd met 'hoge' kunst, zowel toen als nu, veel meer een volksmuseum dan het openluchtmuseum.

GEEN EIGENHEID ZONDER VREEMDHEIDSERVARING Vincent van Gogh, die omstreeks 1884 als beginnend autodidact in het washok achter de hervormde pastorie van zijn vader werkte, zou zich ontpoppen als een wegbereider die na zijn dood wereldfaam kreeg: 'the chicken' werd een 'eagle'.

In het notarieel archief van de gemeente Nuenen is de boedelinventaris bewaard gebleven die werd opgemaakt na de dood van vader Theodorus van Gogh op 26 maart 1885. Deze lijst verschaft ons een unieke kijk op het interieur van Vincents ouderlijk huis en het milieu waarin het gezin van dominee Van Gogh woonde. Op 21 mei 1885 inventariseert de notaris van 'des voormiddags tien tot des middags twaalf ure dertig minute' per vertrek de inboedel. De meubels en het huisraad verraden een gegoede familie met een burgerlijke levensstijl. Zo bevinden zich in de achterkamer, behalve een fauteuil en een rustbank, onder andere ook een pendule met ornamenten, een piano en een koffie- en theeservies. Ook een orgeltje ontbrak niet. Bij de afsluiting van de uitgebreide boedelbeschrijving merkt de notaris op dat 'de comparant Vincent Willem van Gogh (...) zich gedurende de inventarisatie verwijderd [heeft] zonder redenen daarvan op te geven.'

Waarschijnlijk is Vincent alleen aanwezig geweest om de aanhef van de akte mede te ondertekenen en is hij daarna weer teruggekeerd naar zijn atelier, dat zich inmiddels in het huis van de koster bevond. Het is wellicht symbolisch voor de uitersten waar Vincent tussen verkeerde: hij verhuisde in Nuenen van de protestantse pastorie naar de rooms-katholieke kosterwoning. Hij kwam voort uit een notabele familie met een onmiskenbaar gegoede, burgerlijke levensstijl, maar prefereerde voor zichzelf juist een sobere manier van leven, omringd met voorwerpen uit de natuur en het boerenleven. Zijn schildervriend Anton Kerssemakers herinnerde zich later het atelier van Vincent op de pastorie, waarvan hij de volgende 'boedelbeschrijving' gaf: 'Een groote hoop as rondom de kachel, die nooit borstel of kachelglans gezien had, een paar stoelen met uitgerafelde bieze-zittingen, een kast met wel dertig verschillende vogelnesten, allerlei mos

en planten uit de heide meegebracht, eenige opgezette vogels, spoel, spinnewiel, bedpan, alle boerenwerktuigen, oude petten en hoeden, grove vrouwenmutsen, klompen enz. enz.' (brief 435c). Het lijkt wel de inventaris van een museumboerderij avant la lettre. Een grotere tegenstelling in levensvisie en leefstijl is niet denkbaar dan met die van zijn eigen familie.

Vincent voelde zich in de ouderlijke woning niet thuis, hij was er een vreemde. Hij heeft zich dan ook voortdurend afgezet tegen de cultuur waarin hij was opgevoed. Zijn werkterrein betrof niet de dames met japonnen, zoals zijn zusters, maar de vrouwen die 'jakken en rokken' droegen. Uit zijn brieven blijkt herhaaldelijk dat hij zich tracht te identificeren met de boeren en de wevers. Over zijn schilderij met aardappeleters schrijft Vincent: 'Ik heb gewild dat het doet denken aan een gansch andere manier van leven dan die van ons, beschaafde mensen' (brief 404). Vincents hart lag bij deze plattelanders: 'Ik voel mij daar thuis', schreef hij (brief 400). Toch blijft hij tegen wil en dank ook op het Nuenense platteland een vreemdeling. Hij is en blijft een product van de 'beschaafde wereld'. Voor de boeren en wevers is hij 't schildermenneke', een zonderlinge ander, voor wie ze tegen vergoeding wel willen poseren. 'Ik denk er zoo dikwijls aan', schrijft hij Theo, 'dat de boeren een wereld op zichzelf zijn, in veel opzichten zooveel beter dan de beschaafde wereld. Niet in alle opzichten want wat weten ze van kunst en meer andere dingen?' (brief 404). De identificatie met het boerenleven heeft blijkbaar wel haar grenzen.

HET GEDROOMDE BRABANT IS TIJDLOOS Vincent was eenzaam, maar in zijn cultuurkritiek stond hij beslist niet alleen. In de ogen van veel negentiende-eeuwse romantische intellectuelen was het ongeletterde volk, waarmee doorgaans de boeren en vissers bedoeld werden, natuurlijk en ongerept. Ziehier het elitaire beeld van het geïdealiseerde volksleven dat door kunstenaars uit de School van Barbizon artistiek werd vertaald in een romantisch zoeken naar pastorale puurheid.

Dit primitivisme komt sterk tot uiting in het 'gedroomde' Brabant van Van Gogh. 'Als ik met dien herder wat voorspoed heb, zal 't een figuur worden, waar iets van het *heele oude Brabant* in zal zitten' (brief 382). Het tijdloze dat Vincent op het landvolk projecteert, komt hier sterk naar voren. Deze volkscultuur heeft geen geschiedenis, zodat: 'het leven en sterven der boertjes almeê 't zelfde is en blijft' (brief 411). Uit de brieven weten we dat de slechte sociaal-economische omstandigheden van de wevers in

Nuenen hem niet waren ontgaan, maar in artistieke zin heeft hij hieraan geen vorm gegeven. Het kon in zijn visie wellicht nog slechter: 'Als jongen herinner ik mij de hei en de kleine boerderijtjes, de weefgetouwen, de spinnewielen (...) Nu is dat gedeelte van Brabant waar ik bekend ben reeds enorm veranderd door ontginningen en door industrie' (brief R11).

DE GELIJKTIJDIGHEID VAN HET ONGELIJKTIJDIGE:
TRADITIE ALS PRODUCT VAN MODERNITEIT

TIJD VOOR NIEUWE AMBACHTELIJKHEID Toen mijn grootvader na ruim veertig jaren trouwe dienst in 1966 met pensioen ging, kreeg hij van de firma Philips te Eindhoven een gouden horloge. Een ironischer afscheidscadeau was voor hem niet denkbaar als zoon van een ambachtelijke klokkenmaker. Het betrof immers een in grote oplage machinaal vervaardigd uurwerk, dat beter blonk dan liep. Hij heeft het volgens mij dan ook niet vaak gedragen. Het is, keurig in het originele doosje, nu in mijn bezit. Toen ik het een klokkenmaker liet zien, zei die in één oogopslag: 'Aha, een Philips-horloge'. Opa Rooijackers was ongetwijfeld dankbaar voor dit blijk van waardering, maar zijn ambachtelijke hart ging er niet sneller van kloppen, laat staan tikken. Als geen ander wist hij immers wat zo'n horloge werkelijk waard was. Geboren te Best in 1901, groeide hij op in de klokkenmakerswerkplaats van zijn vader Adrianus, destijds beter bekend als Janus Lozzie. In Best ben ik voor ingewijden nog altijd 'inne van d'n Lozzie', oftewel een nazaat van de horlogemaker, ook al is die in 1936 overleden. Het ambacht was zijn identiteit, die tot op de dag van vandaag op mij wordt overgedragen.

Mijn opa Willem ging als ambachtsman in de fabriek van Philips werken. Dat viel niet mee. Het industriële regime week sterk af van de dagorde in de werkwinkel van de klokkenmaker. Als het nodig was, werd tot diep in de nacht doorgewerkt; wanneer 'het lijden kon', werd ook gelanterfant. Buurten met klanten die niks kwamen kopen, 'maandag houden' na een uitbundige zondag of gewoon 'de hort op' voor servicebeurten waarbij zowel de klokken als de maker geolied werden. De orde van de fabrieksfluit stond hiermee in schrill contrast. Fabrieksarbeid betekende dan ook verlies van vrijheid en disciplineren, dat na veertig jaren werd beloond met een horloge: het symbool bij uitstek van de nieuwe tijd waaraan iedereen zich te houden had. Maar opa bracht veel mee uit dat ambachtelijke

ouderlijk huis voor de fabrikanten van Philips. Slecht werk leveren was er niet bij. Er was sprake van een sterke beroepseer waarbij 'half werk' een persoonlijke belediging vormde. De individuele identiteit werd ontleend aan het product, waarop men 'trots ging'. Dat het massaproduct andersom niet meer verwees naar de maker, was pijnlijk. Overgrootvader Janus Lozzie schreef in elke klok zijn naam met datum van vervaardiging. Ze zullen in Best en omgeving nog wel hangen, of beter gezegd lopen.

Beroepseer en dito trots, daar moest ik aan denken bij het nieuws dat Philips en ASML in het kader van het techniekpact gaan investeren in leerwerkplaatsen. Hopelijk met een herwaardering voor de individuele maker bij wijze van nieuwe ambachtelijkheid, waar men niet meer wordt beloond voor anoniem, half werk. Brabant kent hierin een sterke traditie die we, al dan niet met Philips-horloge, innovatief bij de tijd kunnen brengen.

CAFÉ KANTOORZICHT Soms vallen dingen letterlijk samen. Op hetzelfde moment dat de oude, vertrouwde gloeilamp uit het winkelassortiment verdwijnt, wordt aan de Eindhovense Boschdijk het voormalig hoofdkantoor van Philips opgeblazen. Ik geloof niet dat opa Rooijackers ooit tot dit heilige der heiligen heeft weten door te dringen. De Boschdijk was nog niet eens zo heel lang geleden een A2 die dwars door Eindhoven liep. De Brabantse lichtstad heeft een reputatie hoog te houden als het gaat om slopen. Liefst worden gebouwen ook onnodig afgebroken, zoals in de jaren zestig een prachtig neogotisch raadhuis voor een verbindingsweg tot in het hart van de Markt aldaar. Een weg die er nooit gekomen is. Een stad van de vooruitgang, waar de stedenbouw werd bepaald door de grootindustrie.

Gemeentebtenaren in Eindhoven gingen destijds keurig bij Philips de tekeningen ophalen, nota bene in hetzelfde kantoor dat nu met dynamiet is opgeblazen. Maar de geschiedenis laat zich niet wegvagen. Je kunt geen 'tabula rasa' maken met het verleden. Wat dat betreft, is het wel heel symbolisch dat een deel van de toren halsstarrig overeind bleef staan toen het stof was opgetrokken. Zo'n puist verdient het om als de Gedächtniskirche in Berlijn tot ruïneus monument verklaard te worden. Een teken dat de tijden in Brabant weer veranderd zijn. Philips weg, zoals ook God verdween uit de Brabantse politiek van KVP en CDA. Een niet volledig gesloopt gebouw: dieper kun je een Eindhovenaar niet in zijn eergevoel kwetsen. Een tweede poging maakte elke aanleiding tot nadere relativering met de vloer gelijk.

Ik ben een vaste bezoeker van het Muziekgebouw Frits Philips. Jazeker, in naam is de industrieel nog alom aanwezig. Op het etageterras kun je tussen alle omhoog priemende nieuwbouwtorens nog net het verlichte Heilig Hartbeeld op de torenspits van de Paterskerk zien. Hoe symbolisch, deze Jezus Waaghals. Dit anachronisme ontroert me zelfs even, de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige in optima forma. Daar is Eindhoven goed in.

Mijnheer Frits staat samen met de oude vrijheidsstrijder Jan van Hooff op de Markt aldaar. De horror, de horror. Spookachtig aangelicht in het uitgaansleven waarvan de sporen allerwegen op het plaveisel zichtbaar zijn. Het braaksel ligt aan de voeten van Frits. Hij kan er uiteindelijk ook niets meer aan doen. Ik heb de oude baas tijdens een gedenkwaardige middag, waarbij ik zijn aanstekelijk enthousiasme voor Brabant meemaakte, gelukkig nog uitgebreid kunnen vertellen over mijn grootvader. Soms valt alles op zijn plaats en klopt het leven in retrospectief als een tikkend horloge.

Ach ja, ik heb een haat-liefdeverhouding met mijn geboortestad. Ter wereld gekomen in een van de oudste huizen van Eindhoven, heb ik mijn hele jeugd aangekeken tegen het opschrift op onze zijgevel: 'Al eeuwen sta ik hier in weer en wind, moet ik dan nu bezwijken voor dit gemeentebewind?' Het pand is uiteindelijk onherstelbaar gerenoveerd, maar dat terzijde. Later woonde ik in Woensel, met uitzicht op de inmiddels opgeblazen toren. Een nu verlopen woonwijk aan de voeten van het industrie-kapitaal, met een etablissement op de hoek, genaamd Café Kantoorzicht. Ik hoop stiekem dat die naam nog lang blijft.

HET NIEUWE BRABANT ALS MONUMENT Cees de Sloper uit Tilburg zou aangenaam verrast zijn. Eindelijk eerherstel nu bouwwerken uit de periode van de late wederopbouw, de jaren 1959-1965, de status van rijksmonument hebben gekregen. De lijst van nieuwe rijksmonumenten is een door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gemaakte selectie uit een groslijst van zo'n zeventienhonderd door overheden, deskundigen en instanties voorgedragen gebouwen. Dat lijken grote aantallen, maar als je weet dat in die tijd van *Het Nieuwe Brabant* een bouwwoede heerste en er alleen al honderdduizend woningen per jaar zijn neergezet, gaat het maar over een fractie. Dat zegt veel over de kwaliteit van het bouwen in die dagen van woningnood.

De provincie Noord-Brabant is goed vertegenwoordigd op de lijst van aspirant-rijksmonumenten. Spannen historische binnensteden daarbij van

oudsher de kroon, dit keer moeten 's-Hertogenbosch en Breda het slechts doen met respectievelijk een school en een sporthal. Maar wel een Bossche school die is gebouwd in de stijl van de Bossche School, dat is monumentaal dubbelop. Met de kerk in Odiliapeel is slechts één dorp present. Tilburg is goed voor vier nominaties, met ook hier weer een onderwijsgebouw (Aula), de Stadsschouwburg, het station en een kapel. Burgemeester Becht, bijgenaamd Cees de Sloper, heeft voor veel van deze gebouwen letterlijk de weg geëffend. Tilburg is overigens goed in bijnamen, zoals de 'kroepoek' voor het station aldaar.

De lijst met wederopbouwmonumenten werd in het genomineerde Evuon in Eindhoven aangeboden. Geheel in stijl kwam mevrouw de minister in een Dafje. 'Het gaat niet zozeer om de gebouwen zelf, maar om de verhalen over de verzuilde tijd van de wederopbouw', zo vertelde ze. In Noord-Brabant was dat de periode van het Welvaartsplan onder commissaris van de Koningin Jan de Quay, die ook het initiatief nam voor een driedelig boekwerk met de titel *Het Nieuwe Brabant*. Traditie en moderniteit gingen hierin samen. Sterker nog: traditie was een product van die moderniteit, zoals uit de vorming van de Bossche School-stijl blijkt. Het meest futuristische wederopbouwmonument is het Evuon dat de rijksmonumentale status ten volle verdient. Als Eindhovens kind werd mij verteld dat de maan overdag in het glazen koepeltje op het dak van het Evuon zou slapen. Het was de tijd van Appollo-Henkie Terlingen en de maan kwam ons mensen steeds naderbij. Dat Philips zijn stempel op Eindhoven heeft gedrukt, blijkt onder meer uit het hoofdkantoor aan de Boschdijk dat op de nominatie staat. Niet om te slopen, zoals dat met het naastgelegen hoofdkantoor het geval was, maar om te behouden. Dat zal wel even wennen zijn in Eindhoven, de stad die in zijn trots gekrenkt werd toen het opblazen van het andere kantoor niet in één keer lukte. Want let wel: de lijst is in het nieuwste Brabant voorlopig niet meer dan een sloopbescherming met grote beloften. Met de herbestemming van Strijp S heeft Eindhoven zichzelf, wellicht ongewild en onbewust, opnieuw uitgevonden.

STURING VAN REGIONALE IDENTITEIT:
DODE METAFOREN MAKEN STERKE AFGODEN

HET 'ARME BRABANT' EINDELIJK FAILLIET De Brabander is gastvrij, gemoedelijk, meegaand, gehecht aan tradities, extravert, intuïtief,

wat achteloos in het nakomen van afspraken, gezagsgetrouw en bovenal gelovig; ja, zelfs een zekere lijdzaamheid en berusting is hem niet vreemd. Ziehier in enkele trefwoorden het 'volkskarakter' van de Brabander, waar regionale auteurs tot voor kort eindeloos over konden psychologiseren. Het zou zijn gevormd door de eeuwenlange onderdrukking tijdens de Generaliteitsperiode (1629-1798), toen Brabant een wingewest was dat werd uitgezogen door vreemde heren van boven de rivieren. *Vanuit wingewesten* heette dan ook een populair boek van de neerlandicus Gerard Knuvelde uit 1930. Mgr. Goossens, destijds rector van de Katholieke Hogeschool in Tilburg, maakte grote indruk met een rede over 'Het arme Brabant', waarin hij pleitte voor een omgekeerde geldstroom bij wijze van 'Wiedergutmachung'. Brabant had in Nederland immers altijd aan de 'achterste mem' gelegen. Door het verleden op ideologische wijze uit te vergroten met een katholieke bloeitijd in de middeleeuwen en een daaropvolgende uitbuiting, knechting en vernedering, kreeg de emancipatie van dit gewest een krachtige impuls. Het was een underdogstrategie die buitengewoon goed werkte. Zo goed zelfs, dat generaties Brabanders er zelf heilig in zijn gaan geloven.

Hetzelfde gold voor het beeld van Brabant als homogene katholieke gemeenschap, waar buitenstaanders zoals protestanten (ook al woonden ze er eeuwenlang) niets te zoeken hadden. Het katholicisme werd immers beschouwd als wezenskenmerk van de Brabantse ziel. Ergo: wie niet katholiek was kon geen echte Brabander zijn, hoe goed hij achteraf ook bleek te kunnen schilderen. Het was de Hilvarenbeekse priester dr. P.C. de Brouwer die dit gedachtegoed tot in de jaren vijftig propageerde en de schuttersgilden als hoeders hiervan aanwees. We bevinden ons in de regionalistische kringen van Brabantia Nostra, dat heel typerend niet als 'ons Brabant', maar strijdvaardig als 'Brabant aan ons!' werd vertaald. Een bisschop als Jan ter Schure zag de schuttersgilden tot in de jaren negentig als vertegenwoordigers van de aloude katholieke Brabantse waarden en sloeg, als het even kon, uit anti-modernistische overwegingen geen uitnodiging af voor een veilig gildefeest.

In de tijd van wederopbouw, de jaren vijftig van *Het Nieuwe Brabant*, moest de provincie met behoud van traditionele waarden in de spreekwoordelijke vaart der volkeren opgestoten worden. Van clichés was men ook in die tijd niet vies. De ideologische beeldvorming van het arme Brabant, later door historici gedeconstrueerd en van haar mythische proporties ontdaan, bleef evenwel als effectief instrument binnen handbereik in

de politieke gereedschapskist. Toen de A2 als gevolg van wateroverlast in 1995 onder de rook van het provinciehuis onderliep, was de kenmerkende reflex dat dit in Den Haag nooit gebeurd zou zijn. Het was een van de laatste stuip trekkingen van het Brabantse zieligheidssyndroom dat als een warme 'Calimero-deken' de gemoederen in het wingewest warm hield.

FALENDE IDENTITEITSSTURING De neiging om van bovenaf de identiteit van Brabant te bepalen, is echter tot op de dag van vandaag diep verankerd in provinciale bestuurlijke kringen, met alle potsierlijke gevolgen van dien. Zo dacht commissaris van de Koningin Hanja Maij-Weggen bij haar aantreden in 2003 Brabant een plezier te doen met het officieel vaststellen van een volkslied. Ook al zingen Brabanders spontaan allerlei liederen, er zou en moest een officieel volkslied komen. Alle inspanningen van een geleerde commissie ten spijt, is het project zieloogend ten onder gegaan. Ik ben altijd een fervent tegenstander van deze symbolische cultuurpolitiek geweest. Het lied *Brabant* van Guus Meeuwis prijkt steevast in de hoogste regionen van de Top-2000 en wordt ver buiten de provincie gewaardeerd en gezongen. Het is een les dat cultuur en identiteit zich niet meer van bovenaf laten aansturen.

Hetzelfde fiasco ligt op de loer bij de investeringen die worden gedaan om Brabant in het kader van regiobranding, over de hoofden van de inwoners heen, te positioneren met een verloren protestantse zoon als Vincent van Gogh. Zelfs de vondst van een oud verroest verfblikje in de tuin van de Nuenense pastorie vormt daarbij groot nieuws. De basale marketingles dat imago en identiteit op elkaar moeten aansluiten, wordt hier met voeten getreden. Nee, dan de campagne 'NB dan denk je aan Brabant', compleet met ovaal beeldmerk dat lijkt op een Kroatische autosticker en gratis verkrijgbaar is bij de VVV. Uiteraard ondersteund met ronkende websites, met zelfs een onderdeel 'Ons Brabant: het weekendgevoel', voorzien van de uitnodigende aanbeveling: 'Ze zeggen niet voor niets: Brabantse nachten zijn lang!'

WIE ZIJN VERLEDEN VERLOOCHENT, IS VERLOREN Op 13 mei 2006 was het precies negenhonderd jaar geleden dat keizer Hendrik V op de Rijksdag in Worms aan Godfried, graaf van Leuven, de titel van hertog verleende. Deze adellijke verheffing in 1106 zou uiteindelijk leiden tot de

vorming van het hertogdom Brabant. Dit heuglijk feit werd gevierd door de provincies Vlaams-Brabant, Antwerpen en Noord-Brabant, die immers deel hebben uitgemaakt van dit oude hertogdom en in feite de bestuurlijke nazaten vormen van het Brabantse territorium.

Uiteraard moest voor dit jubileum, we leven immers in een tijd van logo's, een afzonderlijk beeldmerk ontworpen worden. Aan historisch materiaal is geen gebrek en de vormgevers lieten zich bij hun ontwerp inspireren door een miniatuur uit omstreeks 1334, waarin hertog Jan III van Brabant wordt voorgesteld als een everzwijn. Het is een ruig, guitig beestje met vervaarlijke slagstanden. Om zijn nek is een Brabantse wapenrok geknoopt die vrolijk over de rug van het zittend zwijn wappert. Eenieder die het ziet, zal een glimlach niet kunnen onderdrukken. Kortom, een origineel, vrolijk en in het oog springend logo; een vlag waaronder het goed feestvieren is.

Maar commissaris van de Koningin Maij-Weggen dacht daar toch anders over. Zij wilde onze dierbare provincie kennelijk niet geassocieerd zien met een varken. En dat terwijl omstreeks 1334 nota bene de hertog zichzelf liet afbeelden als everzwijn! Het betreft een illustratie bij het gedicht *Van den ever*, dat verwijst naar een confrontatie tussen de hertog van Brabant, voorgesteld als een everzwijn, en zeventien landsheren die als jachthonden prooi ruiken en de ever belagen. Snoevend en brallend weerstaat het zwijn de honden: 'Ic ben die hertoghe van Brabant, Bi den Ever ben ic genant (genoemd)'.

Brabant is ingrijpend veranderd. Van een varken als symbool willen wij niet meer weten, terwijl in onze provincie toch aanzienlijk meer varkens leven dan mensen. Als we niet uitkijken, loopt straks ook nog het monument van de zeug met biggen, dat zo prominent op het plein voor het provinciehuis staat, gevaar. We willen wel de roemruchte geschiedenis van het hertogdom vieren, maar dan liefst met verheven erfgoedbeelden waarin voor het hertogelijk zwijn geen plaats is. Mogelijk heeft men toen ook gedacht aan de vele moslims in onze provincie voor wie het eten van varkensvlees immers taboe is. Het varkentje ging door de bestuurlijke wasstraat en transformeerde in een veilige Brabantse leeuw. De Brabantse jeugd zal dat logo wellicht eerder associëren met de Beekse Bergen, maar dat terzijde. Wie zijn verleden verloochent, is verloren. Hertog Jan wist welhaast profetisch dat Brabant was voorbestemd voor het varken dat staat in het platteland van de provincie als een industriële olifant die men niet wil zien.

HET NAAIEN VAN DE EIGEN NAAD Hoezeer het krampachtig van bovenaf aansturen van identiteit faalt, wordt eens te meer geïllustreerd door het succes van *New Kids Turbo*. Deze film is nou niet bepaald het gedroomde exportproduct waarmee Brabant zichzelf op de kaart zou willen zetten. Laat staan dat dit nu het gedroomde Brabant is. Maar het is zoals het is. De kaskraker is inmiddels verkocht aan Duitsland. Heel benieuwd ben ik naar de Japanse versie die Brabant, heel anders dan de Van Gogh-promotie wil doen geloven, pas echt zal positioneren. Alle brave dialectprijzen vallen in het niet bij het Brabantse vocabulaire van deze jongens, die in al hun absurde overdrijving een raak beeld neerzetten van de Brabantse samenleving. Zij tonen de achterkant en de onderbuik van de regionale cultuur, met het voor Brabant zo typerende lokalisme in de vorm van Maaskantje. Kijk naar deze film en je begrijpt waarom georganiseerde criminaliteit (van roversbenden en smokkelaars, via illegale alcoholstokerijen en wietplantages, al dan niet in woonwagenkampen) al eeuwenlang endemisch is in Brabant, waarom de plaatselijke politieagent (net als de veldwachter uit het verleden) in een spagaat terecht komt tussen lokale loyaliteit en overheidsgezag. Kijk naar het publiek in de bioscoop en hou jezelf niet langer voor de gek: dit is het echte Brabant dat betutteling en neerbuigendheid zat is. De bioscoopbezoeker krijgt van de *New Kids* simpelweg de groeten uit Brabant, vergezeld van een krachtig drieletterwoord. Het is een zelfbewustzijn dat tot uitdrukking komt in ironie en zelfspot. Absurdistische krachttermen als paradoxale zwakke signalen. Het contrast met de oude, anti-modernistische voormannen van Brabantia Nostra, die zich onzeker en bedreigd krampachtig vastklampten aan brave identiteitsconstructies, kon niet groter zijn.

Slimme jongens die *New Kids*, die veel beter dan de beleidsmakers doorhebben wat leeft bij het publiek dat zich herkent in het gevoel van een anti-cultuur van 'boeren' versus het burgerlijk gezag, met een uitgekiende exploitatie van media. De film bevat een meesterlijk dodelijke persiflage op Omroep Brabant. Waar is die gemoedelijke, gezagsgetrouwe, meegaande Brabander gebleven? Die heeft alleen bestaan in de hoofden van ideologische cultuurpolitici. Afgezien van die ene, brave zwendelzwaaiende gildebrouder die zich schikt in het regionalistische wensenpakket van de VVV en het bisdom – binnenkort officieel door Unesco erkend als immaterieel erfgoed – naaien de meeste inwoners van de provincie Noord-Brabant bij wijze van beproefde overlevingsstrategie heel zelfbewust gewoon hun eigen naad.

DE FOLKLORE VAN HET KLEINE VERSCHIL:
LOKALISME TUSSEN RIVALITEIT EN STIGMA

RADIO BERGEIJK EN HET IRONISCH TOPONIEM In het satirische VPRO-programma 'Radio Bergeijk' werden we enkele jaren geleden gedurende een kwartier op de hoogte gehouden van het fictieve reilen en zeilen in dit Brabantse dorp, gelegen ten zuiden van Eindhoven aan de Belgische grens. De vaste verslaggevers Toon Spoorenberg en Peer van Eersel berichtten via reportages en interviews over nieuwe cursussen, sportuitslagen, plaatselijke politiek, gewiekste ondernemers en brandende kwesties als het vrouwenbevrijdingsfront, inclusief verdachtmakingen en bedreigingen, waarbij het fenomeen van de lokale en regionale radio wordt geparodieerd. Dat het hier een cultprogramma voor buitenstaanders betreft, bleek wel toen de makers een 'jaarvergadering' belegden in Bergeijk. Een schare fans kwam van heinde en verre met bussen in het dorp aanzetten, terwijl van de plaatselijke bevolking nauwelijks iemand kwam opdagen. Het programma leeft dan ook nauwelijks bij de Bergeijkenaren en als er al schande van wordt gesproken, is dat omdat de makers eenvoudigweg bestaande familienamen uit het telefoonboek gebruiken voor hun personages. Al raakt de spot de dorpingen in kwestie dus niet echt, hetgeen overigens ook niet de intentie van het programma is, het fenomeen om de draak te steken met plattelanders en hun dorpsleven staat in een lange Europese traditie van heterostereotypering, om het maar eens deftig te zeggen, waarbij buitenstaanders een positief, of wat vaker het geval is, juist een weinig flatteus etiket op een plaats of regio plakken.

In de uitzendingen van Radio Bergeijk wordt geregeld aandacht besteed aan de wijze waarop de dorpingen hun taal en verleden cultiveren. Een van de studiegasten is bijvoorbeeld een fictieve dialectdichter die zijn nieuwe werk komt voordragen. Ook hier worden soms namen van bestaande regionale auteurs, zoals de Valkenswaardse dichter Frans Hoppenbrouwers, gebruikt zodat schijn en werkelijkheid op speelse wijze door elkaar heen lopen. Met het oog op de landelijke verstaanbaarheid is overigens het gebruik van dialect bij Radio Bergeijk opvallend bescheiden; het is meer een algemeen-Brabantse tongval die hier wordt gehanteerd. Een vaste, slaapverwekkende rubriek is voorts 'Uit het Brabantsch Heem', waarbij eindeloze stamlijsten en historische 'faits-divers' monotoon worden opgelepeld, inclusief een opzettelijk historiserend taalgebruik, met nadrukkelijk gemarkeerde es-ce-ha's. Een 'running gag' betreft de rivaliteit tussen

Bergeijk en de naburige gemeente Eersel die, in verband met het achtervoegsel 'sel', behoort tot de zogeheten Acht Zaligheden (Eersel, Kneghsel, Reusel, Wintelre, Duizel, Steensel, Hulsel en Netersel) - een spotnaam bij wijze van ironisch toponiem van tijdens de Belgische Opstand in de Kempen geleverde Hollandse militairen, verwijzend naar de schrale grond. Maar dat weet helemaal niemand meer. In Eersel menen ze, uiteraard ten onrechte, alles beter te kunnen en te weten. De Bergeijkenaars voelen zich daarbij steeds achtergesteld. Zo werd in het radioprogramma gedurende enige tijd bij voorkeur gesproken van de plaatsen Eers en Bergeijksel, waarbij uiteraard de eigen plaats ten koste van de buurgemeente in het rijtje zaligheden, thans onder invloed van VVV-marketing immers een eretitel, werd opgenomen.

FOLKLORE IS NOOIT ONSCHULDIG Niet zelden neemt men ook een recente gebeurtenis als uitgangspunt om deze rivaliteit gestalte te geven. Naar aanleiding van het opspijkeren van reegeiten aan kerkdeuren in de Kempische dorpen Hoogeloon en Bladel in 1994 door stropers (niet mis te verstaan ritueel geweld van zware jongens uit het woonwagenkamp), werden bij Radio Bergeijk bijvoorbeeld reportages gemaakt over de strafexpeditie die de verslaggevers ondernamen om de inwoners van Eersel eens flink mores te leren. Aan de deur van het (werkelijk bestaande) streekmuseum aldaar werd met een nietmachine een levende zeug vastgenageld. De actie dreigde bijna te mislukken toen men onderweg door een Eerselse agent werd aangehouden, die zich echter op onnozele wijze tevreden liet afschepen met de opmerking dat de zeug op de achterbank, die voor de gelegenheid in een wintermantel was gehuld, 'ons moeder' betrof die van een kaartavondje naar huis werd gebracht. De perfide actie van de Bergeijkenaars, als een huzarenstukje op de radio gepresenteerd, werd staande de uitzending door de Eerselnaars vergolden door een Bergeijkse plas met gier vol te storten. Dat 'die van Eersel' daartoe in staat waren, was weliswaar bekend, maar dat ze het ook het gore lef hadden dit uit te voeren, sloeg werkelijk alles. Een spiraal van interlokaal geweld, die over vele uitzendingen werd uitgesponnen, was hiermee ingezet.

HET TUINPAD VAN MIJN VADER IN UDEN EN SCHIJNDEL De meeste dorpen in Brabant zijn de afgelopen vijftig jaar onherkenbaar veranderd.

Het oude agrarische karakter werd gaandeweg ingeruild voor een min of meer verstedelijkte omgeving. De landbouwgronden maakten plaats voor nieuwbouwwijken die ontsloten werden met een rondweg en liefst veel rotondes. In het oude dorpshart tref je nog wat herkenbare monumenten aan die verwijzen naar de oude plattelandssamenleving. Prominent daarbij zijn de dorpskerken, die weliswaar lang niet altijd meer de skyline domineren, maar nog steeds als bakens van lokale identiteit gelden. Verwacht van mij geen klaagzang over deze veranderingen in de trant van 'thuis heb ik nog een ansichtkaart'.

Het moderne, verstedelijkte Brabantse dorp barst van de vitaliteit. Zo woon ik jaarlijks als gast van prins Porcellus de pronkzitting in Uden bij. Wat een feest maken ze daar van het carnaval, met een duizendkoppig publiek in de Schaapskooi. Drie pronkzittingen op een rij, met op zaterdagavond de uitverkiezing van de Knoergoeie Brabander. Uit volle borst zingt de zaal het lied van het Land van Geert van Uden, voorstad van De Peel, centrum van de burens. Met Geert van Uden wordt verwezen naar oud-burgemeester wijlen Gerard Schampers, de krachtpatser en 'Macher' die dit dorp in de vaart der volkeren heeft opgestuwd. Nou ja, dorp mag je Uden eigenlijk niet meer noemen, het is een centrumgemeente; zelf zingen ze 'voorstad'. Met carnaval wordt het oude repertoire van plattelandsbeelden bij wijze van folklore weer opengetrokken. De inwoners heten dan 'knoerissen en mienekes', oftewel varkens en geitjes: 'Gij heerlijkheid Uden wordt nu varkensstal, of zoals ze dat zeggen: we gaon naor 't Knoerissenbal'. Ook de rivaliteit met buurgemeente Veghel wordt te pas en te onpas uitgespeeld. Uden beschouwt zich immers als centrum van de burens. Een prachtig spel dat de bewoners bindt en de lokale identiteit schraagt. Humor met veel zelfrelativering. Politici die eraan moeten geloven en keurig stil blijven zitten, terwijl ze vakkundig worden geschoren door tonpraoters. Natuurlijk speelt het dialect hier een prominente rol. Opvallend vond ik het geheel ontbreken van grappen over de kerk, vanouds toch een favoriet onderwerp in Brabantse humor. Ook hier schrijdt de tijd voort. Als zelfs met carnaval geen grappen meer over je worden gemaakt, dan is het pas echt tijd om je zorgen te maken.

Op allerlei manieren zijn er verwijzingen naar het verleden in zo'n pronkzitting. Behalve naar het plattelandsverleden van het overzichtelijke dorp - inclusief gezwalk over het tuinpad van mijn vader betrof dat in 2013 ook de uitverkiezing tot Knoergoeie Brabander van couturier Addy van den Krommenacker, geboren en getogen in Uden. Elk jaar valt deze

eer een verdienstelijk Brabander ten deel, maar deze keer was het alsof een verloren zoon juichend werd binnengehaald. De kosmopoliet Van den Krommenacker ('in Milaan noemen ze me Eddy, evenals in Odiliapeel') kwam thuis in het dorp van zijn jeugd en zong met overgave een Engels-talig lied dat hij daar vroeger, lang voordat zijn mode-carrière nog maar enigszins in beeld was, had vertolkt. De persoonlijke, biografische nostalgie van Addy werd door de hele zaal gevierd en meebeleefd.

Ik moet hierbij ook denken aan Winy Maas die als succesvol architect uiteindelijk in zijn geboortedorp Schijndel een briljante glazen boerderij heeft gebouwd op de Markt. De brief die hij als twintigjarige schreef aan de burgemeester, waarin hij voorstelde op deze door de oorlog gehavende plek een architectonisch statement te maken, werd niet serieus genomen. Het grootse gebaar van het boerenhuis is er niet zonder kleinzielige slag of stoot gekomen. Maar de verbeeldingskracht is gelukkig altijd sterker. Een glazen boerderij als metaforische verwijzing naar een voorbij verleden in een vitale gemeenschap. De ultieme 'slag eroverheen', die we in het nieuwste Brabant met elkaar hopelijk meer durven te maken.

BRABANT ALS VITAAAL CALVARIELANDSCHAP

DE AARDAPPELETTERS IN SNACKBAR VAN GOGH De meeste locaties die hij in Nuenen en omgeving schilderde, zou Vincent ruim 125 jaar later volstrekt niet meer herkennen. Het heideveld waar hij een rustieke schaapherder portretteerde, is in de loop van de twintigste eeuw een regionale vuilnisstort geworden; een soort postmodern calvarielandchap waarin het materiële streekarchief, inclusief het weggegooid oor van Van Gogh, besloten ligt. Over hoog en laag gesproken: het storten van huisvuil door de Regionale Afvalverwerking Zuidoost-Brabant (RAZOB) is jaren geleden gestaakt. De immense afvalberg is geheel afgedekt met aarde: zand erover. De voormalige antiruumte is omgedoopt in Landgoed de Gulbergen, met als wervende ondertitel 'landschap uit reststoffen'. Er is inmiddels een golfterrein met deftig clubhuis in Engelse landhuisstijl aangelegd – de stank neemt men kennelijk voor lief – en een agrotouristisch wildpark met langharige grazers trekt veel publiek, evenals een mountainbikeroute en een uitkijkpost die het Dak van Brabant wordt genoemd. Het enige wat nog lijkt te ontbreken, is een authentiek gereconstrueerde museumboerderij. Men speelt er op het eigen afval. Het vergeten, is als

vorm van culturele amnesie immers een zegen voor de mens.

Maar toch zal het niemand verbazen dat Nuenen, Zundert, ja heel Brabant trots is op de grote zoon; men wil hem zich allerwegen herinneren en toe-eigenen. Vincent wordt welbeschouwd in Brabant ontvreemd. Een musical over het tragische leven van Vincent, uit te voeren op een Brabantse locatie, is inmiddels aangekondigd. Het gedroomde landschap van zijn schilderijen ligt evenwel grotendeels onder en in de vuilnisbelt. Geen enkel schilderij, laat staan een snipper van zijn tekeningen is in Nuenen bewaard, het existeert aldaar hoogstens als afval voor toekomstige 'garbage'-archeologen. Geen nood. Wat dacht u van een geborduurde Nuenense wever achter zijn getouw, compleet met papieren lijst, te koop in de plaatselijke souvenirshop. De wever, 'het spook in de machine' zoals Vincent hem noemde, weergegeven in textiel en straks zingend in de musical. Dergelijke ironische profanaties worden in Nuenen, waar Vincent tijdens zijn leven met de nek werd aangekeken, volop geëxploiteerd, maar het moet niet te gek worden. Zo ontstak een lokale Van Gogh-erudiet in woede toen bleek dat een plaatselijke ondernemer zijn etablissement had omgedoopt in Snackbar Van Gogh. Tot in de gemeenteraad heeft hij geprotesteerd, maar er was juridisch niets tegen te doen. En waarom ook. Je moet al blij zijn dat hij zijn friettent 'snackbar' noemt en niet 'kwalitaria' of zo. En is er een meer toepasselijke naam te bedenken voor een cafetaria in het dorp waar Vincent *De Aardappeleters* in 1885 schilderde? De aardappeleters anno nu staan er in de rij voor een frietje oorlog of een broodje oor.

De mutsen waarmee de vrouwen op *De Aardappeleters* zijn getooid, zouden een generatie later uitdijen tot protserige poffers. De vrouwen van de boerenstand onder leiding van de witheer Gerlacus van den Elsen te Gemert, in 1896 oprichter van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB), droegen hiermee demonstratief hun trots en zelfbewustzijn uit. In de jaren dertig gaven hun dochters evenwel reeds de voorkeur aan modieuze confectiehoedjes uit de winkelmagazijnen. De introductie van de bromfiets ten slotte, vormde de genadeklap voor de dracht van deze weelderig uitgestulpte poffermuts die zijn culturele carrière niettemin voortzette als gefolkloriseerde Brabantse identiteitstotem met eigen munten en musea.

Protestanten mochten overigens wel lid worden van en contributie betalen aan de NCB, maar hadden tot diep in de twintigste eeuw geen stemrecht. Het door elites markeren van een eigen identiteit, waarbij regio en religie met een beroep op het erfgoed een ideologisch verbond met elkaar

ZWAKKE SIGNALLEN EN STERKE TOTEMS
IN DE ARENA VAN IDENTITEITEN

aangingen, bevorderde cohesie door anderen systematisch buiten te sluiten. De ironie is dat deze opgelegde identiteit in feite ook veel zwakke signalen uit de niet-dominante cultuur van het dagelijks leven van Brabanders zelf overstemde. Elke totem kent, zo wist Freud al te melden, zijn eigen taboes en zwakke signalen. Humor, ironie en absurdisme zijn daarbij belangrijke indicatoren van zelfrelativering. Brabant is welbeschouwd slechts een idee. Maar wel een 'verrekes' goed idee, dat zich in de culturele arena van wisselende betekenissen en identiteiten ook met zwakke signalen goed staande houdt. Maar het ideologische Brabant is wat mij betreft knock-out.

LITERATUUR EN BRONNEN

Boedelbeschrijving van het sterfhuis van dominee Theodorus van Gogh in het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, *Notarieel archief Nuenen*, inv. nr. 1966, akte nr. 32 (21-5-1885). *Verzamelde brieven van Vincent van Gogh*, 4 delen in 2 banden, Amsterdam-Antwerpen 1974.

MP

REAL
SKATEBOARDS
Mega
FITTY
17
SANTA CRUZ

WORLD
THE NETHERLANDS
ENDHOVEN

BELL
SKATEBOARDSHOP | ENDHOVEN | THE NETHERLANDS

SKATEBOARDSHOP | ENDHOVEN | THE NETHERLANDS

ARE YOU WITH SCOTCH SHRUNK?
SKATEBOARDSHOP | ENDHOVEN | THE NETHERLANDS

‘Het is fantastisch,
ik krijg het niet
bij elkaar gerijmd’

IN GESPREK MET
PAUL KUYPERS
(OUD-DIRECTEUR PON)

OVER GEZELLIGHEID VAN DE KEMPISCHE CULTUURDAGEN
OVER MGR. BEKKERS EN DE AUTONOMIE VAN MENSEN
OVER H&M-MEIDEN EN HUN FASCINERENDE ONAFHANKELIJKHEID
OVER DE NOODZAAK VAN ETHIEK EN ESTHETIEK

Hij noemt het een ‘gevaarlijk begrip’. Identiteit. Toch, gesprekken met Paul Kuypers kunnen moeilijk over andere zaken gaan dan over waarden, binding, eigenheid – aspecten van identiteit. Kuypers is cultuurcriticus en publicist; een leven lang heeft hij zich gemengd in het publieke debat over wie we zijn en hoe we onze samenleving inrichten.

‘Het wordt door jezelf geconstrueerd’, zegt hij over identiteit, ‘of door je omgeving, door de macht. Als uit die hoek voortdurend wordt geroepen dat Brabanders inschikkelijk zijn, dan wórdén ze inschikkelijk. Dat wil zeggen onvrij, makkelijk te disciplineren, manipuleerbaar.’

We praten voornamelijk over Brabantse identiteit. Kuypers, afkomstig uit Zeeuws-Vlaanderen, is groot geworden bij de Augustijnen in Eindhoven, zat zes jaar op het Augustinianum. Hij was erbij, eind jaren zestig, toen de universiteit van Tilburg werd bezet en gedurende korte tijd was omgedoopt in Karl Marx universiteit. Kuypers werkte dertig jaar voor het PON, het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant.

Hij houdt van Brabant, hij heeft er zulke schitterende herinneringen liggen. De Kempische cultuurdagen, er is nog altijd een soort heimwee. Eindeloos gezellig was het er, fantastisch en cultureel hoogst interessant, prachtige ontmoetingen tussen Vlamingen en Nederlanders. Naar zijn gevoel scheen op die dagen altijd de zon. En ‘s nachts werd enorm ge-

dronken, onder leiding van Anton van Duinkerken. Die declameerde dan, op verzoek, urenlang, in de stijl van Vondel, in de stijl van Potgieter, het maakte hem niet uit, het publiek mocht het zeggen.

Kuypers genoot van deze typisch Brabantse cultuur. Toch konden ze hem ook mateloos irriteren, die Brabanders. De bangelijkheid en de middelmatigheid en het regionalisme. Hij gooide de kont tegen de krib en schreef een essay, in 1982, onder de titel *Brabant bestaat niet*.

Daaruit: ‘Wat mij betreft zou het goed zijn indien we ons realiseerden dat de pastorale homogeniteit van Brabant een ideologische fictie is, die geen andere functie heeft dan de grenzen van een gepacificeerde orde vast te leggen en te voorkomen, dat mensen daar over heen zullen gaan.’ Zo, dat stond er maar vast.

Kuypers nu: ‘Ik zie wel de kwaliteiten zoals die op de cultuurdagen tot uitdrukking kwamen, maar ik vond dat ze zo ongerefleeteerd werden toegepast. Mijn directeur sprak altijd over ‘de Brabantse mens’. Dat riep bij mij van binnen weerstand op. Er werd een soort gezapigheid en apolitiek gedrag aan verbonden. Maak je niet druk, de contente mens, nou ja, dat soort symbolen. Je vindt ze nog steeds terug als je dat wilt.

‘Ik herinner mij dat monseigneur Bekkers op een gegeven moment de discussie aanging en zei: wij moeten de persoon bevrijden. Dat riep hij voor de eerste keer op de Gemertse dagen, bijeenkomsten van de KAB, de katholieke arbeidersbeweging. Bekkers heeft het met grote hartstocht beleden. Hij bracht een breuk aan in de identiteit zoals die dominant werd gedefinieerd. Volgens mij was het buitengewoon belangrijk dat het gebeurde.’

Hij weet nog de avond waarop Bekkers doodging, 9 mei 1966. Hij was onder kennissen, iemand merkte op dat het voor een groot deel van de Brabantse pastoors een goede avond was. Kuypers: ‘Die pastoors vonden het gevaarlijke nieuwlichterij dat Bekkers de autonomie van mensen had verkondigd, terwijl ze altijd gewend waren geweest zich te voegen.’

84 is Kuypers inmiddels, een Zeeuw neergestreken aan een Amsterdamse gracht. Scherpzinnig, maar met een mildheid die de jaren verraadt. Botsende meningen zal hij niet snel meer opzoeken. Typisch Brabants? ‘Ik

merk dat ik hier in Amsterdam moeite heb met dat open-conflictueuze. Brabanders gaan de confrontatie liever uit de weg; dat herken ik goed, ik heb het zelf ook.’

Hij vertelt over Cornelis Verhoeven, de Brabantse filosoof en essayist die hij zeer bewonderde. Verhoeven heeft treffend de houding van Brabantse passiviteit in kaart gebracht.

Kuypers: ‘Ik kan niet ontkennen dat die houding mij aanspreekt. Die wat laconieke, wat ironiserende kijk op het leven en de samenleving die je niet tot actie dwingt. In *Afscheid van Brabant* schrijft Verhoeven dat projecten interessant zijn zolang ze bedacht worden: ‘Als ze in uitvoering moeten komen, ben ik weg. Want dan word ik geconfronteerd met iets dat te groot is voor me, dat kan ik niet, dat wil ik niet’, aldus Verhoeven.’

In Verhoeven herkende hij trekken van Camus. ‘Die de grote revolutie niet aandurfde volgens scherpzichter Sartre, en daarvoor streng aangepakt werd door de grote beweging. Maar Camus zei: “Ik kom uit Algerije, uit een arm gezin, het zijn fatsoenlijke mensen.”’

‘Het is het model niet van de grote revolutionair, maar van Sisyphus, de man die het menselijk lot accepteert en weet dat hij elke keer opnieuw moet beginnen.’

Kuypers heeft nagedacht over wat hij wil zeggen over het nieuwste Brabant en de draagwijdte die het volgens hem moet hebben. Een velletje met aantekeningen ligt voor hem.

Wat wil hij benadrukken? Kuypers: ‘Dat als je nu opnieuw over de ontwikkelingen van Brabant gaat praten, over het nieuwste Brabant, je heel goed moet beseffen dat je in een krachtenveld terecht komt dat je niet kunt overzien. Nog minder dan vroeger. De complexiteit is nog vele malen groter dan ten tijde van *Het Nieuwe Brabant* uit de jaren vijftig.’

‘Je moet je vooral realiseren dat je er bij lange na niet bent als de industriële werkgelegenheid zich langzamerhand gaat voegen naar een ander type werkgelegenheid, in de dienstensector en de nieuwe technologie. Veel belangrijker vind ik de vraag: hoe wil je draagvlak organiseren in een tijd

waarin niemand weet waarheen het zal gaan? Moet je dan niet veel meer aandacht schenken aan allerlei actieve vormen van cultuur in plaats van dat je dertig procent bezuinigt op cultuur?’

‘Wat de Verkadefabriek in Den Bosch doet, wat in Eindhoven gebeurt met het denken over nieuwe stedelijkheid, dat zijn goede voorbeelden van pogingen tot samenleven in een nieuwe tijd. Men heeft niet de ambitie een kant-en-klaarprogramma te presenteren, maar men probeert rond de nieuwe sociale ontwikkelingen een cultureel aanbod te bouwen dat mensen een zeker houvast geeft.’

Hij vreest een nieuw soort verlorenheid, zoals destijds gebeurde ten tijde van de snelle industrialisatie van Brabant. Aan het project van *Het Nieuwe Brabant* van commissaris De Quay uit 1952 ging het Welvaartsplan vooraf uit 1947. Men bouwde aan de nieuwe tijd, maar het gebeurde vol zorgen. De bestuurders wisten dat niet te ontkomen viel aan industrialisatie en daarbij behorende verstedelijking. Maar het Welvaartsplan zuchtte onder de gevaren: mensen worden uit hun lokale gemeenschap gehaald, de Brabantse ziel gaat verloren. Het spookbeeld was dat Brabant een Ruhrgebied zou worden. Het plan wemelde daarom van de sociale maatregelen.

Kuypers: ‘Men realiseerde zich niet dat met de grootschalige industrie krachten in huis werden gehaald die men niet kon overzien. Je kunt het wel willen als provinciebestuur, maar je mogelijkheden zijn zeer beperkt.’ Een ontgoocheling dus? Kuypers: ‘Dat is het interessante. Men heeft het gewoon laten gebeuren en verder is nergens over gesproken. Het gaat toch goed?, was het verhaal. Mensen hebben geld, mensen hebben een huis, de mensen zijn toch gelukkig?’

‘Wat je zag was dat de sociale bekommernis waarvan het Welvaartsplan bol stond naar de achtergrond werd geschoven, heel stilletjes.’

Kuypers is al sinds 1982 weg uit Brabant; hij volgt de dingen van een afstand. Hij is ambigu over de vraag of het nieuwste Brabant een herhaling van zetten te wachten staat. Het zou goed kunnen; de complexiteit en de onvoorspelbaarheid van de sociale en economische ontwikkelingen zijn er groot genoeg voor.

Van de andere kant: zie toch eens wat een interessante vormen van – vervelend woord – vernieuwing zich voltrekken in het onderwijs, in de wereld van kunstenaars. Ontwikkeling van talent wordt op een groeiend aantal plekken niet meer bepaald door de determinanten van de economie, maar door aanzienlijk creatievere en humanere oplossingen.

Zijn kleindochter is vaste bezoeker van de H&M. Opa gaat graag mee. Hij kijkt zijn ogen uit. Hij ziet hoe die meiden zich moeiteloos schikken naar het regime van de commercie.

Kuypers: ‘Maar daarnaast hebben diezelfde meiden de mentale ruimte voor heel eigen en onafhankelijke expressies. Ik was laatst bij een voorstelling van de jazzmusicus Niko Langenhuizen in Hilvarenbeek. Hij had twee vrouwelijke studenten meegebracht van het conservatorium die er schitterend uit zagen. Ze lieten horen hoe ze werkten in de moderne atonaliteit.’ ‘Het was fantastisch. Ik krijg het niet bij elkaar gerijmd, hoor. Ik denk: wie zich overlevert aan H&M is weg. Maar niet die jonge mensen uit de generatie van de twintigers. Die ontplooiën allerlei, vaak kleine culturele initiatieven die ontzettend interessant zijn.’

Hij vertelt over een rector uit een school in Goirle. Die vlindert. Zo noemt zij dat. Of beter, zo noemde die rector dat tegenover hem. Ze was het beu als schoolleider geconfronteerd te worden met alleen maar schema’s en protocollen. Ze had zichzelf geleerd goed te kijken naar wat werkelijk aan de hand was op haar school. Ze had zichzelf ‘vlinderen’ geleerd.’

Wat hem betreft is dit het nieuwste Brabant. ‘Het moet open zijn’, zegt hij. ‘Het moet niet een soort dekkende structuur hebben met bedrijfsmatig-bureaucratische arrangementen die alle problemen omvatten. Wel moet er een primaat zijn, ik zou zeggen: dat ligt bij de cultuur. Per definitie is cultuur iets dat zich in de maatschappij ontwikkelt, niet in een pand langs de grote weg. Het provinciebestuur moet beschikbaar zijn.’

Een paar keer noemt hij de noodzaak van ‘een nieuwe politieke esthetiek’. Wat is dat precies?

Kuypers: ‘Politiek is het vermogen van een samenleving om buiten zichzelf te treden, zonder een replica van dat te zijn. Dat is een ongelijke, in

alle opzichten tegenstrijdige opdracht, die Brabant nooit gekend heeft. De politiek was het verlengstuk van de sociale verhoudingen, niet bij machte om de status van een symbolische orde te bereiken.’

‘De modernisering heeft hier halt gehouden. Het nieuwste Brabant kan de weg van de moderniteit niet langer volgen. Die weg leidt onvermijdelijk tot een hernieuwde onderschikking van de politiek aan de eisen van het maatschappelijk patroon. Dat is eerder gebeurd in de wording van het nieuwe Brabant.’

Destijds, legt Kuypers uit, waren de industrialisatie en de verstedelijking de bepalende factoren. Nu zijn het de technologie en de nieuwe economie, op een veel dwingender manier. Hij zegt: ‘De politiek kan zich hier alleen aan onttrekken door zich te situeren in de spanningsboog van een ethisch en een esthetisch regime.’

Dat vraagt uitleg. ‘Het vergt meer uitleg dan mogelijk is in het bestek van een interview’, zegt Kuypers dan. ‘Maar laat ik één element naar voren halen, de binding van de politiek aan territoriale verdelingen. De onmacht en de onbeweeglijkheid van de provincie vindt zijn oorzaak in de rigiditeit van de bestuursstructuren, die hiervan het gevolg is. In deze bestuurlijke geografie kan je niet verwachten dat een ethisch en esthetisch regime tot zijn recht komt. Dat vraagt om een andere ruimte, waarin volgens de Franse filosoof Jacques Rancière “de relaties tussen taal, denken en de wereld worden verknoopt én ontknoopt”’.

‘Ethiek en esthetiek laten krachten tot hun recht komen die in het politieke systeem ontbreken of slechts in verstarde vormen aanwezig zijn. Die andere krachten schuilen in andere discoursen, voorstellingen en ervaringen. Het nieuwste Brabant zou plekken moeten inruimen voor de intelligentie en de creativiteit die nodig zijn om dat andere op het spoor te komen.’

Het is een sympathiek pleidooi, maar naarmate de complexiteit groeit, lijkt de zucht van het bestuur om langs functionele weg greep te houden op de dingen, alleen maar te groeien.

Kuypers: ‘Ik ben niet naïef, over een aantal dingen ben ik cynisch. Maar je moet nooit wanhopen, nooit. Op een zeker moment bereiken toestanden

een punt waarop het niet meer verder kan. Dat duurt lang, je weet niet wanneer het zal zijn, maar dat punt is er.’

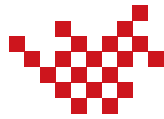
‘Mensen nemen het woord, op een goed moment. Er is een Franse socioloog die over het studentenverzet van eind jaren zestig heeft gezegd: ‘On a pris la parole.’ Hij schreef: Men heeft het woord genomen, zoals men in 1789 de Bastille nam. Mooi, hè?’

BEKNOPT CV

1929	geboren in Kloosterzande
1952	afgestudeerd in de rechten aan de universiteit van Utrecht
1952-1954	Zeeuwse Cultuur Adviesraad
1954-1982	Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, vanaf 1965 als directeur
1982-1986	adviseur van mr. H. Tjeenk Willink, regeringscommissaris voor de reorganisatie van de Rijksdienst
1986-1992	senior adviseur Twijnstra Gudde
1992-1995	directeur van de Balie (centrum voor politiek en cultuur in Amsterdam)
2009	betrokken bij het Eindhovens project Onderwijs=Kunst
2013	publiceerde samen met de Tilburgse hoogleraar F. Godfroy een boek over de tegencultuur en het studentenverzet uit de jaren zestig: <i>1969 Opstand in het Zuiden</i> (Uitgeverij IJzer)

HET NIEUWSTE BRABANTS
TAAALGEBRUIK VAN JONGE EN NIEUWE BRABANDERS

En begrèpte 't allemaol kreukels, krieke, krikke? Dan zijde gij van Roosendaol Dan zijde net as ikke

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS
JOS SWANENBERG

De traditionele, lokale dialecten staan onder druk. Door een alsmaar toenemende mobiliteit van de inwoners van Noord-Brabant is 'buitendorpse' communicatie gewoon geworden. Spreken jonge Brabanders onderling gewoon Algemeen Beschaafd Nederlands? Dat blijkt niet het geval: het taalgebruik van jongeren in Noord-Brabant vertoont een diversiteit die nauwelijks onderdoet voor de verscheidenheid van de traditionele dialecten. Maar die diversiteit is wel van een heel andere orde. Immigratie vanuit andere provincies en andere landen doet de samenstelling van de Brabantse bevolking constant veranderen. Dat heeft gevolgen voor het vormen en uiten van identiteit, zeker van jonge en nieuwe Brabanders. Bovendien geeft het taalgebruik voor sociale media ons een geheel nieuwe manier van schrijvend omgaan met elkaar.

'Zoals ook in de Noord-Brabantse klederdracht weinig of niets meer van eigen aard bewaard is gebleven, sinds de Meierijse boerin haar poffer en de Westbrabantse haar typische muts met de kroezel heeft afgezet en 'aon den hoed is gegaon', zo zal ook het verdwijnen van essentiële elementen onzer volkscultuur verlies aan eigenheid betekenen. Het gebruik van dialect is in deze een spiegel. Hoe wijder Brabant in deze eeuw is komen open te staan voor allerlei invloeden, des te meer werd onze streektaal teruggedrongen. Maar uit het node en met moeite loslaten van zijn dialect blijkt iets van het intuïtieve besef, dat er voor de Brabander meer op het spel staat dan het anders uitspreken van hem vertrouwde klanken.' * (H. Mandos, *Het Nieuwe Brabant II*, p. 48).

Het spreken van dialect neemt af in Noord-Brabant, Hein Mandos was in 1953 niet de eerste die dat constateerde. In de afgelopen zes decennia is het natuurlijk nog veel sterker afgenomen. Hoewel Mandos naast dialect hier ook de term streektaal laat vallen, denk ik dat hij toch voornamelijk doelt op de lokale dialecten. Daarmee bedoel ik het dialect zoals wij dat traditioneel beschouwen als de taal van een plaats, als de authentieke plaatsgebonden moedertaal zoals die in Noord-Brabant nog vooral door de oudste generaties gebezigd wordt.

De sprekers van dergelijke lokale dialecten vinden authenticiteit heel belangrijk. Ze horen niet graag mensen van buiten, 'import', hun dialect napraten en verbasteren. Zij weten immers als moedertaalsprekers hoe het dialect gesproken wordt. Cornelis Verhoeven beschreef op kostelijke wijze zijn ergernissen: 'Iedere omhooggevalen kaaskop kan straffeloos en

zonder enig spoor van gène het dialect van de streek waar hij zijn tweede woning heeft, verkrachten.’ Hij illustreert dat met een voorbeeld van de ‘toffe, joviale imitatie’ van het dialect: ‘Chovert-Janne, chaode chij mee peerd rije?’ (Verhoeven 1994, p. 145-148). Je ziet Verhoeven de tenen krommen.

Het belang van authenticiteit is ook merkbaar in culturele uitingen, zoals dialectliteratuur of dialectdictees. Er wordt dan een norm gehanteerd: zo hoort het dialect van bijvoorbeeld de stad Tilburg gesproken én geschreven te worden, dat is echt of typisch Tilburgs. Natuurlijk heeft het plaatselijke dialect zijn eigen grammatica en woordenschat en kan het beschouwd worden als gebonden aan bepaalde regels. Die regels zijn de moedertaalspreker met de paplepel ingegeven. Hij heeft ze niet hoeven aanleren en gebruikt ze zonder er zich bewust van te zijn. Spellingsregels behoren daar echter niet toe; een spellingswijze is geconstrueerd en op basis van acceptatie in gebruik genomen. Gesproken taal trekt zich niets of nauwelijks iets van spelling aan. Het belang dat gehecht wordt aan de authenticiteit van het lokale dialect lijkt erop te wijzen dat het dialect als iets stabiels en onveranderlijks wordt beschouwd. Verandert dialect niet, anders dan door de verdrukking door het Nederlands in de afgelopen eeuw? Correctieve handelingen suggereren een dergelijke denkwijze. ‘Gij kunt noit gin echte Hellemonder worre. Gullie bent van Mierlo oit en gullie kömt hier op ’t Hout. Dè Helmons, dè kende gullie nie.’ Zo spreekt een Helmondse vrouw tegen een Mierlose vrouw die al meer dan vijftig jaar in Helmond woont en beweert wel Helmonds te spreken (*Boks Ouwe*, deel 8). Helmonds spreken als een geboren Helmonder leer je nooit, al woon je hier al vijftig jaar en een echte Helmonder zul je dan ook nooit kunnen worden, zo is de mening van de vrouw uit Helmond.

De traditionele dorpsdialecten kunnen bogen op die authenticiteit omdat ze onderling sterk verschillen. Ieder dorpsdialect kent weer zijn eigen klankenpalet en woordenschat, soms noemt men zelfs verschillen binnen kernen tussen boerenbevolking en middenstand of tussen het ene en het andere uiteinde van de kern. Voor het vogeltje de pimpelmees vonden we bijvoorbeeld 92 verschillende benamingen afkomstig van 344 informanten voor dialecten in Noord-Brabant, Antwerpen en Vlaams-Brabant (Swanenberg 2010, p. 565). De enorme verscheidenheid in woordenschat laat prachtig zien hoe verschillend lokale dialecten zijn. Deze vormt zo een afdruk van de voormalige geringe reikwijdte van die lokale dialecten. Taal werd gebruikt binnen de eigen gemeenschap, men ging simpelweg niet vaak ver van huis.

Lokale verschillen kunnen aanleiding zijn om buurdialecten over de hekel te halen. Door middel van zinnen met een sjibbolet wordt de buur dan beschimpt. Een sjibbolet kenmerkt het dialect: aan uw taal heb ik u herkend. ‘Nee gij, gèk, mi oewen grôten bèk vol sèp’, tegen een Bosschenaar omdat die een opvallend open è in zijn dialect heeft. Zo’n schimpzin verwoordt de rivaliteit tussen burens en is zo een formule in het proces van sociale uitsluiting. Andersom kan een sjibbolet ook functioneren als formule voor sociale insluiting. Je moet een insider zijn om spelereien als ‘bettieakke-maai’ te kunnen verstaan. C.J. Dekkers schreef in 1923 een heel liedje vol met woorden voor insiders:

‘(...) Kende gij n’n bommeket?
Edde wel is stillekes
pottbakkers opgezet,
in de plek van tillekes?
En begrèpte ‘t allemaol:
kreukels, krieke, krikke?...
...Dan zijde gij van Roosendaal
Dan zijde net as ikke.’
(cubra.nl).

Ken je deze woorden ook? Dan moet je van Roosendaal zijn, net als Kees Dekkers. Dit mechanisme van in- en uitsluiting door middel van taal speelt een belangrijke rol in de verbondenheid en identificatie met de regio. Taal is een middel om je te onderscheiden. Naast positieve elementen (lekker meezingen met Guus Meeuwis in het stadion van PSV) kunnen daar ook rauwe rafelranden aan zitten. Zo is New Kids natuurlijk bedoeld als parodie, maar de typetjes verbeelden wel degelijk een cultuur van Brabantse jongeren. Dat maakt New Kids zo herkenbaar: de verhalen zijn absurd sterk uitvergroot, maar in de kern zijn zij authentiek. Denk aan de bom die op Schijndel valt, een uitvergroting van de rivaliteit tussen Schijndel en het Maaskantje waar de New Kids-bedenkers echt zijn opgegroeid. Ik hoor mijn schoonmoeder, ook van het Maaskantje, nog regelmatig zeggen: ‘Skijndel? Zelfs de wind uit Skijndel deugt nog nie.’ Gerard Rooijackers stelt dat New Kids de geweldadige, onaangepaste en xenofobe kant van Brabant laat zien, net als een andere recente film in Brabants dialect *De Bende van Oss*. Een kant die er altijd al was maar die door positieve stereotypen van gastvrijheid, gemoedelijkheid en gezelligheid vaak wordt ontkend (Rooijackers 2010).

NIVELLERING

Juist deze lokale nuances verdwijnen in het proces van dialectverlies. In het begin van de vorige eeuw was nog sprake van een 'veelkleurige regenboog' onder het verzengende 'witte licht van het Algemeen Beschaafde Nederlands', het beeld is van Jac. van Ginneken. Nu zijn verschillen van plaats tot plaats vaak nauwelijks meer hoorbaar. Zo komen we geleidelijk aan tot een nivellering van onze dialecten.

A.P. de Bont verzuchtte in *Het dialect van Kempenland*: 'Tientallen woorden om niet te zeggen honderden liggen er te sterven in de hoofden en de harten van de oudere dialectsprekers' (1962, p. XXI). Jan Elemans slaakte een identieke kreet in zijn dissertatie *Woord en wereld van de boer, een monografie over het dialect van Huisseling* (1958, p. 8): 'Reden waarom we ons nu voelen als de boer die met zijn laatste voer graan van de akker komt en binnen rijdt op het moment dat de bui losbarst. We werden gedurende de tien jaar van het onderzoek voortdurend van twee zijden bedreigd. Oude boeren stierven, jonge gingen steeds meer een gemoderniseerd dialect spreken...'

En zelfs toen al waren die constatering niet nieuw. Schrijnen, Van Ginneken en Verbeeten noemden al in 1913 'den wissen ondergang der dialecten' als motief voor hun grote dialectenquête in Limburg en Noord-Brabant. Al honderd jaar terug voelde men de noodzaak de dialecten snel te documenteren, voordat ze voor eeuwig ten onder zouden gaan. Toon Weijnen promoveerde in 1937 bij Van Ginneken. Hij nam het initiatief tot het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* dat 33 afleveringen telt en met bijna 12.000 pagina's een van Nederlands grootste taalverzamelingen is.

Hoe verloopt dat dialectverlies dan? In het proces van dialectnivellering verliezen lokale dialecten hun meest opvallende kenmerken in woordenschat en klankenpalet. Daardoor gaan ze steeds meer op hun buurdialecten lijken. Ze worden dus minder lokaal en meer regionaal. Bovendien wordt de woordenschat gedeeltelijk vervangen door Nederlandse woordenschat, zodat dialecten geleidelijk aan ook meer op het Nederlands gaan lijken. Zo zullen de dialectnamen voor een schommel, 'stuur', 'touter', 'rui', 'sturel', 'suur', 'tichel', 'rutselkoek', ondertussen wel vervangen zijn door het Nederlandse 'schommel'. Anderzijds wordt 'zrowwiej kolle' (zoals Willem Iven het woord voor 'rode kolen' voor Bakel noteerde) eerder vervangen door 'róói kóóle' dan door 'rode kolen', en zullen 'efkes', 'dik' en 'zat' nog

wel even stand houden tegen 'eventjes', 'dikwijs' en 'voldoende'. Toen wij in de jaren zeventig opgroeiden in Middelrode, sprak de oudere generatie (mijn grootouders woonden bij ons in) nog van 'durskes' als het over meisjes ging. Wijzelf gebruikten dat woord niet meer maar zeiden 'mèskes' of 'mèdjes'. We zeiden onder elkaar niet 'meisjes'; dat zou in ons dorp veel te aanstellerig geklonken hebben.

Op deze wijze wordt de spreektaal in Noord-Brabant een variëteit die zich beweegt tussen het traditionele, lokale dialect en het Algemeen Beschaafd Nederlands, het Nederlands zonder regionaal accent, zodat je niet kunt horen waar iemand vandaan komt. De oorspronkelijke tweetaligheid met dialect, de moedertaal, en standaardtaal, de aangeleerde taal, kent gescheiden domeinen. Het dialect spreekt men in informele situaties, zoals met familie, vrienden en burens. De standaardtaal is voor formele situaties, zoals in het onderwijs, de kerk of met vreemden buiten het dorp. Deze tweetaligheid heeft plaatsgemaakt voor een stadium waarin tussen de polen van zuiver dialect en zuivere standaardtaal een continuüm van tussenvormen is ontstaan. Dat is een logisch gevolg van de maatschappelijke ontwikkelingen. Kinderen worden in Noord-Brabant nog zelden grootgebracht met enkel het dialect als moedertaal. De dialectzijde van dat continuüm wordt nog steeds vooral gebruikt in informele situaties, maar het spreken met de eigen kinderen is daar een uitzondering op. Met de kinderen wordt over het algemeen meer voor de standaardtaalkant van het continuüm gekozen. Hans Heyting dichtte dan ook heel toepasselijk in zijn Drentse dialect:

'Vanzölf, ik bin d'r véúr
dat kinder Drents moet leren
Behalve die van mij:
die goat studeren.'

Zelfs nu het dialect al enkele decennia onder belangstelling van een groter publiek staat en artiesten als Gerard van Maasackers landelijke bekendheid genieten, kiezen ouders er zelden voor hun kinderen in het dialect op te voeden.

VERANDERING

De verandering van het lokale dialect naar een meer regionale spreektaal

is niet enkel een proces waarin dialectwoorden en -klanken verdwijnen en de spreektaal alsmaar Nederlandser wordt. De spreektaal kan er ook Brabantser van worden. Mijn vader Cor betoogde twintig jaar geleden al op een themadag van het Noordbrabants Genootschap dat de onheilspropheten, die beweren dat het dialect binnenkort zal zijn uitgestorven, het niet bij het rechte eind hebben (Swanenberg 1993, p. 15-17). Dialect verandert sterk, maar het verdwijnt niet. Opmerkelijk genoeg is dat juist te danken aan jonge en nieuwe Brabanders, Brabanders die het dialect niet als moedertaal geleerd hebben.

Om te kunnen wortelen in een nieuwe omgeving, past de mens zich over het algemeen aan die nieuwe omgeving aan. Een mondje dialect spreken kan daar mooi bij helpen. Dialect blijkt voor jonge en nieuwe Brabanders mogelijkheden te bieden om te laten horen waar zij zich thuis voelen, met opvallend Brabantse vormen als 'hedde gij' of 'houdoe, wor!' Zij gebruiken het dialect niet als eerste, moedertaal, maar als tweede of nog latere taal na en naast het Nederlands. Dat gaat niet altijd volgens verwachte patronen en leidt soms tot hypercorrect dialectgebruik. Een voorbeeld daarvan is het gebruik van de mannelijke verbuiging bij vrouwelijke zelfstandige naamwoorden. Cor Hoppenbrouwers noemt dit superdialect (anderen noemen het hyperdialect) dat hoort bij groepen van stoere, mannelijke jongeren: 'n'n hillen ààwen oma', in plaats van 'n heel ààw oma'. De mannelijke verbuiging wordt als typisch Brabants dialectkenmerk begrepen en hypercorrect ingezet. Men kan er ook volop voorbeelden van lezen in carnavalskrantjes. Je zet 'unne' voor welk Nederlands woord dan ook en het wordt Brabants, zo lijkt men tijdens carnaval te denken: 'unne muts, unne vrouw, unne ziel, unne zon...' Hoppenbrouwers noemt verder de uithangborden van horecagelegenheden als plaats waar de mannelijke verbuiging wordt gebruikt bij vrouwelijke woorden. Hij noemt 'den tapijtschuur' als voorbeeld van dat geveldialect, ik ken 'den boerderij' en 'den mengelmoes' als voorbeelden in 's-Hertogenbosch.

In dialogen in de romans van A.F.Th. van der Heijden, die oorspronkelijk uit Geldrop komt, is vergelijkbaar hypercorrect dialect te lezen. Stoere jongens spreken dialect en zeggen 'diejen tiet' of 'den dommelbrug' om bij een groep te horen. Voor Hoppenbrouwers zijn zulke uitingen in hyperdialect symptomatisch voor de verandering van lokaal dialect naar regionaal dialect oftewel regiolect. Ze zijn dat ook voor dialectsprekers die dat dialect niet als moedertaal leerden. Kennis van het woordgeslacht is typisch kennis die je als moedertaalspreker onbewust geleerd hebt en die

een tweedetaal-spreker nauwelijks nog kan aanleren.

Tijdens het onderzoek dat ik vanuit de leerstoel in Tilburg doe, kwam ik andere voorbeelden van hyperdialect tegen. Zo was daar het 'clubske' dat ik zowel in gesproken taal van jongeren als in carnavalspublicaties vond. 'Clubske' is een verkleinwoord met een uitgang die volgens het traditionele dialect onjuist is. Net als 'appartementeske', waarop Wim Daniëls zijn zoon betrapte toen die een toneelrol speelde waarin dialect moest worden gesproken. De vormen druisen in tegen de grammaticale regels van dat traditionele dialect. Correct zouden 'clubke' respectievelijk 'appartementje' zijn, want de uitgang -ske volgt alleen op keelmedeklinkers: 'oogje-eugske, ringetje-ringske, hokje-hökske'. Waar 'appartementeske' misschien nog een onbedoelde fout tegen het dialect kan zijn, een soort vermeend Brabants, blijkt 'clubske' inmiddels dermate ingeburgerd dat je niet meer van een onbedoelde fout kunt spreken. Dit nieuwe Brabantse woord is sociaal geaccepteerd geraakt, dwars door de regels van het traditionele dialect heen.

De taalgemeenschap die de vorm accepteert is groot genoeg om de woordvorm verder uit te dragen en hanteert daarmee zijn eigen authenticiteit. Zo kan hyperdialect vaste vorm aannemen. Nieuwe woorden worden aan de Brabantse spreektaal toegevoegd, terwijl een oudere moedertaalspreker van het dialect er nog de wenkbrauwen bij zal fronsen.

De zojuist genoemde eigen authenticiteit kan leiden tot correctieve handelingen tussen jongeren onderling, wanneer ze in regionaal dialect spreken. Als drie jongens op een school in Mill 'de meid' van een van hen bespreken, onderbreekt een ander van het drietal het gesprek met de vraag hoe laat het is. Het gesprek verloopt in het regionale dialect, maar de vraag wordt in een vrijwel Nederlandse vorm gesteld, waarschijnlijk gestuurd door de verandering van onderwerp. Als de vraag niet serieus genomen wordt en met een ruwe afjacht 'kwart over de helluf van de zèikpot' wordt afgedaan, schakelt de jongen snel weer over naar het dialect:

Ton: 'Die hiette Maud.'

Jan: 'Wa? tjonge gij praot ech raar. Die ken ik nog nie eens-es.'

Ken: 'Hoe laat is het eigenlijk want daar ben ik wel benieuwd na.

Ik zit hier een half uur met jullie te prate.'

Jan: 'Kwart over de helluf van de zèikpot.'

Ken: 'Nee ekkes kieke.'

De spreker die uit de toon valt door van onderwerp en taalregister te veranderen wordt, impliciet, door de ander terecht gewezen. Even later bespreken de drie jongens het populaire scheldwoord ‘mongool’:

Ton: ‘En mongool heb je tegenwoordig hè, mongool.’

Ken: ‘Ja, maar die lopen er ook echt rond hier, af en toe, ik zit hier ook met twee van die mongools aan tafel.’

De meervoudsvorm ‘mongools’ wijkt af en zou men niet verwachten bij het Nederlandse woord ‘mongool’. Waarschijnlijk is deze meervoudsvorm ontstaan onder invloed van de nieuwe uitspraakvariant die vooral populair is geworden dankzij New Kids: ‘móngol’, met de klemtoon op de eerste lettergreep en een ‘g’ als in het Engelse ‘guy’. Door de klemtoonverplaatsing wordt het woord blijkbaar geplaatst in de categorie van woorden die een s-meervoud krijgen, zoals ‘lepel’. Ook dat is een manier waarop nieuwe vormen in het taalgebruik worden ingebracht.

Toen ik met leerlingen van een middelbare school in Veghel een virtueel woordenboek van hun eigen taal samenstelde, werd het woord ‘laaie’ gegeven. Het betekent zoenen en in die betekenis ken ik het niet voor de dialecten in die regio. Bovendien zou je in Veghel toch de uitspraak ‘laoie’ mogen verwachten, te meer daar ‘laden’ de Nederlandse tegenhanger is. Daar wijst dit citaat van een internetforum in elk geval op:

‘Die mennekes zien heel goed int laaie het makt nie uut wa of het nou bier is of het vrouwlik schoon of zelfs shoarma is, ze laaie het gelijk.’

De tekst was afkomstig van iemand uit Oploo. Je kunt blijkbaar bier, shoarma en vrouwelijk schoon ‘laaie’.

Nieuwe woorden en nieuwe vormen maken deel uit van de jongere, nieuwere tussentaal en dat wordt sociaal geaccepteerd, dat geeft nieuwe authenticiteit. Ook al beschouwen ouderen die vormen wellicht als fouten tegen het traditionele dialect, spreektaal laat zich moeilijk dwingen door te verwijzen naar hoe het hoort. Wat sociaal geaccepteerd wordt, dat mag en kan dus gewoon. Het wordt zo gezegd, het wordt begrepen, en het wordt weer zo gezegd.

Tot zover heb ik dialect en de regionale tussentalen behandeld als spreektaal. Mensen van mijn en voorgaande generaties zijn gewend om bij dialect aan gesproken taal te denken en bij geschreven taal aan Nederlands. Al kent Brabant dan ook een mooie traditie van het geschreven woord in dialect op papier en podium (romans, verhalen, toneel, muziek, poëzie, carnaval), schrijven is in het dagelijks leven toch vooral iets waarvoor je even goed gaat zitten: formeel taalgebruik volgens de regels van grammatica en spelling.

Maar ook dat is de afgelopen twee decennia compleet veranderd. Omgangstaal is niet langer enkel spreektaal, maar zeker ook schrijftaal. We kunnen informeel omgaan met geschreven taal als we schrijven via sociale media en digitale kanalen, twitter, e-mail, sms en op discussiefora. Roeland van Hout, taalwetenschapper in Nijmegen, laat aan de hand van de volgende voorbeelden zien dat in dergelijke informele schriftelijke communicatie ook ruimte voor Brabants regionaal taalgebruik is:

- daarna had spap het vuur aan gestoken (spap - ons pap - mijn vader).
- ben kei high!
- ben kei moeee.
- kei sweet vind je niet?
- volgns mij word het egt kaj gezellig (kaj - kei - heel erg).
- vandaag: laatste school dag, geweldig bekant het enige wat we hebben gedaan is tv gekeken!! (bekant - bijna).

Van Hout vond met Google in 2010 vele tienduizenden hits voor vormen als ‘hedde gij’, ‘wilde gij’ en ‘kunde gij’. Jongeren gaan creatief om met taal en scheppen een eigen code, inclusief een aangepaste spellingscode. Dat eigen jargon lijkt een Nederlands dat moedwillig doorspekt wordt met ‘fouten’ tegen de spellingsregels, met cijfers, emoticons en afkortingen (*w8 ff* ☺), en met stukjes uit andere repertoires zoals het Engels of Brabants dialect. Ook in digitale communicatie wil je immers laten zien wie je bent, waar je bij wil horen en waar je vandaan komt.

Docent Nederlands aan het Vakcollege in Helmond, Emmie Hoebens, kreeg de volgende tekst bij een opdracht ‘vrij schrijven’. Daarbij ligt de nadruk op de inhoud van het verhaal en minder streng op spelling of woordenschat:

‘Jaro kwam op zaterdag morgen naar mij toe gewielied. Gij vroeg of ik mee ging wielien, en ik ging mee wielien. Toen kwamen we ian zemmel (homo) en nick atje (atist) tegen, ze hadden ruzie met een chineese boy. Dus wij michel fixe (regelen), dus kwam michel aan gewielied. En had nog wat vrienden mee genomen. En de chinees had ook wat kong-fu boy’s mee genomen. Dus toen er zoon chinees aan kwam zij jaro gij kunt zeker geen wielie! Hij zij jawel jonge, toen zij ik moete doen dan.’ (Hoebens, Swanenberg en Kroon 2012).

Het verhaal bevat enkele straattaaltermen die in drie gevallen van een verklaring werden voorzien door de 15-jarige schrijver. Daarnaast werden enkele fragmenten in het Brabants genoteerd. ‘Gij’ in het tweede zinnetje moet echter een schrijffout voor ‘hij’ zijn. Merk ook de spelfout ‘zij’ voor ‘zei’ op in de laatste twee zinnen.

Deze tekst laat zien hoe de informele schrijftaal ook in het klaslokaal een rol kan spelen. Zo worden leerlingen bewust gemaakt van het onderscheid tussen ‘hun’ jongerentaal en het Nederlands, de instructietaal, die ze geacht worden te leren op school. Op een vmbo-school als het Vakcollege, heeft een groter aantal leerlingen te maken met andere thuistalen omdat de leerlingenpopulatie cultureel en sociaal meer heterogeen is dan op de meeste vo-scholen. De motivatie om op school te presteren is vaak gering. Meer inzicht in het taal- en identiteitsproces kan belangrijk blijken voor het ontlokken en bereiken van betere schoolprestaties.

De tekst laat ook de diversiteit in het taalgebruik van jongeren zien. De schrijver gebruikt naast het Nederlands woorden die gebaseerd zijn op het Engels (‘fixe’ van ‘to fix’; ‘boy’s’ voor ‘boys’; ‘wielie’, van het leenwoord ‘wheelie’, dat weer van ‘wheel’ werd afgeleid), dialectwoorden (‘gij’, ‘moete’ voor ‘moet je’) en afkortingen (‘atje’ voor ‘autist’). ‘Zemmel’ krijgt de betekenis ‘homo’. Het woord doet denken aan Helmonds ‘zimmel’ voor ‘treuzel’ of ‘zeur’, maar blijkt uit Marokkaanse hoek te komen:

turkiturki vraagt

‘is het nou zemmel of zemmer :verbaasd?’

MrsHelal antwoordt

‘In het Berbers: zemmer, in het Marokkaans-Arabisch: zemmel :)’

(discussieforum op Arabounds). In het *Straatwoordenboek* wordt het verklaard als ‘homo, sukkel, mafkees.’

Ook het volgende fragment toont hoe een veeltalig repertoire eruit kan zien. De spreker is geboren en getogen in ’s-Hertogenbosch en zijn ouders zijn geïmmigreerd vanuit Turkije. Hij belt zijn vriend met de gsm van een klasgenote, zodat de vriend niet kan zien door wie hij wordt gebeld:

‘Ewa koelie,

ewa dreri, hoe izzie?

Oh god, jonguh,

eeh gabbuh, hoe izzie jonguh, dreri?’

‘Koelie’, eigenlijk ‘sjouwer, dagloner’, wordt door jongeren als scheldnaam gebruikt voor Surinaamse mensen van Hindoestaanse of Indonesische origine, maar hier spreekt een jongen van Turkse afkomst zijn eveneens Turkse vriend toe. In de verbinding ‘izzie’ (‘is ie’) klinkt een opvallend stemhebbende medeklinker. De laatste lettergreep van ‘gabby’ en ‘jongen’ krijgt veel klemtoon waarbij de medeklinkers aan het wordeinde worden weggelaten. Tot slot vinden we twee Arabische woorden in deze uiting: ‘ewa’ (dat zich nog het best laat omschrijven met ‘hé’) en ‘dreri’ (‘jongen’, ‘vriend’). Arabische woorden zou je natuurlijk eerder bij Marokkaanse jongeren verwachten.

Overigens gebruikt deze Turkse Bosschenaar ook dialectvormen zoals ‘zeetie’ (‘zei hij’) die zo opvallend zijn dat ze waarschijnlijk niet per ongeluk worden gebruikt. Het lijkt eerder een gestigmatiseerde dialectvorm die expres wordt ingezet om te laten zien dat hij niet zomaar de taal van de straat beheerst, maar juist de taal van zijn eigen Bossche straat. Denk in dit verband ook aan Steven Brunswijk, die als ‘Brabonager’ harde humor in Tilburgs dialect brengt: typisch een spreker van het nieuwste Brabants.

De ‘jeugd van tegenwoordig’ heeft de beschikking over taal materiaal uit verschillende bronnen. Globalisering, verstedelijking, toegenomen mobiliteit, en mogelijkheden om wereldwijd te communiceren via internet en mobiele telefonie, opgeteld bij televisieprogramma’s, films en computergames, stellen jongeren in staat uitdrukkingen en woorden uit allerlei talen te gebruiken. Vaak gaan deze stukjes ‘vreemde’ taal deel uitmaken van een nieuw, veeltalig repertoire waaruit zij putten en waarmee zij in verschillende situaties hun identiteit kunnen uitdrukken (volgens Møller en Jørgensen 2009: ‘polylingual languaging’). Die identiteit vormt hun taal maar is tegelijkertijd het product van hun taal, want men positioneert

zich ten opzichte van de groep en past daarbij zijn identiteit aan (volgens Bucholtz en Hall 2005).

In Raamsdonksveer hebben we niet alleen gesprekken opgenomen, maar zijn we ook discussies aangegaan met leerlingen over taalgebruik en -attitude. Twee jongens reflecteerden op hun taalgebruik en dat van hun leeftijdgenoten door te discussiëren over het gebruik van woorden uit immigrantentalen:

Henk: 'Nee, da slaat toch himmal nergens op'

Bert: 'Ik vind 't stoer'

Henk: 'Nee eg nie'

Bert: 'Ja das wel echt keistoer he'

Youri breekt in met een grap: 'Ja jij dan met je Adidas patas!'

('patas' is Sranan Tonggo voor (sport)schoenen).

Ook in Uden worden consequenties verbonden aan het gebruik van woorden uit immigrantentalen:

Pete: 'Oh ja wat was trouwens lelijk in het Turks? Iets met sukir.'

Erol: 'Çirkin.'

Pete: 'Çirkin, ja, dat zei mijn broertje. Die kende, kende çirkin.'

Erol: 'Jouw broertje is Turk?'

Pete: 'Ja, hij gaat, hij gaat, hij gaat om met Turken. Leert hij allemaal van die, ja, noemen ze straattaal, maar ik noem het Turks, dus ja.'

Als Pete (vader Nederlands, moeder Antilliaans) vertelt dat zijn broertje Turks getinte straattaal spreekt, vraagt Erol (ouders uit Turkije) smalend of zijn broertje soms Turks is.

Wanneer jongeren naar aanleiding van dit soort gesprekken wordt gevraagd welke taal zij spreken, luidt het antwoord vaak straattaal. Daarmee bedoelen ze een informele, platte variant van het Nederlands, met regionaal accent, al of niet doorspekt met woorden uit het dialect, het Engels of immigrantentalen.

De verscheidenheid die dat taalgebruik vertoont, noodzaakt ons om niet in statische categorieën als Nederlands en dialect te denken. We moeten dat taalgebruik benaderen als een dynamisch talig handelen, waarbij een spreker kan kiezen uit diverse registers, met inbegrip van 'vreemde' talen,

ook al betreft het misschien maar een handvol woorden uit zo'n taal. Het taalgebruik van jongeren is dan niet onder te verdelen in normatieve eenheden, maar de verschillende talen zijn hulpbronnen waaruit tijdens het communiceren geput kan worden.

WAARDERING

Brabanders vinden hun dialect en hun accent best iets om trots op te zijn. 82.9% van de bevolking van Noord-Brabant zegt van zichzelf dat ze het lokale dialect of de streekvariant (regiolect) kunnen spreken (De Tier e.a. 2008, p. 56). Wanneer men Nederlands spreekt, zegt een grote meerderheid van zichzelf dat met een Brabants accent te doen en daar is men trots op. Zoals verwacht gebruiken Brabanders dialect of regiolect voornamelijk in informele situaties: met hun ouders (dialect 51.6%-regiolect 33%), hun partners (38%-40.1%), vrienden uit Brabant (42.6%-48.6%) of dialectsprekers uit de omgeving (61.3%-29.9%). Ze spreken veel minder vaak dialect of regiolect op school of het werk (8.8%-29.4%).

Er wordt echter overwegend Nederlands gesproken met de eigen kinderen en in situaties binnen het gezin, die toch ook informeel zijn: 24.7% rapporteert dialect te spreken, 37.1% regiolect en 38.2% de standaardtaal (De Tier e.a. 2008).

Vergeleken met Limburg en Zeeland haalt Noord-Brabant de laagste scores op dialectgebruik. Maar Noord-Brabant haalt de hoogste scores op het gebruik van regiolect. Dat sluit aan op de bevinding dat Brabanders zich ook sterker verbonden blijken te voelen met hun streek of regio dan met hun woonplaats (Rijkers en Haarmann 2008, p. 28).

Wilting (2012) bestudeerde de taalkeuze van leerlingen op middelbare scholen in Eindhoven. Zij meldden dat ze meer regiolect dan lokaal dialect gebruiken. Dialect mag dan op zijn retour zijn, er zijn veel tekenen dat het regionale taalgebruik in Brabant een sterke, stabiele positie heeft. Ook in de leeftijdscategorie van de tieners is sprake van waardering voor de Brabantse tongval.

Op deze wijze leggen taalattitudes een verband tussen het taalgebruik, zoals dat door sprekers zelf gerapporteerd wordt, en het taalgedrag, het daadwerkelijke spreken in spontane situaties. Taalattitudes laten zien hoe sprekers zich taalvariëteiten voorstellen, hoe ze die waarderen en

wanneer ze die willen inzetten. Dat is vaak heel anders dan hoe media, wetenschap en onderwijs taalvariëteiten voorstellen. Daardoor kan er spanning ontstaan tussen het taalgedrag van leerlingen, hun omgangstaal 'van de straat' enerzijds en de instructietaal, het Nederlands volgens de regels anderzijds. Leerlingen die blijk geven van talige alertheid en interesse, kunnen moeite hebben met de regels en vormen van het schoolvak Nederlands en zijn monopoliepositie in het onderwijs. Hun talige creativiteit lijkt dan in strijd met hun schoolprestaties en dat zal de komende tijd nog een hele uitdaging worden voor het onderwijs.

REVITALISERING

Veeltalig gedrag impliceert eigenlijk al dat niet alleen woorden uit immigrantentalen worden ingezet, maar ook woorden uit lokale dialecten. In een gesprek op een middelbare school te Roosendaal verdedigt een jongen zijn woonplaats ('bij ons op Krösland') wanneer twee meiden dat maar een rotplek vinden. Als blijkt dat een van hen er zelf gewoond heeft, plaagt de ander haar ironisch met 'Ach, meske toch' met een dikke zachte g waar we ch schrijven:

Ank: 'Nou, hee, niks tegen mij opa en oma.'

Flo: 'Nee, heb ik ook helemaal niet.'

Ank: 'Nee, hij wel.'

Lau: 'Ja, kom op.'

Ank: 'Die wonen wel in dat kutdorp' (bedoeld is Kruisland).

Flo: 'Nee: klein gehucht.'

Lau: 'Dat is geen dorp. Echt serieus, als jullie daar wonen dan is da voor jullie echt leuk. Wedden, als jullie daar wonen vind je het leuk.'

Ank: 'Ik heb er gewoond.'

Lau: 'Omdat je weg wilde. Nee da's leuk.'

Ank: 'Ja, toen was het nog wel leuk. Dat was in mijn jongere jaren.'

Flo: 'Ach, meske toch.'

Zo wordt in een nauwelijks Brabants gekleurde conversatie plots een oer-Brabantse vaste uitdrukking gebruikt om de gesprekspartner voor de gek te houden. Of neem rapper Timmietex, oftewel Tim van Dongen, opgegroeid in de Tilburgse wijk de Reeshof. De clip van zijn rap *Kruikenzeikers*

wil duidelijk 'urban culture' uitstralen en de lyrics bevatten volop kenmerken die we tot jongerentaal of straattaal zouden rekenen. Maar als we goed luisteren, blijkt Timmietex ook een aardig mondje Tilburgs dialect te spreken. *Kruikenzeikers* is gemaakt 'voor echte Tilboos, Korvel, Broekhoven, Reeshof, Jeruzalem, stadje Tillie Noord...ginne pöllènèese nie, we doen et zuutjes aon, ...ik ben een *kruikenzeiker*, kèndem?'

GLOBALISERING EN GLOCALISERING

Het nieuwste Brabants, wat is dat nu en waar gaat het heen? Over het algemeen begrijpen we talen en taalvariëteiten als kunstmatige categorieën en dat is handig als je er les in moet geven of een woordenboek wilt raadplegen. In het dagelijkse taalgebruik is taal echter eerst en vooral een communicatieve handeling: een weergave van gedachten, gestuurd en gevormd door omgeving, gemeenschap en zelfbeeld. Om die communicatieve handeling te kunnen uitvoeren putten we uit ons reservoir van veeltalige kennis. Taal is dan ook telkens anders en overall anders. Er is een spannende verhouding tussen het fonkelnieuwe en het traditionele, tussen stad en platteland, zeker in Noord-Brabant.

Globalisering staat niet zo haaks op het lokale als op het eerste gezicht lijkt, maar is vaak een verstrengeling van allerlei elementen van op zichzelf lokale culturen. De voorbeeldjes van taalgebruik die ik hier de revue heb laten passeren, bestaan dan ook uit lappendekens van Nederlands, Engels, Turks, Sranan Tongo, Arabisch en Brabantse dialecten. Het tot uiting laten komen van dat autochtone lokale aspect, in dit geval het Brabantse, wordt wel glocalisering genoemd. Globalisering vindt altijd plaats op een bepaalde locatie, terwijl op hetzelfde moment het lokale wordt gereproduceerd in het mondiale. Het lokale herbergt iets van het mondiale, het mondiale wordt doordrongen en gevormd door het lokale. Zo heeft globalisering op iedere plaats een ander resultaat. Dat proces is cyclisch: van mondiaal naar lokaal en weer terug. Het mondiale wordt telkens weer van een lokale context voorzien en wordt vervolgens via mondiale kanalen (zoals digitale media) weer wereldkundig gemaakt met een enorm bereik tot gevolg, zoals we bij het succes van New Kids zagen. De aandacht voor het lokale heeft in de laatste decennia geleid tot een toename van de belangstelling voor de eigen geschiedenis, cultuur en taal. We gaan daar subjectief mee om, eigenen ons het erfgoed toe en willen het beleven en

gebruiken (maakbaar erfgoed). Uiteraard geeft dit kansen op revitalisering van dialect en die revitalisering kan uit onverwachte hoek komen, juist van de jonge en de nieuwe Brabanders. Het Brabantse regiolect is dan ook stevig ingebed in de jongerencultuur.

De voorstelling van verlies en verval van onze Brabantse taal, zoals Mandos en velen met hem gaven, is onjuist. Taalgebruik in Noord-Brabant is de afgelopen decennia eerder rijker dan armer geworden. De meertalige samenleving maakte plaats voor een samenleving waarin een ‘diversification of diversity’ plaatsheeft (Vertovec 2007). De toegenomen verscheidenheid in taal is in sterke mate aangezwengeld door het proces van globalisering. Globalisering heeft zo geleid tot ‘een afname van contrasten en een toename van variaties’ (Elias 1982) en waar lokale dialecten verdwijnen, zien we een geweldige bloei van taalvariatie in het nieuwste Brabants.

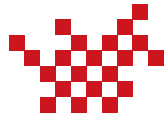
LITERATUUR EN BRONNEN

- Arabsounds discussieforum (2007). Geraadpleegd op 24 mei 2013 van www.arabsounds.nl
- Boks Ouwe, Deel 8, Toekomst van het Brabants (2011). Geraadpleegd op 24 mei 2013 van www.youtube.com/watch?v=a7gCEndi1c
- Bont, A.P. de, *Dialekt van Kempenland, meer in het bijzonder d’Oerse taal, Klank- en vormleer en enige syntactische bijzonderheden*, Assen 1962.
- Braboneger: Gewoon betalen (2011). Geraadpleegd op 9 augustus 2013 van www.youtube.com/watch?v=RZ7FMtKpH48
- Bucholtz, M., K. Hall, ‘Identity and interaction: a sociocultural linguistic approach’, *Discourse Studies* 7, 2005, p. 585-614.
- Elemans, J.H.A., *Woord en wereld van de boer. Een monografie over het dialect van Huisseling*, Utrecht-Antwerpen 1958.
- Elias, N., *Het Civilisatieproces* (oorspronkelijk uitgegeven als *Über den Prozeß der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, 1939), Utrecht 1982.
- Hoebens, E., J. Swanenberg, S. Kroon, Poly-Lingual Linguaging at a Dutch Secondary School (presentatie op het Urban Language Seminar 10, Universiteit Utrecht, 17-19 augustus 2012).
- Hoppenbrouwers, C., *Het regiolect: van dialect tot Algemeen Nederlands*, Muiderberg 1990.
- Hoppenbrouwers, C., *De taal van Kempenland. Van ààwbätte tot zwiemele*, Eindhoven 1996.
- Hout, R. van *Streektaal plus: waarom is de streektaal goed voor kinderen? De voor- en nadelen van meertaligheid voor jongeren / kinderen, hun taalontwikkeling en de rol van de streektaal*. André Hottenhuislezing, 30 maart 2011. Geraadpleegd op 24 mei 2013 van www.twentsewelle.nl/images1/paginabijlagen/streektaal_twente2011_2.pdf

- Iven, W., *Miet. Herinneringen aan ’n stukske Brabant in het dialect van de brabantse peel*, ’s-Hertogenbosch 1978.
- Mandos, H., ‘Brabantse volksgebruiken’, J.E. de Quay e.a. (red.), *Het Nieuwe Brabant II. Het Brabantse volk*, ’s-Hertogenbosch 1953, p. 29-59.
- Møller, J.S., J.N. Jørgensen, ‘From language to languaging: changing relations between humans and linguistic features’, *Acta Linguistica Hafniensia* 41, 2009, p. 143-166.
- Rijkers, M., W. Haarmann, *Brabanders over hun platteland*, Tilburg 2008.
- Robertson, R., ‘Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity’, *Global modernities*, 1995, p. 25-44.
- Rooijackers, G., ‘Brabanders maak je niks wijs.’, *Brabants Dagblad* 31 december 2010, p. 16.
- Straatwoordenboek* (2013). Geraadpleegd op 24 mei 2013 van www.straatwoordenboek.nl
- Swanenberg, C., ‘Overdenkingen op weg naar een ‘turbo-regiolect’, *Open doekske. Een boekje over Brabants dialecttoneel*, 1993, p. 15-19.
- Swanenberg, J., ‘Als het beestje maar een naam heeft. De verscheidenheid van lexicale variatie. J. De Caluwe, J. van Keymeulen (red.), *Voor Magda, Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*, 2010, p. 561-568.
- Swanenberg, J., ‘”Jouw broertje is Turk?” Taal en identiteit onder jongeren in Noord-Brabant’, *In Brabant. Tijdschrift voor Brabants heem en erfgoed* 2-4, 2011, p. 28-41.
- Swanenberg, J., J. Meulepas, ‘Het nieuwe Brabants. Een onderzoek naar diversiteit in taal en cultuur onder jongeren in Noord-oost-Brabant’, *Taal en Tongval. Tijdschrift voor Taalvariatie* 63-2, 2011, p. 303-328.
- Tier, V. de, H. van de Velde, M. Schrier, J. Swanenberg, T. van de Wijngaard, ‘Oe praet jie? Zeeuwen, Brabanders en Limburgers over hun eigen dialecten’, *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 17-2, 2007, p. 53-61.
- Timmietex: Kruikenzoekers (2012). Timmietex ft. De Gelogeerde Aap en Meneer C (prod. Ben Jur). Geraadpleegd op 12 juni 2013 van www.youtube.com/watch?v=zMnjA8PtP5k
- Verhoeven, C., *Herinneringen aan mijn moedertaal*, Delft 1994 (eerste druk 1978).
- Vertovec, S. (2007). ‘Super-diversity and its implications’, *Ethnic and Racial Studies* 30, 2007, p. 1024-1054.
- Webmagazine Cultureel Brabant CuBra (2013). *Roosendaals lieke* van C.J. Dekkers (1923). Geraadpleegd op 24 mei 2013 van www.cubra.nl
- Wilting, M., *Consolidating Regiolect. Dialect and regiolect use by adolescents in the Eindhoven area*, Masterthesis Linguistics, Radboud Universiteit Nijmegen 2012.
- Woordenboek van de Brabantse Dialecten*, Assen-Utrecht 1967-2005.

DE OVERHEID EN DE KUNST NA 1945

Er zijn ideeën en goede voorbeelden er is talent, er is vooral een vermogen tot samenwerken dat bij de kern van de identiteit van Brabant hoort

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS
JOEP BAARTMANS-VAN DEN BOOGAART

*‘Welke boze harpij onttrekt aan Brabant telkens de beste krachten? Derkinderen, Van Gogh, Sluyters, Chabot. De vraag is echter gewettigd of zij, bij een durend verblijf te onzent, zich gelijkwaardig zouden hebben ontplooid. Het antwoord lijkt ontkennend, omdat zij het voor een kunstenaar noodzakelijk milieu gemist zouden hebben.’ * (F.A. Vercammen, *Het Nieuwe Brabant III*, p. 221).*

Is het citaat stoffig, of is het stof tot ook op dit moment kritisch kijken naar Brabant? Het verraste me, omdat ik er een klacht in beluisterde die ook een generatie later weer opdook en ook nu nog wel te horen is. En het is waar: voor veel kunstdisciplines is gemakkelijk een lijst te maken van kunstenaars die uit Brabant vertrokken zijn. Minder gemakkelijk is het om aan te geven waarom dat in al die gevallen gebeurde. Nog moeilijker om aan te geven dat het zou zijn omdat het noodzakelijk milieu ontbrak voor volle ontplooiing. Even kijken dus naar de voorbeelden van Vercammen, die overigens te situeren zijn rond 1900, vijftig jaar voor hij erover schreef. Voor Chabot lijkt het antwoord wel duidelijk: op zijn twaalfde (1906) verhuisde het gezin naar Rotterdam. Voor Derkinderen en Sluyters geldt dat ze na hun opleiding in 's-Hertogenbosch verder studeerden aan de Rijksacademie (respectievelijk 1880 en 1901). Doodgewoon dus. Het ging Van Gogh ontbreken aan modellen in Nuenen, omdat de pastoor en in zijn kielzog anderen tegen hem ageerden... dat was voor hem een belemmering voor zijn ontplooiing die zich wellicht in een minder provinciaals klimaat niet zou hebben voorgedaan. Maar wat is hij liefdevol over Brabant gebleven. Vercammen moet niet op zijn voorbeelden worden afgerekend. Zijn constatering over het ontbrekend milieu is de moeite van het overdenken waard. Bood het culturele klimaat in Brabant onvoldoende ontplooiingskansen voor grote talenten rond 1900, maar ook nog vijftig jaar later? En wellicht nu nog steeds? Grof gesteld: ging René Daniëls daarom weg? Pieter Laurens Mol, Mark Manders of Joep van Lieshout? En zijn dan Marc Mulders en Leon Adriaans of John Körmeling, om bij beeldend kunstenaars te blijven, in Brabant ‘blijven hangen’? Vercammen hoeft geen ongelijk te hebben als hij het heeft over een ontbrekend cultureel milieu; ik denk zelfs dat hij groot gelijk heeft, maar de verbinding die hij legt, laat te gemakkelijk los. En wordt veertig jaar later nóg eens beproefd!

In *Geschiedenis van Noord-Brabant* (1996, deel 2), over de jaren 1890-1945 merkt mevrouw drs. J.Th.M. Verberne, waar ze de schilderkunst behandelt, op: ‘Het was een handicap dat telkens de beste krachten de pro-

vincie verlieten. Het ontbrak dit gebied aan het noodzakelijk milieu.’ (p. 376). Bij de presentatie van dat deel sluit de hoofdredacteur, prof. Harry van den Eerenbeemt, zich in dezelfde woorden bij haar aan. Zeggen ze het Vercammen na? Het lijkt erop: ook zij denken aan Derkinderen, Sluyters en Van Gogh.

Nieuwe inspiratie opdoen in een heel andere omgeving, daarvoor kiezen heel veel mensen. Voor wie op het platteland of in een kleine gemeente kunstenaar is, kan dat een vertrek naar een grote stad inhouden: dichtbij waar ‘het’ gebeurt. Waar de beste docenten zijn, de mooiste kunst te zien is, de meeste afnemers wonen, waar zich de best lopende galerieën bevinden; waar datzelfde geldt voor andere kunstdisciplines, zodat ze het gemakkelijkst geestverwanten kunnen treffen. Maar voor kunstenaars uit de steden waar ‘het’ gebeurt, kan het platteland de trekpleister zijn. Kunstenaarskolonies in Barbizon en Bergen, in Laren en Heeze getuigen ervan dat ze de natuur zochten en elkaar wisten te inspireren; modeverschijnselen zijn ook de kunsten niet vreemd en sluiten individuele topprestaties niet uit. Een aantal zal de eenzaamheid gekoesterd of gezocht hebben en, zoals Marc Mulders in deze tijd, zijn eigen Baest hebben gevonden of zijn eigen Sterrenbos, zoals Leon Adriaans.

Kijken naar de keuze van individuele kunstenaars biedt geen handvat dat sterk genoeg is om te oordelen over het culturele klimaat in Brabant. Vruchtbaar zou de zoektocht hiernaar wel kunnen zijn, als we de ambities van particulieren en overheden, de aanwezigheid van instellingen, de initiatieven van kunstenaars bezien. Waar en hoe werd of wordt de belangstelling voor kunst gestimuleerd? En gaat het goed met het klimaat?

EEN VOGELVLUCHT

Ik wil ernaar kijken door in een paar grote stappen de weg af te leggen van na de oorlog naar nu. De eerste etappe loopt tot in de jaren tachtig. De tweede gaat door tot in deze eeuw. De derde is een pas op de plaats om de situatie te overzien. De houding van de overheid verandert in die perioden van (natuurlijk te grof gezegd) bemoeienis vanuit het ideaal van volksverheffing, via een afstandelijk standpunt over individuele verantwoordelijkheid en marktwerking in de kunstsector, naar de illusie van dit moment dat ook zonder overheidssteun de kwaliteit van de kunst en het kunstklimaat heel wel verzekerd kan zijn, als de kunst maar beter op zoek

gaat naar andere financieringsbronnen en meer maatschappelijke verbindingen. Zo eenvoudig ligt het niet.

Perioden uit mijn leven zijn verweven met die indeling: ik genoot van kunsteducatie als middelbare scholier in de jaren vijftig en als student in de jaren zestig, werd van 1987 tot 1995 verantwoordelijk als cultuurgedeputeerde en keek sindsdien als bestuurder van diverse culturele instellingen en als altijd geïnteresseerd burger naar wat er gebeurt in de wereld van de kunstenaars en van de overheid.

Het onderdeel ‘Ik droeg nog kleine kleren...’ (Martinus Nijhoff, *De wolken*) maakt duidelijk hoeveel ik te danken heb aan de tijd waarin ik kennis maakte met een wereld die ik van huis uit helemaal niet kende en die mijn wereld is gebleven. Ik ben blijven kijken naar de wisseling van wolken boven Brabant, naar de wolken waarin het kind Nijhoff Scandinavië zag, en eenden, schapen met een herder... Het ideaal van de volksverheffing werd toen breed gedragen en leverde veel op. De kunsteducatie is gelukkig nog springlevend.

Ook al veranderde er veel in de tachtiger jaren, het besef van de intrinsieke waarde van kunst en de overtuiging dat de overheid juist het meest kwetsbare zal moeten beschermen, bleven even noodzakelijk. Daarover gaat het gedeelte dat ‘richting geven aan een cultuurpatroon in beweging’ heet. Het is een passage over afstemming van beleid tussen de overheden. Besturen houdt in dat je richting durft te geven, maar daarbij rekening houdt met een veranderende context waar je als overheid niet over gaat. Voorwaarden scheppen voor spreiding, behoud en vernieuwing op de schaal van de provincie, dat is die jaren gebeurd. De overheden werkten gezamenlijk aan een samenhangende structuur voor de kunstsector; de marktwerking leidde vooral voor de beeldende kunst tot sterke veranderingen.

Pas als er evenwicht is tussen bepalen en op waarde schatten, is gezagvol besturen en verantwoord subsidiëren mogelijk. Juist dat evenwicht ontbrak bij de grove bezuinigingen in de periode van staatssecretaris Zijlstra. Daarover gaat ‘Toeschouwer ben ik uit een hoogen Toren...’ Er tekenen zich desondanks veel kansen af voor de kunstensector, die meer omziet naar de maatschappij en op creatieve wijze naar nieuwe middelen zoekt om de afhankelijkheid van de overheid te verminderen. Gelukkig toont de provincie zich zeer betrokken en wil ze ook met minder middelen een belangrijke partner zijn voor de kunst.

Ik heb mijn ervaringen als leerling, als student en als provinciebe-

stuurder inmiddels ruim achter me. Ik kijk met enige afstand naar het beleid van de overheid en naar de wisselwerking tussen de kunstwereld en de maatschappij en ben daarover niet altijd in de wolken. Maar nog wel altijd geldt: wat een mooie luchten boven Brabant, ook boven mijn hoge toren...

HET ONTSTAAN VAN EEN INFRASTRUCTUUR
'Ik droeg nog kleine kleeren...' (Martinus Nijhoff, *De wolken*)

Na 1945 voerde de overheid een actieve cultuurpolitiek. Kunst verdiende behoud, ontwikkeling en sociale spreiding: dat zou de samenleving op een hoger plan tillen. Leidend daarbij was de smaak en de beleving van kunst door de hogere standen. Al is de uiteindelijke doelgroep: arbeiders en laaggeschoolden niet bereikt zoals men het bedoelde, de opvatting is tot aan de jaren tachtig blijven leven en er is heel wat tot stand gekomen vanuit dat ideaal van volksverheffing. Vaak ging het om initiatieven van particulieren die, als ze succesvol bleken, gesteund werden door de overheid. 'Van Abbe' werd al in 1936 geopend, maar de eerste bijdragen van de gemeente Eindhoven om tot de opbouw van een collectie te komen, kwamen pas tien jaar later. De taak van de musea, die intussen toenamen in tal en last, veranderde; er werd verwacht dat ze zich op het publiek zouden richten en niet alleen op behoud en onderzoek van de collectie. Er ontstonden initiatieven die expositiemogelijkheden boden aan kunstenaars en het publiek op diverse plaatsen bedienden. De kunst werd naar het volk gebracht. De provincie stelde vanaf 1953 prijzen in voor professionele en amateurkunstenaars en voor personen die cultuurdeelname bevorderden. Daarover een persoonlijke noot.

Op de lijst van prijswinnaars uit die eerste reeks (in 1969 kwam er een ander systeem) staan Frans van Amelsvoort en Willem Asselbergs, Anton van Duinkerken. Ze hebben allebei een blijvende indruk op me gemaakt, meer dan een halve eeuw geleden. Op het Catharinalyceum in Eindhoven zong ik mee in het schoolkoor onder leiding van Van Amelsvoort. De tenoren en bassen kwamen van het St. Joriscollege. Jaarlijks, bij de grote uitvoering, werden we in de hal van de school begeleid door Het Brabants Orkest. Solisten: ik herinner me Aafje Heynis en Elly Ameling. Op het programma: een Mis van Haydn, een opera van Rameau. Strategier dirigeerde zelf zijn Arnhemse Psalm. Onvergetelijk.

Ik heb college gelopen bij Asselbergs toen ik Nederlands studeerde; mijn literaire belangstelling was er al, maar welke aandacht literatuur werkelijk verdient, dat voegde hij toe. Wat hij schreef over zijn achtergrond leerde me veel over Brabant en zijn *Ballade van de Katholiek* voedde mijn belangstelling voor keuzes die erop aankomen in het leven. Die ervaring van muziek en literatuur die me van huis uit niet kon worden gegeven, maar die mijn opleiding ruimschoots bood, motiveerde me om actief te zijn in de Raad van Toezicht van het Fonds voor Cultuurparticipatie, waar structurele aandacht voor kunsteducatie een hoofddoelstelling is. Gelukkig blijft de overheid dit zien als een taak die ze hoort te behartigen.

Terug naar het ideaal van de volksverheffing. De ontwikkelingen in de beeldende kunst en de contacten van de kunstenaars met een groter publiek werden vanaf het midden van de jaren vijftig gestimuleerd door kunstkringen, door kunstuitlenen, door kunstmarkten en door initiatieven van kunstenaars gezamenlijk. Maar liefst vier opleidingen voor beeldende kunst en/of vormgeving telde Brabant, toen dat er in heel Nederland elf waren. Er ontstond een netwerk van muziekscholen en creativiteitscentra.

Wat voor de beeldende kunst bereikt werd, kan ook gezegd worden van de theater- en muziekwereld in Brabant: de amateurkunst bloeide ook al voor de oorlog, maar de kwaliteit van de uitvoeringen nam sterk toe, vooral door begeleiding vanuit de professionele wereld. Tussen 1950 en 1960 gaven vierhonderd groepen toneelvoorstellingen! Andere vrijetijdsbestedingen, televisie, maar ook de hogere eisen die het publiek ging stellen, betekenden in de jaren daarna een flinke teruggang. Toch bleef het amateur muziek- en toneelleven, inclusief het bloeiend openluchttheater, de eigenheid van de cultuur in stad en platteland van Brabant sterk mee bepalen. De provincie is ook nu nog uniek in de verbinding van (amateur) kunst en vormen van volkscultuur; juist op terreinen dus, waarvoor professionele equivalenten ontbreken, maar waarvan het esthetisch gehalte hoog is: de Brabantse Dag in Heeze, het bloemencorso in Zundert en de grote gildefeesten getuigen ervan.

In 1949 werd Het Brabants Orkest opgericht, in 1954 de Stichting Het Zuidelijk Toneel. Er was behoefte aan eigen, professionele voorzieningen, die voor de kunstbeoefening en voor het publiek een brede betekenis kregen. Het Brabants Orkest zette zich door programmering, gespreid optreden en door de inzet van de orkestleden voor muziekonderwijs bijzonder in en werd om die reden door provincie, gemeenten en particulieren van harte gesteund. De geschiedenis van Het Zuidelijk Toneel, onder verschil-

lende namen, is heftiger verlopen en heeft naar mijn idee destijds niet op diezelfde verbondenheid met de hele provincie kunnen rekenen. Dat heeft met de discipline theater te maken, waarin, door de keuze van het repertoire en door de vormgeving onder verschillende artistiek leiders, confrontaties eerder aan de orde waren en nog zijn.

In de grote steden kwamen nieuwe schouwburgen, maar ze kwamen er ook in de industriekernen die in het *Welvaartsplan Noord-Brabant* van 1947 werden voorzien. Daar bloeide intussen ook het middelbaar onderwijs en daarbinnen was Ons Middelbaar Onderwijs van eminent belang, ook voor de culturele bagage van leerlingen. De kerk hield op opdrachtgever te zijn in de loop van deze periode, maar gemeenten en grote bedrijven of instellingen gaven bij nieuwbouw opdrachten tot monumentale kunst binnen de muren of tot beelden in de openbare ruimte.

Er is na de oorlog sprake van een dynamische opbouw van een culturele infrastructuur door activiteiten van de overheid op elk bestuursniveau, van particuliere kunstminnaars en van de kunstenaars zelf. Elke stad ambieerde een volledig pakket aan voorzieningen. Of dat met blijvende kwaliteit gepaard zou kunnen gaan, was toen al de vraag. Dezelfde vraag mocht gesteld worden voor de kunstopleidingen... Vandaag hebben we daar een antwoord op: vaak is het bouwen voor bestuurders interessanter gebleken dan het scheppen van de voorwaarden voor interessante inhoud.

RICHTING GEVEN AAN EEN CULTUURPATROON IN BEWEGING
'Jullie moeten geen opera willen, jullie kunnen goed zingen in Brabant.'

In de jaren tachtig verandert er veel. De samenleving kampt met een economische crisis, individualisering en marktwerking worden sleutelbegrippen en dat verandert ook de houding van de overheid tegenover de kunstsector. Al zou elke volksvertegenwoordiger, en zeker elke bestuurder belast met cultuurbeleid, zich diep geschaamd hebben voor de minachting voor kunst en kunstenaars die ten tijde van de economische crisis van Rutte I geventileerd werd, toen de burger 'de belastingbetaler' ging heten. Dát was pas crisis.

Het verheffingsideaal met zijn actieve spreidingspolitiek is z'n aantrekkelijkheid kwijtgeraakt, ten gunste van ideeën over een goed functionerende markt voor de kunst. Op rijksniveau wordt driftig nagedacht over

concentratie in het bestel van orkesten (commissie Sutherland in 1985) en theater (commissie De Boer 1985). In de beeldende kunst krijgt de inkomensregeling voor kunstenaars BKR vanaf 1982 met fundamentele bezuinigingen te maken en op termijn met afschaffing (1992). Strengere selectie, concentratie van voorzieningen en een goede verdeling van de financiële verantwoordelijkheid tussen de overheden moeten de cultuur van landelijk belang betaalbaar en beheersbaar houden. De verantwoordelijkheid voor de kunstzinnige vorming komt bij de provincies te liggen.

Ik kreeg met deze nieuwe werkelijkheid te maken toen ik in 1987 gedeputeerde werd met cultuur, welzijn en onderwijs als portefeuille. In juni 1989 stelden Provinciale Staten de nota *Kunst in Cultuur* vast, waarin de oude uitgangspunten van behoud, vernieuwing en spreiding gehandhaafd bleven. Sociale spreiding via amateurkunst en kunstzinnige vorming, maar ook spreiding naar kunstvormen en doelgroepen; er was dus aandacht voor aanbod én vraag. Daarnaast bevatte de nota nog meer tekenen van de nieuwe tijd: samenwerking met andere beleidsterreinen als economie, toerisme en ruimtelijke ordening, de cultuur van de minderheden, de inkomenspositie van kunstenaars en sponsoring, een aanbod aan de steden tot samenwerking, gepaard aan een verzoek tot een liefst gezamenlijk op te stellen profiel voor elk van de steden. De provincie gaf vorm aan een of meer steunfuncties voor elke discipline en adviescommissies oordeelden over aanvragen voor activiteiten die uit verdeelprogramma's betaald werden. Het leverde een bloeiend professioneel productieklimaat op.

NAAR DEN HAAG

Wat verwachtte Brabant destijds van Den Haag? Onder meer een volwaardige financiering van Het Brabants Orkest, van een professioneel theatergezelschap en een opera- en een dansvoorziening voor het zuiden. Het is triest om te zien wat met dat pakket gebeurd is in de loop der jaren bij achtereenvolgende kunstplannen, al moet tegelijkertijd erkend worden dat via de landelijke fondsen ook heel veel kunstuitingen buiten die convenantsafspraken om een kans kregen.

'Jullie moeten geen opera willen, jullie kunnen goed zingen in Brabant.' Zo reageerde de secretaris-generaal van het ministerie toen we op basis van afspraken met de minister over een operavoorziening naar Den Haag gingen. Voor een beginnend gedeputeerde een harde confrontatie

met de vierde macht. Opera Zuid kwam er en is gebleven. De oprichting ervan bood de mogelijkheid om het Limburgs Symfonie Orkest te behouden en het voorkwam dat Het Brabants Orkest Limburg er als speelgebied bij kreeg. Gouverneur Sjeng Kremers gooide zijn volle gewicht in de schaal om opheffing van het LSO te keren. Dat hielp toen nog. Er waren zeven orkesten in de Randstad, maar voor het hele zuiden kon best met één orkest van 82 musici volstaan worden. 's-Hertogenbosch en Maastricht, dat is immers toch geen afstand? Over dat soort randstadprovincialisme maakten we ons boos; voor het overige waren het jaren van een constructieve samenwerking met het Rijk en met de grote steden. Met behulp van landelijk gerenommeerde deskundigen haalden we kunstenaars voor jeugdtheater en dans naar Brabant om te voorzien in wat nog ontbrak; de financiering daarvan gebeurde door de drie overheden samen.

Dat was soms slikken. Toen Het Zuidelijk Toneel Globe een onvoldoende kreeg in de landelijke beoordelingsprocedure, kozen we er niet voor mee te gaan in de protesten van Globe. De artistieke beoordeling lag immers op landelijk niveau. Maar Brabant zonder toneelgroep van nationaal belang, dat was onaanvaardbaar. Samen met Eindhoven wisten we het geld (grotendeels) voor de provincie te behouden en een nieuw aandeel te leveren in de landelijke theaterinfrastructuur. Als intendant ging Eric Antonis aan het werk en na hem kwam Ivo van Hove. Toen die op zijn beurt vertrok... was hier de boze harpij van Vercammen dan tóch aan het werk of was het eerder een goede fee die ervoor zorgde dat Van Hove hier zijn vorm vond en daarmee in Amsterdam, New York en Berlijn indruk maakt met zijn voorstellingen? Ik kies voor het laatste. Brabant als broedplaats voor groot talent...

De provincie Noord-Brabant heeft onlangs de vele steunfuncties op het terrein van podiumkunsten, kunstzinnige vorming en beeldende kunst teruggebracht tot een voor professionele kunsten en een voor amateurkunst en cultuureducatie; dat is uiteraard overzichtelijker, maar het sluit ook aan op beleidsopvattingen en op ontwikkelingen binnen de kunstpraktijk. Veel meer gebeurt interdisciplinair en de bezwaren tegen geld dat naar bemiddeling gaat, zijn sterker geworden. De subsidiëring vanuit Den Haag is dramatisch gewijzigd, maar dat niet alleen. De wil om in afstemming met de provincie en de grote steden kunst van landelijk belang te spreiden over het land is sinds een jaar of tien bij het Rijk verdwenen.

'TOESCHOUWER BEN IK UIT EEN HOOGEN TOREN...'

(Martinus Nijhoff, *De wandelaar*)

De landelijke basisstructuur zoals die nu vorm heeft gekregen, is ook op de infrastructuur van de podiumkunsten in Noord-Brabant een aanslag. Samenvoeging van de orkesten LSO en HBO, veel minder geld voor Het Zuidelijk Toneel, geen dansvoorziening meer voor Brabant, Limburg en Zeeland: een trieste balans. Ook de afweging bij het Fonds Podiumkunsten viel slecht uit, vooral in de sector festivals: Cement, Circo Circolo, Incubate, Mundial, Boulevard, ze kregen allemaal een positieve beoordeling met de opmerking dat er geen budget voor was, omdat de criteria zoveel scherper waren geworden door grove bezuinigingen.

In de aanloop naar en ten tijde van de convenanten konden de afspraken tussen Rijk en provincies zo'n aanslag nog voorkomen. De overheden voerden toen inhoudelijke gesprekken over de kunst en we vonden bij het Rijk gehoor voor de krachten en kansen die er waren. Bij zulke verhoudingen zijn bezuinigingen niet uit te sluiten, maar het kan de schade die bot 'beleid' aanricht wel beperken. De landelijke fondsen hebben dat aanzienlijk beter begrepen; ze hebben door intensief contact met de kunstsector over het algemeen het onvermijdelijke aanvaardbaar gemaakt, troffen veel realiteitszin aan in de sector zelf en zijn behulpzaam bij het vinden van nieuwe, begaanbare wegen. Als lid van de bezwarenadviescommissie van het Fonds Podiumkunsten heb ik in 2013 ernstig teleurgestelde kunstenaars en hun bestuurders ontmoet, maar het gesprek tussen het fonds en de bezwaarmakers getuigde van wederzijds begrip. Dat was anders dan in de vorige periode, terwijl toen de financiële situatie wat gunstiger was.

De provincie Noord-Brabant heeft op bestuursniveau terecht nooit de rol van Calimero willen of kunnen spelen. Maar toch... hoe hard zou haar spel mogen of moeten zijn in het verdedigen van gerechtvaardigde verlangens op elk gebied, ook dat van de cultuur? Die discussie zou niet eens afhankelijk mogen zijn van een toevallige regeringscoalitie, laat staan van het feit dat Brabant in Den Haag politiek te zwak vertegenwoordigd is. Natuurlijk, de plannen van de artistiek leiders moeten meeslepend zijn en alle vertrouwen wekken. Als dat het probleem is, dan is een impuls nodig en zal daarover op het hoogste niveau gesproken moeten worden, zoals destijds bij de discussie over Globe is gebeurd. Alleen zo voorkom je een welhaast logische gang bergafwaarts: minder geld betekent immers minder mogelijkheden, dus minder kwaliteit, en dat betekent weer minder geld

bij de volgende ronde. Een plan dat onvoldoende vertrouwen geeft, kan verbeterd worden. Maar de basisinfrastructuur van het Rijk hoort stevig én rechtvaardig te zijn. Brabant verdient zijn eigen volwaardige orkest en een volwaardige toneelvoorziening. De dans had niet zonder alternatief mogen verdwijnen. Het heeft na 2000 te veel ontbroken aan 'richting geven aan een cultuurpatroon in beweging'. Het aanbod van de provincie is terzijde geschoven door Den Haag. Gelukkig bestaat het voornemen om met Brabantstad, gesteund door het bedrijfsleven, aan Den Haag te laten weten hoe we het hier bij de volgende verdeling willen hebben. Daarvoor, in de dubbele betekenis van: tevoren en tot dat doel, moeten de partners concurrentie hebben omgezet in ondubbelzinnige eensgezindheid zodat verdeeldheid hen niet tot een speelbal maakt van bezuinigingen. Het is hoog tijd, maar de ontwikkelingen hebben dat intussen ook mogelijk gemaakt.

De veranderde houding van Den Haag in de tijd van staatssecretaris Zijlstra tegenover de gesubsidieerde instellingen en kunstenaars heeft blijvende kenmerken. Zijn bezuinigingen hadden dan ook niet alleen met de financiële situatie te maken, maar ook met veranderingen bij het publiek: het draagvlak voor steun aan de sector was geleidelijk veel minder stevig geworden bij burgers en bij politici. Dat vertaalde hij, gretig geholpen door populistische politiek en zonder voldoende verzet van de andere partijen. Al heeft de huidige regering gelukkig niet meer de toonzetting van Zijlstra, ze handhaafde de bezuinigingen. Het is verstandig om ervan uit te gaan dat vroeger niet terugkomt. Handig is het, de tijd te verstaan. Dat laatste was in de kunstsector al het geval vóór de harde ingrepen; heel veel initiatieven binnen en buiten de gesubsidieerde sector lieten vernieuwing zien in het verwerven van middelen en publiek. Maar ook de schok van de bezuinigingen blijkt veel creativiteit losgetrild te hebben bij instellingen en individuele kunstenaars. Het Fonds Podiumkunsten stelt vast dat de schade 'ongemeen groot' is, maar constateert daarnaast: 'De veerkracht van het midden- en kleinbedrijf van de podiumkunsten heeft geleid tot een aantal opmerkelijke stappen vooruit in ondernemerschap, onderlinge samenwerking, lokaal draagvlak, financieringsmix en zichtbaarheid in het land.' (*Meerjarige activiteitsubsidies 2013-2016*, Den Haag 2012). Zowel wat over de schade als wat over de veerkracht gezegd wordt, is op Noord-Brabant van toepassing.

En dan meteen maar het meest verheugende vooropgesteld: de provincie beschouwt cultuur als een kerntaak binnen de *Agenda van Brabant*. Maar ze kiest er wel voor de discussie over subsidies anders te voeren. De vraag moet zijn: wat wil de provincie bijdragen aan een project dat past in haar uitgangspunten voor cultuur, in aanvulling op wat de sector zelf kan. Thijs Adams en Frans Hoefnagel sommen in *Kunstbeleid in tijden van cholera* (Amsterdam 2012) de grondrechten op die in cultuur aan de orde zijn, waarop elke overheid aanspreekbaar is: vrijheid (van expressie), ontplooiing (culturele competentie), gelijkheid (toegankelijkheid en sociale en geografische spreiding), culturele pluriformiteit (als afspiegeling van maatschappelijke diversiteit), kwaliteit (kunst vereist grote kennis en vaardigheid van de makers en ontvankelijkheid en training bij ontvangers) en cultuurbehoud (essentieel voor het geheugen van een samenleving). Soms werken maatschappelijke ontwikkelingen en de markt goed genoeg, maar als deze waarden niet voldoende tot hun recht komen, dient de overheid er borg voor te staan. Hoe ze dat doet, op afstand of in directe uitvoering, hangt af van de context en die is altijd in beweging. Ik kies de beoordeling van kwaliteit als voorbeeld van een veranderde blik op kunst.

Vroeger werd men het gemakkelijk eens over kwaliteit en men is het nog steeds gemakkelijk eens over kwaliteit van vroeger. In de woorden van Adams/Hoefnagel: dat wat beroemd, duur en klassiek is. Maar wat te doen met het vaststellen van kwaliteit van wat nu wordt gemaakt en waarover iedereen wat te zeggen heeft? De provincie heeft tientallen jaren aan deskundigen om advies gevraagd eenmalige en meerjarige subsidies verantwoord toe te delen. Maar wat is het waard om met collectieve middelen beloond te worden in een tijd waarin de grens tussen amateurkunst en professionele kunst vervaagt, Guus Meeuwis wordt beschouwd als het beste wat Brabant te bieden heeft, de samenwerking tussen en binnen de disciplines toeneemt en waarin digitale media voorgoed een plaats bezetten? Nog los van nieuwe vormen van en een hernieuwde waardering voor 'community arts' als Bosch Parade, het bloemencorso in Zundert en de Brabantse Dag in Heeze, waar een hele gemeenschap welhaast een jaar lang bezig is met soms gevaarlijke staaltjes van creativiteit? Het lichtfestival Glow roept zoveel bewondering op bij zo'n breed publiek... is dat kunst of zijn het alleen computertechnische hoogstandjes? 'Urban arts' als rap, hip-hop, breakdance, graffiti bloeien weliswaar uitbundiger in de echt

grote steden met een grotere verscheidenheid aan culturen, maar leven ook her en der in Brabant. En bovendien, zeggen de belastingbetalers, cabaret en musical en popconcerten redden het toch ook zonder subsidie?

De cultuur heeft dus andere trekken gekregen, trekt nieuwe lijnen in de kunst en wist scheidslijnen uit. De tijd is wellicht rijp om de deskundigheid van de oude adviseurs aan te vullen met de mening van een geïnteresseerd publiek, nu de kunst nadrukkelijker maatschappelijk functioneert. De provincie speelt met de ‘impulsgelden’ in op deze nieuwe werkelijkheid.

De impulsgelden zijn bij de voorjaarsnota voorgenomen voor 2014-2016; in 2013 werd al beproefd hoe ze het best ingezet kunnen worden. Innovatie is het toverwoord en het uiteindelijk doel: een kunstwereld die voor zijn initiatieven onafhankelijk is van de overheid. Wie aan de jury een plan presenteert dat er veelbelovend en bestendig uitziet, interessante partners meebrengt – lees: tevens nieuwe financieringsbronnen – en ook nog eens het maatschappelijk belang ervan kan aangeven, maakt grote kans op een bijdrage. Zulke nieuwe vormen van inkomen voor de kunstenaars enerzijds en draagvlakverbreding voor hun producten anderzijds, kunnen wel degelijk ten dele het goede antwoord zijn op een veranderde tijd.

Als na een mogelijk wegvallen van de impulsgelden de sector intussen gewend is ondernemend te zijn en zich op een nieuwe manier verhoudt tot de maatschappij, als de bedrijven en instellingen voor onderwijs en gezondheidszorg en de woningcorporaties het heel gewoon zijn gaan vinden om de creativiteit van de kunstsector op waarde te schatten, dan heeft het provinciebestuur intussen ervaren welke samenwerkingsvormen kansrijk en sterk zijn en kan het meer bereiken. Dat spoort met de kern van zijn nieuwe beleid: innoveren en verbinden. Op 31 mei 2013 zijn die uitgangspunten door de statencommissie met grote instemming als kader vastgesteld.

Zolang de kunstsector – hetzelfde geldt voor de natuursector – erin slaagt meer schoonheid, kleur en diepte te geven aan de samenleving, is dat alleen al een legitimatie voor overheidssteun. Kwaliteit van de openbare ruimte, het toerisme of het vestigingsklimaat kan als extra argument dienen voor degenen die onvoldoende gevoed worden door het besef van wat een – in dubbele zin – betrokken overheid hoort te doen terwille van de intrinsieke waarden van kunst.

NAAR EEN STERK CULTUURSYSTEEM
OVER DE BASIS EN OVER DE TOP

Met die basis zit het wel goed! Een zeer lange traditie van amateurkunst en kunstzinnige vorming via onderwijs en daarbuiten, met de talloze vrijwilligers die daarbij actief zijn, maakt dat nu nergens zo goed als hier gebruik wordt gemaakt van de mogelijkheden die het Rijk op dit terrein gelukkig biedt via onderwijsgeld en via het Fonds Cultuurparticipatie. De steunfunctie Kunstbalie met de ‘cultuurloper’ en BrabantStad met ‘de culturele ladekast’ hadden voor deze aanpak nooit kunnen kiezen zonder die vruchtbare voorgeschiedenis. Het betekent voor leerlingen een grote impuls in structurele kennismaking met verschillende kunst disciplines. En het geeft aan hoe goed een provinciale uitvoeringsorganisatie kan werken als de politieke opdracht scherp is.

Veelbelovend en hier en daar al veel biedend is wat tot stand komt via het buurtcultuurfonds van het Prins Bernhard Cultuurfonds Noord-Brabant (PBCF) en de fondsen op naam bij het PBCF, vooral uitgaande van woningcorporaties. Het idee komt voort uit Brabant Brein, een project dat heeft aangetoond dat vanuit elke sector creatief kan worden bijgedragen aan elke andere sector, dat mensen daar graag toe bereid zijn en dat de kunst heel vruchtbaar te verbinden is met andere sectoren. Van het netwerk dat tijdens die bijeenkomsten is opgebouwd, is jammer genoeg nog geen gebruik gemaakt, maar het kán geactiveerd worden. Het idee van de ‘proeftuin’ uit het programma van culturele hoofdstad is evenzeer de moeite waard, omdat ook hierbij wordt uitgegaan van de gedachte dat mensen van verschillende achtergrond met elkaar tot de oplossing kunnen komen van maatschappelijke vraagstukken. Creatieve denkers uit de kunstsector zijn daarbij meer dan welkom. Er wacht bovendien nóg een mooie gedachte op uitwerking: ‘100.000 uur voor cultuur’: bedrijven, opleidingen en kunstenaars bieden, uitgedrukt in uren, onderling hun kennis en ervaring aan.

Dat er geen echt grote stad is maar een rij van steden die aan elkaar gewaagd zijn, is een sterk punt voor de provincie. Op allerlei plaatsen, in de steden zelf en in de regio’s eromheen, gebeurt daardoor verrassend veel. Door de discussie over ‘samen culturele hoofdstad’ zijn de steden ertoe gekomen het eigen profiel scherper te formuleren in aansluiting op elkaar. Voor elk van de steden geldt dat zijn kwaliteiten versterkt kunnen worden door onderwijs, cultuur, bedrijfsleven en bestuur beter te laten samenwerken.

Ik koester overigens al lang een wens: mag misschien bij de geboorte van nieuwe colleges de cultuurportefeuille door zwaargewichten met kennis van zaken en liefde voor de kunst bezet worden?

De samenwerking van BrabantStad met de provincie en de bereidheid van het bedrijfsleven om zich te verbinden met de cultuursector is blijvende winst, ook nu de titel Culturele Hoofdstad aan Eindhoven|Brabant voorbij is gegaan. Ik kan me niet voorstellen dat na alle voorbereidingen voor die kandidatuur de inhoudelijke winst niet hoe dan ook verzilverd zou worden, ook nu we vergeefs voor goud zijn gegaan.

Er zijn in de grote steden van Noord-Brabant de laatste jaren harde bezuinigingsmaatregelen genomen. In veler ogen waren de tien miljoen per stad die klaar lagen voor cultuur niet te rechtvaardigen, zeker niet in het licht van pijnlijke bezuinigingen in het voorzieningenniveau. Een stadsbestuur dat zich genoodzaakt ziet hard in te grijpen in de bibliotheekstructuur, dat musea met een bijzondere collectie, een heel kleine of geen staf en veel vrijwilligers moet sluiten, dat de muziekschool niet overeind weet te houden, dat moet woekeren met de wmo-gelden, wekt onbegrip met dat grote financiële gebaar ter wille van de samenwerking in de provincie. Het komt er nu op aan niet alles verloren te laten gaan waarin zoveel geïnvesteerd is, maar de plannen te toetsen op hun potentie om een verbinding te maken tussen cultuur en samenleving. Het provinciebestuur is er gerust op. Het gelooft in de samenwerking en in een centrale plaats voor de cultuur in de samenleving. 'De kunst van het samenleven' wordt niet gezien als een aardige formulering die het wel goed deed in de aanloop naar culturele hoofdstad, maar als een mogelijkheid die om realisering vraagt. Brigitte van Haften, cultuurgedeputeerde, gaf dat als haar reactie op 6 september 2013 toen door de Europese jury voor Leeuwarden werd gekozen. De provincie heeft de toon voor haar terechte ambitieniveau gezet en alleen al het geld dat daar is uitgetrokken voor de sector cultuur kan een grote impuls geven indien verantwoord besteed. Ze noemt in de *Cultuuragenda van Brabant in 2020* hiervoor echter instrumenten als 'branding', etalageprogramma's en marketing. Dat doet me te veel denken aan: 'Hoeveel crème, lippenstift, pommade, stijf sel voor overhemden om / zichzelf voortreffelijk te kunnen vinden, om te schitteren.' (Czesław Miłosz, *Ik*). Aandacht trekken is een kunst op zich, maar ik zie het geld liever naar inhoud gaan en ik hoop dat er nog eens gekeken wordt naar de effecten van de ingrepen tot nu toe.

Er zal de komende jaren minder geld vanuit de provincie naar kunst kunnen gaan. Dat hoeft niet dramatisch te zijn, maar de veranderingen die het vraagt vergen tijd. Veel is intussen al mogelijk door vindingrijkheid van de kunstenaars en de kunstinstellingen. De schouwburgers in Brabant weten onder verschillende namen het lokale bedrijfsleven aan zich te binden. De Bredase schouwburg beschikt op basis van publieksonderzoek over zoveel gegevens van de bezoekers, dat ze op individueel niveau benaderd kunnen worden.

Het PON heeft dit jaar in opdracht van de provincie een publicatie uitgebracht met de titel *Briel, een verbinding tussen brein en ziel*. Eric Koopmanschap en Wies Arts doen daarin bruikbare aanbevelingen voor een versterkte relatie tussen cultuur en bedrijfsleven. Ook natuur en cultuur zijn steeds vaker elkaars partner.

Individuele kunstenaars of groepen die een projectplan hebben, blijken prima in staat te zijn om via de social media hun omgeving warm te maken voor een bijdrage. Crowd funding werkt. Productie, presentatie en verkoop hebben via de computer distributiemogelijkheden die onvergelijkbaar veel groter zijn geworden en dat levert ook in de kunstsector bekendheid en inkomsten op.

Er liggen nog veel kansen die door de kunstwereld beter benut kunnen worden. Dat deze er door een kritische maatschappij en door noodzakelijke bezuinigingen toe uitgedaagd werd en wordt, is redelijk. Maar ik pleit wel voor zorgvuldig beleid. Er mogen geen wonderen verwacht worden van andere financieringsbronnen en verbindingen met het bedrijfsleven. Kwetsbare cultuuruitingen waarvoor geen groot publiek kán zijn en waaraan een bedrijf (dus) niet gemakkelijk zijn naam verbindt, verdienen bescherming. Broedplaatsen die experimenten en kruisbestuiving bevorderen, verdienen ruimte. Dat geldt niet alleen in de toegepaste kunst, waar economische opbrengst vaak een logische drijfveer zal zijn.

Voor de topsector die design is geworden, is 'alleen maar' heel veel concreets gepresteerd en zie: het gaat de wereld over en trekt de wereld naar Eindhoven. Gelukkig maar, dat de provincie heel veel geïnvesteerd heeft in de Dutch Design Week dit jaar, waar naar schatting 250.000 mensen op af zijn gekomen. Een van de meest succesrijke kunstenaars in dat kader, Daan Roosegaarde, wijst erop dat hij niet groot had kunnen worden zonder de infrastructuur aan opleidingen die hem kon laten groeien. Hij betreurt terecht dat daarin harde klappen zijn gevallen. Het is wat goedkoop om trots op hem te zijn zonder zijn waarschuwing serieus te nemen.

IN DE WOLKEN

Hoe bereik je dat het vergezicht dat de provinciale plannen schetsen, leidt tot cultuurbeleid dat nationaal en internationaal aantrekkingskracht heeft? Hoe bereik je de interessantste programmering en hoe haal je de beste kunstenaars naar Brabant? Hoe bereik je dat de basis en de top met elkaar verbonden raken, zodat een bestendige ontwikkeling mogelijk wordt door een stevige structuur?

Het gaat allereerst om artistiek leiders en individuele kunstenaars die zich realiseren dat van hen verwacht mag worden dat ze zich zo onafhankelijk mogelijk maken van overheidsgeld. Het gaat vervolgens om een optimaal klimaat voor kunstenaars en publiek. Dat elke stad niet alles moet willen, weten we al heel lang. In de aanloop naar 2018 Eindhoven|Brabantstad Culturele Hoofdstad zijn al keuzes gemaakt, maar die leveren niet vanzelf de gewenste concretisering op. Daar hoort regie bij. Een gezamenlijk debat over hoe kunst optimaal floreert, moet provinciebreed gevoerd worden met kunstenaars, kunstinstellingen en de geïnteresseerde burgerij. Om het debat goed voor te bereiden, zouden gezaghebbende kunstenaars uitgedaagd moeten worden om verticale lijnen te tekenen, ieder voor hun discipline zodat de basis en de top verbonden raken in onderwijs en in uitvoeringspraktijk op alle niveaus. Samen zouden ze voorstellen moeten doen om, horizontaal, een netwerk te bouwen, zodat de diverse disciplines elkaar blindelings kunnen vinden. Doel moet zijn dat de interessantste tentoonstellingen en de mooiste voorstellingen en concerten door samenwerking naar Brabant worden gehaald. Dat de interessantste kunstenaars juist hier willen werken en opdrachten krijgen. Dat de bijdrage van de kunst aan de samenleving en de betrokkenheid van de burgerij sterk vergroot worden.

Matthijs Rümke, artistiek leider van Het Zuidelijk Toneel, onderneemt een zoektocht naar een relevante positie voor de kunst en zet in verschillende steden daartoe stadskunstenaars in. Hij inspireert de amateurkunstenaars en brengt een veel breder publiek op de been dan elders gebeurt in het gesubsidieerde toneel. Hij formuleerde in zijn brief aan minister Bussemaker in september jongstleden: 'Als we leren dat kunst de spirituele ondergrond en zelfreflectie biedt die iedereen in zijn leven zo hard nodig heeft, dan hoeft kunst niet meer of minder belangrijk te zijn dan iets anders. Dan hoort het er gewoon vanzelfsprekend bij, zoals het geloof ook eeuwenlang een vanzelfsprekendheid was in onze samenleving.' Laat het daar maar beginnen.

Er zou een intendant voor muziek moeten komen die een aantal jaren de tijd krijgt om een programma uit te werken waarin ensembles, opleidingen, programmering en podia optimaal gekoppeld worden tot voordeel van alle betrokkenen en van het publiek. Het lukt de directeur van De Toonzaal de wereldtop naar dit kleine podium in 's-Hertogenbosch te krijgen. Gebruik die kracht om dat succes op de schaal van de provincie te realiseren.

Er zijn ideeën en goede voorbeelden, er is talent, er is vooral een vermogen tot samenwerken dat bij de kern van de identiteit van Brabant hoort. De provincie zal haar zorg voor de basis en de top het best behartigen door een dienstbare basisstructuur te handhaven en door te ondersteunen wat bijzonder is, minstens van provinciaal belang, en bescherming behoeft. Door de steden te versterken in hun profilering wanneer daar vernieuwing aan de orde is met toekomstwaarde. Door samen met de steden, gesteund door het bedrijfsleven en de kunstwereld, sterk op te komen voor een nieuw convenant met het Rijk. Door haar uitstekende contacten met Vlaanderen en Brussel ook in te zetten voor de cultuursector.

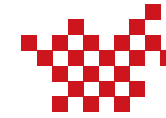
Alleen als we ons verbonden blijven voelen met wat hier door onze voorgangers bereikt is, kunnen onze eigen waarden opnieuw 'geladen' worden en behoeden ze ons voor modieuze oppervlakkigheid. En dan kan het zomaar gaan gebeuren dat overheid, bedrijven, onderwijs en kunstwereld structureel samenwerken aan de kwaliteit van de samenleving in Brabant. Daar ging en daar gaat het om.

Over een paar jaar vragen velen buiten Brabant zich af: 'Welke boze harpij is er toch verantwoordelijk voor dat steeds de beste krachten naar Brabant trekken?' Het antwoord moet zijn: 'Omdat Brabant zo'n warm kunstklimaat heeft. Ze weten daar de Kunst van het Samenleven zo mooi vorm te geven.'

‘Het is hier aan de hand,
maar belangrijk is dat niet’

IN GESPREK MET

KIKI VAN EIJK EN JOOST VAN BLEISWIJK
(ONTWERPERS)

OVER NIEUWE CREATIEVE CULTUUR IN EINDHOVEN
OVER STRIJP EN DE VREES DAT DE KUNSTENAARS VERJAAGD WORDEN
OVER SCHOONHEID EN EEN LAND VOL LELIJKE LANTAARNPALEN
OVER HUN INTERNATIONALE DOORBRAAK
EN HET VERLANGEN DICHT BIJ ZICHZELF TE BLIJVEN

Ze zijn samen sinds 2001, het jaar van hun afstuderen. Tot dan toe was het onder ontwerpers gebruikelijk om na je opleiding naar Rotterdam of Amsterdam te vertrekken. ‘Wij zijn de eerste generatie die zich op Eindhoven ging richten’, zegt Kiki van Eijk.

Was er een reden om in Eindhoven te blijven?

Joost van Bleiswijk: ‘Het was vooral fijn om onder vrienden te zijn. Zij waren net als wij gedreven mensen, enthousiast over het vak. Er was ook wel het nodige aan de hand. De Designweek als instituut kwam op. In 2001 werd de Graduation Show voor het eerst in Eindhoven gehouden in plaats van in de Beurs van Berlage in Amsterdam. Er begon hier dus wat te ontstaan, maar dat hadden we toen nog niet door. We wilden een atelier en we hoefden niet per se naar Rotterdam of Amsterdam, zo overzichtelijk was ons wensenpakket toen.’

Kiki: ‘Je kunt het een heel klein beetje vergelijken met de sfeer in Berlijn, waar op een zeker moment ook allerlei culturele bewegingen van onderop zich lieten horen.’

Is Eindhoven als plek van design min of meer toevallig ontstaan?

Kiki: ‘Philips ging weg, er kwam ruimte voor iets nieuws. We wisten niet wat, het was allemaal nog erg vaag. Nu is dat anders. Ik weet nog dat we direct na ons eindexamen gesprekken hadden met mensen van de afdeling Kunst en Cultuur van de gemeente. Die waren voorlopers, die zagen al iets

nieuws broeien en zeiden tegen ons: vertel nou, wat kunnen we doen om jullie hier te houden? Wij zeiden: atelierruimte, atelierruimte en atelier-ruimte. Nu ja, dat was niet in een handomdraai te regelen en dus zijn wij gaan kraken.'

Voor Joost is het moment aangebroken zich eens opgewekt af te zetten tegen de Amsterdamse wijze van cultuur maken. 'Als je was afgestudeerd in de grafische vormgeving moest je wel naar Amsterdam, helaas. Daar had je die reclamebureaus, die waren met geld aan het strooien waar je eng van werd. Voor van die leuke holle lege nietszeggende conceptjes voor fotoshoots en videoclips, het geld kon niet op.'

Maar vind je het belangrijk dat Eindhoven centrum is van vormgeving?
Joost, hartgrondig: 'Neeee.' Kiki: 'Ik vind het wel belangrijk.' Joost: 'Waarom dan?' Kiki: 'Het maakt het een unieke plek in Nederland met al die industriële gebouwen.' Joost: 'Kijk nou eens naar de haven van Rotterdam, daar staat twintig keer zoveel als hier.'

Hij zwijgt en lijkt dan de discussie met de vrouw met wie hij werk en leven deelt, te willen afronden: 'Het is hier aan de hand, maar belangrijk is dat niet.' Kiki: 'Het leuke van Eindhoven is dat er een enorme creatieve energie is gegroeid tussen kunstenaars en vormgevers. Het klimaat is heel genereus.'

'Ik vind het fijn me thuis te voelen in Eindhoven. Ik heb een grondige hekel aan nietsontziende concurrentie tussen kunstenaars; zo'n sfeer heb je hier niet.'

Hun atelier is een fabriekshal, van de chique soort, 1100 vierkante meter. Schitterende scheidingswanden met ramen gevat in klassieke stalen frames. De hal is elf meter hoog. Het plafond was grijs, werd wit geschilderd. De vloer was grijs, werd strak opaalkleurig gelakt.

Het is een prachtige plek, Strijp T heet het bedrijfsterrein in Eindhoven. Waar nu het kunstenaarsduo Kiki van Eijk (1978) en Joost van Bleiswijk (1976) hun designobjecten ontwerpen en produceren, werden voorheen in de papierfabriek van Philips de verpakkingen gemaakt voor de elektronica. Een beetje benauwd voor New Yorkse toestanden zijn ze wel: de creatieven maken een plek tot hotspot, zoals in de wijk Soho, dan verschijnen de lui met het grote geld, nemen de lofts over en verdrijven de kunstenaars.

Kiki: 'Waar we de afgelopen jaren ook ons atelier hadden, altijd zeiden we: zoiets vinden we nooit meer. Nu hebben we dat gevoel sterker dan ooit. Ik vind echt dat we de mooiste werkplek ter wereld hebben.'

Veel van het industriële erfgoed is verdwenen. Joost: 'Op Strijp R en S zijn de prachtigste fabrieken en hallen afgebroken, in hoog tempo gebeurde het, zodat niemand de tijd had te bedenken dat je meer kon doen dan afbreken.' Kiki: 'Er stonden zo veel mooie panden, een oude beeldbuisfabriek met dikke muren, koeltorens. Het is allemaal plat, het is doodzonde.'

Eindhoven lijkt juist trots te zijn op de oude fabrieken.

Joost: 'Ja, maar niet vanaf het begin. Nu kunstenaars en anderen de waarde hebben laten zien, volgt de gemeentelijke trots. Er is denkwerk nodig dat voorbij gaat aan gebaande paden om in te zien wat je met dit soort industrieterreinen kunt. Dan is het makkelijker om te zeggen: hup weg ermee, appartementen.'

Kiki wijst op een weeghuisje dat op het terrein van Strijp R staat en dat in oorspronkelijke staat is hersteld. Niet alles verdwijnt en het is niet alleen het geld dat telt, wil ze ermee zeggen. 'Tenminste, dat denk ik', zegt ze, 'dat hoop ik dan maar.'

Joost broemt tot twee keer toe dat het zonde is. 'Ik hou niet van slopen.'

Kiki: 'Achter dat "ik hou niet van slopen" van Joost ligt een diepe overtuiging van ons beiden. Liever gooien we dingen niet weg, liever doen we niet mee aan de cultuur van massaconsumptie. Je moet ook zonder spullen kunnen leven. Wat je nodig hebt is een matje om op te slapen, een lampje of een kaarsje om te zien in het donker, een pen om te schrijven.'

Jullie zijn van de afdeling Mooi, nietwaar?

Joost: 'Hopelijk wel.'

Maar dat is niet wat we per se nodig hebben, toch?

Kiki sputtert: 'Juist in tijden van pessimisme kun je vreugde en hoop ontlenen aan schoonheid. Zo bezien hebben kunst en design, vind ik, een belangrijke toegevoegde waarde. Joost en ik hebben veel in Derde Wereldlanden gereisd. Wat je daar voortdurend ziet is dat mensen die van dag tot

dag moeten strijden voor hun bestaan zich toch proberen te omgeven met iets dat bij hun hoort, iets waaraan ze zich hechten. Wie alles laat verslonzen, komt nooit uit de put.'

Joost: 'Ik denk vaak: geniet nu toch van schoonheid. Ik noem graag de lantaarnpaal. Waarom zetten we het hele land vol met de lelijkste lantaarnpalen die te bedenken zijn, met die lelijke onzindingen? Ooit zullen ze bedacht zijn in een fabriek, we aanvaarden die domme dingen alsof het zo hoort. Dat hoeft helemaal niet. Ik zou graag een lantaarnpaal maken. Er zullen meer ontwerpers zijn die graag een lantaarnpaal maken. Krijg je een parade van lantaarnpalen. Prachtig.'

Hij begint over de brug van Mostar, de wereldberoemde boogbrug die begin jaren negentig tijdens de oorlog in Bosnië werd opgeblazen. Hij zegt: 'Vanuit de twee vijandige kampen hebben ze dat monument herbouwd, in originele staat, met de oorspronkelijke methoden van lood in de kieren. Zo is die brug en zijn wederopbouw symbool geworden van de verzoening, van de verbinding. Het drukt de wens uit om weer verder te gaan, samen verder te gaan. Dan zie je hoe ontroerend het kan zijn om iets moois te maken, om iets van waarde op te bouwen en te bewaren.'

Ze belichamen de nieuwe golf van artistieke creativiteit die in Eindhoven, ogenschijnlijk ontstaan vanuit het niets, in belangrijke mate bijdraagt aan de optimistische en vooruitstrevende cultuur van de stad.

De Volkskrant (Amsterdam) bracht negen pagina's over Eindhoven als architectuur-, design- en muziekstad. Het was een ode aan een plek waar wonen, cultuur en ondernemerschap op een totaal vernieuwde wijze bij elkaar worden gebracht. Er is een naam voor bedacht, 'het wonder van Eindhoven'.

Op ontwerpgebied ligt de basis bij de Design Academy, de oude Academie voor Industriële Vormgeving die leverancier was voor de ontwerpers van Philips. Als Design Academy onder leiding van Lidewij Edelkoort, werd de opleiding een broedplaats voor vrije geesten als Piet Hein Eek, Maarten Baas en Van Eijk en Van Bleiswijk. Ze zijn internationaal doorgebroken, grote namen geworden op hun vakgebied in wereldsteden als New York, Milaan, Londen, Parijs.

Studenten van de Design Academy, wordt gezegd, leren er geen vak, maar ontwikkelen een mentaliteit. Dat is misschien nog het meest opmerkelijk aan het duo Van Bleiswijk/Van Eijk: hoe hun werk als vanzelf en organisch is vervlochten met de manier waarop ze in het leven staan.

Joost heeft Facebook de deur uitgedaan. Niet alles is mooi aan de nieuwe tijd. Kiki wees hem erop, dat hij almaar zat te koekeloeren op zijn schermje naar waar anderen mee bezig zijn. Al dat geblaat, al die dwangmatigheid.

Er is wel een excuus, vindt Joost. 'We hebben een paar duizend jaar gekregen om te wennen aan het schrift. Internet moeten we in tien jaar leren. Dat gaat nog niet zo goed.'

'Er zijn veel ontwikkelingen waarop je als eenling geen greep hebt. Dat is soms frustrerend. In toenemende mate bestelt men zijn spullen online. Straks kom je niemand meer tegen op straat. Ik weet ook niet of die grootbeeld tv-toestellen met zo'n dolby surround geluidssysteem toegejuicht moeten worden. Voor ons, voor Kiki en mij geldt dat we het liefst vrienden over de vloer hebben. Om te praten, om te dansen.'

Hun succes brengt hun dicht bij een wereld die niet de hunne is en waartegen ze zich verzetten. Het is de wereld van het grote geld en de bijbehorende patserij. Ze verkochten een kast aan verwende Russen voor wie geld zijn betekenis heeft verloren. Ze voelden zich er niet prettig bij.

De meeste objecten die ze ontwerpen maken ze in eigen beheer. Sommige producten worden elders gemaakt, in serie en onder licentie. Ze maken lampen, tafels, stoelen, tapijten, klokken – spullen voor het interieur die eigenlijk allemaal op het grensvlak liggen van kunst en functionaliteit. Hun succes is overrompend. Hun objecten worden overal ter wereld tentoongesteld in musea en galleries.

Het atelier is behalve studio ook klassieke werkplaats. In de houthoek is zware apparatuur te vinden als cirkelzaag, draaibank en schuurmachine. Nog stoerder is de afdeling van het staal, van het lassen en spuiten. Ze noemen het zelf 'de afwerkplek'.

In de showroom staan onder meer klokken en lampen van gevlochten

ijzerdraad; staketsels zijn het van ingenieus gevlochten draad. Kiki spreekt van fröbelen. 'Ik vind fröbelen een fijn woord', zegt ze. 'Het is wat wij doen. We proberen vormen en materialen uit.'

In hun uitproberen stuiten ze maar al te vaak op scepsis, op een houding van maar-dat-kan-technisch-helemaal-niet. Joost: 'Dat maken we zelf wel uit, denk ik dan. Traditionele ambachtslieden denken heel erg in traditionele toepassingen. Ik zie het bijna als een taak om buiten dat traditionele te denken.'

Hij heeft kandelaars, maar ook kabinetten ontworpen, opgebouwd uit talloze, losse roestvrijstalen plaatjes. 'No screw, no glue' noemt hij het procédé, geen schroeven, geen lijm. De plaatjes passen in en op elkaar als een driedimensionale puzzel. Kiki: 'Dat is het grappige aan Joost: hij is een nogal drukke jongen, maar in het ontwerpen heeft hij eindeloos veel geduld. Het ontwerp voor zo'n kandelaar bouwt hij niet op in de computer, hij bouwt het op in zijn hoofd. Hij weet zeker dat het klopt.'

En wat zijn de sterke kanten van Kiki? Joost: 'Dat het werk altijd alle kanten opgaat en dat het toch altijd heel duidelijk Kiki is. Kiki is een soort onbedwingbare, ontembare fantasie die op een dichterlijke manier iedereen bij de lurven pakt. Ja, dat is Kiki. In haar werk dan.'

Hij zegt: 'Je moet jezelf niet hoereren.' Het klinkt als een statement. Dan: 'Zeg niet: het gaat in die vormgevingswereld nu eenmaal om geld. Dat hoeft niet. We zouden bijvoorbeeld hotels kunnen gaan inrichten in New York of in San Francisco. Grote opdrachten zouden dat zijn, ik weet hoe dat werkt, dat moet aan alle kanten met contracten worden bezegeld en dichtgespijkerd. Dat willen wij niet.'

Toch kom je voor de keus te staan: blijven we klein en warm of kiezen we voor het grote internationale werk met de consequenties van dien?

Joost: 'Wij kiezen voor een organisatie ter grootte van onze lunchtafel hier op het atelier. Twaalf stoelen. Een heel fijne begrenzing.'

Blijven jullie in Eindhoven?

Kiki: 'We hebben een boerderij gekocht net buiten de stad, op een fantastische plek in het gehucht Urkhoven, dicht bij de Collse watermolen. Het is

een traditionele langgevelboerderij uit 1890, met vier lindes voor de deur. Daar ligt voor de overzienbare toekomst het gezinsgeluk; dat denk ik wel, ja.'

BEKNOPT CV

KIKI VAN EIJK

1978 geboren in Tegelen
 1996-2000 Design Academy Eindhoven
 2001 begin van samenwerking met Joost van Bleiswijk
 2007 expositie met Joost van Bleiswijk in Salone del Mobile, Milaan
 2010, 2011 exposities bij Moss Design, New York
 2012 vijf bijzondere etalages voor Hermès in de Bijenkorf Amsterdam
 2013 duo expositie met Joost van Bleiswijk in Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch

BEKNOPT CV

JOOST VAN BLEISWIJK

1976 geboren in Delft
 1996-2001 Design Academy Eindhoven
 2001 begin van samenwerking met Kiki van Eijk
 2006 meubelbeurs Milaan, met Kiki van Eijk
 2007 No screw, no glue, meubelcollectie, internationale doorbraak
 2011 The Rough Collection, serie kabinetten
 2013 stalen wandelpad langs A50 bij knooppunt Paalgraven (met Kiki van Eijk)
 2013 publicatie *Co-Evolution*, overzicht twaalfjarig oeuvre van Van Bleiswijk en Van Eijk

GOD IS VOOR MIJ ALS ADEM EN WIND GEWORDEN

Geloof is als een microscoop het geeft een dieper zicht, een wijdere blik, maar niet zonder ook de breuken en barsten dichtbij ongenadig scherp aan het licht te brengen

BLOEMLEZING
JAN BLUYSSSEN †
SAMENGESTELD DOOR RENATE VAN DE WEIJER

Op 8 augustus 2013 overleed Jan Bluysen op 87-jarige leeftijd, na een priesterschap van ruim 63 jaar. Het lag in de planning van de redactie om de visie van de oud-bisschop van 's-Hertogenbosch op de religieuze ontwikkelingen weer te geven in een interview in *Het Nieuwste Brabant*. De afspraak was al gemaakt, maar zijn overlijden maakte het onmogelijk. Wel bracht zijn uitvaart mensen bij elkaar in een prachtige herdenking van deze beminnelijke Pastor Bonus, een mooie manifestatie van verlies, dankbaarheid en hoop. Alle redenen om te proberen in teksten van zowel Jan Bluysen als denkers en dichters die hem inspireerden, aanwijzingen te vinden voor religieus besef in Noord-Brabant. Dit essay, geschreven door een historica die het geluk had om bevriend te raken met een wel heel bijzondere buurman, biedt een selectie ter inspiratie.

GERAAKT WORDEN

Als jongen koos Jan Bluysen voor het volgen van zijn roeping: priester worden. De motieven achter deze keuze lieten zich later moeilijk onder woorden brengen. Hij kon ze zich niet meer herinneren, maar de roeping vormde een beginpunt van een diepe ontwikkeling. Een directe godservaring heeft Jan Bluysen volgens eigen zeggen niet gehad. Maar wel werd hij, in eigen woorden, op zijn 'veertiende sterk gegrepen door de onmetelijke wereld van de sterren aan het firmament, en als gevolg daarvan spoedig ook door de vele raadselen rond ruimte en tijd. (...) Een respectvol gevoel voor de raadselachtige processen binnen de ons omringende wereld heeft me sindsdien nooit meer verlaten.' (Bluysen 2002, p. 93).

'Veel kunstenaars proberen dit mysterie voor anderen tastbaar en verstaanbaar te maken. Schilders, dichters en andere kunstenaars hebben die fascinerende diepte-ervaring tastbaar trachten te maken, daarmee anderen aansporend om niet achteloos voorbij te gaan aan de onpeilbare diepten en verborgen geheimen van de schepping. Het zijn niet de minsten die daarbij nadrukkelijk appelleerden aan de religieuze dimensie van het menselijk bestaan.' Fjodor Dostojewski (1821-1881) bijvoorbeeld gaf een eenvoudig en inspirerend advies (Bluysen 2002, p. 93):

Heb de hele schepping lief,
De ganse wereld en elk zandkorreltje op aarde.
Heb lief elk blaadje, elke lichtstraal.

Heb lief de sterren en de planten.
 Heb alle dingen lief.
 En als je dat alles liefhebt,
 Dan pas zul je Gods geheim in de dingen doorgronden.

Een van Jan Bluysens favoriete dichters was Rutger Kopland (1934-2012) en met name diens gedicht *Onder de appelboom* (1966):

Ik kwam thuis, het was
 een uur of acht en zeldzaam
 zacht voor de tijd van het jaar
 de tuinbank stond klaar
 onder de appelboom

ik ging zitten en ik zat
 te kijken hoe de buurman
 in zijn tuin nog aan het spitten
 was, de nacht kwam uit de aarde
 een blauwer wordend licht hing
 in de appelboom

toen werd het langzaam weer te mooi
 om waar te zijn, de dingen
 van de dag verdwenen voor de geur
 van hooi, er lag weer speelgoed
 in het gras en ver weg in het huis
 lachten de kinderen in het bad
 tot waar ik zat, tot
 onder de appelboom

en later hoorde ik de vleugels
 van ganzen in de hemel
 hoorde ik hoe stil en leeg
 het aan het worden was

gelukkig kwam er iemand naast mij
 zitten, om precies te zijn jij
 was het die naast mij kwam

onder de appelboom, zeldzaam
 zacht en dichtbij
 voor onze leeftijd.

Jan Bluysen vertelde in *God verborgen en nabij* hoe dit gedicht hem inspireerde. 'Hier zag ik een heel herkenbaar, alleedaags tafereel uitgroeien tot een mystieke ervaring. Want wie het ook is die naast de thuisgekomeene komt zitten op de tuinbank onder de appelboom, de betreffende figuur kreeg voor mij iets van het allesoverstijgende, het transcendente, dat zeldzaam zacht en dichtbij aanschuift naast de naar rust verlangende dichter. Later, in maart 2001 tijdens een publiek gesprek tussen Kopland en mij in het kader van een door de Bossche boekhandel Heinen georganiseerde 'ontmoeting met schrijvers', verklaarde de dichter dat hij met 'iemand naast mij' aan zijn vrouw had gedacht. Maar ik mocht dat vanzelfsprekend ook anders invullen, zei hij.' (Bluysen 2002, p. 93, 95-96).

WIE BEN IK?

Als eerste keerpunt in zijn spirituele leven beschouwde Jan Bluysen zijn studie in de theologie (vooral spiritualiteit) aan het Angelicum van de dominicanen in Rome, tussen 1954 en 1957. In *Gebroken wit* gaf hij een duidelijke omschrijving van wat hem toen raakte. 'God is een wijze van leven: de wijze waarop, de mate waarin je omgaat met God, de mens, de hele werkelijkheid, dat vooral kleurt en bepaalt iemands al dan niet gelovige menszijn. Dit werd ons in de colleges spiritualiteit niet expliciet onderrecht, maar gaandeweg begon ik daarvan meer en meer overtuigd te raken. Dat was nieuw voor mij. Tot dan toe had ik alles leren zien vanuit dogma's en vanuit kerkelijke normen en voorschriften. Maar spiritualiteit brengt iemand rechtstreeks naar de vraag waar het centrum van zijn geloofsleven gezocht dient te worden. Het leven als gelovig mens, als christenmens, werpt als het goed is een aantal zeer directe vragen op: om wie of wat gaat het eigenlijk? Vanuit welk punt vertrek ik als ik mezelf christen noem? Uit welke bron ga ik putten om beter christen te worden? (...) De colleges spiritualiteit boden ons modellen van geestelijk leven: we maakten kennis met personen die op heel eigen wijze hun geloof intens beleefd hadden. Het ging om hun geloofservaringen en hun geloofsvisie, hun leven en hun leer. Augustinus, Franciscus van Assisi, Franciscus van Sales passeerden

de revue, en Teresa van Avila (...). Ze werden voor mij modellen van geestelijk leven.'

'Aan de basis van alle spirituele bezinning staat de vraag naar je eigen persoon: Wie ben ik? Waar sta ik? Wat vind ik? Wat wil ik? Waarnaar streef ik? Het zijn de ik-gerichte vragen die voorkomen dat je alleen abstract en afstandelijk over geloven en God nadenkt. Het zijn zulke vragen, aan mezelf gericht, die helpen om me bewust te worden van de noodzaak van diepe inkeer en ommekeer, van een proces van omvorming. Spiritualiteit houdt in: streven naar betere verhoudingen met God, met medemens, met heel de schepping. (...) Wanneer men wil werken aan die voortdurende innerlijke vernieuwing, dan gaat men ook de waarheden, de waarden en de normen van de Kerk veel dieper op hun eigen inhoud toetsen.' (Bluyssen 2004, p. 68-69).

In het bondige advies van Teresa van Avila:

Op zoek naar God

Ge moet u in Mij zoeken
En Mij moet ge in u zoeken.
(...)
Mocht ge misschien niet weten,
Waar ge Mij zult vinden,
Dwaal dan niet heen en weer;
Maar als ge Mij wilt vinden,
Moet ge Mij in uzelf zoeken.

In de modernere werkvertaling van H. Blommestijn (Titus Brandsma Instituut) is deze tekst nog meer actueel en inspirerend:

Zoek jezelf in Mij

Ziel, zoeken moet je jezelf in Mij,
en Mij moet je zoeken in jezelf.
(...)
En mocht je soms niet weten
waar je Mij zult vinden,
dwaal dan niet van hier naar ginds,
maar, als je Mij vinden wilt,
moet je Mij in jezelf zoeken.

De meest favoriete mysticus van de oud-bisschop was Jan van Ruusbroec. Aan deze Brabantse mysticus, die waarschijnlijk is geboren in de dertiende eeuw in de omgeving van Brussel, wijdde Jan Bluyssen expliciet aandacht. 'God leeft dieper in ons dan wij in onszelf en zijn inwendig werken in ons graaft dieper in ons dan onze eigen werkzaamheid; daarom werkt God in ons van binnen naar buiten, terwijl alles wat geschapen is, van buitenaf op ons inwerkt.' (Bluyssen 2002, p. 97).

Een ander citaat van dezelfde schrijver gebruikte Jan als motto voor *De donkere stilte van God* (2009). 'Als het vat klaar is, giet men er de edele drank in. Er is geen edeler vat dan de minnende mens, geen heilzamer drank dan de genade van God.' 'De genade van God is zoals een kaars in een vaas: ze verhit en doorlicht en doorschijnt de vaas, zo is de goede mens.' (Bluyssen 2009, p. 89).

EEN TIJD VAN VERANDERING EN VERNIEUWING

Op 27 december 1961 werd Jan Bluyssen bisschop gewijd, hulpbisschop van mgr. Willem Marinus Bekkers en samen met hem ondernam Jan al snel, op 9 oktober 1962, de reis naar het tweede Vaticaanse concilie in Rome (1962-1965). Een gebeurtenis die Jan Bluyssen als een van de hoogtepunten in zijn leven bestempelde. Het concilie was een algemene kerkvergadering bijeengeroepen door paus Johannes XXIII om in de wereldwijde gemeenschap van christelijke bisschoppen die de paus als bisschop van Rome erkennen, vraagstukken van de moderne tijd te bestuderen en te bespreken. Ter voorbereiding van het concilie had Bekkers, en in latere instantie ook Bluyssen, contact met Edward Schillebeeckx OP, Luchesius Smits OFM Cap en Johan van Laarhoven. Edward Schillebeeckx ondernam de opdracht om kritische commentaren te geven op de voorgestelde teksten vanuit Rome. Zijn kritiek werd vervolgens in Rome verspreid en besproken. Het was een levendige periode waaraan de Nederlandse bisschoppen en hun adviseurs enthousiast deelnamen. Het concilie resulteerde in besluiten over meer medezeggenschap in het bestuur van de kerk, decentralisatie van bisschoppelijke bevoegdheden die voorheen in curiehanden waren, liturgische vernieuwing, acceptatie van de islam als godsdienst, interchristelijke oecumene als gevolg van een broederlijke benadering in een geest van vredelievendheid. Later echter werden diverse conciliaire besluiten door enkele gezaghebbende curieleden teruggedraaid.

Het resultaat was uiteindelijk beperkter dan de Nederlandse delegatie en vooral ook de meeste gelovigen in Nederland hadden verwacht. In *Gebroken wit* zegt Jan Bluysen dat men het concilie niet kon verwijten dat de secularisering eind jaren zestig in verhevigde mate toenam. 'De onrust ontstond elders.' Historicus Hans Righart heeft als een van de eersten geconstateerd dat de grote secularisatiebeweging in Nederland in een internationale context kan worden geplaatst. Op deze wijze relativerend, kan men de massale ontkerkelijking herkennen als een 'swing of the pendulum'. Juist het feit dat katholiek Nederland zichzelf zeer strenge normen en waarden had opgelegd in vergelijking met het buitenland, zorgde in de jaren zestig voor een relatief forse tegenbeweging en 'ontspanning'. Historici beschouwen de ontwikkelingen in deze jaren als een terugkeer naar 'normale' verhoudingen na de periode van het Rijke Roomse Leven waarin het katholieke geloof sterk – voor niet-katholieken wellicht zelfs provocerend – werd uitgedragen. Mensen die in deze periode zijn opgegroeid en gevormd, hebben de afbrokkeling van het Rijke Roomse Leven, de vertrouwde kaders, van dichtbij ervaren. Winst of verlies, het betekende in ieder geval grote veranderingen.

De ontwikkelingen in de rooms-katholieke kerk blijven hier buiten beschouwing. Wat op persoonlijk vlak van belang bleek tijdens het concilie waren de hechte contacten van de twee Bossche bisschoppen Bekkers en Bluysen met hun adviseurs, waaronder Edward Schillebeeckx; de Amsterdamse theoloog Jan Groot; de kerkjurist Cor de Jong uit Breda; Jan Brouwers, secretaris van mgr. Bekkers en andere geestelijken. Daarbij was ook Jan Peijnenburg die indertijd als archivaris van het Bisschoppelijk Archief gemakkelijk toegankelijk was en altijd 'paraat' voor de bisschoppen. Ook nodigde Bekkers in Rome regelmatig journalisten uit voor gezellige dinertjes en trakteerde hij op kaarten voor wedstrijden van AS Roma. Er werden kortom vriendschappen gesmeed en vele gedachten en opvattingen uitgewisseld. Rinus Bekkers zou in 1966 jong overlijden. Bluysen, Schillebeeckx, Groot, De Jong, Brouwers en ook Jan van Laarhoven en de dominicanes Hadewijch Snijdewind zochten tot op hoge leeftijd elkaars gezelschap om kerkelijke en religieuze ontwikkelingen te bespreken. Ook dominee Van den Akker was een graag geziene gast van mgr. Bluysen die de wereldwijde oecumene van religies voor vrede een groot hart toedroeg. Pijnlijke ontwikkelingen werden gerelativeerd tijdens kaartavonden. Gemeenschappelijke vakanties in het geliefde Italië en in Spanje schonken nieuwe energie. Aan familie en vrienden hechtte hij sterk. Bluysens

vriendenkring was zeer divers, uitgebreid en voortdurend in ontwikkeling; er kwamen nieuwe vrienden bij van verschillende afkomst en leeftijd.

THEOLOGIE VAN DE HOOP

Belangrijke denkbeelden bevatte de *Theologie der Hoffnung* (1965) van de Duitse theoloog Jürgen Moltmann. Geschriften van theologen zoals Moltmann, Dietrich Bonhoeffer en Ernst Bloch vestigden na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog de aandacht op de relevantie van de boodschap van Jezus Christus en op het engagement van het moderne christendom. Christenen mochten leven op basis van hoop. Het tweede Vaticaanse concilie verwoordde op eigen katholieke wijze de positieve en bevrijdende, op hoop gerichte visie van Moltmann voor heel de wereld. Een voorbeeld vormt het laatste en volgens Jan Bluysen ook mooiste conciliedocument, de pastorale constitutie over de kerk in de wereld van deze tijd, die vernoemd is naar de beginwoorden *Gaudium et Spes* (Vreugde en Hoop). De Bijbelse God is een nomadische god die begaan is met mens en wereld. Bluysens godsbeeld sloot hierbij aan. 'Je kunt het bestaan van God niet echt, niet verstandelijk 'bewijzen'; je kunt God evenmin met louter rationele argumenten ontkennen. God is te ver buiten onze maat. Vanuit het pure denken komen we niet bij God zoals Hij in wezen moet zijn. (...) In beginsel kan alles als het symbool van het goddelijke functioneren. Voor Guido Gezelle was dat onder meer 'het ruisen van het ranke riet'. Maar het kan evengoed zijn: ontroerende muziek, de kracht van een stil moment, de schoonheid van een liturgische viering, de ontmoeting met een bijzonder mens, noem maar op. Maar het gaat altijd om een 'middellijke' godservaring. Ook mystici zeggen of suggereren dat zelfs op de hoogste top van mystieke ervaring 'God wel nadert maar niet verschijnt, wel een gevoel geeft van Zijn aanwezigheid.' God is slechts onrechtstreeks te ervaren, door middel van tekenen, symbolen, manifestaties, ervaringen van mezelf of anderen.' (Bluysen 2004, p. 612).

De grote middeleeuwse mysticus meester Eckhart had al veel eerder uit de grond van zijn hart, uit eigen persoonlijke ervaring geschreven: 'Er zijn er veel die licht en waarheid hebben gezocht, doch deels buiten waar ze niet was; de waarheid is binnen, in de diepste grond, niet buiten.' En nog twee eeuwen later beschreef Teresa van Avila de groeiende godservaring als een gaan van buiten naar binnen, als een geleidelijk binnentreden

in – wat zij noemde – ‘het kasteel van de ziel’ (Bluyssen 2004, p. 612). ‘Geloof is allereerst vertrouwen, vertrouwen geven. Geloof, hoop en liefde vormen een belangrijk trio, samen zetten ze een mens op weg naar God.’

De opdracht om God te zoeken had volgens Bluyssen elk mens afzonderlijk, maar de weg kon je samen ondernemen. ‘Talloos velen zijn op zoek. Christenen gaan graag af op het spoor dat Jezus Christus heeft uitgezet.’ ‘Met velen trekken mensen samen op naar eenzelfde doel, hun licht opstekend en steun zoekend bij elkaar, ook oog hebbend voor die – zoekend – geen God aan de horizon verwachten, maar toch uitzien naar beter zicht op hun eigen diepste levensopdracht.’ De vrijheid om in een geseculariseerde wereld op een persoonlijke en meer individuele manier naar God te zoeken, bood ook Edward Schillebeeckx. ‘Uiteindelijk heeft ieder mens zijn of haar eigen Godsvoorstelling. Uiteindelijk ook betekent elk Godsbeeld inperking’, elk *aangereikt* godsbeeld (Bluyssen 2002, p. 84-85).

Jan Bluyssen schuwde in de jaren zestig en zeventig de polemiek niet, maar probeerde vooral *verbindend* te werk te gaan. Hij ging de discussies niet uit de weg, integendeel, maar in een tijd van een groeiende bandbreedte aan meningen en standpunten nam hij steeds meer een bescheiden en in ieder geval niet-polariserende houding aan. Dit gold vooral ook voor de periode vanaf zijn emeritaat, medio december 1983.

Al tijdens zijn episcopaat heeft Jan Bluyssen veel geschreven, maar de behoefte aan reflectie en verslaglegging groeide naarmate hij ouder werd. Geholpen door Ad Langebent gaf hij in de autobiografie *Gebroken wit* (1995) een uitvoerige beschrijving van gebeurtenissen in zijn leven, die bijzondere betekenis voor hem hadden. In de herdruk van dit boek voegde hij hoofdstukken toe, waarmee hij een antwoord probeerde te geven op vragen van zijn lezers. Twee jaar eerder was *God verborgen en nabij* verschenen in samenwerking met Gerard Rooijackers. Zijn laatste boek is *De donkere stilte van God*, waarin de ervaring van God centraal staat en waarvoor Bluyssen opnieuw belangrijke mystici heeft gelezen en bestudeerd. Zijn interesse in het mystieke denken en schrijven loopt parallel met belangstelling voor zowel spiritualiteit in het algemeen, als voor de betekenis van de middeleeuwen in ons land. Zelf ouder wordend en steeds meer onthecht, kon hij plezier hebben in een transcendent godsbeeld. ‘God is voor mij als adem en wind geworden, lucht is Hij nu voor mij (als u begrijpt wat ik bedoel), heilige Adem, Heilige Geest.’ (Bluyssen 2002, p. 86).

DE TOEKOMST VAN RELIGIE IN BRABANT IS POSITIEF

De meeste mensen ontlenen hun identiteit tegenwoordig niet meer in eerste instantie aan religie. De verzuilde samenleving is geschiedenis en het Rijke Roomse Leven eveneens. Men is mondiger, maar ook meer een zoeker geworden. Aandacht voor spiritualiteit en religieus geïnspireerd denken en handelen is zeker actueel, zij het niet per definitie in kerkelijk verband. Mensen zijn – ook nu – bewust op zoek en willen zelfstandig keuzes maken. Daarnaast is alles wat met godsdienst samenhangt belangrijk cultureel erfgoed omdat het een groot deel van de culturele identiteit uitmaakt van veel mensen, of ze nu wel of niet actief op zoek zijn. Onder dit begrip religieus erfgoed of ‘hemels erfgoed’ kan men in navolging van bijvoorbeeld Willem Frijhoff en Peter Nissen niet alleen materiële uitingen zoals kerkgebouwen erkennen, maar ook het immateriële: het Woord zoals verwoord in de Bijbel, daarnaast in overgeleverde tradities, liturgie, religieus geïnspireerde boeken en kunstuitingen.

‘Geloof is als een microscoop: het geeft een dieper zicht, een ruimere blik, maar niet zonder ook de breuken en barsten dichtbij ongenadig scherp aan het licht te brengen. In de afgelopen periode liepen de Kerken extra breuken en scheuren op. Wie bij de Kerk wil horen, moet ook met die gebrokenheid verder durven.’ Jan Bluyssen vond dat de kerk er nu, in het begin van de eenentwintigste eeuw, niet al te best voor stond, ‘toch heeft de evangelische boodschap nieuwe kansen. In weinig periodes van de geschiedenis waren zoveel mensen zo bewust op zoek naar de diepere geheimen van het bestaan. Te midden van de verharding van onze samenleving en de ‘verzakelijking’ van onze relaties, te midden van de groeiende macht van steeds minder controleerbare processen om ons heen (...) zoeken ontelbaren serieus naar echt deugdelijke ‘opkickers’. De wereld hunkert naar eerlijke spiritualiteit.’ (Bluyssen 2004, p. 630).

‘Eigenlijk leven we in een boeiende tijd: talloze mensen zijn zoekende en ook de Kerk is zoekende. Mensen zoeken naar het goede antwoord op diepste vragen, de Kerk zoekt naar de aangepaste wijze om haar product, haar boodschap, Christus’ boodschap, Zijn antwoord over te brengen. Zij zal vooral het denken en voelen van de huidige mensen moeten willen ontdekken en bevuchten. Ze moet vooral niet bekommerd zijn om zichzelf, maar om de mens, om iedere mens die zij ontmoet.’ (Bluyssen 2004, p. 631).

‘Zal de mens van het derde millennium het kerkgebouw nog zoeken? Ik hoop het. Blijft niet voor de groei van mijn geloof een enigszins regelma-

tige kerkgang van belang? Ik denk het wel. Vooral omdat je via gezamenlijke liturgieviering kunt worden verrijkt en gevoed. Mede met het oog daarop zal, hoop ik, de plaatselijke Kerk de gelegenheid bieden tot gesprek en bezinning in kleine kring. Jongeren, maar ook ouderen zoeken in onze dagen graag de kleine kring van vertrouwde vrienden of kennissen om na te denken over de diepere vragen van het leven. Het is een van de taken van de Kerk om zoekende mensen op te vangen.’ (Bluyssen 2004, p. 634). Bluyssen zelf bood zo’n ontvangst met ontwapenende vanzelfsprekendheid.

Zeer expliciet was de oud-bisschop over de rol van de katholieke kerk voor de geloofsbeleving van gelovigen. ‘Ik heb binnen mijn kerkelijke taak twee referentiepunten. In de eerste plaats is dat de spirituele beleving van mensen die zoeken te geloven. Daarnaast is er het gezagsniveau in de katholieke wereldkerk. Deze volgorde is niet willekeurig; het eerste punt is voor mij primair. Daar gaat het om een aanvoelen van wat zoekende mensen heden ten dage beweegt, hun inspanningen taxeren om in het leven van vandaag de relatie met het Goddelijke te ontdekken. Ik wil niet mensen naar een bepaalde vorm van geloven ‘toepraten’, maar mensen begeleiden in hun gelovige ontwikkeling. Aan de relatie met God moet ieder mens voor zichzelf inhoud geven; ik kan daarbij alleen maar behulpzaam zijn door de daarvoor vereiste condities te bevorderen. Mensen leren geloven, leren groeien in hun relatie tot God, in geloof en geloven.’ (Bluyssen 2002, p. 351).

VOOR GOD ZORGEN

Ook waar het leven bedreigd is, kan men hoop scheppen. Een diepe en directe godsbeleving herkende Jan Bluyssen in de joodse Ety Hillesum (1914-1943), die in september 1943 om het leven kwam in een naziconcentratiekamp. In kamp Westerbork richtte ze zich in 1941 in haar dagboek rechtstreeks tot God:

‘Ik zal je helpen God, dat je het niet rechtstreeks in mij begeeft, maar ik kan van te voren nergens voor instaan. Maar dit éne wordt voor mij steeds duidelijker: dat jij ons niet kunt helpen, maar dat wij jou moeten helpen en door dat laatste helpen wij onszelf. En dit is het enige dat wij in deze tijd kunnen redden en ook het enige waar het op aankomt: een stuk van jou in onszelf, God. En misschien kunnen we ook eraan meewerken jou op

te graven in de geteisterde harten van anderen (...). Ik breng je niet alleen mijn tranen en bange vermoedens, ik breng je op deze stormachtige, grauwe zondagochtend zelfs geurige jasmijn. En ik zal je alle bloemen brengen die ik op mij wegen tegenkom, mijn God, en werkelijk, dat zijn er zeer vele. Je zult het heus goed hebben bij mij.’ (Bluyssen 2002, p. 98).

Bluyssen vond: ‘De mooiste vindplaats van God blijkt het eigen innerlijk: als je Hem daar vindt, is Hij iets van jezelf geworden. Dan is God zo nabij dat er geen afstand meer is.’ (Bluyssen 2002, p. 98). ‘Wie de waarheid wil weten omtrent God, kan beter niet passief afwachten. De ervaring van gelovige zoekers leert dat God uitdaagt, steeds weer opnieuw. Door op zoek te gaan naar God dagen wij op onze beurt Hem uit. Soms is het trouwens alsof God een spelletje speelt, een soort verstopperje. Hij ziet ons zoeken, maar kom je dichtbij Hem, dan lijkt Hij terug te wijken, uit te wijken naar elders. (...) Je moet ten opzichte van God tegen verlies kunnen, bestand zijn tegen teleurstellingen.’

Compassie en hulpverlening zijn terreinen die in de boeken van de oud-bisschop weinig expliciet werden benoemd, maar zeer aanwezig waren in aandacht en actie. De foto’s en afbeeldingen van kunstwerken die hij voor zijn boeken uitkoos, getuigden van wat hij belangrijk vond en zelf vastlegde (particuliere foto’s) en wat men in de pers opmerkte (persfoto’s). Naast familie, vrienden en opleiding (de meeste foto’s) betrof het in eerste instantie leidsmannen, met name mgr. Bekkers, en het tweede Vaticaanse concilie, nieuwe bestuurlijke overlegorganen, maar ook zijn activiteiten bij het vormsel van talrijke schoolkinderen. Verder ook de Zonnebloem; bedevaarten naar Lourdes, Banneux; de Bossche Schola Cantorum; de activiteiten van missionarissen in diverse Afrikaanse en Aziatische landen, in voormalige Nederlandse kolonies; en natuurlijk aandacht voor religieuze en seculiere instituten (kloosters), voor oecumene, politieke partijen en functionarissen. De mensen die in dergelijke organisaties werkten, bewonderde hij. En op al die terreinen zijn zo veel initiatieven en is nog steeds sprankelend elan te zien. Bijvoorbeeld de Wereldjongerendagen, moderne bedevaarten, hulporganisaties zoals Kerk in Nood, Mensen in Nood, Cordaid, jonge mensen die soms individueel naar Afrika of Azië trekken om respectvol in contact te komen met andere mensen en hun denken, initiatieven op het gebied van interculturele bejaardenzorg en zorg voor ouderen in het algemeen. Inderdaad, er zijn niet meer zo veel jongeren die religieuze scapulieren dragen, of een kruisje, maar mensen

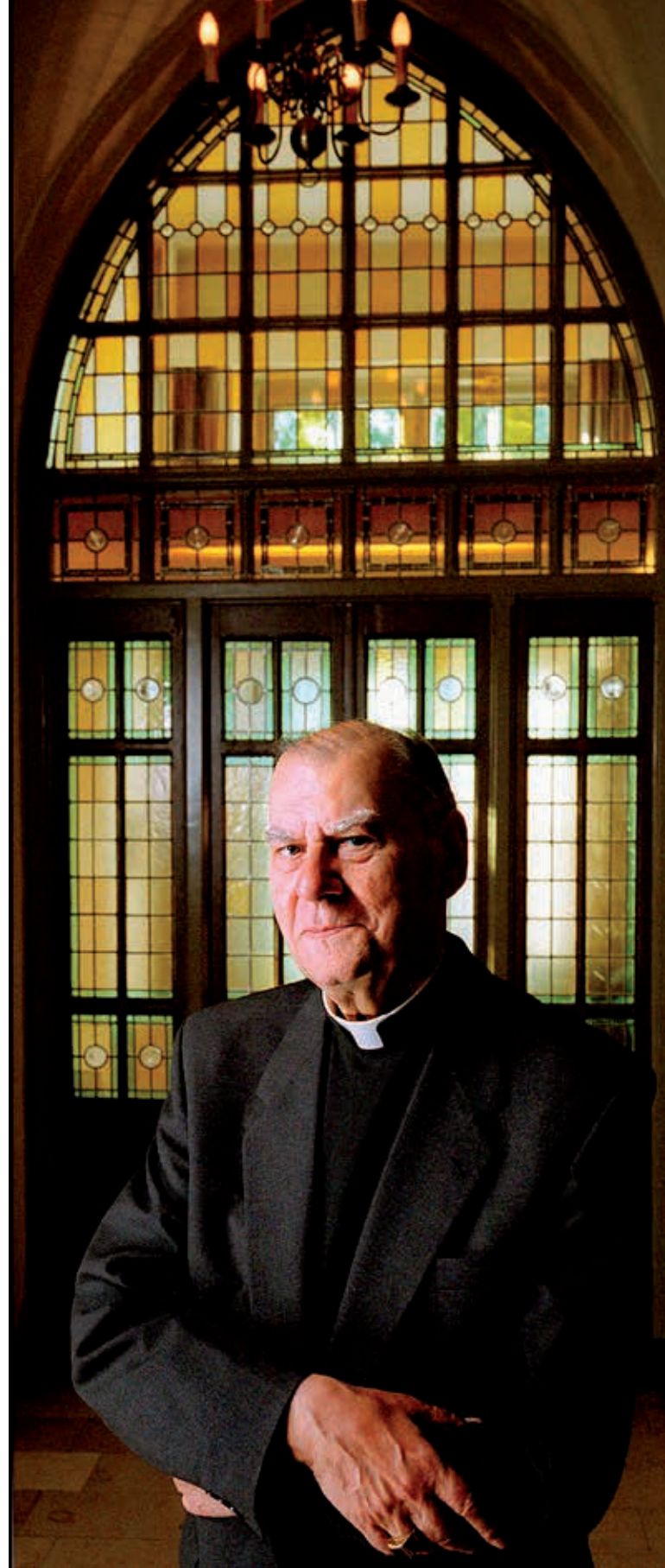
ontdekken nieuwe vormen en zetten religieuze tekens op hun huid om daaraan kracht te ontleen. Er bestaat inspirerende religieuze kunst zoals van Marc Mulders en Wim Janssen, die op het moderne maatschappelijke leven en religieus besef reflecteert.

Erflaters van de beschaving zijn mensen die belangrijke gedachten en woorden doorgeven, iconen van de overdracht van (religieuze) cultuur. Jan Bluysen kunnen we zien als een belangrijke godzoeker en katholiek-christelijke erflater van de religieuze cultuur van Noord-Brabant. Niet alleen een denker en vertolker van religieus besef, maar ook iemand die als een voorbeeld kan worden gezien, een leidsman en bruggenbouwer. Hij voerde een rijk sociaal leven. Overal waar hij kwam, spraken mensen hem aan, herinnerden ze zich dat ze door Jan Bluysen waren gevormd of haalden ze herinneringen op aan keerpunten in hun leven, waarbij hij een betekenisvolle rol had gespeeld. Bij zijn inhuldiging als Bisschop van 's-Hertogenbosch kreeg hij van zijn familie een borstkruis met de afbeelding van de Goede Herder, de aloude Pastor Bonus. Dat icoon past hem uitstekend en blijft een inspirerend teken.

LITERATUUR EN BRONNEN

Bluysen, J., G. Rooijackers, *God verborgen en nabij, Religie als heilig spel*, Amsterdam 2002.
Bluysen, J., *Gebroken wit. Vrijmoedige herinneringen en reflecties*, Zaltbommel 2004 (eerste druk 1995).

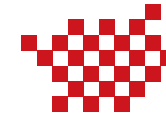
Bluysen, J., *De donkere stilte van God. Ervarenderwijs op zoek*, Alphen aan de Maas 2009.

‘Ik geloof wel degelijk
in causaliteit tussen
crisis en creativiteit’

IN GESPREK MET
FRITS VAN OOSTROM
(HOUGLERAAR NEDERLANDSE LETTERKUNDE)

OVER DE ACTUALITEIT VAN DE VEERTIENDE EEUW
OVER JAN VAN RUUSBROEC – HOUVAST TEGEN VERDRUKKING IN
OVER DE WAARDE VAN CREATIEVE DESTRUCTIE

Hoe is de Utrechtse hoogleraar Frits van Oostrom, geleerde van formaat, kenner bij uitstek van de oudere Nederlandse letterkunde verbonden met Brabant? Als je het ruim neemt misschien nog het meest door de veertiende-eeuwer Jan van Ruusbroec. De mysticus Ruusbroec, die hoogbejaard werd en zo bijna de hele eeuw omspande, was een spirituele en literaire ‘reus’, zoals de hoogleraar hem noemt. Hij speelt een hoofdrol in Van Oostroms monumentale werk *Wereld in Woorden*, geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1300 en 1400 (en eigenlijk veel meer dan dat, eigenlijk is het de cultuurgeschiedenis van die eeuw).

Ruusbroec was een denker uit de zuidelijke Nederlanden. Hij leefde, na een eerste periode in de stad, betrekkelijk teruggetrokken in het Zoniënwoud buiten Brussel. Wat Van Oostrom, misschien met enige goede wil, Brabants aan hem zou willen noemen, is zijn openheid en zijn optimisme – in een eeuw die legendarisch is geworden door de somber stemmende rampoed van allerlei aard die over Europa trok.

In de figuur van Ruusbroec vertelt Van Oostrom een actueel verhaal over hoop en houvast tegen de verdrukking van de crisis in.

Frits van Oostrom is zelf in Utrecht geboren, in Leiden opgegroeid, heeft in Utrecht gestudeerd, was bijna twintig jaar hoogleraar in Leiden en is dat nu alweer ruim tien jaar in Utrecht. Het is in dit opzicht een overzichtelijk

leven, dat zich altijd boven de rivieren heeft afgespeeld.

Toen Van Oostrom in Utrecht ging studeren had hij tamelijk veel medestudenten uit Brabant, ‘met aansprekende namen als Koekhoven en Van Lieshout’. Hij moest wennen aan hun Brabants. Als hij ‘lopend’ zei, hadden zij het over ‘te voet’. Als hij hoge cijfers haalde, behaalden zij hoge ‘punten’. Ze hadden een karaktertrek die hem nog steeds aanspreekt: een combinatie van eigenheid en openheid. ‘Er is geen Brabantse ziel’, zegt hij met zekerheid, ‘maar voor zover er iets aanwijsbaar is, zou ik het in die richting zoeken. In openheid, afwezigheid van somberte.’

In het noorden van de Nederlanden kunnen ze weergaloos lijden aan het lijden dat men vreest. Daar ziet Van Oostrom een interessant en heel groot verschil tussen Ruusbroec en iemand als Geert Grote, tijdgenoot, vermaard vernieuwer en prediker van de eenvoud binnen de katholieke kerk. Grote, toch waarachtig geen kleine jongen in de theologie, nam de moeite Ruusbroec op te zoeken. Voor de hand lag dat niet, Grote kwam uit Deventer, het was de veertiende eeuw, je kwam niet zomaar even aanlopen. Maar Geert Grote koesterde grote bewondering voor Ruusbroec. De twee waren het over heel veel eens, bijvoorbeeld over het immense belang van de landstaaal in geschriften en preken naast het gezaghebbende Latijn. Grote had eigenlijk maar één punt van kritiek: Ruusbroec was te hoopvol gestemd. Grote moest bekennen dat hij leefde in vrees, waarop Ruusbroec antwoordde dat de enige vrees die hij kende de vrees was om God verdriet te doen.

Van Oostrom, met een glimlach: ‘Daar zie je glashelder het verschil in houding en levensopvatting tussen het noorden en het zuiden.’

Het onderscheid heeft Van Oostrom niet alleen uit de overlevering, het is hem ook persoonlijk opgevallen. Vanwege zijn vakgebied heeft hij veel vrienden uit de zuidelijke Nederlanden. Wat hem altijd weer treft is de opgewektheid van het Brabantse. En de Noord-Nederlandse zwaarmoedigheid. Terwijl hij niet eens calvinistisch is opgevoed, is hij in dit opzicht zelf ook een noordelijke Nederlander, vermeldt hij in het voorbijgaan (hoe lichtvoetig hij ook mag zijn in spreken en schrijven). Zijn gedisciplineerdheid, vertelt hij, is van de zwaartillende soort. Een vriendin heeft hem eens gezegd: ‘Ik kom uit de kring van de Gereformeerde Bond, jij zou uitstekend bij ons passen.’

(Dat van die discipline herken je ogenblikkelijk als je *Wereld in Woorden*, een geacheveerd verhaal van meer dan vijfhonderd bladzijden, ter hand neemt. Alleen al bij het doorbladeren zie je hoe ongelofelijk veel serieuze uren op de studeerkamer moeten zijn doorgebracht – maar dat terzijde).

Het kunnen omgaan met tegenslag is een belangrijk thema in zijn boek *Wereld in Woorden*. Van malheur was in de veertiende eeuw meer dan voldoende voorhanden. Van het kunnen hanteren ervan is Van Oostrom in zijn studie verschillende imponerende voorbeelden tegengekomen.

‘Ontzettend knap’ vindt hij het als je die hoge staat van genade weet te bereiken. Het waren vooral geestelijken die in dit opzicht voorop gingen. Religie kan iets betekenen in de strijd tegen rampspoed. Niet noodzakelijkerwijs, maar je moet de functie van de kerk in deze niet onderschatten, meent hij. In kringen waarin hij verkeert, hoort hij nogal eens de uitspraak: ik geloof wel in God, maar niet in de kerk. Van Oostrom: ‘Ik vind het omgekeerde eigenlijk veel logischer. Ik zelf geloof niet in God, het is niet anders. Maar ik kan wel geloven in de kerk – als ze goed is.’

Als institutie kan de kerk de mensen binden en bemoedigen. Hij heeft in zijn historische studies vaak genoeg gezien hoe heilzaam het kan werken. Des te droeviger vindt hij het dat het instituut kerk zich in onze tijd zo vergaloppeerd heeft. Hij vertelt dat hij een toespraak voorbereidt over Garry Wills, winnaar van de Pulitzer Prize, regelmatig recensent voor *The New York Review of Books*. Wills is een ‘public intellectual’ die er voor uitkomt dat hij overtuigd katholiek is, interessante kerel. Hij heeft, zegt Van Oostrom, een mooi boek gepubliceerd: *Why priests? A failed tradition*. Daarin stelt Wills de radicale vraag: waarom hebben we priesters nodig?

Van Oostrom: ‘Zoals Wills het ziet, is dat eigenlijk de basisfout geweest van de kerk, het feit dat men een priesterkaste in het leven heeft geroepen die een monopolie kreeg op de sacramenten. Als je die zou wegschuiven, is er niks mis met het geloof. Dan trekt Wills nog net niet de uiterste consequentie – word allen protestant. Maar dat zij hem vergeven, uiteraard.’

Terug naar de veertiende eeuw. En de parallellen die Van Oostrom voorzichtig trekt met de moderne tijd. Het leven van de veertiende-eeuwer was hard en bitter. Het was een dramatische periode, gekenmerkt door

oorlogen en natuurgeweld als aardbevingen en springvloeden. Het is de stad Brussel overkomen, schrijft Van Oostrom, dat de broodprijs in een tijdsbestek van twaalf maanden vervierentwintigvoudigde.

Toen moest de pest nog komen.

In 1348 kwam de ziekte Brugge binnen. In no time moest men daar drie extra kerkhoven aanleggen. Men wist niet wat er aan de hand was. Het was een ziekte die niet alleen het arme volk trof, ook de koning van Spanje overleed eraan. Van Oostrom: 'Dat overlijden ging snel, vaak binnen een dag. Het was zoals in een van de teksten uit die eeuw geformuleerd staat: "de ziekte springt rond als een paard op een schaakbord." Er werden mensen overgeslagen en er werden mensen getroffen. Raadselachtig en verwoestend was het. Er was niets tegen te doen. Soms leek de pest weg te zijn, kwam hij toch weer terug. Het is de hele veertiende eeuw zo gebleven. Rampzalig.'

Van Oostrom constateert een intense onvrede met de eigen tijd onder veertiende-eeuwers. Met name de pest werd beschouwd als de straffende hand van God. Er bestond fascinatie en huiver voor de profetie uit de Apocalyps: 'Alle mensen die het merkteken van het beest droegen en zijn beeld aanbaden, kregen kwaadaardige en pijnlijke zweren.'

Dan citeert hij de Amerikaanse historica Barbara Tuchman, die in *A Distant Mirror* (in Nederlandse vertaling *De Waanzinnige Veertiende Eeuw*) naar een parallel zocht met de eigen tijd. De veertiende eeuw is onmetelijk ver weg, maar tegelijk 'curiously similar to our times': de tijden waren vol schreeuwend leed, maar het was ook een tijdvak waarin de mens uiteindelijk zijn crisisbestendigheid liet zien.

Van Oostrom kan wel tien kanttekeningen plaatsen bij de opvatting van de Amerikaanse, maar de kern van haar bevinding onderschrijft hij. 'Op een gegeven moment zag ik het wezenlijke te midden van de wanordelijkheid van die veertiende eeuw: een creatieve energie, zin in het experiment teneinde iets nieuws te vestigen.'

'De experimenten schoten alle richtingen uit. Van een aantal kun je denken: had niet gehoeven. Maar voor een aantal andere denk- en literatuur-

richtingen gold dat ze zeer vernieuwend waren in een tijd van terugslag.'

Hij noemt vanuit de literatuur, als een van de vele voorbeelden de abele spelen, de eerste serieuze vorm in Europa van toneel op wereldlijke grondslag.

Waar de vernieuwingsdrang vandaan kwam? Hij is geneigd te denken: ongeveer de helft van de bevolking ging ter ziele, dan ontstaat ruimte, letterlijk en figuurlijk. Daar ziet hij in overdrachtelijke zin een verbinding met de huidige tijd. Hij zegt: 'Ik heb het zo vaak consultants en CEO's horen zeggen: een crisis biedt ook kansen.'

'Ik was een keer als president van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen bij de uitreiking van de Shellprijs; topman Jeroen van der Veer zei bij die gelegenheid: "Een echte ondernemer denkt bij elk probleem: dit is een kans." Ik weet nog, ik zat op de eerste rij, ik dacht: doe mij nog zo'n kreet uit de Succesagenda. Maar inmiddels geloof ik dat er wel degelijk causaliteit kan bestaan tussen crisis en creativiteit.'

Met een zekere gretigheid pakt Van Oostrom een op het eerste gezicht wonderlijke vergelijking op met een leerstuk van de Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter, die naam maakte in de eerste helft van de vorige eeuw. De kern van diens verhaal was dat innovatie de krachtbron is van het kapitalisme. Vernieuwing vernietigt uit de eigen aard het bestaande, het vertrouwde. Maar zonder vernietiging, meende Schumpeter, zal het niet kunnen. 'Creatieve destructie' was de naam van zijn concept; creativiteit gaat voorop, destructie is het onvermijdelijk gevolg.

Eigenlijk gaat Van Oostrom nog een stap verder in zijn kijk op de veertiende eeuw én op deze tijd. Hij draait de volgorde om, hij ziet destructie als een bron van nieuwe creativiteit. Hij moet denken aan het gemak waarmee in Amerika een gebouw dat nog maar vijftig jaar oud is, kan worden opgeblazen, domweg omdat het in de weg staat. 'Eerst walg je', zegt hij, 'inmiddels ben ik zover dat ik denk: kom op, jongens, niet zo sentimenteel.'

Van Oostrom: 'Je moet een crisis natuurlijk niet ontkennen. Mijn boek over de veertiende eeuw beweert niet dat het geen tijd was van enorme sociale en economische problemen, integendeel. Rampen tekenden het leven. Maar je ziet in die eeuw ook het andere. En dat andere is dan een

verlangen, soms een radicaal verlangen naar het nieuwe, als signaal van veerkracht en bemoediging.

‘Men kan zeggen: welnee, tussen het een en het ander bestaat geen verband. Het zou kunnen. Ik zelf ben geneigd wel een zekere mate van causaliteit te veronderstellen tussen crisis en creativiteit. Dat gold toen, in de veertiende eeuw, het gaat misschien ook op in onze tijd.’

Het interessante is dat te midden van al die kolkende onvrede in de veertiende eeuw Jan van Ruusbroec de zwartgalligheid van zijn tijd weerstond. Wij kennen Ruusbroec louter als schrijver, andere bronnen hebben we niet; Van Oostrom vermoedt dat diens invloed als spreker en als gespreksgenoot nog veel groter is geweest. Uit de overlevering, aldus de hoogleraar, weten we dat veel mensen naar hem toe kwamen om hem te horen, niet als redenaar, maar als deelhebber aan een gesprek.

Van Oostrom: ‘Het moet iemand geweest zijn die een groot vermogen had tot synthetiseren, te midden van heel veel onrust. Hij ontkende die niet, maar hij relativeerde die wel, in die zin dat hij de aandacht gericht hield op de meest wezenlijke dingen. Hij heeft iets van een goeroe gehad.’

Wat was het, dat wezenlijke? Evenwicht, meent Van Oostrom. Ruusbroec was een man van evenwicht, sociaal en spiritueel, hetgeen bijzonder was in een tijd van splitsing en desintegratie. Van Oostrom haalt literatuurcriticus Kees Fens aan die over de mysticus en zijn werk heeft gezegd: ‘Ik ken weinig meer rustgevend proza dan dat van Ruusbroec.’

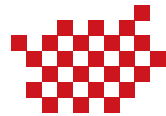
Van Oostrom: ‘De tijd wordt uitgelegd, het wordt op orde gebracht.’

Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400 is verschenen bij uitgeverij Bert Bakker.

BEKNOPT CV

1953	geboren in Utrecht
1971	gymnasium bèta, Leiden
1976	studie Nederlands Utrecht, cum laude
1981	promotie Utrecht, cum laude
1982-2001	hoogleraar Nederlandse letterkunde tot de Romantiek, Leiden
1995	Spinozaprijs voor wetenschappelijk werk
1996	AKO-literatuurprijs voor <i>Maerlants Wereld</i>
2002-heden	‘universiteitshoogleraar’ Utrecht, vrije functie voor excellente wetenschappers
2005-2008	president van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

VAN VELÁZQUEZ TOT BRABANTSE SPOORWEGEN

Een goede metafoor voor gretig en geïnspireerd toekomstdenken zal de oprichting van de Brabantse Spoorwegen zijn

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS

ADRIAAN GEUZE

Zonder dat hij ooit in Breda of zelfs in de Nederlanden was geweest schilderde Diego Velázquez in 1734-35 *De overgave van Breda*. Dit grote, bijna vierkante doek neemt in het Prado van Madrid dezelfde positie in als *De Nachtwacht* in het Rijksmuseum.

Het schilderij spreekt al eeuwen tot de verbeelding. Spinola – de uit Genua afkomstige generaal in Spaanse dienst, een geniaal strateeg – kreeg Breda op de knieën met tot die tijd ondenkbaar grootschalige omsingelingswerken en veertigduizend soldaten. Op het schilderij wordt Spinola geportretteerd als de genereuze nobelman die het Staatse gezag van Breda, Justinus van Nassau, een eervolle aftocht gunt nadat hij met vertederende hoffelijkheid de sleutel van de stad in ontvangst heeft genomen. Dit alles gebaseerd op het historische moment van 2 juni 1625, waarop commandant Justinus van Nassau de stad moet overgeven.

Velázquez schilderde zijn hommage aan Spinola tien jaar na dato, in opdracht van de Spaanse koning en op basis van kopergravures van de Franse etsen Callot. Hij kantelde zijn militaire pronkkaart in een perspectief met horizon. Op gevoel positioneerde hij zijn schildertechnische voorgrond met heldenepos ergens tussen Chaam en Breda. Soldaten met hun pieken door de horizon, paarden, de delegaties, Spinola die zijn vijand omarmt, en Justus met de sleutel in de hand. Breda is niet langer Staats. Voor mij is dit meesterwerk een sleutel en inspiratiebron voor Brabant.

SLEUTEL

Het maken van een betere toekomst, waarvoor de planning van grote werken voor infrastructuur, woningbouw, landinrichting was opgezet, werd sinds Thorbecke (Wet op de inpoldering van de Haarlemmermeer, De IJ-polders, de Spoorwegwet, het Calandkanaal, etcetera) gezien als een culturele daad, waarvoor de sleutel in de handen was van de vastberaden Rijksoverheid. Het ‘landmaken’ was in Nederland, net als schaatsen en haring, deel van het collectieve DNA.

De laatste halte in het ontwikkelingsproces van de Nederlandse planningstraditie werd gepasseerd in de jaren zeventig. Als reactie op de grote werken van de wederopbouwgeneratie veranderde de babyboomgeneratie rigoureus het blikveld: men zou zich gaan richten op sociaal-culturele Deltawerken, in plaats van op de fysieke werkelijkheid. De daden van hun ouders, die voortbouwden op de laat negentiende-eeuwse en vooroorlogse realisatie van infrastructuur, landbouwontginningen, woningbouw en waterhuishouding, stonden vanaf dan in een kwaad daglicht. Verandering van de ruimte werd taboe. Men introduceerde de Wet op de ruimtelijke ordening, een instrument dat visie en planvorming principieel onmogelijk maakte door het primaat van de procedure. De traditie van pragmatisch handelen en bouwen aan een gemeenschappelijke toekomst liep ten einde. Het wonder van de ruilverkaveling van het landbouwareaal, de Zuiderzeewerken en de Deltawerken – hoogtepunten van grootschalige nationale ‘masterplanning’, gepaard met gefaseerde regionale implementatie – zou zich niet herhalen. Marktwerking en decentralisatie werden de mantra’s in het land van landmaken en planning als grootste erfgoed. Het beleidsveld werd stevast vertegenwoordigd door vakgebied-vreemde ministers die cynische relaties met de wereld van engineering, bouw of ordening onderhielden. Het ministerie waar de planvorming was ondergebracht, werd gaandeweg ontmanteld en uiteindelijk opgeheven. De veranderingsambities van de babyboomgeneratie vervlogen in de jaren tachtig. Hun vrijheidsideaal had een snelle evolutie doorgemaakt naar consumptisme hetgeen zichtbaar een kille samenleving bracht, met obsessieve individualiteit en onthechting van grote groepen burgers. De grondige transformatie van alle collectieve instituties waarmee zij koketteerden, leidde uiteindelijk tot een zichzelf in stand houdende managerselite, verslaafd aan procedurele impasse. Voor het eerst sinds de elfde eeuw leeft het op het water gewonnen Nederland zonder gedeelde ambities, zonder toekomst –

procedure boven visie.

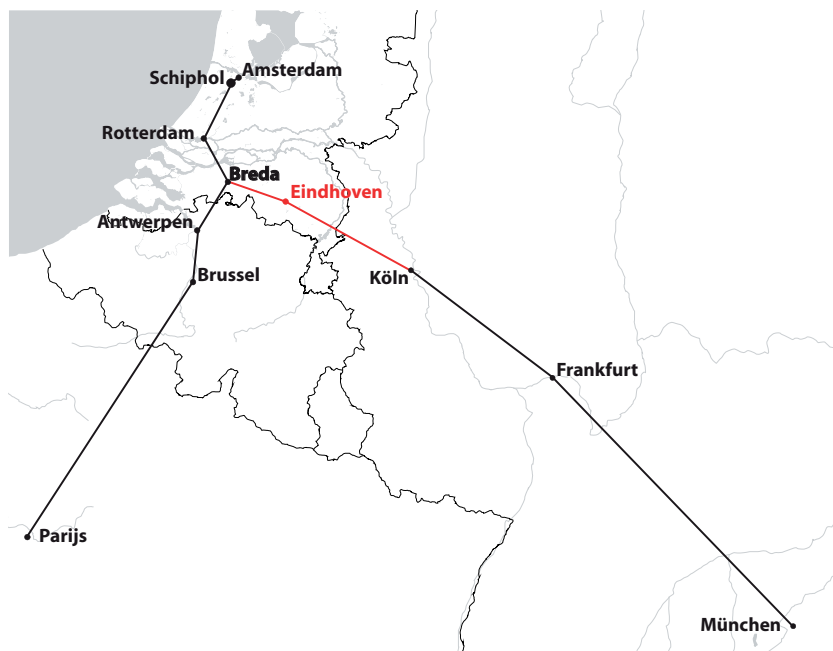
Daarbij komt nog eens het vertroebelde beeld op de werkelijkheid. Media en politiek laten zich verleiden tot het verwrongen maar overzichtelijke perspectief waarin het land wordt geschetst als de vanzelfsprekende succesvolle hoofdstad Amsterdam, omgeven door de provincie waar de andere 16.200.000 inwoners verkeren. De bezwering staat boven de realiteit. Deze dubbele zelfgenoegzaamheid is deerniswekkend en hachelijk.

Het idee van het afschaffen van de toekomst lijkt absurd als men de wereld bekijkt waarin Europa en Nederland serieus worden uitgedaagd door andere economieën. De dingen waarin wij excelleerden, blijken niet langer onderscheidend. Nederland heeft geen andere keus dan zich te richten op hoogwaardige diensten en producten, en op dynamiek. Dat vraagt een inzet, een te formuleren gezamenlijke ambitie, realistische sterkte-zwakteanalyse, planning en bovenal pragmatiek. Precies de dingen die de Rijksoverheid niet wil leveren, zaken waarover de impasse juist voortduurt.

Brabant dat in opleiding, innovatie en industriële productie uitblinkt als het Beieren van Nederland, lijkt zonder meer voorbestemd een van de ankers te zijn voor het toekomstige dynamische en hoogwaardige Nederland. Dat lazten we al in de inleiding van *Het Nieuwe Brabant*: ‘Wat door voorgaande generaties werd voorbereid, werpt thans zichtbaar vruchten af. Vele krachten ontplooiën zich op allerlei gebied. De schuchterheid van de verdrukke is grotendeels verdwenen, evenzo de geprikkeldheid van de minderwaardige en van de achtergestelde.’ Hij constateerde dat in tijden van grote veranderingen ‘Noord-Brabant van een plaats in de achterste rijen duidelijk naar voren schuift.’ * (J.E. de Quay, *Het Nieuwe Brabant I*, p. 6). Brabant is in mijn ogen een sterk op plaats, netwerk en menselijke verhoudingen gewortelde samenleving, waarin ondernemerszin en vakmanschap worden gekoesterd. Dit Brabant moet in de geschetste context resoluut het lot in eigen hand nemen. Brabant mag niet hopen op de zo noodzakelijke verandering van perceptie in het dolende Nederland, dat ook nog eens hardnekkig blijkt te denken in termen van centraliteit versus periferie. Het is de noodlottige mentale gevangenis van Dantes hel, die rond is als grachtencirkels en waaruit niets of niemand kan ontsnappen. Het geniale en hoffelijk bescheiden Brabant moet het Staatse Nederland, dat noch het land noch Brabant inspireert, dwingen de sleutel van de zuidelijke regio aan Brabant te overhandigen. Het moet zijn eigen culturele, economische en ruimtelijk-fysieke ambities ontplooiën. Voorop, zonder gêne.

VOORGROND

Een goede metafoor voor gretig en geïnspireerd toekomstdenken, zal de oprichting van de Brabantse Spoorwegen zijn. Als reactie op de lachwekkende impotentie van zowel het Rijksbeleid als dat van de onttakelde Nederlandse Spoorwegen, zal Brabant investeren in de realisatie en exploitatie van een hogesnelheidsspoor tussen Keulen en Breda. Enige stop is Eindhoven, zodat een directe verbinding met het hart van Duitsland en met Schiphol tot stand komt. Het geëmancipeerde en bloeiende Eindhoven zal zich definitief richten in een internationaal magnetisch veld. Nooit meer gedoemd aan de Zuid-Willemsvaart, de A2 of indirect verbonden! De Brainport zal Nederland op sleeptouw nemen zoals Zuid-Duitsland dat deed voor Europa. De reiziger zal zich in de kogeltrein over het kaarsrechte spoor gehypnotiseerd weten door het nieuwste Brabant! Zoals de negentiende-eeuwse treinreizigers hallucineerden bij de sensatie van de nieuwe Moerdijkbrug, waar men zweefde tussen hemel en het kosmische Hollands Diep. In zekere zin zal het opgetilde hogesnelheidsspoor de nieuwe ‘voorgond’ bieden voor het Epos Brabant, een mozaïek met zijn bosranden van eiken en dennen, zijn heidevelden, akkers en beekdalen, en met de brainparken en technologische innovatie bij zijn eeuwige dorpen.

HET GROOTSE DOOR VELÁZQUEZ GESCHILDERDE DOEK
DE OVERGAVE VAN BREDA

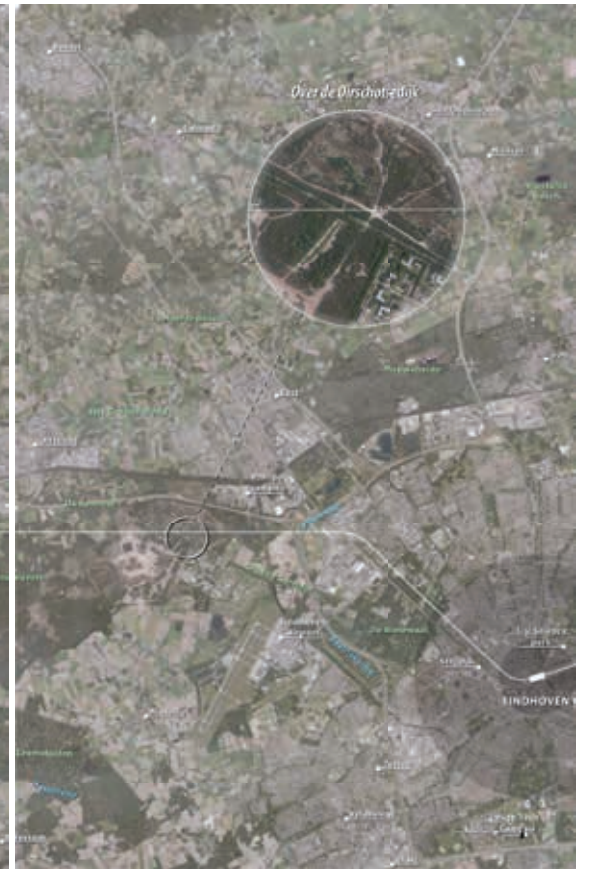
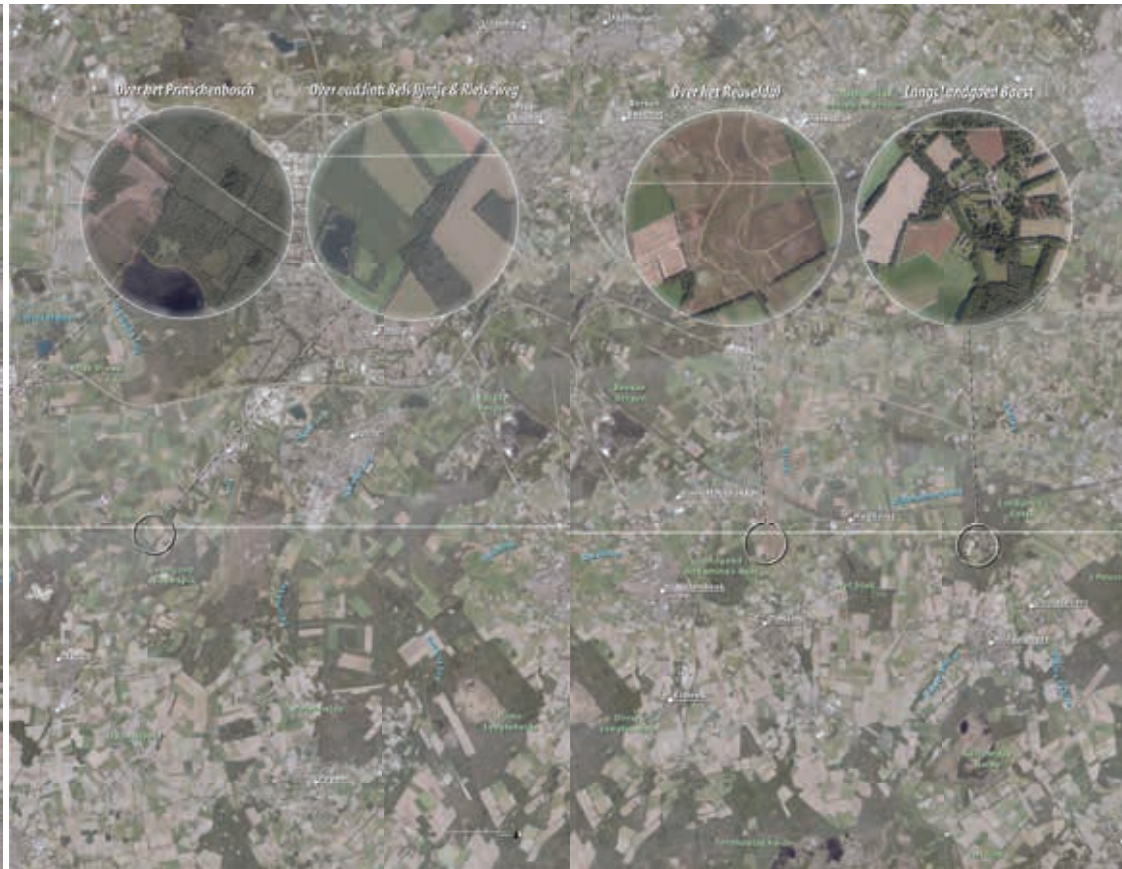
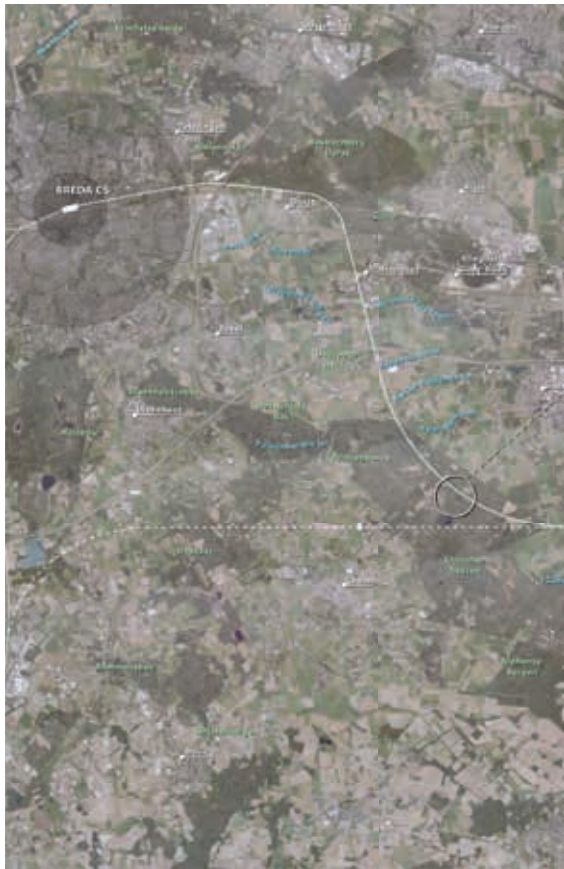
Het grote schilderij *De overgave van Breda*, dat hangt op een centrale plek in het Prado van Madrid, is na *Guernica* van Picasso in het Reina Sofia Museum een nationaal symbool. Breda in de centrale zaal!

Velen roemen het schilderij vanwege de compositie en de lansen die door de messcherpe horizon steken, een horizon van het oneindige platte land van polders en moerassen dat zich vanaf Breda naar het noorden uitstrekt.

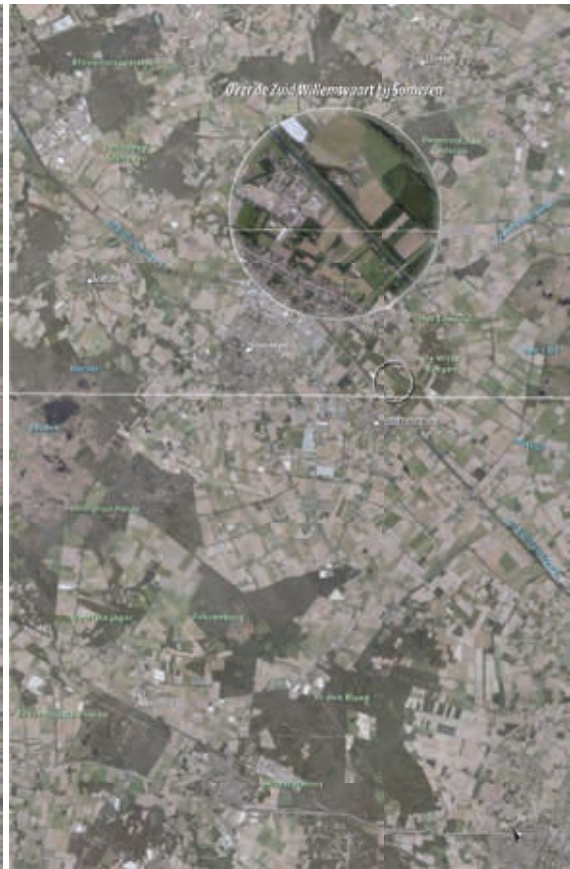
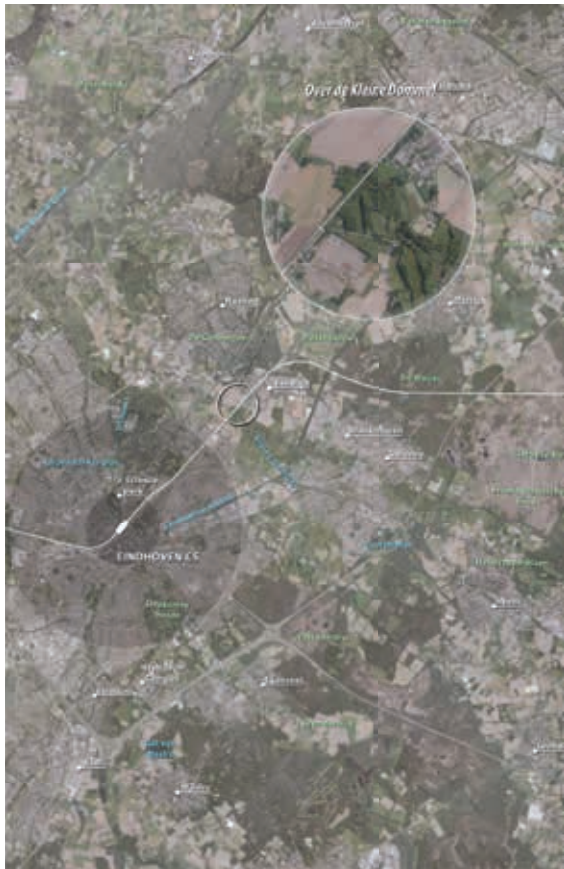
De geschiedenis achter het schilderij kent vele waarheden, waarvan dit er één is. Vaststaat dat het grote gezichtsverlies van de Spanjaarden, door het klungelige verlies van Breda (de list van het Turfschip) en het mislukte beleg van Bergen op Zoom, moest worden tenietgedaan. In 1624 belegerde een troepenmacht van tussen veertig- en tachtigduizend soldaten Breda. Deze omsingeling, waarvoor een gigantische circumvallatielinie in het landschap rondom de stad werd gemaakt, duurde bijna een jaar en bleek effectief. De Staatse troepen van Maurits – en later die van Frederik Hendrik – konden de omsingeling niet breken, noch de stad bevoorraden. De omsingeling was gedurende een jaar groot nieuws in Europa. Het was een technisch hoogstandje waar duizenden belangstellenden uit heel Europa op afkwamen.

De in het Brabantse zand gegraven fortificaties, met de riviertjes, de moerassen en de inundaties, de imposante legerverzamelingen en de zwaar verdedigde aanvoerlijnen naar Antwerpen, waren een wonder van krijgskunst, een volgende halte in de ontwikkeling van de landoorlog. Spinola en de Spaanse machthebbers hadden de immense omsingelingswerken op kaart laten vastleggen in een reeks prachtige kopergravures van de Franse meester Jacques Callot, *Le Siège de Bréda*.

Waren dit niet ook de voorbodes van de achttiende-eeuwse inertie die voortduurde terwijl zich in de buitenwereld de industriële revolutie voltrok? Zelfs Napoleon had het land niet wakker kunnen krijgen en het tij niet kunnen keren. Het kostte Nederland daarna nog een eeuw om de aansluiting te vinden. De opgetelde trauma's van de crisis van de jaren dertig, de oorlog, het verlies van Indië, de start van de Koude Oorlog en de ramp van 1953 waren uiteindelijk nodig voor de ontketening van een generatie die de natie opnieuw tot bloei zou brengen.

Brief aan de bevolking

VICKY FRANKEN

Aan: allemaal, iedereen, overal.

Het gaat, in het algemeen, over op reis gaan
een deur openen en over de drempel stappen.

Als je op het juiste moment geluk hebt – bestaat daarvoor
ook een verkeerd moment? – of hard werkt

of samen inspanningen verricht, ideeën verbindt
hier en daar wat wikt en weegt en dan

de juiste weg oversteekt

blijk je veel te bereiken.

Hoe we een gemeenschap zijn
die net zo goed gezelschap had kunnen heten

hoe we elkaar opnemen
en in elkaar opgaan.

Het Nieuwste Verbinden

Er bestaat in Brabant om meerdere redenen een geloof in het vitale belang van hechte bindingen, van onderlinge betrokkenheid. De tijd dat lidmaatschap van vele gemeenschappen een vanzelfsprekendheid was, is echter voorbij. Ook in Brabant staan gemeenschappen bloot aan 'ontbindende' krachten als individualisering, toegenomen mobiliteit, technologische veranderingen. Tegelijkertijd blijkt de behoefte aan het definiëren van een 'thuis' sterker dan ooit en zien we overal in Brabant nieuwe, 'lichte' gemeenschapsinitiatieven ontstaan, vaak geholpen door sociale media en internet. Dat roept vragen op als: hoe kan betrokkenheid bij de Brabantse samenleving actief worden bevorderd? En wat is de rol van de overheid daarbij?

DE TERUGKEER VAN DE MENS IN DE STAD

We gingen massaal in de efficiëncystand, snel technologisch gedreven en doelgericht. We betaalden met vrijheid en met geesteskracht

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS
FRANK VAN EMPEL EN CARO SICKING

Eind jaren zestig zaagde de Tilburgse kunstenaar Joost Sicking, vader van een van de schrijvers, *De stad van de mens* uit triplex planken. De tweedimensionale groep, ieder stuk met een ijzeren paal geslagen in een apart blok beton, bestond uit een zevental mensbeelden waarvan de schaduwzijde zwart-wit, de zonzijde in helle kleuren was beschilderd. De beeldtaal paste bij het activisme en engagement dat een groep Tilburgse kunstenaars er een jaar later toe zou brengen om een zwartboek over het cultuurbeleid van de stad te maken. Als de overlevering klopt, verzamelden de critici zich met regelmaat aan de bar bij Engelen in café Voskens op de kop van de Tilburgse Heuvel. Daar beraamden ze plannen om het establishment der cultuur te bombarderen met ludiek expressionisme, pamfletten getiteld *Kip-Ei* en *Hoe schraler de oogst Hoe lastiger de kraaien* (1961), en dus ook het voornoemde zwartboek *Vinger in de Pap*. De gevestigde orde die het provinciaal stedelijke kunstlandschap beheerste, moest plaatsmaken voor nieuwe dynamiek. Weg met de braafheid! Tilburgse kunstenaars eisten medezeggenschap, expositieruimte in de zojuist geopende stadsschouwburg en ze verzetten zich tegen de jury van de Brabant Biënnale in het Van Abbemuseum. Dit was acht jaar voor een studentenopstand de Tilburgse Hogeschool zou teisteren. Punt 1 uit *Hoe schraler de oogst Hoe lastiger de kraaien*: 'Welke criteria legt de commissie aan bij het beoordelen der werken? Ons kwamen ter ore de volgende opmerkingen over het werk van een schilder: "vol, rijp, nergens tegenaan leunend, schilderachtig, enz." waarna telefonisch afwijzend werd beschikt.' In het *Nieuwsblad van het Zuiden* van 6 november 1961 reageerde museumdirecteur De Wilde dat het 'niet helemaal behoorlijk' was van de pamflettisten om vragen te stellen naar aanleiding van opmerkingen van commissieleden. Moralisme en fatsoensregels, ingezet om kritiek te smoren.

KARL MARX UNIVERSITEIT

De beeldengroep *De stad van de mens* kreeg een plaats op de Katholieke Studenten Dagen 1969 van de toen nog Katholieke Hogeschool Tilburg. Het thema was, niet geheel toevallig, *De mens in de stad van de mens*. Dit thema verbond ruimtelijke ordening en architectuur met sociale, psychologische, demografische, economische, ecologische en uiteraard filosofische en theologische issues, en was geïnspireerd op het gelijknamige boek van de Amerikaanse theoloog Harvey Cox. Tilburg morde indertijd over

de ruimtelijke ingrepen van burgemeester Becht, in de volksmond Cees de Sloper genoemd. Luttele maanden voor het congres hadden 'linkse' studenten de universiteit bezet en 'burgerlijke' hoogleraren gesommeerd hun kamers te verlaten. Macro-econoom D.B.J. Schouten sprak jaren later nog bitter over de gedwongen evacuatie uit zijn intellectuele heiligdom. De studenten van '69 eisten medezeggenschap in bestuur en onderwijs. Ruim een week werd de telefoon opgenomen met de groet 'Goedemorgen, u spreekt met de Karl Marx universiteit.' De Tilburgse studentenopstand was de eerste in het land, daarna volgde de bezetting van het Maagdenhuis.

Wie nu de stencils leest die sindsdien opgeborgen liggen in de onderste lade van de tekeningenkast van Joost Sicking, zou zich kunnen vergissen in het jaar van conceptie. De uitgangspunten betroffen vrijheid voor de voetganger, auto- en parkeerissues, keuzemogelijkheden in wonen, relatie tussen stedelijk milieu en groene ruimte, etcetera. Termen als leefbaarheid, vervreemding en efficiënt, flexibel ruimtegebruik vullen de pagina's.

KEURIG IN HET PAK GENAAID

Is er niets veranderd in Noord-Brabant? Helaas wel, moeten wij constateren. De verkeerde kant op. De stad van de mens is nooit gerealiseerd. De sixties en seventies die de wereld vrijheid en vrede moesten brengen, werden gesmoord door de terugkeer van het (neo)conservatisme in politiek, maatschappij en cultuur. Margaret Thatcher verpauperde Groot-Brittannië, zoals MP Glenda Jackson gepassioneerd verwoordde tijdens de in memoriam-bijeenkomst van het Britse House of Commons. En Ronald Reagan praktiseerde 'trickle down economics' in de VS. De rijken werden rijker, de machtigen machtiger als gevolg van fiscale bevoordeling en de inkomensongelijkheid groeide met ongeëvenaarde snelheid. In Nederland boekten de sociaaldemocraten weliswaar een winst van tien zetels bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, maar Dries van Agt vormde in 1977 desalniettemin een conservatief liberaal CDA-VVD kabinet.

De hoorcolleges van DéBéJé (Schouten) werden niet langer verstoord door studenten politieke economie (POLEK). Integendeel! Studenten, jongeren, kunstenaars, acrobaten, rockers en bloemenplukkers, provo's en kabouters werden na de klaterende zomerbui die grof gesteld een decennium duurde weer keurig in het pak genaaid. De samenleving wilde rust. En groei. Economische groei.

STAD VAN BROOD EN SPELEN

Tilburgse economen verpakten de economie in – voor buitenstaanders ontoegankelijke – economische modellen, terwijl de techneuten van de technische hogeschool in Eindhoven een nog hogere – voor leken onbegrijpelijke – wiskunde nastreefden. De mens verdween niet alleen uit de stad en de politiek, maar ook uit de wetenschap en de kunsten. Materialisme werd het dominante thema van de (westerse) samenleving, ondanks de oliecrisis in 1973 en het rapport *Limits to Growth* van de Club van Rome. Autoloze zondagen droegen niet bij tot de bewustwording van mensen. Leuk dat je kunt spelen op de autobaan, maar liever gewoon vol gas rijden. *Zen en de Kunst van het Motoronderhoud* van Robert Pirsig verkocht als een dolle, een 'must read!' E.F. Schumacher schreef *Small is Beautiful, economics as if People matter* en *A guide for the perplexed*. Richting- en betekenisgevende literatuur waarin geld een ondersteunende rol speelt. Aan het leeuwendeel van de mensen was het niet besteed. De knickers en kralen blonken te verleidelijk. Niet alleen de massa stortte zich 'en groupe' op consumptie, ook beeldend kunstenaars, theatermakers, dansers en musici lieten zich verleiden door klatergoud. In Brabant was weinig te beleven. De binnensteden van Eindhoven en Tilburg vormden een slap aftreksel van wat de Randstad aan mode, snuisterijen en vertier te bieden had. De lopende banden van Philips, Bavaria, Campina, DAF Trucks, Heineken en Oranjeboom draaiden op volle toeren, maar de winstmarges waren smal. De laag technologische (lowtech)industrie legde het af tegen goedkopere buitenlandse concurrenten. Fabrieken sloten één voor één. Verlies dat ruimschoots werd gecompenseerd door de handel van de Randstad. Brabanders voelden zich ondergewaardeerd en miskend, de underdog van Nederland, en ze gedroegen zich navenant. Geld en voetbal streden om de hegemonie in de stad van het inhoudsloze vermaak, de stad van brood en spelen.

GEESTELIJK VOEDSEL

Het 'hogere', het geestelijke leven van de maatschappij, had compensatie kunnen bieden als voorschot op betere tijden en als troost. Wassily Kandinsky schetste in *Über das Geistige in der Kunst* het geestelijke leven als een 'grote spitse driehoek, verdeeld in ongelijke delen, met het meest spitse, kleinste gedeelte naar boven gericht'. Deze driehoek beweegt zich

langzaam, haast onzichtbaar naar boven. Zo stijgt de voet morgen of overmorgen tot het niveau waar de top zich vandaag bevindt. Kandinsky: 'Wat heden alleen door de top wordt begrepen en voor de rest van de driehoek niets anders is dan onbegrijpelijk gebazel, zal morgen de zin- en gevoelvolle levenshoud voor de tweede afdeling zijn.' In iedere laag van de driehoek bevinden zich kunstenaars die tot taak hebben hun afdeling naar boven te geleiden. De mensen om de kunstenaar heen hebben behoefte aan verteerbaar geestelijk brood, zo blijkt voortdurend, waarop Kandinsky steevast waarschuwt voor licht verteerbaar spiritueel voedsel dat gif wordt: 'in kleine dosis ingenomen werkt het zodanig dat de betreffende ziel uit de hogere afdeling langzaam afzakt naar de lagere; wordt dit gif echter in grotere dosis ingenomen, dan sleept het de ziel mee in een val die door steeds lagere afdelingen de diepte ingaat.' De perioden waarin kunstenaars hun ogen sluiten of omwille van lage redenen en doelstellingen hun vak verraden, zijn perioden van geestelijke neergang. De driehoek die het geestelijk leven symboliseert, staat dan stil of valt zelfs terug. 'De mensen hechten in zulke verstomde en blinde tijden uitzonderlijk veel waarde aan uiterlijk succes.'

UNIFORM

Maar het geestelijke of zo men wil culturele leven bood geen uitkomst, geen compensatie en ook geen troost. Het stond stil en viel op punten zelfs terug tijdens de slepende jaren tachtig en negentig. Multinationals met grote marketingbudgetten veroverden de wereld met uniforme producten in uniforme verpakkingen voor uniforme smaken van uniforme mensen. Onder het motto 'elk aanbod schept zijn eigen vraag' kreeg het individu gedictieerd wat begerenswaardig was. En het individu nam dat klakkeloos aan. Terwijl de opleidingsgraad aanzienlijk steeg, terwijl het gemiddelde inkomen groeide en de welvaartsstaat een hoogtepunt bereikte, verspreidde zich ook de spirituele leegte. We gingen lijden aan obesitas, apathie en inertie. Mensen die voorheen enkel een foto van de kinderen aan de muur hadden hangen, kochten nu een 'echt' schilderij, liefst olieverf op doek. Op voorwaarde dat het bij de bank paste en 'mooi' was. Ze namen een abonnement op het theater om 'vermaakt' te worden en begonnen massaal dezelfde boeken te lezen, hun aanbevolen door kranten die zich afficheerden als 'paper of record', wat papegaaien rechtvaardigde. Kritiek

werd beschouwd als onaangepast gedrag en verschillen van mening waren vooral lastig. Binnen het grotere geheel van Nederland onderscheidde Brabant zich in niets van de middelmaat. Procedures en instituties namen het over van gezond verstand. Processen werden ingericht en dissent gesmoord. We gingen massaal in de efficiëncystand, snel, technologisch gedreven en doelgericht. Dit deden we op alle gebieden, of het nu natuur, water, mens, beleid, organisatie, zorg, cultuur, migratie of onderwijs betrof. We betaalden met vrijheid en met geesteskracht.

DE SLAAFSE ARBEIDER

De diensten- en collectieve sector groeiden uit tot indrukwekkende bureaucratieën en produceerden functionarissen die volgens protocol te werk gingen, van negen tot vijf. Controle, rechten en plichten, normen en waarden gingen het morele leven beheersen. Het Brabantse land werd gereconstrueerd. Ook de landbouw werd efficiënter. Koeien bleven op stal, varkens zag je al helemaal niet meer in dorpskernen. Intensieve veeteelt en extensieve administratie maakten van de veeboer een boekhouder, geperst en gestreken. Weilanden werden getransformeerd tot golflinks. Recreatie verdrong de stal. Mensen kregen nu eenmaal meer vrije tijd en in rurale contreien zag men een gat in de markt. Horeca en winkelketens verspreidden zich naar de wat grotere plaatsen. Overal een Albert Heijn, een Shoeby Shop en een Hema, Blokker, Kruidvat, een bank... Overal hetzelfde terras op het plein, liefst omzoomd door bomen die niet te veel afval produceerden. Rond kerst brandden door heel Brabant dezelfde lampenslingers in de vorm van sterren. En parkeerplaatsen, veel parkeerplaatsen, terwijl de nostalgie ook langzaam grip op ons kreeg. Retroherenhuisen in nieuwbouwwijken, retro-auto's en oplevende tradities en folklore. Het verlangen boog zich naar het verleden. Naar dingen vooral, want de mens telde in deze omgeving nog altijd niet mee. Steeds verdergaande innovatie en perfectionering leidden door de jaren heen in toenemende mate tot vervanging van menselijke arbeid door almaar betere, nauwkeurigere, snellere, zelfstandigere en goedkopere machines. De robotisering – mechanisch, gecontroleerd, functioneel en uniform – verdrong de mens van de fabrieksvloer. De mens van zijn kant werd steeds meer robot, gedwongen om te participeren in allerlei medezeggenschapsorganen. Maar ook door eigen schuld. Brave burgers wilden maar niet loskomen van hun 'meta-

identiteit': datgene wat zij denken dat anderen van hen verwachten. Het woord 'robot' is Tsjechisch voor slaafse arbeider, maar de betekenis van het begrip is inmiddels verbreed: iemand die zich op alle mogelijke wijzen - vaak al op voorhand - conformeert aan wat maatschappelijk wenselijk en sociaal haalbaar is. Geen al te beste voedingsbodem voor innovatie, zou je zeggen.

TECH

Desondanks werd het gebied rond Eindhoven in 2004 gebombardeerd tot Brainport, nationale Willy Wortel, naast Rotterdam Seaport en Amsterdam Airport derde economische pilaar van Nederland. En sindsdien wordt dit begrip geladen met propaganda. Niettemin ontbreekt het de grootste agglomeratie van Brabant nog immer aan zelfvertrouwen. *Samen Slim Standhouden* heet de Brainport Monitor 2013. Daarin vijfendertig macro-economische indicatoren en vijftig onderzoeksrapporten die worden aangewend om aan te tonen dat Eindhoven eigenlijk best wel goed is, met name in 'hightech systems', de automobieliindustrie, ontwerp, voedingsmiddelen en apparaten voor de gezondheidszorg (LifeTec), het nieuwste speeltje van Philips. Niet Silicon Valley, maar Eindhoven en omgeving is al jaren de inventiefste regio ter wereld, zo onthulde het Amerikaanse zakenblad *Forbes* in juli 2013. Twee jaar eerder was Eindhoven vanuit New York ook al uitgeroepen tot 'intelligentste gemeenschap van het jaar'. Dat Eindhoven zich in de kijker speelt bij de Amerikanen is veelzeggend, daar de Verenigde Staten bekend staan als het summum van innovatie.

Als iets maar lang genoeg herhaald wordt, gaat iedereen er vanzelf in geloven en wordt het vaak ook nog waar. De regio Zuidoost-Brabant heeft anno 2013 verreweg het grootste aantal patenten ter wereld. Elk jaar komt er een recordaantal bij. Het is al lang niet meer alleen Philips dat aan onderzoek en ontwikkeling doet. Andere grote, inventieve bedrijven zijn ASML (wafers voor het maken van chips), NXP (sensoren), DAF Trucks NV en VDL. Een groot deel van de onderzoeksactiviteiten vindt plaats op de hightechcampus van de technische universiteit. Deze bevindt zich op loopafstand van het centraal station in het hart van Eindhoven. Meer campussen zijn in de maak, waaronder de Brainport Innovatie Campus, bedoeld voor de maakindustrie, de toeleveranciers van bovengenoemde grote ondernemingen.

Behalve Eindhoven, schitterden ook Oss (Health Valley), Woensdrecht (Maintenance Valley) en Moerdijk (chemie, afvalverbranding). Samen zorgen ze ervoor dat een zesde van alle Nederlandse industriële activiteiten plaatsvindt in Noord-Brabant. En, anders dan in de jaren tachtig, kan die industrie nu wél wedijveren met concurrenten in het buitenland.

ALLES WORDT INDUSTRIE

Hightech (tegenover lowtech) en efficiëntie leiden er volgens de futuroloog Fred Polak op den duur toe dat alles in het toekomstige economische leven industrie wordt, in de ruime zin van het woord. Polak schreef in 1985: 'De industrie zal steeds belangrijker worden. Met steeds minder werkers neemt zij daarentegen in de toekomst een steeds grotere plaats in. En zij zal steeds meer, sneller, goedkoper en beter kunnen produceren.' In deze strijd zullen de alleroudste industrieën sterven, terwijl geheel nieuwe, sterke industrieën worden geboren, zoals we hebben gezien bij Brainport. Tegelijkertijd, voorspelde Polak, zullen er minder industrieerarbeiders komen. Hetgeen hij een structureel proces van de-industrialisatie noemt en vertaalt als een verschuiving van arbeid naar kapitaal.

Hoe goed Brabant in de toekomst presteert, hangt niet zozeer af van het aantal patenten dat de Brabantse industrie weet te noteren en evenmin van technologische innovatie. De bottleneck wordt sociale innovatie. De nieuwe klassenstrijd vindt plaats tussen werkenden en niet-werkenden, waarvan de laatstgenoemde groep in aantal toeneemt - om verschillende redenen, zoals de door Polak onderstreepte de-industrialisatie, maar ook door vergrijzing. Er zijn simpelweg maar enkele banen te vergeven in een hightechindustrie. Gecombineerd met de gezapigheid (robotificatie van de mens) die de Brabantse gemeenschap heeft ingekapseld, biedt dit een somber perspectief.

De robotocratie voerde van wetenschap tot onderwijs, veroverde achtereenvolgens zorg en overheid en is inmiddels doorgesijpeld tot in de onderste lagen van de samenleving. De mens uniformeerde aan de buitenkant en vervreemde van binnen. De mens in de stad van de mens uit 1969 werd vervangen door de robot in de stad van de robot.

BRABANT ALS STAD

SAMENWERKEN

We gebruiken hier het begrip ‘stad’ voor de provincie Noord-Brabant, aangezien de omvang en het inwonertal overeenkomen met wat wereldwijd als stad wordt aangeduid. Maar tevens omdat de visie op ‘Brabant als stad’ tot nieuwe inzichten en paradigma’s kan leiden die de mens terug kunnen halen uit de robot.

De stad, zo vat H. Hartsuyker samen in *Wonen en Huizen*, een van de stencils over *De mens in de stad van de mens* uit 1969, is ‘het menselijk gebied bij uitstek. Zij is geheel gemaakt voor de fysiologische, emotionele en functionele behoeften van de mens als individu en als lid van de gemeenschap.’ Hier tegenover plaatst hij het landelijke dorp dat is ‘gericht op de natuur, en deze benut door middel van landbouw, veeteelt en visserij, waardoor de natuur een zekere mate van verandering ondergaat. Het dorp is een extensief gebied: omdat de productie in landbouw, veeteelt en visserij grote oppervlakten vereist in verhouding tot de bevolking, hebben we te maken met een geringe woonconcentratie. De dorpsbevolking is vrij homogeen, dat wil zeggen, ze is voornamelijk gericht op één productiemethode, die direct met de natuur te maken heeft. Het gevolg is een vrijwel identiek levenspatroon van alle dorpingen en een sterk conformisme.’ De gerichtheid op landbouw en veeteelt als productiemethode is evenals de homogeniteit van het Brabantse landschap sterk verminderd. Uit de beleidsevaluatie 2005-2010 en aanbevelingen 2012-2015, *Multifunctionele Landbouw in Noord-Brabant*, blijkt de toegenomen (en gewenste) diversificatie van landbouwbedrijven, waarbij de sociale impact zich in de eerste plaats uit in het leggen van verbindingen tussen stad en ommeland.

De Brabantse dorpen kunnen vandaag de dag opgevat worden als groene wijken van het stedelijke mozaïek dat de provincie tekent. De verbindingen - fysiek, functioneel, mentaal en emotioneel - zijn de afgelopen decennia toegenomen, in aantal en belangrijkheid. De kwaliteit van het landschap en recreatiemogelijkheden in de natuur worden regelmatig ingezet om talent en bedrijfsleven naar de provincie te lokken. De noodzaak lijkt evident. Vergrijzing dreigt en economische en financiële kortsluitingen dwingen de mensen uit hun comfortzone. Zekerheden waar lang zo krampachtig aan vastgehouden is, bleken vals. Het geordende leven is omgeslagen in chaos.

In 2009 banjerde (opnieuw) een economische crisis met lemen poten en maaiende armen ondermeer door de regio Eindhoven. Het ging zo razendsnel – cycli voltrekken zich tegenwoordig in maanden, waar het eens jaren waren – dat het maak-MKB bijna volledig tegen de grond sloeg. Gedwongen ontslagen, deeltijd-WW en extra hypotheke op woonhuizen van de CEO’s waren het gevolg.

Samen staan we sterker, bedachten negen ondernemers uit de Eindhovense maakketen en richtten in 2011 Brainport Industries op dat inmiddels is uitgegroeid tot een coöperatie met tachtig leden. Maar écht samenwerken, dat is moeilijk. Daarvoor moet je elkaar vertrouwen en niet langer als concurrent zien (wat velen wel zijn), maar als partner, zodat je slagkracht vergroot. Die stap zijn ze nu in Eindhoven aan het maken: samen als keten de wereld veroveren. Competitie wordt vervangen door coöperatie. Dat vereist anders denken en doen. Hiervoor moeten allianties gesmeed worden tussen vreemde vogels die van oudsher pal tegenover elkaar stonden. De Eindhovense maakindustrie is voorafgegaan door Brabanders uit milieubeweging en bedrijfsleven. Zij waren in de zoektocht naar oplossingen voor ecologische issues al tijdens het afgelopen decennium op ‘voornaam-basis’ gekomen.

SOCIALE INNOVATIE

Ook het begrip ‘design’ krijgt een andere betekenis voor de industrie. Design is voor de traditionele machinefabrikant ontwerpen tegen zo laag mogelijke maakkosten. Dus materiaal en energie besparend. Hoe het product eruit ziet, dat doet er niet zo veel toe, zolang het beantwoordt aan de specificaties van de opdrachtgever. De ondernemer van vandaag die de onderlinge afhankelijkheden beseft, verdiept zich noodgedwongen ook in het ontwerp van zijn bedrijfspand: een doos die ervoor zorgt dat je niet nat wordt, voldoet niet meer. De ligging van het pand, de inrichting van de ruimtes, faciliteiten die zowel klandizie als goed opgeleide medewerkers bekoren en dynamiek creëren, gaan steeds meer tellen als je je wil onderscheiden.

De Dutch Design Week toonde in oktober 2013 opvallend veel producten van lokale makers én ontwerpen van afgestudeerde designers die de regionale industrie op het lijf getekend waren. Zo ontwierp Melchior van

Voorden een diabetesset voor kinderen, waar de confronterende naalden en het insulinepompje vriendelijker en bruikbaar in verwerkt zijn. De drieëntwintigjarige designer schrijft op zijn website: 'Ik heb een voorkeur voor sociale projecten: ik denk dat je met design mensen echt kunt helpen. Ik ben van mening dat, bijvoorbeeld, de zorg 'designthinking' nodig heeft voor frisse concepten gedacht vanuit de gebruiker. Ik hoop deze industrie te inspireren met mijn ideeën.' (www.melchiorvanvoorden.nl). Van Voorden toont engagement, legt een link naar de regionale gezondheidsindustrie en ontwerpt vanuit de gebruiker. In brede zin brengt design technologische innovatie en sociale innovatie in één hand. Daarmee naderen de ontwerpers de taak die Kandinsky kunstenaars oplegde: hun afdaling weer naar hoger gelegen spirituele regionen geleiden. Ze doen dat op eigentijdse wijze door verbindingen te leggen tussen idealisme en economie.

ZELF DOEN

De opeenvolgende crises, of beter de identiteitscrises van de gerobotiseerde samenleving, hebben een gunstig bijeffect gehad: mensen gaan het weer zelf doen en doen dat samen. De samenleving mag weer openlijk zweten en knallen.

Elke verandering begint met een existentiële noodzaak, gevolgd door verandering in bewustzijn. Als mensen zich ergens niet van bewust zijn, kunnen ze dat ook niet veranderen. De meeste mensen zijn zich alleen bewust van wat recht voor hun neus gebeurt. Er zijn echter ook mensen die zich bewust zijn van mogelijkheden die nu nog amper zichtbaar zijn, maar wel aanwijsbaar in gang worden gezet. Wie? Eve Blossom noemt hen in haar prachtige boek *Material Change 'Spirited Provocateurs'*, hetgeen wij vertalen als Bezielde Provocateurs. 'Als je op wilt vallen, dan moet je provoceren', zei Salvador Dali al. En dat doen de entrepreneurs waar Blossom op doelt evenzeer als de Tilburgse provo's in 1969. De provo's zijn terug in de stad. Ze worden net zoveel gedreven door betekenis als door geld. Ze dagen met inzicht en vasthoudendheid de traditionele vormen van zaken doen uit. Ongemerkt lopen er, alleen in Brabant al, duizenden rond en hun aantal is groeiend. Deze groep is divers, oud en jong, arm en rijk, in Nederland geboren of hierheen gemigreerd. Wat hen bindt, is de drijfveer tot verandering en het besef van onderlinge afhankelijkheid. Wellicht zelfs een hernieuwd besef van sterfelijkheid, waartegen bezit noch medische

hoogstandjes opgewassen zijn. De sterfelijke mens kent een zekere deemoed en nederigheid ten opzichte van het grotere geheel dat we hier zullen bestempelen als de natuur. De natuur omvat al het leven op aarde, kent geen rechte lijnen, maar is organisch en circulair, mooi en wreed, steeds in beweging. Wie of wat niet meer beweegt, is dode materie.

DECONSTRUCTIE

Alles wijst erop dat we in een overgangssituatie zitten, dat het traditionele Brabant zijn huid vernieuwt. Groeien doet pijn. Je moet het oude afwerpen voor je iets nieuws kunt creëren. De econoom Schumpeter noemde dat proces 'creatieve destructie'. Van de Franse postmodernist Jacques Derrida lenen we het begrip 'deconstructie'. Ontwikkelingen neigen zich te voltrekken in cycli: destructie leidt tot deconstructie, waarna constructie mogelijk is. Constructie echter vervalt vroeg of laat weer tot destructie (Van Empel, Bakker 2012).

Dat we in een deconstructiefase zitten, blijkt uit de chaotische afwijking van demotiverende en opbeurende berichten. Er zijn bijvoorbeeld tekenen dat de werkloosheid verder zal oplopen door de gedwongen afslanking van banken, verzekeraars, pr-bureaus, uitgeverijen, grootgrutters en energiebedrijven.

Een drastische herschikking van de arbeid is aan de gang en zal verder in de hand worden gewerkt door de voornoemde de-industrialisatie. De behoefte om werknemers in pasklare functies te persen en als functionarissen (robots) te behandelen, zal afnemen. Er is behoefte aan zelf organiserende, sturende en producerende individuen in plaats van menselijke automaten. Burgers worden ondernemers die allerlei organisatievormen aanwenden om hun potentieel volledig te benutten. Ze groeperen zich rondom issues in hun leefomgeving. Tegenkrachten zijn er ook. Ze komen bijvoorbeeld uit de landelijke politiek, waar wetsvoorstellen worden ingediend om fatsoenlijk en aangepast gedrag af te dwingen. Op 12 november 2013 stelde staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Jetta Klijnsma voor dat 'wie door onaangepast gedrag of een onaangepast uiterlijk geen werk vindt, standaard drie maanden geen uitkering zal ontvangen.' Ook preste het Rijk gemeenten om 'maatschappelijk nuttige activiteiten' te bedenken voor uitkeringsgerechtigden. De WW-er als functionaris, want: 'Voor wat, hoort wat.' Keurig gerokte bijstandsmoeders en daklozen

met scheiding in het haar zullen koffie schenken aan bejaarden of sneeuw scheppen in de winter. De herinnering aan de wijze waarop de directeur van het Van Abbemuseum in 1961 reageerde op het pamflet *Hoe schraller de oogst Hoe lastiger de kraaien* van Joost Sicking en Hans van Zummeren dringt zich op. Een terugval naar moralistisch conservatisme scherpt het klassenverschil tussen werkenden en niet-werkenden. Dat, terwijl er steeds minder banen zullen zijn. Machines doen in toenemende mate het werk. Vooral voor laagopgeleiden wordt het steeds moeilijker om een baan te krijgen. Polak: 'De toekomstige samenleving kan worden gekarakteriseerd als een van zelfstandig werkzame, onderling verbonden machines. Een der gevolgen hiervan is de verwachte, netto-uitstoot van menselijke arbeid.' (Polak 1985, p. 239).

MEEDOEN

Sociale verandering heeft betrekking op de relaties tussen mensen. Hoe gaan ze met elkaar om? Hoe halen ze elkaar over? Hoe maken ze verbindingen met anderen? Hoe komt verandering tot stand? Onze stelling is dat dit in elk geval op een andere wijze gebeurt. Elk geval is anders, al is het maar omdat de omgeving verschillend is.

Er is in korte tijd een veelvoud aan burgerinitiatieven ontstaan die, in tegenstelling tot het activisme uit de jaren zestig en zeventig, niet voornamelijk bestaan uit Nee-Zeggars en Tegen-Sprekers, maar uit mensen die willen meedenken en meedoen om tot een Allemaal Winnen-oplossing te komen. Samenwerken met anderen, zelfs wanneer die pertinente en van oudsher andere belangen hebben, is een van de grote verschillen tussen de trend nu en de beweging uit de jaren zestig en zeventig. Ook overheden neigen steeds meer naar meebuigen met de samenleving. Het ministerie van Infrastructuur en Milieu zoekt naar nieuwe zingeving, nu de oude gebiedsontwikkeling van bovenaf niet meer werkt. De waarde van grond en gebouwen is gekelderd. De macht van projectontwikkelaars en publieke eigenaren is afgebrokkeld. Als we nu iets willen op een plek of in een gebied, moeten we dat samen doen: gebruikers, eigenaren en overheden. Zo blijkt ook in Eindhoven bij de Brainport Innovatie Campus. Ondernemers daar gaan van de competitiestand in de coöperatiemodus en zoeken medestanders in en buiten hun eigen kring, zoals de lokale overheid, de milieu-federatie en grondeigenaren: daardoor verandert de gemene mentaliteit.

Designers zijn zich bewust geworden van hun maatschappelijke én economische relevantie. Strategisch ambtenaar Ulco Mes van de gemeente Tilburg formuleert de nieuwe rol van de overheid tijdens een informeel gesprek als volgt: 'Wanneer er een initiatief uit de gemeenschap komt, en dat wordt breed gedragen, dan steunt de gemeente dat zoveel mogelijk.'

VERBONDEN PLAATSEN

Uiteindelijk hebben mensen de meeste invloed op hun directe omgeving: het eigen huishouden, de straat, de buurt, de wijk. Die omgeving naar je hand zetten zodat je er thuis voelt, wordt in de vakliteratuur aangeduid als 'placemaking'. Plaatsen vormen het decor waartegen iemands leven zich afspeelt. Het is de setting waarin mensen leren wie ze zijn, wat hun mogelijkheden en beperkingen zijn en hoe de toekomst eruit zou kunnen zien. Plaatsen kunnen een onuitwisbare indruk maken. Neem de plek waar iemand geboren en getogen is. Een kleine, beschermende cocoon waarbinnen zich sociale relaties afspelen met familieleden, vrienden, buurtgenoten. Een plek waar iemand zich thuis voelt, maar waarvan het individu zich ooit moet kunnen losmaken om verder te komen, eigen grond te vinden, op eigen benen te staan. Zichzelf funderen, een eigen identiteit ontwikkelen, dat is het lot van elk zichzelf ontwikkelend en organiserend individu.

De plaats van een individu is niet langer noodzakelijk klein en naar binnen gekeerd, maar is via allerlei kanalen, fysiek, mentaal en virtueel verbonden met andere plaatsen. Zo kunnen open en diverse gemeenschappen ontstaan die toch een hechte cohesie kennen. Het modewoord 'diversiteit', een veelvuldig misbruikte etalageterm uit het fin de siècle, begint daadwerkelijk betekenis te krijgen. De monochrome gemeenschappen waarin ieder volgens dezelfde patronen leeft en afwijking met argwaan bekeken wordt, die naar binnen gekeerde dorpskernen waarover Hartsuyker sprak in 1969, zijn opengebrosen in Brabant. De bewering dat de provincie feitelijk één grote stad met veel groen is, is mede gebaseerd op de verschillen die zich overal openbaren en die bijdragen aan de levendigheid en dynamiek van de samenleving. De gastarbeiders uit de jaren zestig en zeventig zijn inmiddels opa's (tja, het waren nu eenmaal vooral mannen) van goed opgeleide kleinkinderen die zich al lang niet meer laten verstoppen in een homogene wijk in de periferie van de stad. Eindhoven

heeft sinds kort een dertigjarige wethouder, volgens zijn ambtenaren een energieke, benaderbare en op samenwerking gerichte politicus van Turkse afkomst, Yasin Torunoglu. Ook zien de Turkse slager, de Marokkaanse supermarkt, net als de Surinaamse toko hun klandizie verkleuren tot een mengelmoes van mensen wier afkomst niet langer te duiden valt aan hun naam of de tint van hun huid. Met name twintigers en dertigers, opgegroeid met verschil, zien geen heil in discriminatie op basis van afkomst of kleur. De redenatie is even simpel als doeltreffend: ik mag jou of ik mag jou niet. Dat is op basis van persoonlijke kenmerken, niet op basis van uiterlijke groepskenmerken.

ZELF PRODUCERENDE INDIVIDUEN

De sociale cohesie neemt toe, maar de individualisering ook. Steeds meer mensen beginnen voor zichzelf, omdat ze dat willen of omdat ze dat moeten. Als je ontslagen wordt en niet meer aan de bak komt bij een vaste baas heb je geen andere keus dan te gaan soleren, mits je bereid bent je autonomie op te geven aan een willekeurige ambtenaar die over uitkeringen wikt en beschikt. Met name in de bouw is de zzp-er usance geworden. Schrijvers die geen uitgever kunnen of willen vinden, maken een 'open source'-boek, waarvan de tekst voortdurend aangepast kan worden aan de veranderende omstandigheden en inzichten die lezers bijdragen. Bloggen, pinterest en youtube faciliteren zelf verbeelden en ook zelf journalistiek bedrijven. Voor marketing is geen groot budget meer nodig als je Twitter, Facebook en LinkedIn weet te bespelen. Burgers gaan zelf duurzame energie produceren met behulp van windmolens en zon, en leveren de zo opgewekte stroom aan zichzelf en hun burens. Als er al investeringen nodig zijn, bieden 'crowd sourcing' en 'peer-to-peer'-leningen of alternatieve muntstelsels vaak een oplossing. Al deze zelf producerende individuen - Van Empel en Sicking 2013 en Van der Reep introduceerden dit begrip - vormen met elkaar een heterogeen en pluralistisch gezelschap. Diversiteit, afwezigheid van regelgeving en centrale krachten leiden tot versplintering van het aanbod. Het zelf producerende individu kiest bewust voor meer vrijheid en neemt op de koop toe dat de bescherming die vroeger werd geboden door de verzorgingsstaat minder wordt, of zelfs helemaal wegvalt. De maatschappij is op weg van een sociaal systeem op basis van formele regelgeving naar een systeem van zelfregulatie, waar de zelf producerende burger en midde-

len (geld, kennis, medestanders) zich bevinden. Dergelijke helden passen naadloos in de cultuurhistorische en economische structuur van Noord-Brabant met de vele MKB-ondernemingen. Ze kijken niet naar Den Haag voor subsidies, maar creëren economische dynamiek in gebieden die geografisch en ecologisch met elkaar verbonden zijn. Zo kunnen nieuwe lokale of regionale netwerken van leveranciers en afnemers ontstaan.

Ook wordt de connectie tussen afkomst en bestemming hersteld. We leren weer waar ons voedsel vandaan komt, hoe het kan dat de lamp brandt, maar ook dat niemand anders dan wijzelf betekenis kan geven aan onze omgeving en ons eigen leven.

IEDER BEPAALT ZELF

Een grotere tegenstelling met de vorige periode van aanhoudende groei - de jaren zestig, zeventig, tachtig - is niet denkbaar. Economische groei uit het verleden kwam op het conto van grote ondernemingen met 'organizational capacity', van bovenaf aangestuurd door een kleine top die 'operational excellence' tot credo had verheven en aldus de robotificatie mede in gang zette. Een zichzelf in stand houdende elite zal niet langer kunnen bepalen wat wel en wat niet gevolgd, gelezen, onderzocht, geschreven, gegeten en gezongen wordt. Ieder bepaalt zelf. Met alle kansen en risico's van dien.

Velen zijn bezorgd over de verdeling van welzijn en welvaart in het wilde westen van de zelforganiserende samenleving. De sterken zullen sterker worden, de zwakken worden zwakker, luidt de zorg kort door de bocht. Er is inderdaad geen garantie dat alles goed gaat. Het moge wel duidelijk zijn dat centrale planning van bovenaf niet werkt in het huidige tijdsbestek en dat centrale leiding in combinatie met het primaat van de vrije markt wereldwijd heeft geleid tot enorme ongelijkheid, extreme armoede en uitputting van natuurlijke bronnen. En hoewel de ongerusten terecht aandacht vragen voor de negatieve kanten van de hier beschreven ontwikkelingen, zijn wel degelijk oplossingen denkbaar.

BEWUST BETEKENEN

Tussen de regels van dit verhaal staat de kern van het antwoord: bewustworden en betekenis geven. De mens, ieder mens is hiertoe in staat. De

kunstenaar, zoals Wassily Kandinsky deze beschreef, kan (en hoort!) voortdurend deconstructie te plegen en paradigma's tegen het licht te houden. De kunstenaar trekt zijn afdeling naar een hoger spiritueel niveau. Die kunstenaar van Kandinsky, die kunnen we breed uitzetten: het is ook de entrepreneur, de onderzoeker, de nar, de wetenschapper en de docent. Het is een zelfproducerend individu bij uitstek. Daarnaast zal, als het collectieve bewustzijn zich naar een hoger niveau begeeft, het eigen belang van ieder mens een rol spelen. Zodra een aanzienlijke groep mensen beseft dat uitsluiting en uitbuiting van mens en leefomgeving op niets anders kan uitdraaien dan smerige oorlogen, vuile lucht en andere ellende die niet ophoudt bij een staatsgrens, laat staan bij de grens van een regio, dan zullen ook degenen met minder nobele motieven uit eigen belang kiezen voor een gelijkere verdeling. Geen muur is hoog genoeg om een woedende en wanhopige horde 'have-nots' uit het paradijs te houden. 'Interdependance', onderlinge afhankelijkheid, brengt Eindhovense concurrenten tot samenwerking uit welbegrepen eigen belang. Ze zijn de relatie tussen individueel en groepssucces gaan beseffen.

Verbanden tussen oorzaak en gevolg, afkomst en bestemming en de samenhang der dingen die in het tijdperk van de robot verbroken waren, worden hersteld. Symbolisch hiervoor is ook het Varkenshuis in Tilburg. Kunstenaars en buurtbewoners brengen met behulp van boeren hun eigen biggen groot, midden in de stad op het Koningsplein. Ze voeden ze met groente- en fruitafval tot ze volwassen zijn. Kinderen aaien de beesten die allengs tammer worden. Dan worden de varkens geslacht en gezamenlijk gegeten. De ruwe connectie tussen afkomst en bestemming is van vlees en bloed, niet 'mooi' in de afgevlakte esthetische zin, maar mooi omdat ze echt is. Zo worden plaatsen gemaakt en betekenissen ontwikkeld, mensen worden weer mens in een omgeving die ze zelf ontwerpen.

SPIRAAL

Als we ons de tijd niet voorstellen als een rechte lijn die loopt van het verleden via het heden naar de toekomst, maar als een cirkel, dan zijn we nu weer terug bij het begin van de jaren zestig, zij het in een andere context, op een ander niveau. In de filosofie van kringlopen en cirkelredeneringen herhaalt de geschiedenis zich in de vorm van een spiraal, zowel naar boven als naar beneden. Wil je begrijpen wat er speelt en waarom, dan moet je

trachten patronen te herkennen. De spiraal beweegt zich tussen uitersten, bijvoorbeeld tussen cultuur en tegencultuur. Als de ontwikkeling te veel in de richting van de heersende cultuur gaat, worden tegenkrachten uitgelokt en versterkt. De spiraal beweegt zich naar de andere kant, totdat de tegencultuur te dominant wordt en een tegenreactie uitlokt, waarna de spiraal weer keert, etcetera. Elk keerpunt onthult meer van wat feitelijk speelt. Heb je genoeg van het repeterend karakter van de geschiedenis, dan moet je proberen uit de spiraal weg te breken naar onbekend terrein. Het zijn altijd individuen die daar de aanzet toe geven en, gesteund door vele volgelingen, proberen verandering te brengen in verkalkte structuren en lusteloze processen. Immers, zoals de existentialistische stroming in de filosofie al stelde: alleen het individu kan verantwoordelijk zijn voor de eigen daden.

REVANCHE

De opeenvolgende golven en kringlopen van economie, cultuur en ecologie hebben de samenhang van ontwikkelingen wereldwijd aan velen opgetekend, in vet krijt. Mensen krijgen door dat bijvoorbeeld het verplaatsen van een kolengestookte fabriek naar een derdewereldland henzelf op een gegeven moment ook de adem zal benemen. Het besef dat het schoonhouden van de eigen achtertuin niet voldoet, maakt dat samenwerking met anderen met andere achtertuinen meer voor de hand gaat liggen, uit eigen belang.

Het Brabant uit de jaren zestig en zeventig, dat de opmaat was voor de bezetting van het Maagdenhuis in Amsterdam, lijkt op het Brabant van nu, waar mensen - met de lessen uit het verleden in het achterhoofd - zich niet zozeer Tegen iets of Tegen elkaar richten, maar Samen op zoek gaan naar oplossingen voor prangende vraagstukken.

Voor de regio betekenen de huidige ontwikkelingen dat Brabant zich niet langer hoeft te gedragen als het kleine broertje van de Randstad, omdat het zelfvertrouwen herwint in de eigen kansen, in een verband dat Nederland overstijgt. Een reëel zelfbeeld, niet te groot en evenmin te klein. De Tilburgse kunstenaars, waaronder Joost Sicking, die zich begin jaren zestig roerden en de grond rijp maakten voor de studentenopstand van 1969 - toen de mens in de stad van de mens zijn hoogtepunt bereikte en in no time tevens een diepe val maakte - krijgen hun revanche. De provo is terug in Brabantstad. Nu de mens nog.

LITERATUUR EN BRONNEN

Empel, F. van, M. Bakker, *Allemaal Winnen, regionale duurzame ontwikkeling (Ecolutie)*, dissertatie 2012.

Empel, F. van, C. Sicking, *JES! Towards a joint effort society*, 2013.

Jackson, G. (MP), *Tributes to Baroness Thatcher at the House of Commons*, 10 april 2013.

Kandinsky, W., *Spiritualiteit en abstractie in de kunst*, Drempeelreeks 1988 (oorspronkelijke titel: *Über das Geistige in der Kunst*, München 1912).

Polak, F., *Morgen is Anders, De wedloop tussen mensen en kunst-mensen*, 1985.

Reep, F. van der, *The Middle Ages in the Internet Era*.

Het pamflet *Kip-Ei* naar aanleiding van de opening van de Stadsschouwburg Tilburg uit 1960 is te vinden op de website www.sicking.nl

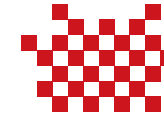

‘Weggaan zit niet in mijn aard
Ik heb kunnen bijdragen
aan de trots van mensen’

IN GESPREK MET
JAN MARIJNISSEN
(OUD-SP-POLITICUS)

OVER DE TROTS OP OSS
OVER DE BIECHT ALS BRABANTS COMPROMIS
OVER EEN TOEKOMST MET NIEUWE INDUSTRIEËN

Hij laat de stad zien waar hij geboren is en waar hij niet meer weg zal gaan. Oss, in het noordoosten van Brabant. Zijn trots op de Brabantse fabrieksstad lijkt op de glorie van het voetballertje na afloop: kijk nou toch eens hoe goed we hebben gespeeld, heb je die inswinger gezien, en die bal in de kruising? – we worden vast nog een keer kampioen.

Hij parkeert in de Goudmijnstraat, ‘historische grond’ noemt hij het. Niet eens omdat hij er geboren is, meer omdat hier de kapokfabriek van Bergoss stond waar de SP in 1973 een wilde staking organiseerde. Zeshonderd man lieten het werk in de steek, ongelofelijk was het.

De fabriek is in de jaren negentig failliet gegaan; veel industrie in Oss is verdwenen. Waar Bergoss was, zie je nu een halve heuvel, bestraat, met rondom nieuwbouw. Hij wil in het gemeentelijk kantoor een afbeelding laten zien die ooit in de kantine hing van Bergoss. Het is een matglazen plaat met allegorische voorstellingen van het productieproces. Een cadeau van het personeel aan de directie bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan.

De portier, een gevorderde vijftiger, begint spontaan aan een opsomming. Van alles wat was en geheel of gedeeltelijk weg is. ‘Barwick, Ossfloor, Desso, Zwanenberg, Organon, Philips.’ Dan broemt hij: ‘En nu zijn ze met de mensen bezig.’

Marijnissen noemt het ‘bijna on-Oss’ dat de glasplaat bewaard is gebleven. Een matig ontwikkeld gevoel voor de waarde van het erfgoed kenmerkt de stad, vindt hij. Verderop staat gelukkig nog een fabrieksmuur, residu uit de hoogtijdagen van de kapokfabriek.

Wat koestert u? Het zijn relictten van achterstelling van arbeiders en ook nog eens van verloren strijd.

‘Wat maakt dat je je thuis voelt? De vanzelfsprekendheid der dingen en de dierbaarheid van de herinnering.’

‘Het werk was vaak ongezond, de werkdagen waren lang, de betaling was slecht, het is allemaal waar. Maar desalniettemin: het was ónze fabriek. Die fabriek, dat zijn wij. Ik herken dat gevoel onmiddellijk. Een mens is een wezen met rede en gevoel.’

Dan, bijna vermanend: ‘Vergeet dat niet, dat laatste hoort erbij.’

Waarom hij van Oss houdt, vindt hij zichtbaar een ongemakkelijke vraag. Wat moet een mens nou met vragen naar de bekende weg?

Waarom houdt u van Oss?

‘Ik ben er geboren.’

Noem een betere reden.

‘Weggaan zit niet in mijn aard. Ik heb hier iets opgebouwd, ik heb kunnen bijdragen aan de trots van mensen.’

Dat is het verleden. Maar nu?

‘Trots is nog steeds aan de orde. De ontwikkeling van het zogeheten Berghkwartier nadat Bergoss sloot, is de verdienste van onze mensen geweest. De beste architecten, de beste experts op het gebied van stadsontwikkeling zijn erbij gehaald. De speeltuin, de mooiste speeltuin van Nederland staat in Oss en is door de bevolking van Oss opgebouwd, het medisch centrum is door ons in het leven geroepen, het zijn allemaal bijdragen aan betere leefomstandigheden, al dan niet via de politiek.’

U refereert aan een gemeenschapsgevoel. Wat is daarvan nog de waarde na de opmars van de individualisering?

‘Het gaat om wat de Duitsers de ‘Heimat’ noemen, het samenstel van de fysieke werkelijkheid en de gemeenschap, de moraal, de omgangsvormen. Het is het geheel, waarvan je delen kunt verfoeien en ook andere delen niet hoeft te beminnen. Ik ben geen chauvinist, en toch, zo’n stad maakt wel wie je bent.’

De omgangsvormen, hoe bedoelt u?

‘Makkelijk, los, niet rancuneus. Toch dat katholieke: je kunt steeds opnieuw beginnen. Vind ik een grote kwaliteit. Er wordt over het biechten van destijds altijd heel denigrerend gedaan, maar ik vond het een fantastisch compromis tussen het handhaven van normen en waarden en het begrijpen van de realiteit. Heel Brabants.’

We passeren een beeld van het Heilig Hart. Dat wordt toch maar mooi in ere gehouden. Marijnissen: ‘Nou, het is verplaatst, het stond in het centrum, maar het stond in de weg. Toen hebben ze het Heilig Hart maar een stukje verschoven. Ook heel Brabants.’

Jan Marijnissen (1952) heeft de SP groot gemaakt als landelijke politieke partij. Maar hij is van de overzichtelijke gemeenschap, van het van oudsher Brabantse. Hij was achttien toen hij zich in Oss aansloot bij de SP, toen nog de KEN-ml, een naam waarvan voluit geschreven de vechtlust én het sektarische afdroop, in dikke druppels: Kommunistiese Eenheidsbeweging Nederland – marxisties leninisties.

Een maoïstische splinterpartij was het, opgericht in januari 1970. Wat had men te zoeken in Oss? Zoals vaker speelde ook hier de macht van het toeval een voorname rol. In Oss concentreerde zich een aantal grote industrieën, Organon, Philips, Zwanenberg, Bergoss en andere, er viel nog veel te verbeteren aan de arbeidsomstandigheden en het toeval wilde dat in Oss en directe omgeving een paar voorlopers woonden die de kar gingen trekken. Het is het verhaal van de juiste mensen op de juiste plaats op het juiste moment. Toen was de inzet nog de revolutie. Die bleef uit. Wel zag de van oudsher door en door katholieke stad hoe het buurtwerk van de SP de partij tot de grootste politieke fractie in de gemeenteraad maakte.

In 1974 kwam de SP voor het eerst in de raad. Drie zetels had de partij. Marijnissen: ‘Het was de eerste keer dat de KVP haar meerderheid kwijt-

raakte. Dat vond de katholieke burgemeester toch minder erg dan dat wij onze opwachting maakten in de raad.’

Jan Marijnissen was zestien in het revolutiejaar 1968. Hij was teruggekeerd van Heeswijk waar hij op kostschool zat bij de norbertijnen. Hij ging van het gymnasium naar de hbs van het Titus Brandsmalyceum in Oss – het ouderlijk huis lag om de hoek. Hij is van school geschopt, niet eens zozeer wegens wangedrag of omdat hij niet zou kunnen leren. Het was recalcitrantie. ‘Boekhouden bijvoorbeeld, daar had ik niks mee.’ Hij stelde de vragen die niet op prijs werden gesteld. ‘Ik vroeg: maar die winst, waar gaat die heen, wie krijgt al dat geld? De leraar werd gek van mij.’

‘Overal klonk het protest in die tijd, het was het onstuimige maatschappelijk klimaat. De anti-autoritaire beweging, Vietnam, de eerste beelden van hongere Afrika, de Stones, de eerste liefde, het kwam allemaal bij elkaar.’

Overal klonk het protest, zegt u. Ook in Oss? – of is dat een flauwe Randstadvraag?

‘Het is een goeie vraag. Dat de SP in de jaren zeventig kon doorbreken, is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan het feit dat de jaren zestig in feite aan Oss voorbij zijn gegaan. Er was hier geen universiteit, er waren geen studenten en knappe koppen. Er was hier geen debat over de theorie van links. Wij pakten aan wat de hand te doen vond in de buurten en de fabrieken. Praktisch werk was het en gericht op het welzijn van de mensen. Voor dat soort vernieuwing was ruimte begin jaren zeventig.’

Tot dan toe had Oss in de wijde buitenwereld vooral de naam van ‘donker Oss’, het ‘nest der misdaad’ uit de jaren dertig waar volgens de legende de mensen rondliepen met een lang mes in de linker-, een zware revolver in de rechterzak. ‘Een paar families waren het, vier of vijf, niet meer’, zegt Marijnissen. ‘Maar het was de cultuur van de ‘omerta’ die hier sterk speelde, die van het collectieve zwijgen tegenover het gezag.’

Het zwijgen werd afgedwongen door de maffiosi, maar bevorderd doordat de autoriteit niet werd vertrouwd. Marijnissen: ‘Het vijandbeeld tegen de bestuurlijke elite was hier sterk ontwikkeld, zoals in veel plaatsen in Brabant. Ik mag zeggen dat de SP in Oss een belangrijke rol heeft gespeeld in

het emancipatieproces van de gewone mensen. We namen het altijd voor hen op, altijd. Dat waren ze niet gewend. Het heeft het zelfvertrouwen onder gewone mensen enorm versterkt.’

We gaan op onze ‘sentimental journey’ naar het medisch centrum aan de Linkensweg – dat in de jaren zeventig naam maakte tot in de Randstad. Een paar jonge artsen, afgestudeerd en lid van de partij, zetten een medische praktijk op volgens een nieuw model. Marijnissen: ‘Destijds had de huisarts in Oss nog schijt aan zijn patiënten, kun je gerust zo zeggen. Mijn vader is overleden, omdat de huisarts weigerde te komen. Drie keer gebeld; toen hij uiteindelijk kwam, hoefde het niet meer. Wij begonnen met drie artsen in één praktijk en met de belofte dat men altijd kon bellen, elk moment van de dag, altijd, en dat er altijd zorg zou zijn.’

Het medisch centrum is nog altijd medisch centrum. Er is geen organisatorische binding meer met de SP, maar wel resoneert het idealisme van het eerste uur. Aan de deur hangt een mededeling: ‘In deze huisartsenpraktijk ontvangen wij geen vertegenwoordigers van de farmaceutische industrie. Wij laten ons niet beïnvloeden door de marketing van de geneesmiddelen-industrie.’

De rondgang voert naar speeltuin Elckerlyc, misschien wel de speeltuin aller speeltuinen, in 1993 door de SP aangelegd met steun van de hele Osse bevolking, van de bedrijven en de verenigingen. In een volksbuurt met nieuwbouwflats ligt een mooi golvend terrein met stoere platanen; op het terrein speeltoestellen van hardhout, de bouwhut heeft een lift, voor kinderen met een handicap. Er is een rolstoelschommel en een openluchttheatertje met tribune. De speeltuin was oorspronkelijk bedoeld voor de wijk; inmiddels maakt heel Oss en wijde omgeving er gebruik van. Marijnissen is er zichtbaar trots op. ‘Zo zie je hoe je door een impuls van schoonheid het goeie in de mensen naar boven kunt halen.’

Er wordt toegangsgeld geheven, twee euro. Marijnissen is er een warm voorstander van. ‘Ik heb gezegd: het is heel onverstandig om het tot een gratis voorziening te maken. De mensen moeten weten dat het onderhouden moet worden en dat onderhoud geld kost. Het disciplineert. Bovendien houd je mensen weg die je eigenlijk niet binnen wilt hebben.’

De mens is toch goed?

‘Nee, het spijt me. Er stond een laag hek rondom de speeltuin, ik zei: dat gaat fout. Dat bleek ook spoedig, er werd gestolen, er werd vernield. Dus nee, de mens is niet ongeclausuleerd goed.’

Aan de overkant van het spoor ligt de industrie van Oss. Of wat ervan over is. Hoeveel pamfletten heeft hij hier niet uitgereikt. Ze waren een soort journalist, zegt hij. ’s Avonds langs bij de mensen thuis en vragen wat er speelde op het bedrijf. Wat ze zo aan informatie verzamelden, zetten ze op geschriften die ’s ochtends aan de poort werden uitgedeeld. Zo werd gaandeweg een band opgebouwd met de arbeiders, en kon de partij groeien.

Unox draait nog steeds, met name op de soep en de worsten. Je ruikt het. Daarachter ligt Organon; het functioneert in sterk afgeslankte vorm. Een groot braakliggend terrein wordt omgeven door een hek. ‘Te koop’ staat er. Vroeger zat hier Philips.

Wat heeft de teloorgang van zoveel bedrijven betekend voor Oss?

‘Niet alleen kwalijke dingen. Ik heb zelf jarenlang lopendebandwerk gedaan. Geloof me, dat is geen lolletje. Dat de productie gemechaniseerd werd en later geautomatiseerd is óók vooruitgang.’

‘De werkloosheid is hier relatief hoog, maar draaglijk. Ik geloof heilig dat er altijd weer nieuwe inventiviteit en creativiteit is. Naar Oss trekken tegenwoordig veel kleine bedrijven, met hoogwaardige en gespecialiseerde producties. De dienstverlening is hier sterk in opkomst.’

Maar voor Oss dus geen heropleving van de roemrijke industrie?

‘Ook dat weet je niet. Het kan best zijn dat in een nieuwe fase hier een nieuwe industrie opbloeit. Het gemeentebestuur heeft besloten het Museum Jan Cunen te sluiten. Het wilde ook het pand verkopen. De eerste die zich aanmeldde was meneer Heesen, van HeesenYachts. Ik heb daar nog gewerkt, als lasser. Het bedrijf maakt tegenwoordig aluminium schepen voor sjeiks en voor de maffia van Rusland. Het is nieuwe industrie, een niche in de markt, heel goed geslaagd, het bedrijf verkoopt schepen à raison van 32 miljoen, ik bedoel maar: tien jaar geleden had niemand dat kunnen voorspellen.’

Wat Marijnissen zorgen baart voor de toekomst, is de afbraak van het culturaanbod, ook in Oss. ‘De hele stad, het college van B en W, de gemeenteraad – we glommen toen onze stad in 1987 de tweejaarlijkse prijs Kunst en Educatie ontving. Omdat we jaar na jaar een actief en samenhangend beleid voerden op het terrein van kunstzinnige vorming en amateurkunstbeoefening.’

Nu wordt onder druk van de bezuinigingen die hele structuur ondermijnd, met als meest in het oog springend fenomeen de sluiting van het gerenommeerde Museum Jan Cunen.

Hij vertelt een anekdote over ‘prime minister’ Churchill. Toen Coventry en Londen tijdens de oorlog zwaar werden getroffen door Duitse bombardementen, stelde de minister van Defensie voor het nationaal kunstbezit te verkopen en zo geld te verwerven voor meer wapenning. De reactie van Churchill: ‘Waarom denk je dat we oorlog voeren?’

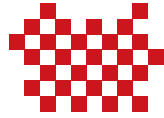
BEKNOPT CV

1952	geboren in Oss
1974-1985	lasser in de metaalindustrie
1976-1993	gemeenteraadslid SP
1987-1989	lid Provinciale Staten SP
1988-heden	partijvoorzitter SP
1989	lijsttrekker landelijke SP
1994-2010	Tweede Kamerlid SP
2006	Politicus van het jaar

IK BREI
DUS
IK BESTA

DENS

ZÓÓ IS BRABANT

NOORD-BRABANT ALS CASUS VAN DYNAMISCH REGIONALISME IN EUROPA

Regionalisme is in algemene zin nationalisme op regionale schaal

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS

ARNOUD-JAN BIJSTERVELD

‘Edele Brabant, were di’; ‘Zóó is Brabant’; ‘Noord-Brabant: land of labor peace’; ‘Welkom in Brabant, natuurlijk vernieuwend’; ‘Brabant, Europe’s heart of smart solutions’; ‘Dan denk je aan Brabant’: zomaar een greep uit de motto’s en slogans waarmee Noord-Brabant zich in de afgelopen tachtig jaar als regio heeft geafficheerd en verkocht. Ze verwijzen naar opeenvolgende vormen van regionalisme waarmee de provincie enerzijds wilde aanhaken bij grotere politieke en economische verbanden, en anderzijds uiting wilde geven aan de wens tot interne en externe identiteitsvorming.

De eerste slogan – de strijdkreet uit de tijd van de hertogen – was het motto van Brabantia Nostra (1935-1951). *Zóó is Brabant* is de titel van een op naam van Vincent Cleerdin (1888-1946; griffier van Provinciale Staten en voorzitter van het Provinciaal Genootschap) gestelde uitgave uit 1939, waarin de Brabantse gemeenten zich aanprezen voor de vestiging van industrie (Cleerdin 1939). *Industrial el dorado in Noord-Brabant: land of labor peace* is de titel van een uitgave van de provincie Noord-Brabant uit 1955. Het eerste bord met de provincieslogan ‘Welkom in Brabant, natuurlijk vernieuwend’ werd in 2004 aan de provinciegrens onthuld. De BOM lanceerde in 2004 de slogan ‘Brabant, Europe’s heart of smart solutions’. De provincie gebruikt sinds 2009 een zin uit het lied *Brabant* van Guus Meeuwis: ‘Dan denk je aan Brabant’.

In de negentiende eeuw, nadat Noord-Brabant in 1815 een provincie van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden werd, maakte de regio eerst een proces door van integratie in de nieuwe natiestaat, waarvan de wetten en instituties ook hier werkzaam waren en waarvoor de loyaliteit langzaam toenam (Van den Brink 1996, p. 481-484, 487-490). Vanaf 1860 maakte de provincie bovendien een snel proces van economische integratie door als gevolg van de industrialisatie van de traditionele nijverheid – textiel, schoenen, sigaren – en de daaropvolgende mechanisering en schaalvergroting van zowel industrie als landbouw. Dit veranderde het karakter en de structuur van de Brabantse samenleving ingrijpend: was in 1850 nog ruim de helft van de Noord-Brabanders werkzaam in de landbouwsector, in 1900 was dat 41 procent en in 1909 nog 38 procent (Van Mierlo 2014).

Deze processen van staatkundige en economische integratie gingen vergezeld van de maatschappelijke emancipatie van de katholieke bevolkingsgroep die in Noord-Brabant zo’n 88 procent van de bevolking uitmaakte. Tussen de grondwetsherziening van 1848 en de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919 voltrokken zich de Verzuiling en de democratisering

van het politieke systeem, hoewel het laatste zeker geen wens was van de katholieke politieke elite. Paradoxaal genoeg profiteerde hiervan vooral het katholieke volksdeel in Nederland, dat zodoende zijn plaats veroverde in de samenleving, de politiek, de media en het onderwijs, uiteraard bij uitstek in Noord-Brabant. De in 1917 bereikte financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs betekende het einde van zestig jaar schoolstrijd, de bekroning van decennialang ijveren voor eigen katholiek onderwijs en in Noord-Brabant tegelijk een stimulans voor de reeds ingezette katholisering van de regionale identiteit (Nissen 1996). Dr. P.C. de Brouwer, priester en ideoloog van de regionalistische beweging *Brabantia Nostra*, kon in 1929 dan ook terecht schrijven: “‘Brabants’ en ‘Katholiek’ zijn ongeveer synoniem’ (De Brouwer 1947, p. 48).

Sinds het begin van de twintigste eeuw is Noord-Brabant een exemplarische exponent geweest van opeenvolgende vormen van regionalisme. Aan de hand van enkele auteurs die dit fenomeen hebben belicht, gaan we hier na wat deze opeenvolgende vormen van regionalisme inhielden, hoe en in welke mate de genoemde processen in Noord-Brabant zijn verlopen, en welke bijdragen ze hebben geleverd aan de manier waarop Noord-Brabanders hun eigen identiteit hebben vormgegeven en waargenomen. We zullen zien dat Noord-Brabant een leerrijke casus biedt van de wisselwerking tussen regionalisme als een door bestuurlijke en/of culturele elite ingezet proces en processen van identificatie en identiteitsvorming. Nadat we Noord-Brabant hebben neergezet als representant van drie vormen van regionalisme, zullen we de balans opmaken door in te gaan op de vraag wat een regio en regionale identiteit eigenlijk zijn, en hoe de constructie daarvan zinvol kan bijdragen aan economische ontwikkeling en sociaal-culturele worteling en cohesie. We kunnen hieruit leren dat het goed is ons bewust te zijn van het geconstrueerde karakter van de regionale identiteit, maar tegelijkertijd ook de voordelen te zien van de sociale, politieke, culturele en cognitieve identificatie van bewoners van een regio met elkaar en met de regio waarin ze wonen en werken. Deze constructivistische opvatting van de regio en van regionale identiteit ontkent dus niet het bestaan daarvan, maar waarschuwt wel voor een essentialistische opvatting van identiteit (vaak uitgedrukt in biologische metaforen als ‘het zit in ons DNA’). Ze waarschuwt tegelijk ook voor regiomarketing of branding waarin optimisme over regionale ontwikkeling te gemakkelijk wordt gemixed met achterhaalde retoriek over tradities, folklore, geschiedenis en regelrechte mythen.

Regionalisme is in algemene zin nationalisme op regionale schaal: het stimuleren van een regionaal gemeenschapsgevoel wortelend in het idee van een gedeelde geschiedenis, taal, cultuur en eventueel geloof teneinde politieke en culturele integratie te bevorderen. Deze processen kunnen gericht zijn op integratie in een groter geheel, zoals de natiestaat, of op het bereiken van grotere autonomie en zelfs staatkundige onafhankelijkheid. Nederland laat, net als bijvoorbeeld Duitsland, vanaf de negentiende eeuw vooral het eerste zien: de bevordering van de regionale identiteit diende in de eerste plaats de cohesie op nationaal niveau. Regionalisme en nationalisme hoeven dus niet strijdig met elkaar te zijn (Verschaffel 2008).

In de drie golven van regionalisme die Europa volgens de Finse regionaal geograaf Anssi Paasi heeft gekend, heeft Noord-Brabant – of liever gezegd: hebben Noord-Brabantse beleids- en cultuurmakers, ondernemers en bewoners – zich gemanifesteerd als protagonisten van achtereenvolgens het traditioneel regionalisme dat tussen het einde van de negentiende eeuw en 1940 in Europa en vogue was; van het naoorlogse ‘oud’ regionalisme; en sinds de jaren tachtig van het ‘new regionalism’ (Paasi 2009, p. 127). Aan het einde van de negentiende eeuw was regionalisme hoofdzakelijk een cultureel fenomeen: kunsten, literatuur, architectuur en folklore werden gebruikt om de regionale identiteit en het dito bewustzijn te versterken (Storm 2005; Verschaffel 2008). Vaak was dit traditioneel regionalisme een reactie op modernisering: op industrialisatie, verstedelijking en de opkomst van de natiestaat. Hiervoor hebben we al gezien dat dergelijke processen zich juist in de voorafgaande periode in Noord-Brabant hadden afgespeeld en zich na 1900 nog versterkten. In het tegen ‘de gevaren van de nieuwe tijd’ gerichte discours van *Brabantia Nostra* in het Interbellum zien we deze reactie duidelijk terug.

Deze eerste fase van regionalisme uitte zich vooral in de herontdekking van de eigen regionale geschiedenis – die in Noord-Brabant dienstbaar werd gemaakt aan het nationaliserende vertoog (Maessen 1996-1997; Van Oudheusden 2012) – en richtte zich op de specifieke culturele expressies (in literatuur, kunst, architectuur, later ook film) als kenmerkende uitingen van karakter, dialecten en gewoonten. In Noord-Brabant traden in de periode vooral regionale literatuur (streekromans) en streektaal op de voorgrond (Van der Heijden 2006; Swanenberg en Brok 2008). Hoewel de uitstraling en doelstelling conservatief (om niet te zeggen anti-modern)

was, maakte men dankbaar gebruik van moderne middelen om de boodschap te verkopen. De beweging Brabantia Nostra, bestaande uit intellectuelen, geestelijken, schrijvers en studenten rond het gelijknamige tijdschrift (1935-1951), past naadloos in dit beeld (Van Oudheusden 1996). Men verheerlijkte de regionale identiteit, ontleende trots aan een glorierijk verleden en strijdlust aan de minder florissante episoden ('Het arme Brabant'). Men voorzag de regionale mentaliteit ('de Brabantse ziel', om de titel van de gebundelde artikelen van De Brouwer uit 1947 aan te halen) van duidelijke etiketten: katholiek, collectief, traditioneel, plattelands. Ook de typering van de Brabantse 'cultuur' als Bourgondisch en de onuitroeibare drie g's (gezellig, gemoedelijk en gastvrij) dateren uit de dagen van Brabantia Nostra dat als beweging in de jaren dertig en veertig haar hoogtepunt beleefde. Het feit dat deze typering nog altijd door velen gekoesterd worden, geeft wel aan dat de ideeën van de culturele en politieke elite die in deze beweging de toon aangaf, gehoor vonden bij de Brabantse bevolking (Verkaar e.a. 2006). Maar naar buiten toe was dit Brabants regionalisme bij uitstek defensief: alles van 'boven de Moerdijk', ja zelfs de al eeuwenlang in Noord-Brabant wortelende protestanten, werd gezien als wezensvreemd. Brabantia Nostra bezigde dus een exclusief discours waarin 'Blut-und-Boden'-denken en religieus exclusivisme nooit ver weg waren.

Het door Paasi als 'oud' getypeerde regionalisme in de jaren 1945-1970 verwijst naar de integratie-initiatieven van na de Tweede Wereldoorlog. Overall in Europa werd toen ingezet op de snelle modernisering en industrialisatie van achtergebleven regio's om ze te integreren in de nationale economieën. Deze nieuwe regionalistische golf uitte zich in de versnelde bouw van fabrieken, de aanleg van infrastructuur, een snelle ontwikkeling van het schoolsysteem en de opbouw van culturele instellingen. Ook nu vormde Brabant een schoolvoorbeeld van deze stroming. In het Welvaartsplan van oud-Brabantia Nostra-voorman Jan E. de Quay – van 1946 tot 1959 commissaris van de Koningin – en de zijnen werd snelle modernisering immers uitdrukkelijk verbonden met behoud van de regionale, katholieke identiteit die als onvervreemdbaar en onvervangbaar werd gezien en gekoesterd (Walravens 1995; Janssen 2006). De provincie vulde de rol van aanjager en initiatiefnemer en probeerde bedrijven te lokken met de al gememoreerde slogan 'Noord-Brabant: land of labor peace'. Om de laatste ontbrekende schakel in de integratie in Nederland, namelijk de culturele integratie, tot stand te brengen, was de provincie ook actief betrokken bij de oprichting van Het Brabants Orkest (1949-2013) en Het

Zuidelijk Toneel (1953). Via de Culturele Raad (1959-1987; later Raad voor Welzijn, Onderwijs en Cultuur, tot 2003) hield ze een vinger aan de pols in het brede culturele veld. Brabantse steden volgden met de bouw van schouwburgen (Tilburg 1961; Eindhoven 1962).

Achteraf kan de moderniseringsgolf in het kader van dit 'oud' regionalisme in Brabant worden gekenschetst als uiterst succesvol en tegelijk als zeer ingrijpend voor samenleving, landschap en economie. Tussen 1950 en 1980 veranderde de provincie meer dan ooit in een gewone, geurbaniseerde en geïndustrialiseerde provincie van Nederland. Paradoxaal genoeg hielp het door het Welvaartsplan gepropageerde streven naar modernisering en industrialisering van het platteland, bedoeld om zo de dorpsbevolking dicht bij huis werkgelegenheid te bieden, de veelgeroemde plattelandscultuur en de ongereptheid en kleinschaligheid van het landschap binnen enkele decennia om zeep. Iedere gemeente bouwde haar eigen industriegebied en in alle dorpen verrezen nieuwbouwwijken. Op de Randstad na lag het tempo van urbanisatie nergens hoger in Nederland: die werd als een fijne nevel over de hele provincie verspreid (Van Oudheusden 1996-1997; Kuypers 1997).

Sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw ten slotte is, onder invloed van het zogenoemde 'new regionalism', in de Europese Unie de regio herontdekt als het geografische schaalniveau waarop economische, bestuurlijke, en sociale innovatie en ontwikkeling tot stand komen (Keating 1998; Boogers 2013, p. 13-14). Vernieuwing op regionaal niveau werd en wordt daarin gezien als de motor, ja zelfs de voorwaarde voor economische en politieke integratie op nationaal en Europees niveau. Ook deze benadering werd in Noord-Brabant omarmd. Het verschil met het 'oud' regionalisme is dat het streven van de regio meer dan voorheen gericht moest zijn op integratie in internationale verbanden, en niet alleen op regionale en nationale integratie. In feite werden regionale economieën en politieke structuren hiermee klaargemaakt voor globalisering, het nog altijd voortgaande proces van wereldwijde economische, politieke en culturele integratie. Deze trend in de economische en bestuurlijke vernieuwing van de regio – naast ruimtelijke en culturele ontwikkeling – is als hoofddoelstelling van provinciaal beleid in Noord-Brabant al sinds de jaren tachtig te traceren. Dit beleid is gebaseerd op het idee dat 'ondanks globalisering, plaatsen en regio's er nog altijd toe doen' (Raagmaa 2002, p. 74) en op de aanname dat een sterk cultureel en sociaal fundament essentieel is voor economische groei (Terlouw 2009).

Als het gaat om politieke integratie verwachtte men meteen na het einde van de Koude Oorlog (1989) dat regio's de basis zouden vormen van een nieuwe internationale orde in Europa. Door de politieke en economische situatie in die regio's in het kader van het 'nieuw regionalisme' te versterken, meende men recht te kunnen doen aan de historische en culturele claims op autonomie in talrijke regio's in de Europese Unie en zo het risico op groeiend nationalisme en onafhankelijkheidsstreven van regio's te verkleinen. In deze context werd in 1994 het Comité van de Regio's opgericht om Europese regio's te vertegenwoordigen als een bestuurslaag in de Europese Unie, direct onder het niveau van de natiestaat. Het doel was (en is) zowel politieke als economische integratie van regio's in het geheel van de Europese Unie. In enkele landen met een traditioneel sterk gecentraliseerde natiestaat werd politieke macht naar de regio's gedelegeerd, zoals in Spanje (1981), Frankrijk (1982) en Groot-Brittannië (1998). Een ander uitvloeisel hiervan is dat in het kader van de Europese samenwerking nieuwe administratieve en statistische regioafbakeningen in het leven werden geroepen op drie zogeheten NUTS-levels (de 'Nomenclature of Territorial Units for Statistics' van Eurostat), en grensoverschrijdende regio's voor interregionale samenwerking (de zogenoemde Interreg-regio's).

Belangrijker voor Noord-Brabant is echter de aandacht voor economische integratie in het kader van 'new regionalism'. Deze belangstelling voor het economische aspect ontstond op provinciaal niveau met het aantreden van commissaris van de Koningin Dries van Agt (1983-1987). Dat in Brussel potten geld klaarstonden om de regio economisch te versterken, was en is een belangrijke drijfveer voor bestuurlijk enthousiasme over de Europese Unie. Echt samenwerken over de grens en het zoeken van win-situaties kwamen echter vooral voor rekening van het exporterende bedrijfsleven. Een voorbeeld hiervan is de oprichting van de Brabantse Ontwikkelingsmaatschappij (BOM) in 1983 op initiatief van de provincie en de werkgevers- en werknemersorganisaties. De BOM had tot doel de kwakkelende en in zichzelf gekeerde traditionele Brabantse maakindustrie te doen aanhaken bij de globaliserende economie. In plaats van deuren dicht te houden met een beroep op regionale eigenheid werden de deuren nu wagenwijd opengezet voor buitenlandse investeerders en internationalisering (L'Ami e.a. 2008). Noord-Brabant werd succesvol gepositioneerd als sterke economische regio in Europa, waarbij de specifieke sociaal-culturele omstandigheden – een sterk ontwikkeld maatschappelijk middenveld, open netwerken en een aangenaam leef- en woonklimaat

– als 'unique selling points' aan de man werden gebracht. Het bedrijfsleven heeft daarbij vooral baat gehad van het wegvallen van de grenzen, de introductie van de Euro in 2001 en de uniformering van de Europese markt.

Voordat we de resultaten van dit 'nieuw regionalisme' evalueren, is het zaak eerst twee tot nu toe al herhaaldelijk gebruikte begrippen nader onder de loep te nemen, te weten 'regio' en 'identiteit'.

WAT IS EEN REGIO?

Ondanks alle officiële retoriek over de regio en alle regionale activiteit in de Europese Unie en in Nederland weten we – om met Paasi te spreken – nog altijd 'weinig over de betekenis van regio's als bron van identiteit, als bouwstenen en drijfveren van sociaal en economisch leven. Evenmin weten we hoe deze betekenis uitwerkt wanneer regionale structuren, culturele invloeden en burgers in toenemende mate dynamisch en mobiel zijn', zoals nu, in een tijd van globalisering (Paasi 2009, p. 140). Dus blijven twee vragen over: wat is een regio? En wat is regionale identiteit? Om te beginnen kunnen we met Keating (2007, p. 409) vaststellen dat er 'geen "essential Scotland" en evenmin een "essential Catalonia" (is)' – dat wil zeggen: er is geen vaste, onvervreembare kern aan te wijzen van de Schotse, Catalaanse (of Brabantse) regionale identiteit. Keating vervolgt dat dit echter niet betekent dat deze regio's niet bestaan als naties ofwel gemeenschappen op basis van lotsverbondenheid en gedeelde cultuur, geschiedenis en taal. 'Maar het ontbreken van een onafhankelijke staat dwingt hen wel om continu de basis van hun bestaan te onderzoeken.' En dat doen regio's, of ze nu wel of niet streven naar autonomie. Ook in Noord-Brabant vindt de zoektocht naar de elementen van de regionale identiteit voortdurend plaats, op allerlei niveaus in de samenleving, of het nu gaat om de zoektocht naar het Brabantse volkslied, de 'invention of traditions' als de jaarlijkse verkiezing van het lekkerste worstenbroodje, of de inmiddels verloren strijd om verkozen te worden tot culturele hoofdstad van Europa in 2018 (Bijsterveld 2009, p. 65-76; Driesser 2013).

Zo simpel is het dus niet om de regio te definiëren. Volgens Paasi betekent "regio" veel dingen (...) variërend van diepliggende historische contexten van etnisch nationalisme tot de werking van economische instellingen en bestuur' (Paasi 2003, p. 477). Diverse malen heeft hij geprobeerd de verschillende gedaanten van de regio te benoemen. Zo noemt hij in 1986

de territoriale, de symbolische, de institutionele en de functionele regio (Boogers 2013, p. 29, naar Paasi 1986). In 2009 onderscheidt Paasi (2009, p. 124) vier analytische dimensies van de regio: 1. de sociale dimensie, te weten de mensen die het grondgebied van een regio gezamenlijk bewonen; 2. de politieke dimensie, dat wil zeggen de groepen die strijden voor het behoud of de uitbreiding van hun grondgebied; 3. de culturele dimensie: het gebied als locus van collectieve herinneringen; en 4. de cognitieve dimensie: de manier waarop een gebied mensen in staat stelt culturele, politieke en sociale grenzen af te bakenen. Vervolgens somt Paasi nog eens op wat de regio allemaal kan zijn, waarbij hij refereert aan Keatings werk over 'new regionalism': regio's zijn sociale constructen; hebben een historische weerklank; bieden een focus voor de identiteit van de inwoners; representeren een landschap, architectuur of een keuken; kennen culturele elementen zoals een eigen taal of dialect; ondersteunen een eigen civil society; kunnen economische eenheden zijn; en zijn in toenemende mate bestuurlijke of administratieve eenheden. Deze aspecten kunnen, maar hoeven niet samen te vallen (Paasi 2009, p. 132-133, naar Keating 2004, p. xi).

Ten slotte onderscheidt Paasi (2009, p. 134-135) vier fasen in de institutionalisering van de regio: 1. de territoriale afbakening die voortvloeit uit de geschiedenis, met zachte en harde grenzen; 2. de symbolische afbakening door het geven van namen en de creatie van nieuwe symbolen, vaak bedoeld om culturele en historische belangen te verenigen, als zodanig een uitdrukking van machtsrelaties en een verwijzing naar een gedeeld verleden, en gericht op de bevordering van een collectieve identiteit; 3. de institutionele afbakening door de ontwikkeling van formele en informele instellingen die nodig zijn om andere maatschappelijke terreinen – economisch, financieel, educatief, cultureel en sociaal – te (re)produceren; en 4. het profileren van de regio als onderdeel van een breder systeem van regio's en van bewustzijn.

In zijn Twentse oratie uit 2013 grijpt de bestuurskundige Marcel Boogers (2013, p. 29) hierop terug door te stellen dat 'de regio steeds in drie verschillende gedaanten (verschijnt): als strategische visie op een geografisch gebied tussen gemeente en provincie, als een geheel van bestuurlijke samenwerkingsafspraken en als maatschappelijke werkelijkheid waarin mensen samenleven.' Vervolgens beschouwt hij regionale ontwikkelingsvisies op drie manieren: vanuit een politieke invalshoek (waarin het draait om belangen en opvattingen, en de conflicten daartussen); een institutionele invalshoek (de invloed van bestuurlijke en andere samenwerkingsverbanden); en vanuit een sociaal-cultureel perspectief (de mate waarin

de regio een sociaal-culturele eenheid vormt en de gemeenschappelijke belangen van de inwoners tot uitdrukking komen; Boogers 2013, p. 30-31). Boogers (2013, p. 33) signaleert dat in de literatuur 'een toenemende aandacht (is) voor de sociaal-culturele factoren en de mate waarin inwoners op elkaar en de gemeenschap betrokken zijn.' Evenals Paasi benadrukt hij in dit verband de betekenis van padafhankelijkheid, geschiedenis en een gedeelde cultuur (Boogers 2013, p. 33-35: 'De regio als samenleving'). Voor mij als historicus met een opdracht kennis van het regionaal cultureel erfgoed uit te dragen teneinde bij te dragen aan worteling, identificatie en sociale cohesie, ligt een gelijkaardige focus op de sociaal-culturele dimensie van de regio eveneens voor de hand (Bijsterveld 2009, p. 172-173).

Hoe zit het nu met Noord-Brabant als regio? Hoewel nooit een formele analyse is gemaakt à la Paasi of Boogers, kunnen we wel enkele elementen aandragen. Kijkend naar de sociale en cognitieve dimensie van Noord-Brabant zien we dat een opmerkelijk groot deel van de bevolking (54 procent) zich eerder als Brabander dan als Nederlander identificeert – na Friesland (66 procent), Limburg (64 procent), Groningen (59 procent) en Zeeland (54 procent) het meest van heel Nederland (Kanne en Van der Horst 2007; zie ook Verkaar e.a. 2006). Ter vergelijking: onderaan bungelen Gelderlanders (19 procent) en Zuid-Hollanders (16 procent). De helft van de Brabanders vond in 2011 dat er zoiets als een echte Brabander bestaat, en meer dan de helft voelt zichzelf Brabander en is er trots op Brabander te zijn – en opmerkelijk genoeg geldt dat nog meer voor mensen jonger dan 29 jaar dan voor ouderen (Van Leerdam en Van Sloten 2011). Brabanders, hoewel zich bewust van grote interne verschillen, zien hun provincie kenmerkend als een afgebakend geheel en een natuurlijk kader van hun identiteit.

Ook op de politieke dimensie scoren de Brabanders hoog: zodra in Den Haag plannen worden gemaakt voor provinciale herindeling of anderszins sprake is van territoriale en institutionele wijzigingsplannen, staan ze op hun achterste benen. Als het gaat om de regio als geografische ankerplaats van historische herinneringen en cultureel zelfbewustzijn kunnen we wijzen op de dichtheid aan historische en heemkundige verenigingen, musea en archieven en aan de daadwerkelijke betrokkenheid van talloze vrijwilligers bij het in stand houden van tradities en folklore. Een jaar na de ratificatie van de UNESCO-conventie voor het immaterieel erfgoed voert Noord-Brabant de nationale inventaris aan met acht van de dertig inmiddels ingeschreven tradities – terwijl op de lijst van het materieel erfgoed geen enkel Brabants voorbeeld prijkt (Van der Zeijden 2013).

EN WAT IS REGIONALE IDENTITEIT?

Betekent dit nu ook dat we kunnen spreken van een (of zelfs de) regionale of Brabantse identiteit? Identiteit is een berucht lastig te definiëren en operationaliseren concept: psychologen, sociale en cultuurwetenschappers hebben zich hierover het hoofd gebroken. Vanuit de psychologie weten we dat individuele én collectieve identiteit zich ontwikkelen in een voortdurende dialectiek tussen zelfbeeld en het door anderen gehuldigde beeld van een persoon of groep. Zodoende is identiteitsvorming een continu proces. Identiteit kan ook omschreven worden als het resultaat van een proces van identificatie met de plek waarop en met de mensen tussen wie men woont. Regionale identiteit is dan het resultaat van een proces van identificatie met de regio en haar inwoners. In geen van deze definities bestaat identiteit als een essentie of zelfstandige notie buiten de hoofden van mensen: we huldigen hier nadrukkelijk een constructivistisch standpunt waarin identiteit tot stand komt daar waar mensen lotsverbondenheid ervaren en deze onderbouwen met een beroep op het verleden en waargenomen verschillen in cultuur, taal, eigenheid, etcetera. Identiteit is dan een discours dat de identificatie als groep legitimeert. Als zodanig is identiteit dus een constructie en bovendien dynamisch, en daarom ook niet in concrete termen te beschrijven: dé identiteit van de Brabander (of van dé Nederlander of dé Europeaan) bestaat dus niet.

Niettemin zien mensen identiteit voortdurend als iets buiten henzelf en niet als een collectieve constructie. Dat maakt identiteitsconstructies tot potentieel gevaarlijke instrumenten. Terecht waarschuwt Paasi (2003, p. 476) dat 'plaatsgebonden identiteiten, vooral als ze samengaan met raciale, gender- en religieuze en sociale verschillen, behoren tot de meeste dynamische uitgangspunten voor zowel vooruitstrevende politieke mobilisatie als voor reactionair, uitsluitend beleid.' In ieder debat over identiteit, of het nu gaat om nationale of regionale identiteit, kan identiteit worden ingezet als een middel tot modernisering én als een bron van nostalgie, zoals we al gezien hebben in de verschillende golven van regionalisme. Denken en handelen vanuit regionale identiteit kan dan ook leiden tot zowel een inclusief, toekomstgericht en progressief perspectief, als tot een exclusief, terugkijkend en reactionair perspectief.

Ook over regionale identiteit en identificatie heeft Anssi Paasi (2003, p. 478-479; 2009, p. 138, 141) behartenswaardige zaken geschreven. Hij maakt een formeel onderscheid tussen 'de identiteit van een regio' en

regionale identiteit. 'De identiteit van de regio' volgt 'de kenmerken van natuur, cultuur en bevolking die worden gebruikt in het vertoog en de classificaties van wetenschap, politiek, cultureel activisme, regionale marketing, bestuur en politieke of religieuze regioindelingen om de ene van de andere regio te onderscheiden.' Regionale identiteit of regionaal bewustzijn is de ervaring van de bevolking deel uit te maken van een collectief en de mate waarin mensen zich identificeren met de identiteit van de regio. Zoals iedere identiteit heeft ook deze regionale identiteit twee dimensies: de perceptie ervan door buitenstaanders en de ervaring ervan door insiders. De identiteit van de regio en regionale identiteit zijn verbonden, worden als uitwisselbaar gebruikt, maar moeten volgens Paasi theoretisch en analytisch van elkaar worden onderscheiden. In de conclusies komen we hierop terug.

DE RESULTATEN VAN 'NEW REGIONALISM':
EEN GEMENGD BEELD

Zoals we gezien hebben was en is het sinds de jaren tachtig in Europa geïmplementeerde 'nieuw regionalisme' progressief in zijn uitgangspunten. De uitkomsten ervan geven niettemin een gemengd beeld te zien: in sommige landen heeft het de bestaande regionale identiteiten versterkt en geleid tot nieuwe vormen van regionaal activisme en het ontstaan van nieuwe regio's. In landen als Spanje, Duitsland en ook Nederland namen oude vormen van regionaal, cultureel regionalisme een nieuwe gedaante aan als onderdeel van politieke en economische schaalverandering en globalisering. Onderzoek wijst uit dat regio's die versterking van de regionale identiteit succesvol wisten te verbinden met vooral economische globalisering, zich sterker wisten te positioneren. De Estse sociaal-geograaf Garri Raagmaa (2002) stelde op basis van empirisch onderzoek in Finland vast dat een 'sterke regionale identiteit de groei van sociaal kapitaal (netwerken, gedeelde waarden en vertrouwen) en samenwerking bevordert. Regionaal en lokaal ingebedde identiteit creëert grotere collectieve en persoonlijke arbeidsmotivatie en leidt tot onderwijs en sociale activiteiten.' Hoewel een 'duidelijke correlatie bestaat tussen economische voorspoed en de sociale betrokkenheid van de inwoners' van een regio, zijn 'lokale geschiedenis en cultureel erfgoed, solidariteit tussen inwoners en hun sterke identificatie met de regio eveneens belangrijke factoren in economische ontwikkeling.' (Raagmaa 2002, p. 73).

Maar paradoxaal genoeg leidde economische ontwikkeling en nieuwe regionalisering in bijna alle landen van Europa ook tot de opkomst van regionalistische en nationalistische bewegingen die juist de confrontatie aangaan met grotere territoriale eenheden, zoals de natiestaat en de Europese Unie, als in Italië en België. Daarbij doen ze veelal een beroep op een reactionaire en essentialistische visie op de regionale identiteit die beschermd moet worden tegen bedreigingen van buiten. Vaak kunnen deze bewegingen worden gezien als een reactie op het veronderstelde falen van de natiestaat om globalisering te reguleren en perifere regio's te beschermen tegen de negatieve gevolgen daarvan. Het resultaat van het 'nieuwe regionalisme' is dus zeer wisselend, van 'zachte' en succesvolle vormen van regionale branding (zoals in Noord-Brabant) en het stimuleren van internationale samenwerking tussen regio's (bijvoorbeeld in de 'Innovation Alliance', een netwerk van Europa's zeventien meest innovatieve regio's, waaronder Noord-Brabant), tot meer activistische bewegingen die streven naar (meer) autonomie en zelfs afscheiding.

Voor Noord-Brabant geldt dat ook in het huidige tijdsgewricht, enerzijds bepaald door de economische crisis en anderzijds door de hoge ambities van de *Agenda van Brabant* (2010), andermaal wordt ingezet op 'de kracht van de regio'. Een radicale keuze voor de regio dient nu als uitweg uit problemen, maar ook als lonkend perspectief voor een provincie die 'topkennisregio' wil worden, met een samenleving die gekarakteriseerd wordt door 'high tech and high touch'. Noord-Brabant manifesteert zich zodoende nog altijd als toonbeeld van 'new regionalism' in Europa en als een voorbeeld voor andere Europese regio's in transformatie. Wel dringt zich de vraag op of het nu Noord-Brabant als geheel is dat profiteert van het nieuwe regionalisme en slimme regiobranding, of dat deelregio's, met voorop Brainport – in 2011 uitgeroepen tot 'de Slimste Regio ter wereld' – zich niet veel beter en slimmer profileren. Ook zijn er wel zorgpunten: ondanks de ambitie 'topkennisregio' te zijn, blijkt uit recente Europese cijfers dat het opleidingsniveau van de Brabanders achterblijft in vergelijking met andere Europese kennis- en innovatieregio's, en ook op Nederlandse schaal ligt Noord-Brabant onder het nationale gemiddelde.

Niettemin past Noord-Brabant naadloos in het beeld dat de sociaal-geograaf Kees Terlouw (2009) schetst van de relatie tussen regionale identiteit en economische ontwikkeling. Hij onderscheidt regionale identiteiten in 'thick' en 'thin', waarbij een 'thick identity' meer gebaseerd is op een gedeelde cultuur en gemeenschapsbanden, meer vastligt en dieper

geworteld is in cultuur en geschiedenis. 'Thin identity' is meer gerelateerd aan een specifiek probleem, vraagt minder betrokkenheid met andere personen en is meer fluïde en gebaseerd op onderhandeling. Daarnaast onderscheidt hij de identiteit van de regio van de identiteit van de netwerken die in de regio werkzaam zijn. Ook deze laatste identiteit ligt op een continuüm van 'thick' (gefixeerd, gesloten, gericht op het verleden) naar 'thin' (onderhandelbaar, open, toekomstgericht). Hij komt zo tot een matrix waarin de mate van openheid en gefixeerdheid van regionale identiteit en netwerken interacteren en kijkt vervolgens naar de effecten daarvan op de regionale economie en identiteitsvorming.

Aspects of regional identities communicated by regional administrations

Aspect	Ranging from thick	to thin
Spatial form	Closed Territorial	Open Network
Organisation	Institutionalised	Project
Participants	General population	Administrators and specific stakeholders
Purpose	Broad and many Culture	Single Economy
Time	Defensive Historical oriented Stable Old	Offensive Future oriented Change New
Scale focus	Local and National	Global

Bron: Terlouw 2009

Hij observeert nu in verschillende regio's verschillende uitkomsten: waar een 'thick identity' van de regio en van de netwerken samenvalt, neigen regio's ertoe zich af te sluiten van samenwerking en innovatie. De economische en politieke gevolgen daarvan zijn negatief. Regio's met zowel een 'thin identity' van de regio als van de netwerken blijken het meest open te staan voor globalisering, deregulering en vrijemarkteconomie. De economische resultaten daarvan zijn positief, maar de regionale identificatie van de bevolking neemt af. In regio's met een regionale identiteit die te typeren is als 'thick' terwijl die van de netwerken 'thin' is, versterken beide identiteiten elkaar, met positieve effecten op het verdedigen van de regionale autonomie en tegelijk voor de mate waarin de regio zich weet te verbinden met bovenregionale economische en politieke structuren. In het laatste geval zien we glocalisering aan het werk: een versterking van de regionale identiteit als reactie op en tegelijk als versterking van processen van mondiale (casu quo Europese) economische, politieke en culturele

integratie. Het zal duidelijk zijn dat Noord-Brabant, met zijn ‘thick’ regionale identiteit en ‘thin’ netwerken, een toonbeeld is van het laatste.

VAN IDENTITEIT NAAR IDENTIFICATIE

Regionale identiteit is het best te definiëren als het resultaat van een identificatieproces met de regio en haar bewoners. Paasi (2009, p. 141) stelt dat regionale identificatie twee nauw verbonden contexten vereist: een cultureel-historische en een politiek-economische. Politieke ideologieën en regionalisme (of nationalisme) produceren – aldus Paasi – op zichzelf geen identificatie. Die komt slechts tot stand als er ‘een interpretatie en een houding [van regionale identiteit – AJB] worden aangeduid die aansluiten bij een geleefde en ervaren realiteit.’ Daarom bestaan ‘(regionale) identiteiten (...) alleen als vormen van sociaal en cultureel handelen, niet als abstracte slogans.’ Dit houdt een belangrijke les in voor iedereen die geneigd is het omgekeerde te denken: dat sociaal en cultureel handelen voortvloeit uit de regionale identiteit. Eerst is er het sociaal en cultureel handelen, en dat kan vervolgens worden geduid als identiteit in de zin van het resultaat van een proces van identificatie met een gebied en zijn bewoners. Een regionale identiteit die door bewoners werkelijk als de hunne wordt ervaren – in de betekenis die Paasi eraan geeft – is dus een veranderlijk ‘verhaal’ waarin bepaalde onderliggende uitgangspunten voor handelen en denken en gedeelde waarden voortdurend opnieuw worden verwoord, onderhandeld en geconstrueerd. De mate waarin dit verhaal aansluit bij de ervaren werkelijkheid bepaalt het succes van een dergelijk vertoog. We zagen al dat het verhaal van Brabantia Nostra kennelijk aansloeg bij de Brabantse goegemeente van de jaren dertig en veertig.

Toch wordt in veel plannen voor regiomarketing of branding die op initiatief van overheid of markt worden geformuleerd, optimisme over regionale ontwikkeling nog altijd te gemakkelijk gemixed met achterhaalde retoriek over oeroude tradities en folklore, gedateerde ideeën ontleend aan een statisch beeld van de geschiedenis en regelrechte mythen over volksaard. Marketeers zoomen slechts in op de zonnige zijden (om niet te zeggen de clichés) van de identiteit van de regio (weer in de zin van Paasi). Ze vragen zich te weinig af of die ideeën wel aansluiten bij de ervaren werkelijkheid en bij de verwachtingen en wensen van de burgers in de regio. Zoals gezegd duiken hierbij bovendien herhaaldelijk aan de biologie

ontleende metaforen op (‘het zit in onze genen’), terwijl we allemaal weten dat cultuur en mentaliteit sociale constructies zijn die juist niet biologisch zijn gedetermineerd. Het is wellicht wat overdreven dit af te doen als een nieuwe vorm van ‘Blut-und-Boden’-denken, maar iedereen die even nadenkt over de kleurrijke samenstelling van de hedendaagse Brabantse bevolking zal zich realiseren dat het niet ons DNA is dat bepaalt dat onze netwerken open zijn, dat de Brabantse bevolking open-minded en innovatief is, en dat ons culturele leven met meer dan een knipoo naar het verleden de nadruk legt op ontmoeting en verbinding. Als het waar is dat het vertoog dat we regionale identiteit noemen een constructie is die voortvloeit uit een gemeenschappelijke noemer geeft aan sociaal en cultureel handelen, is het onze opdracht dit collectieve verhaal voortdurend opnieuw te omschrijven, tastend en zoekend, en in het besef dat dé regionale identiteit niet bestaat.

Het risico is echter dat we blijven steken in het benadrukken van de symbolische verankering van die identiteit, zoals blijkt uit de steeds opnieuw opblaaiende discussie over het Brabantse volkslied en de provincie-naam. Dat zijn immers slechts de uiterlijke aspecten van wat mogelijk de gezamenlijke kracht van de Noord-Brabantse bevolking is. Het zou uiteindelijk moeten gaan om het maatschappelijk debat over de bouwstenen van dat Brabanderschap: wat maakt onze netwerken open en hoe houden we dat zo? Als innovativiteit zo belangrijk is, hoe zorgen we dan dat we Brabanders, individueel en collectief, in staat stellen daadwerkelijk innovatief te zijn? Als verbondenheid met erfgoed, geschiedenis en cultuur – zoals verscheidene auteurs stellen – een onmisbare bijdrage levert aan de identificatie van inwoners met een regio en met elkaar, hoe dragen we kennis daaromtrent dan over op een actuele manier, die mensen niet uitsluit maar insluit? Als we Brabant als ‘topkennisregio’ en ‘kenniseconomie’ werkelijk als lonkend perspectief zien, hoe bereiken we dan dat onze jongeren beter opgeleid zijn en dat kennis leidt tot economische vernieuwing? En als het zo is dat het karakter en de inrichting van ons landschap bijdragen aan worteling en identificatie, welke kant moet het dan op met onze steden en ons buitengebied?

Nu zijn campagnes voor regiobranding flinterdun: ze hebben weinig diepgang, geven geen richting en gaan niet gepaard met discussies over actuele noden of het formuleren van toekomstvisies. Dan is ‘Dan denk je aan Brabant’ wel een leuke slogan die ongetwijfeld allerlei warme gevoelens oproept, maar zo’n leus leidt niet tot sociaal en cultureel handelen.

Kortom: slogans alleen mobiliseren niet en leiden op zichzelf niet tot identificatie, laat staan tot reflectie op het Brabantse gemeenschapsgevoel of het beantwoorden van de vraag wat ons Brabanders nu eigenlijk bindt. Dan verwordt een goedbedoeld marketinginitiatief tot een instrumenteel vertoog dat is losgezongen van maatschappelijk draagvlak. Het verleden met zijn drie vormen van regionalisme laat echter zien dat actieve betrokkenheid van alle maatschappelijke partijen – overheden, ondernemers, het culturele veld, het onderwijs en de burgers – bij de vormgeving van zo'n verhaal wel degelijk perspectieven biedt voor maatschappelijke ontwikkeling en economische, politieke en culturele integratie. De ontwikkeling van het Noord-Brabantse identiteitsdiscours van anti-modern en exclusief via modern en gesloten naar toekomstgericht en inclusief geeft in dezen een duidelijke richting aan.

Aansluitend bij het door verscheidene onderzoekers benadrukte belang van de sociaal-culturele dimensie van identiteit zie ik het in ieder geval als een opdracht aan professionals en liefhebbers werkzaam in de werelden van erfgoed, kunst en cultuur om hun bijdrage te leveren aan de verwoording en verbeelding van de historische en culturele ingrediënten van een dynamische, inclusieve en toekomstgerichte visie op de regionale identiteit. De uitdaging is oprechte gevoelens van regionale lotsverbondenheid en plannen en idealen omtrent de economische, ruimtelijke en politieke toekomst van de regio te verbinden met accurate, geloofwaardige en beleefde verhalen over het verleden, de cultuur, de mensen en de taal van de regio.

- L'Ami, R., A.J.A. Bijsterveld, C. Curré, H. Horsten, *Brabant weerbaar in de wereld. 25 Jaar sociaal-economische ontwikkeling in de Noord-Brabantse samenleving 1983-2008*, Tilburg 2008.
- Bijsterveld, A.J.A., *Maakbaar erfgoed. Perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, Tilburg, Stichting ZHC, 2009.
- Boogers, M., *Het raadsel van de regio: waarom regionale samenwerking soms resultaten oplevert*, oratie Universiteit Twente 2013.
- Brink, G. van den, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan in Woensel 1670-1920*, Nijmegen 1996.
- Brouwer, P.C. de, *De Brabantse ziel. Gebundelde artikelen van Dr. P.C. de Brouwer*, Tilburg 1947.
- Cleerdin, V., *Zóó is Noord-Brabant. Bijdragen tot de kennis van deze provincie. Haar economische betekenis, haar uiterlijk, haar geschiedenis*, Amsterdam etc. z.j. [1939].
- Driesser, T., 'Tussen natuur en instrument. Regionale identiteit in Noord-Brabant', *In Brabant* 4 nr. 3-4 (2013), p. 76-81.
- Heijden, M.C.A van der, *Brabantse letteren. Letterkunde als spiegel van culturele emancipatie in Noord-Brabant, 1796-±1970. Met bloemlezing*, Tilburg 2006.
- Industrial el dorado in Noord-Brabant: land of labor peace*, 's-Hertogenbosch 1955.
- Janssen, J., *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000*, Tilburg 2006.
- Kanne, P., T. van der Horst, *Rapportage RTL Trend 1 2007. Politiek*. TNS NIPO, Amsterdam 2007.
- Keating, M., *The new regionalism in Western Europe*, Cheltenham, Edward Elgar, 1998.
- Keating, M., (ed.), *Regions and Regionalism in Europe*, Cheltenham, Edward Elgar, 2004.
- Keating, M., 'National and Regional Identities in Europe', *Contemporary European History* 16 nr. 3 (2007), p. 407-412.
- Kuypers, P., 'Onverwerkt verleden. Over leven in Brabant', P. de Kroon e.a. (red.), *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON*, Tilburg 1997, p. 167-197.
- Leerdam, W. van, J. van Sloten, *Nieuws-genererend onderzoek Omroep Brabant. Rapportage: De stand van Brabant*, Zeist, Tangram advies & onderzoek, 2011.
- Maessen, J.A.J., 'Historiografie vanaf 1796', H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I-III*, Amsterdam-Meppel, Boom, 1996-1997, deel III, p. 358-367.
- Mierlo, H.T.A.M. van, *Ondernemersmacht en arbeiderskracht. De vorming van een industriële gemeenschap, Valkenswaard 1850-1920*, Tilburg 2014 (in voorbereiding).
- Nissen, P.J.A., 'Confessionele identiteit en regionale eigenheid. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van religieuze beleving', C. van der Borgt, A. Hermans, H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland*. Publicaties van het P.J. Meertens Instituut 25, Amsterdam 1996, p. 155-172.

ZÓÓ IS BRABANT. NOORD-BRABANT ALS CASUS
VAN DYNAMISCH REGIONALISME IN EUROPA

Oudheusden, J.A.F.M. van, 'Herinneringscultuur in enkele Noord-Brabantse steden in de negentiende en twintigste eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 29 (2012), p. 158-177.

Oudheusden, J.L.G. van, 'Brabant opgelost', H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant I-III*, Amsterdam-Meppel, Boom, 1996-1997, deel III, p. 350, 356.

Oudheusden, J.L.G. van, 'Brabantia Nostra: rooms en romantisch regionalisme, 1935 1951', C. van der Borgt, A. Hermans, H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland*. Publicaties van het P.J. Meertens Instituut 25, Amsterdam 1996, p. 123-139.

Paasi, A., *The Institutionalization of Regions: Theory and Comparative Case Studies*, Joensuu 1986.

Paasi, A., 'Region and Place: Regional Identity in Question', *Progress in Human Geography* 24 (2003), p. 475-485.

Paasi, A., 'The resurgence of the 'Region' and of 'Regional Identity': theoretical perspectives and empirical observations on regional dynamics in Europe', *Review of International Studies* 35 (2009), p. 121-146.

Raagmaa, G., 'Regional identity in regional development and planning', *European Planning Studies* 10 nr. 1 (2002), p. 55-76.

Storm, E., 'De eerste bloeiperiode van het regionalisme (1890-1945).

Een internationale historiografische verkenning', *cULTUUR: Tijdschrift voor etnologie* 1 (2005), p. 35-47.

Swanenberg, J., H. Brok, *Het Brabants beschreven. Dialect in Noord-Brabant, met een bibliografie van 1776 tot 2007*, Alphen aan de Maas 2008.

Terlouw, K., 'Rescaling regional identities: Communicating thick and thin regional identities', *Studies in Ethnicity and Nationalism* 9 nr. 3 (2009), p. 452-464.

Verkaar, E., S. Cox, K. du Long, M. Smulders, D. Vos, A. Bosch, *Buitengewoon Brabants. Over binding en identiteit. PON-Jaarbeeld 2006*, Tilburg 2006.

Verschaffel, T., 'In search of the Greatest Specificity. Some Observations on Regionalism', W. Cortjaens, J. de Maeyer, T. Verschaffel (red.), *Historism and Cultural Identity in the Rhine-Meuse region. Tensions between Nationalism and Regionalism in the Nineteenth Century / Historismus und kulturelle Identität im Raum Rhein-Maas. Das 19. Jahrhundert im Spannungsfeld von Regionalismus und Nationalismus*. Kadoc-Artes 10, Leuven 2008, p. 87-93.

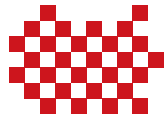
Walravens, J., "Een belangrijk werk vraagt uw aandacht". *Het Nieuwe Brabant als getuige van een verleden tijd*, *Brabants Heem* 47 (1995), p. 125-134.

Zeijden, A. van der, 'Noord-Brabant koploper Nationale Inventaris Immaterieel Erfgoed', *In Brabant* 4 nr. 5 (2013), p. 5-61.

EN DAN DENK IK AAN BRABANT
OVER HET BRABANTGEVOEL IN DE NIEUWSTE TIJD

Er lijkt zich enige lichtheid speelsheid om niet te zeggen vrijzinnigheid af te tekenen in de omgang met het Brabantgevoel

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS
HANS MOMMAAS

'Hoe dit alles zij, wij aanvaarden in onze onderlinge verstandhouding een Brabants volk met eigenheden en wij delen dat volk een gezamenlijke beweging toe, als wij spreken van de Brabantse bewustwording en wij zijn ervan overtuigd, daarvoor redenen en daartoe recht te hebben.'* (P.C. de Brouwer, *Het Nieuwe Brabant II*, p. 16).

WANT DAAR BRANDT NOG LICHT

Afgelopen juni 2013 ontving Guus Meeuwis de miljoenste bezoeker van zijn concertreeks *Groots met een zachte G* met een fanfare op de tribune van het Philipsstadion in Eindhoven. Sinds 2006 organiseert hij jaarlijks drie concerten. Elke avond is het stadion gevuld met ongeveer 34.000 bezoekers. Voor 2014 zijn de concerten welhaast uitverkocht.

In de loop van de avond gaan de blokjes kaas en plakjes worst rond. Top van de avond is *Brabant*: '...en ik loop hier alleen in een te stille stad, ik heb eigenlijk nooit last van heimwee gehad, maar de mensen ze slapen, de wereld gaat dicht, en dan denk ik aan Brabant, want daar brandt nog licht' (*NRC*, 10 juni 2013, p. 19).

In het kader van een provinciale discussie over de mogelijkheid van een Brabants volkslied (de provincie kent geen eigen volkslied, een unicum in provinciaal Nederland) lieten Brabantse kranten in 2007 door marktonderzoeksbureau Intomart uitzoeken welk lied in Brabant de voorkeur zou hebben. Liefst tweederde van een groep van drieduizend ondervraagde Brabanders vond dat *Brabant* kon worden uitgeroepen tot het volkslied van de provincie. Eerder had de toenmalige commissaris van de Koningin Hanja Maij-Weggen eenentwintigduizend handtekeningen gekregen van Brabanders, die meenden dat *Brabant* het officiële volkslied zou moeten worden. Het Brabants Orkest, in 2013 met het Limburgs Symfonieorkest opgegaan in de Philharmonie Zuidnederland, sluit met een klassieke versie van *Brabant* zijn traditionele nieuwjaarsconcerten af. De concertgangers gaan staan en zingen mee, alsof het inderdaad gaat om het volkslied. De hand gaat nog net niet naar de borst, maar het zou zomaar kunnen...

De populariteit van de concerten van Guus Meeuwis en zijn *Brabant* staan niet op zichzelf. Hier speelt meer dan de vluchtige populariteit van een popzanger. Guus geeft met zijn muziek en zijn concerten uiting en voeding aan een breder Brabantgevoel. Naast de populariteit van Guus en zijn *Brabant* komt dat Brabantgevoel pregnant naar voren uit onderzoek

in 2006 door het PON in samenwerking met Omroep Brabant (*Brabants Dagblad*, 13 januari 2006). Een ruime meerderheid van de ondervraagde inwoners van Noord-Brabant blijkt er iets mee te hebben. De waarden die daarbij de boventoon voeren zijn weinig verrassend en wijken eigenlijk nauwelijks af van wat al in *Het Nieuwe Brabant* van De Quay c.s. uit 1953 wordt aangehaald als 'Brabants eigen': gezellig, gemoedelijk, gastvrij. Nog meer dan Guus Meeuwis wordt Gerard van Maasakkers door de ondervraagden getypeerd als Brabantse zanger. En men herkent zich ook in Brabantse sporters. Olympisch kampioene wielrennen Leontien van Moorsel voert de lijst aan, maar ook Olympisch kampioenen Anky van Grunsven en Pieter van den Hoogenband staan erop.

Het gaat hier niet om iets van voorbijgaande aard. De indruk bestaat dat de identificatie met de idee van Brabant de afgelopen tijd eerder sterker is geworden dan zwakker. In 2011 laat Omroep Brabant nogmaals een onderzoek doen naar de beleving van Brabant (Van Leerdam, Van Sloten 2011). Tachtig procent van de ondervraagden geeft aan trots te zijn op Brabant. Weer komen de drie kernwaarden van Brabant pregnant naar voren. En weer komt Guus Meeuwis bovendien als de beste ambassadeur van Brabant. Driekwart van de ondervraagden voelt zichzelf Brabander. Jongeren blijken minder moeite te hebben met de idee van het bestaan van een 'echte Brabander' dan ouderen.

Guus geeft met zijn muziek en zijn concerten vorm en voeding aan een eigentijds sentiment, zo blijkt. Het gaat daarbij om meer dan een nostalgisch verlangen naar een ver verleden of om een geromantiseerd regionalisme. Het gaat om een eigentijdse realiteit. De culturele betekenis van de musici en de sporters vindt vervolgens ook erkenning in bestuurlijke kring. Samen met de evenzo Brabantse DJ Tiësto (Tijs Verwest) worden Guus en Gerard in 2011 uitgeroepen tot ereburger van Brabant.

In intellectuele kring wordt ondertussen nog danig geworsteld met dit regionale sentiment. Het blijkt een ingewikkeld onderwerp. De prominente Brabantse historicus Van den Eerenbeemt sprak in 1996 bij gelegenheid van de afronding van een in opdracht van de provincie Brabant vervaardigd historisch drieluik over de *fictie* van een Brabantse identiteit. 'Het slot van het verhaal in het derde deel zal zijn dat de Brabantse identiteit is verdamp't, zo stelde hij in een interview met *de Volkskrant* (*de Volkskrant*, 9 maart 1996). Niet dat er niet zoiets was als een identiteit, maar die moest meer worden opgevat als 'een soort mozaïek, want per streek is

de identiteit anders.' Er is sprake van overlappende kenmerken, die in hun compositie per streek en groep kunnen verschillen. Maar die leveren even later 'toch iets gezamenlijks, waardoor de Brabander toch verschilt van de Geldersman en de Limburger.'

Tien jaar later, in 2006, bij het uitkomen van de voornoemde studie van het PON over het Brabantgevoel, wordt in het *Brabants Dagblad* de hoogleraar Bijsterveld aangehaald: 'De Tilburgse hoogleraar volkscultuur haalde jaren geleden fel uit naar het stereotiep van de dorpsmens die Bourgondisch van aard is en gemeenschapszin en gezelligheid hoog in het vaandel heeft staan. Een mythe die grenst aan zelfbedrog, stelde de wetenschapper. De Brabander is, net als de Nederlander: ook individualist, woont meestal in de stad en gaat zelden meer naar de kerk.' (*Brabants Dagblad*, 13 januari 2006).

Ook elders in 'verlichte' kring bestaat reserve. Als in juni 2013 in de NRC verslag wordt gedaan van één van de concerten van Guus Meeuwis, kan dat niet zonder dat de recensente haar relaas onder de kop 'Guus, de zingende koning van ons gezellige Brabant' voorziet van de nodige ironische distantie: 'Dit is gezellig. Toch? Dicht bij het volk – de zanger is erom geliefd.' (NRC, 10 juni 2013, p. 19).

Maar los daarvan: zelfs in Brabant valt met enige regelmaat de verzuchting waar te nemen of die idee van het Bourgondische Brabant niet eens kan worden bijgezet in het museum van overleefde tradities, om te worden ingeruild voor iets meer eigentijds, iets hips, iets met hightech, design, of 'smart solutions' (persoonlijke ervaring van de auteur).

Daarmee is de culturele arena van het Brabantgevoel wel geschetst: wat aan de ene kant in toenemende mate probleemloos wordt gevierd als een bron van gemeenschappelijkheid, betrokkenheid, trots, een gedeelde oriëntatie en plezier wordt aan de andere kant met argusogen bekeken als een uiting van provincialisme, volkse sentimentaliteit, irrationaliteit en achterlijkheid. Hoe moeten we de toenemende 'populaire' populariteit van de idee van Brabant, kortom van het Brabantgevoel, anno 2013 duiden? Wat is hier vanuit een breder maatschappelijk perspectief aan de hand?

DE 'ONTLUISTERING' VAN BRABANT

In 1953 zag de wereld er toch een stuk overzichtelijker uit. Tenminste in de ogen van de schrijvers van *Het Nieuwe Brabant*. En zeker in de ana-

lyse van de dan 78-jarige ideoloog-opvoeder Petrus Cornelis de Brouwer. Hij is dan actief integralist, ooit initiatiefnemer van het St.-Odulphus en de Katholieke Leergangen, en nog betrokken bij Brabantia Nostra. Hij schrijft in zijn bijdrage zonder veel omhaal van woorden over 'Het Brabantse Volk', over 'wezensaard' en 'volksgroep'. Natuurlijk is er even – als in het voorbijgaan – aandacht voor complicerende vraagstukken, zoals de spanning tussen temperament en vorming. Maar al snel wordt het blikveld gedomineerd door de idee van een enkelvoudige gemeenschap die, trouw aan haar geloof, vanaf het einde van de Franse tijd bezig is met haar lange mars om zich vrij te maken van Holland.

Ja, er is volgens De Brouwer ook sprake van spanningen, zelfs van verlies. Het is duidelijk dat de schrijver worstelt met de tweestrijd tussen 'geloofsverzwakking' en 'Brabantse bewustwording'. Enerzijds poneert de oud-priester een toenemend Brabants zelfbewustzijn van welhaast puberale stoutmoedigheid, zoals hij zelf zegt, van hoop, 'candeur'. Anderzijds is er de dreigende desertie naar het ongelooft. Al het andere is daaraan ondergeschikt. Groeiende tegenstellingen zoals die tussen stad en land en tussen landbouw en industrie, zo kenmerkend voor de ontwikkeling van het naoorlogse Brabant, zijn volgens hem weliswaar van belang, maar ze scheuren de 'Brabantse ziel' nog niet noodzakelijkerwijs in twee. Welhaast bezwerend is de verwijzing naar de mythische middeleeuwen en het Brabantse geloof als de grondslag van het Brabantse geheel: 'Het nieuwe Brabant is vol gisting en beweging. Ook daarom is het iets aantrekkelijks. In zijn boezem woelen spanningen. Het leeft daarom in het uitzicht op een hopelijk schone toekomst. Het stuwt en het dringt naar een tijdsgewricht waarin men zal spreken van de Christelijke orde, van de luister van Brabant.' (De Brouwer 1953, p. 28).

De ontwikkelingsspanningen in het Brabant van de jaren vijftig worden goed aangevoeld. Maar bij de duiding ervan is de wens de vader van de gedachte. Wie, bijvoorbeeld vanwege de eigen leeftijd, nog een beetje voeling heeft met de tijd waarover De Brouwer spreekt, begrijpt de context en het gemoed. Nogal wat leden van een dan opgroeiende generatie zullen in de daarop volgende decennia 'de luister van Brabant' ontvluchten. Soms letterlijk, weg naar het (evenzo mythische) westen, maar vaker nog in een sociaal-symbolische zin, via de toevlucht tot bewegingen als die van de Tilburgse Karl Marx universiteit of aanverwante 'soosjale aksies'.

In haar even sublieme als onopgemerkte analyse van de beweging van de jaren zestig beschrijft de Britse antropologe Bernice Martin (1981) de

uitwassen van het onderliggende verlangen. De betrokkenen waren zich scherp bewust van de hypocrisie van hun tijd, van de al te duidelijk vals geworden poging tot het behoud van verhoudingen en omgangsvormen die er steeds minder toe deden. Maar tegelijkertijd verabsoluteerden de leiders van de beweging hun onrechtgevoel niet zelden tot een welhaast totalitair en dus onmogelijk streven naar ongebondenheid, oorspronkelijkheid, moderniteit, anti-autoriteit. Daar tussenin zat de meerderheid van het volk, zo goed en zo kwaad als het ging op zoek naar een werkbaar compromis tussen traditie en moderniteit.

Die worsteling tussen traditie en moderniteit gold niet alleen het Brabantgevoel, ze gold feitelijk elke uiting van een regionale of territoriale oriëntatie. In toonaangevende kring had het oude particularistische Europa, het Europa van de regio's en van de nationale sentimenten, afgedaan om te worden ingewisseld voor een meer abstract, rationeel-technocratisch perspectief. Vooral in Nederland overheerste in die dagen een sterke oriëntatie op Angelsaksische ontwikkelmodellen. Daarbij hoorden de planmatig-instrumentele perspectieven van maatschappelijk beheer en bestuur, weg van het oude continentale Europa met zijn oriëntatie op 'overherige' verhoudingen van rang en stand. Als de leden van de 'kritiese' beweging in de loop van de jaren zeventig de al te scherpe randjes van het modernistisch-technocratische geloof weghalen – vooral waar het ging om de kaalslag van de binnenstad – om in plaats daarvan aandacht te vragen voor 'de menselijke maat', impliceert dat nog geen eerherstel voor het regionale gevoel. Daarvoor was dat regionale sentiment toch te zeer besmet geraakt, want ingezet als patriottistisch excuus voor het behoud van traditionele vormen en gedaanten, met een passieve Brabantse bevolking als vermeend resultaat (Kuypers 1997).

De omgang met het fenomeen van de regionale, in dit geval Brabantse, identiteit draagt lange tijd in meer dan één opzicht de sporen, om niet te zeggen de smet, van deze moderniseringsstrijd. Het thema gaat, zeker in intellectuele kring, gebukt onder verdenkingen. Wetenschappelijk-rationele en politiek-ideologische, religieuze en seculiere, progressieve en conservatieve, regionale en nationale sentimenten buitelen daarbij over elkaar heen. Er is geen sprake van één arena, er is sprake van een meervoud van arena's, met wisselende coalities. 'Brabant' komt in dat gewoel al snel te staan voor het regionale, essentialistische, traditionele, katholieke, 'overherige', maar ook voor het dorpse, simpele, laconieke, kleine, als de volkse evenknie daarvan. Het vormt hoe dan ook de tegenhanger van een mo-

dern rationeel streven, waarin de nationale staat de omvattende eenheid wordt van een goed geoliede maatschappelijke machine, functioneel ingericht met het oog op een voortvarende welvaarts groei en een productieve welvaartsverdeling.

Het is in dat verband veelzeggend hoe het nooit echt schijnt te zijn gelukt, of zelfs maar nagestreefd, om de idee van Brabant in een positieve zin te verbinden met een maatschappijkritische beweging, die in die dagen wel degelijk opgeld deed onder progressief-katholieke professionals op zoek naar een eigen invulling van de moderne tijd. Ook al is er een erkenning van een 'eigen' Brabantse modernisering die probeert te middelen tussen technocratische doctrine en onderlinge redzaamheid, dan nog mag dat 'eigene' kennelijk niet met Brabant worden vereenzelvigd. De toenmalige directeur van het Brabantse PON, Paul Kuypers, vanaf 1954 aan het instituut verbonden en van 1964 tot 1983 als directeur, stelt zich als representant van een professionele sociale beweging fel teweer tegen een Brabants traditionalisme, zwanger van een 'barokke overdaad aan beelden en symbolen' (Kuypers 1997, p. 691). Enerzijds is er het verzet tegen een technocratische bestuurderscultuur die de moderniteit wil binnenbulldozeren, dwars door menselijke verhoudingen heen. Maar evenzogoed is er anderzijds afstand tot een regionaal gevoel dat nog te veel riekt naar oude sentimenten van volk, religie en gebied, ter bevestiging en verdediging van oude vormen en gedaanten, uiting van een regionaal-katholiek triomfalisme. Het eindoordeel in dat krachtenspel laat aan duidelijkheid niets te wensen over: 'Brabant bestaat niet' (Kuypers 1982).

HET NIEUWE BRABANTGEVOEL ALS SOCIAAL CONSTRUCT

Hoe anders ziet het speelveld er anno 2013 uit. De mist van de zwaarmoedigheid is opgetrokken. Natuurlijk, in intellectuele kring overleven bedenkingen: kloppen de aanspraken wel? Maar tegelijkertijd is de omliggende sfeer drastisch veranderd. Er lijkt zich enige lichtheid, speelsheid, om niet te zeggen vrijzinnigheid af te tekenen in de omgang met het Brabantgevoel. Het regionale sentiment is in veel opzichten ontdaan van al te essentialistische en triomfalistische aanspraken en teruggebracht tot wat het is: een sociaal construct, een gemeenschappelijk opgeroepen gevoel. En als zodanig wordt het vervolgens ook naar hartenlust opgeroepen, beleefd en ingezet, voorbij de aloude sfeer van de kermis, de fanfare en de schutterij.

Vanzelfsprekend kent elke aanspraak op een Brabantgevoel impliciete waarheidsuitspraken, zeker als dat gevoel expliciet moet worden gemaakt of strategisch ingezet, zoals voor een ontwikkelingsagenda of gebiedsbranding. Dan wordt aanspraak gemaakt op iets 'eigen' Brabants: Bourgondisch, gastvrij, gezellig, sociaal, met een sterke oriëntatie op familie, vrienden, dorp, ondernemerschap. En natuurlijk zijn deze waarheidsuitspraken vervolgens vatbaar voor wetenschappelijke reflectie: hoe ver reikt vandaag de dag deze invloed van familie en dorp eigenlijk nog in een wereld die doordrongen is van mondiale invloeden en contacten? Uit onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek naar de sociale samenhang in Nederland blijkt dat de inwoners van Brabant weliswaar vergelijkenderwijs meer contact hebben met vrienden en familie, maar dat hun maatschappelijke betrokkenheid overigens nogal te wensen overlaat (CBS 2010). In algemene termen van sociale samenhang scoort de provincie eerder onder dan boven het Nederlandse gemiddelde. De Brabantse gezelligheid lijkt dus vooral een kwestie van een concrete 'bonding' onder elkaar, en minder van een meer abstracte 'bridging' met anderen in een breder maatschappelijk verband (Putnam 2000).

In dergelijke waarheidsaanspraken zit tegelijkertijd maar een deel van de betekenis van het Brabantgevoel. Van belang is vooral het gedeelde gevoel zelf en de manier waarop de daarin besloten waarheidsaanspraken zich performatief, dus in het onderlinge gedrag, bewijzen. Ze zijn dragers van onderlinge 'interactierituelen' (Collins 2004): de culturele fundamente van een gedeelde wereld, bronnen van emotionele, sociale en symbolische energie. Verhaal, gevoel en gemeenschap vallen op daartoe geschikt gemaakte momenten samen in een weliswaar tijdelijk en contextafhankelijk, maar daarmee niet minder krachtig sociaal-cultureel geheel: 'short lived flashes of sociality' (Shields 1988). De gemiddelde Brabander begrijpt ondertussen dondersgoed hoezeer steden als Bergen op Zoom en Helmond van elkaar verschillen. Zuidwest-Brabant voelt zich in een meer algemene zin een beetje het ondergeschoven kindje in een Brabant waarin de toonaangevende agenda toch vooral wordt aangevoerd door Eindhoven, Brainport en de omliggende stedenband met 's-Hertogenbosch, Tilburg en Breda. Maar zet ietwat ingeburgerde bewoners van Bergen op Zoom en Helmond bij elkaar op een camping in pakweg Zuid-Limburg of bij een orkest van Guus Meeuwis, en tien tegen één dat ze op een bepaald moment een gedeeld Brabantgevoel beleven. Dat heeft niet louter van doen met wat men al dan niet gemeen heeft in objectiveerbare termen van taal,

omgangsvormen of kleding. Het zijn meer de gedeelde symbolen en sentimenten van overeenkomst én verschil op dat moment en op die plek, dienstbaar aan de sociale situatie; van fanfare en plakjes worst tot Radio Bergeijk.

In de sociaal-wetenschappelijke literatuur wordt in dit verband ook wel gesproken over de ‘cultural turn’ (o.a. Jameson 1998). Enerzijds is er meer aandacht voor de eigenwaarde of de eigenwerking van cultuur, voor de manier waarop cultuur als eigenstandige eigenschap werkt, als gedeelde situatiedefinitie, als symbolisch cement, als bron van onderlinge eigenwaarde, gevoel van richting, besef van samenhang, als creatieve en sociale energie. Hier richt men zich tegen een al te modernistisch-technocratisch perspectief, waarin de eigenstandige betekenis van cultuur wordt weggecijferd ten gunste van economie en technologie. Alsof de gedeelde betekenis er niet toe doet en het in de echte wereld uiteindelijk louter zou gaan om brood op de plank. Anderzijds is er tegelijkertijd meer aandacht voor de situationele of contextuele eigenschap van cultuur, weg van essentialistische opvattingen die cultuur één op één verbinden met zware verhalen van Gebied, Gemeenschap of Geschiedenis. Dan wordt de werking van cultuur weer te groot en te absoluut gemaakt, verbonden aan hermetische geopolitieke verhalen van in- en uitsluiting. Alsof andere (kleinere, meer vluchtige, momentane) lagen van betekenisgeving, verbonden met andere (kleinere, meer vluchtige, momentane) werelden er niet toe doen.

Deze ‘cultural turn’, met haar toenemende aandacht voor de meer praktische of alledaagse werking van cultuur, voor cultuur als sociale constructie, wordt in de wetenschappelijke literatuur veelvuldig in verband gebracht met twee ontwikkelingen. De ene betreft de verdergaande mondialisering van de wereld, de andere de postmodernisering van de cultuur. Mondialisering verwijst naar de verdergaande verdichting van tijd en ruimte, dwars door voormalige nationale verbanden heen, gestimuleerd door de toenemende communicatieve en fysieke mobiliteit. Gevolg is dat het nationale verband iets van zijn dominante positie moet prijsgeven als eenheid van economisch, politiek, sociaal en cultureel handelen. In plaats daarvan ontstaat (weer) ruimte voor trans- en subnationale werelden, gedragen door hun eigen verhalen en rituelen: een ‘new medievalism’ (Bull 1977). Naast, of zelfs in plaats van de nationale economie is de stadsregionale economie van belang geworden als eenheid van strategisch handelen (Castells 2010, Sassen 1991). Mondialisering gaat zo hand in hand met een sterker regionaal zelfbewustzijn, c.q. met de behoefte om de eigen

regio ook te positioneren als een samenhangende wereld, met haar eigen culturele oriëntatie. Daarmee verliest het nationale verband iets van zijn vanzelfsprekende status als maatschappelijke eenheid.

Dat verlies wordt verder in de hand gewerkt door de postmodernisering van de cultuur, door het in bredere zin ter discussie stellen van universele waarheidsaanspraken, of het nu gaat om het primaat van het nationale verband, de natuur, de statelijke overheid, de wetenschappelijke rationaliteit of van een vermeende beschaving. Feitelijk is de term ‘postmodernisering’ misleidend. Het gaat immers niet om een breuk met de moderne tijd, maar om een radicalisering van de daarmee ingezette ontmaskering. Alleen wordt die ontmaskering nu ook toegepast op de ontmaskeraars zelf, op al te universele aanspraken vanuit werelden van wetenschap en techniek. Vandaar dat sociologen de postmoderniteit eerder gelijkstellen aan een geradicaliseerde moderniteit (o.a. Giddens 1991).

Ziedaar de dubbelbeweging die maakt dat het Brabantgevoel van Van de Donk c.s. uit 2013 toch wezenlijk verschilt van het Brabantgevoel van De Quay c.s. uit 1953. Hier is eerder sprake van discontinuïteit dan van continuïteit. Waar het Brabantgevoel van *Het Nieuwe Brabant* nog stevig lag ingebed in een regionaal triomfalisme, in loodzware opvattingen over waar Brabant voor stond en zich naartoe ontwikkelde, als eenheid van volk, religie, gebied en geschiedenis, daar is het Brabantgevoel van *Het Nieuwste Brabant* tegelijkertijd veel lichter, alledaagser en gefragmenteerder, maar ook praktischer, effectiever, eigenzinniger. Enerzijds heeft de regionale oriëntatie door de naoorlogse modernisering veel van haar essentialistische ballast verloren, zowel in sociaal-religieus als in sociaal-ruimtelijk opzicht. Bijna was daarmee de regionale oriëntatie als zodanig onder het tapijt van de modernisering verdwenen. Maar als onderdeel van een daaropvolgende postmodernisering is opnieuw ruimte ontstaan voor een weliswaar vluchtiger, maar daarmee ook alledaagser of zelfs democratischer regionaal gevoel. Van een in hoofdzaak bevestigende functie, in dienst van verzuilde politiek-bestuurlijke verhoudingen die zich vooral afspeelden over de hoofden van de Brabantse bevolking heen, kreeg het Brabantgevoel een meer ontketenende betekenis, als een bron van alledaagse samenhang en plezier (Herngreen 2002).

De ontketenende werking van het Brabantse sentiment is ondertussen al lang niet meer alleen maar zichtbaar in de populaire cultuur, als een onderdeel van de populariteit van sport- en muzieksterren. Het regionale gevoel is van de weeromstuit ook (weer) zichtbaar in andere domeinen, zoals in het verenigingsleven, de kunsten, en in het ruimtelijke, economische en bestuurlijke beleid. In al die gevallen wordt met kennelijk succes een beroep gedaan op de idee van een regionale eigenheid, dienstbaar aan een gedeelde ontwikkeling.

In de ruimtelijke ordening wordt in navolging van het Ontwerpatelier Brabantstad (Bosch Slabbers 2007) gesproken over het 'Brabantse mozaïek', als een eigensoortige schakeling tussen stad en land, met zijn afwisseling van stevige dorpen en overzichtelijke steden. Het is deels het doelbewuste resultaat van een eerder Welvaartsplan, gericht op een beheersbare modernisering van stad en land. Gevolg is een coulisselandschap, dat enerzijds door de veelvuldige doorsnijding met infrastructuur voldoende ruimte biedt voor productieactiviteiten, terwijl het anderzijds ruimte laat voor nieuwe natuurontwikkeling. De Brabantse lappendeken, ergens tussen verslonsd landschap en nieuwe ontwikkelkansen (Janssen 2006).

Vanuit een economische invalshoek wordt gewezen op het voor Nederlandse verhoudingen onderscheidende belang van de maakindustrie, gevolg van een eerdere fase van industrialisering in de overgangszone tussen een Vlaams-Waals industriebekken en een Hollandse handels- en diensteneconomie. Van even grote betekenis is de logistieke oost-west corridor, die het haven- en industriegebied van Rotterdam en omgeving verbindt met het Duitse en Centraal-Europese achterland. In combinatie hiermee geeft dit Brabant de mogelijkheid van een onderscheidend economisch verhaal. Bekend is de associatie met Beieren – niet zozeer omwille van bovenstaande ruimtelijke kenmerken, maar omwille van de overeenkomstige afwisseling van traditie en moderniteit, van 'Laptop und Lederhose' – met zijn regionaal betrokken arbeidsmarkt en een evenzo regionaal betrokken familiebedrijf. In Brabant wordt dit schema vertaald in termen van de combinatie van 'high tech' en 'high touch': 'the best of both worlds' (o.a. Van Broek 2013).

In bestuurlijk opzicht wordt benadrukt hoe relatief eenvoudig de besturen van overheidsorganen, van maatschappelijke organisaties en van

bedrijven elkaar in Brabant zouden kunnen vinden. Het aan Brainport ten grondslag liggende triple helixmodel geldt als voorbeeld: 'De kracht van het elkaar opzoeken en samen tot werkbare vernieuwing komen, gaf de doorslag bij het succesvol aanpakken van de moeilijkheden.' (Horlings, Beckers 2009, p. 126; Beckers 2008). De gedeelde regionale betrokkenheid moet stimuleren tot een bestuurscultuur waarin de functionaliteit van de samenwerking een hogere prioriteit krijgt dan de formele verdeling van verantwoordelijkheden.

Parallel aan de economie zijn ook in de kunsten regionale sentimenten traceerbaar. Hier speelt de positie van Brabant een rol als overgangszone tussen een protestants-modernistisch noorden en een katholiek-continentaal zuiden. Enerzijds zou dit een grotere gevoeligheid met zich meebrengen voor publieke vormen van vertoning en voor beeldcultuur, een mooie voedingsbodem voor theater, kleinkunst, beeldende kunst. Anderzijds stimuleert een positie in de marge van de nationale kunstenhiërarchie of onder het juk van 'overherige' verhoudingen tot relativiteit, ironie, eigenzinnigheid. Het is opvallend hoe Noord-Brabant kan fungeren als een broedplaats voor vernieuwende cultuuruitingen, zoals in de sfeer van de jazz, popmuziek, cabaret en kleinkunst; van het nieuwe circus en de musical tot het absurdisme, sculpturale architectuur, straatpoëzie, locatiekunst, animatie, design. Becijferd is het niet, maar er leeft wel degelijk een beeld waarin Brabant, juist vanwege zijn kunstzinnige pretentieloosheid, wordt geassocieerd met een vrij kunstenaarsklimaat, met ruimte voor experiment op de 'crossovers' tussen kunstvormen. Dat beeld kan vervolgens weer functioneren als een inspiratiebron voor nieuwe artistieke initiatieven: van Jeroen Bosch en Van Gogh naar Gumbah en Körmeling (Luycks 2009).

Al deze voorbeelden laten zien hoe in een postmoderne tijd (die daarmee in zeker opzicht ook postnationaal en postreligieus is) het Brabantgevoel heeft kunnen terugkomen als een meer alledaagse bron van inspiratie en gemeenschappelijkheid, om vervolgens ook weer beschikbaar te komen als een bron van regionale strategievorming. Voor de goede orde: dat wil niet zeggen dat nationale en religieuze sentimenten er niet meer toe doen! Ook het Brabantgevoel is in zeker opzicht te typeren als een nationaal sentiment. Zie Lupel (2004) in zijn reactie op het essay van Habermas over de 'postnationale constellatie' (1998) en de mogelijkheid van een democratisch regionalisme. Zie ook de discussie die in eigen land is ontstaan rondom de visie van Dick Pels (2008) op de rol van religie in een seculiere

samenleving. Waar het hier om gaat is dat (vooralsnog) noch religie, noch nationaliteit of territorialiteit in staat lijkt tot een monopolisering van de cultuur. We zijn veroordeeld tot culturele meervormigheid. Eigenlijk is het regionale sentiment maar kort onder een serieuze legitimatiedruk komen te staan. Vervolgens kon het via de overlevingsniche van de alledaagse en de volkscultuur en via een wederopstanding in de populaire cultuur opnieuw drager worden van vormen van regionale strategieontwikkeling. Bevrijd van zowel de essentialistische ballast van een Brabants triomfalisme, als van de instrumentalistische ontkenning door het modernisme, krijgt het regiobesef weer zijn plaats als één van meerdere mogelijke bronnen van betrokkenheid.

KANSEN EN BEDREIGINGEN

Daarmee doet zich voor Brabant en het Brabantgevoel aan het begin van deze eeuw zowel een enorme kans voor, als een grote bedreiging. Beide komen in het vizier wanneer we te onderscheiden tendenties doortrekken. De kans zit hem in het verder doorgroeien van het gedeelde Brabantgevoel tot een eigentijds platform van maatschappelijke betrokkenheid en ontwikkeling. Feitelijk gebeurt dat hier en daar al, maar misschien is er ruimte om dat te doen met iets meer reflexiviteit, vanuit een scherper besef van de maatschappelijke en bestuurlijke kansen en opgaven die hier liggen. In een opgeschaalde wereld die tegelijkertijd veelvormiger, abstracter en beweeglijker is geworden, blijft de behoefte aan betekenisvolle plekken en overzichtelijke sociale verbanden onverminderd groot, zo niet groter dan ooit, bleek eerder uit onderzoek van het TNO-NIPO in samenwerking met het RIVM-MNP (2004). Dat geldt niet alleen binnen het toerisme en de vrijetijdsbesteding, dat geldt ook voor de vormgeving van een gemeenschappelijk gevoel van ontwikkeling, van onderlinge solidariteit, kortom voor het organiseren van een gedeelde wereld. Waar de nationale schaal veel van zijn plaats en betekenis moet prijsgeven als kader van maatschappelijk handelen (met inbegrip van de verzuilde politieke en maatschappelijke verbanden, waarlangs dat in Nederland in het verleden is gebeurd), daar ontstaat op lagere en doorstekende schaalniveaus ruimte voor nieuwe gedeelde werelden. In Noord-Brabant zou explicieter kunnen worden verkend welke mogelijke bijdragen het Brabantgevoel, vanuit zijn doorleefde eigenheid, zou kunnen spelen als een context van maat-

schappelijke organisatie en betrokkenheid. Dit alles met inbegrip van de bijbehorende culturele en bestuurlijke randvoorwaarden. Hoe kunnen we, om maar eens iets te noemen, de betekenis van de Brabantse verbanden van familie, dorp, vriendenkring en regio, of van de vermeende Brabantse artistieke of spirituele eigenzinnigheid beter in zijn werking doorgronden, om de daarin aanwezige energie op een betrokken manier in te zetten voor bredere maatschappelijke vraagstukken? Denk in dat verband aan de organisatie van de arbeidsmarkt; de behoefte aan innovatie; een meer integrale organisatie van de zorg; participatieve vormen van democratie; een open, want creatieve oriëntatie op de wereld. Op zoek naar een hendaagse vorm van 'bonding', ergens op het raakvlak van de kleine en de grote wereld, die juist uitdaagt tot 'bridging', in plaats van de ander te negeren.

Tegenover deze evidente kans staat een evenzo evidente bedreiging, of eigenlijk zijn het er twee. Samen zouden ze ons ervan kunnen weerhouden om het Brabantgevoel op te pakken als een strategische mogelijkheid, simpelweg omdat de gevaren groter zijn dan de kansen. Beide hebben te maken met het vooruitzicht dat een strategische inzet van het Brabantgevoel toch vooral weer een bron wordt van bevestiging in plaats van ontkenning, of van exclusiviteit in plaats van inclusiviteit. Wat het eerste betreft: de schaalvergroting, de dynamisering en het meer divers en abstract worden van de wereld hebben in heel Europa een reactie teweeggebracht, op zoek naar nieuwe overzichtelijke verbanden die weer een gevoel kunnen bieden van veiligheid en zekerheid. Waar de politieke en culturele elite vanuit zijn positie is doordrongen van het belang van een meer kosmopolitische houding, daar zoekt een bedreigde middenklasse beschutting in een vermeend nationaal verband. In die sfeer kan een appèl op het regionale gevoel al snel exclusieve trekjes krijgen, de voedingsbodem worden voor een aanscherping van wij-zij verhoudingen, voor nieuwe sentimenten van 'eigen volk eerst', voor een hernieuwd behoud van het vermeende streek-eigene. Dat zou kunnen worden voorkomen door die mogelijkheid voor te zijn, door het Brabantgevoel bij voorbaat anders te voeden, door erop te wijzen dat een dergelijke omgang met het Brabantgevoel eigenlijk niet goed past bij de geschiedenis ervan. Brabant heeft zijn plaats en betekenis toch vooral te danken aan zijn trans-nationale of zelfs trans-territoriale bestaan als Noordwest-Europese overgangszone. De regio heeft dus eigenlijk van oudsher weinig op met noties van nationale of zelfs regionale exclusiviteit. Het Brabantse succes is juist voor een belangrijk deel te danken

aan het feit dat de regio permanent kansen en invloeden van buiten in zich heeft kunnen of moeten opnemen, zonder zichzelf geheel en al te verliezen: van de naoorlogse industrialisatie en de logistieke economie tot en met de diverse golven van migratie en verstedelijking.

Het tweede gevaar betreft de strategische inzet van het Brabantgevoel als zodanig, waardoor dat los komt te staan van zijn eigenzinnige alledaagsheid. De Franse sociaal-wetenschapper Michel De Certeau (1984) heeft in zijn onvolprezen analyse van de dynamiek van het alledaagse leven een scherp onderscheid aangebracht tussen strategische en tactische omgangsvormen. Waar het ene de zaken noodgedwongen vastlegt in formele en instrumentele protocollen, in van bovenaf opgelegde normen als een vorm van onderlinge disciplineren, daar benadrukt het andere de beweeglijkheid, de zachte subversiviteit, de informaliteit of de pragmatiek van de alledaagse omgangsvormen. Anders dan in *Het Nieuwe Brabant* ontleent *Het Nieuwste Brabant* zijn symbolische lading vooral aan de onderlinge rituele beleving ervan in de eigenzinnige alledaagsheid van de kroeg, het popconcert, de bumpersticker of de niet stil te krijgen nieuwjaarsreceptie. De wederopstanding van het Brabantgevoel lijkt in eerste instantie te hebben plaatsgevonden via de sfeer van de alledaagse cultuur en de popcultuur, doordat het gevoel daarbinnen in staat was tot het faciliteren van gedeelde werelden; van de sfeer van de kroeg, de kermis en het verenigingsleven, via de wereld van de podiumkunsten (popmuziek, kleinkunst, festivals, musical, circustheater) tot de beeldende kunst (het absurdisme van Gumbah, de beeldende kunst van Joep en Erik van Lieshout, de architectuur van John Körmeling). Pas daarna is het opnieuw gemobiliseerd in bestuurlijke kring, als onderlegger van economisch, ruimtelijk en bestuurlijk beleid (*Agenda van Brabant*). De sterkte van het tegenwoordige Brabantgevoel is dat dit juist niet is voortgekomen uit een of andere doelbewuste politiek-bestuurlijke organisatie, maar is ontstaan vanuit alledaagse rituelen en praktijken. Wie dat vergeet en het hedendaagse Brabantgevoel klakkeloos functionaliseert ten behoeve van de een of andere ondoordachte machtsstrategie, maakt inbreuk op dat alledaagse karakter, om daarmee onherroepelijk een volksopstand over zich af te roepen, of in ieder geval de oorspronkelijke energie van zich te doen vervreemden.

De wederopstanding van het Brabantgevoel staat niet op zichzelf. In een breder Europees verband is een herleving te zien van zoiets als een regionale identiteit. Er is weer ruimte voor het dialect, voor streekproducten, voor de bescherming van het erfgoed, voor regionale iconen. In een post-industrieel, postnationaal en postmodern Europa gaan mensen in regionaal verband op zoek naar de eigen karakteristiek, om vanuit die eigen karakteristiek nieuwe mogelijke ontwikkelingen en nieuwe gedeelde werelden vorm te geven. Die zoektocht kan oppervlakkig plaatsvinden, zoals zo vaak in de sfeer van het toeristische beleid of de regiobranding. Maar hij kan ook plaatsvinden vanuit een authentieke hang naar nieuwe bronnen van sociale energie. Meer dan eens heeft de een of andere regionale eigenzinnigheid een voedingsbodem gevormd voor een nieuwe regionale of lokale agenda, van Berlijn tot Barcelona en van Beieren tot Piemonte. Bevrijd van een eerder Brabants triomfalisme, vormt ook in Brabant het regionale gevoel een mogelijke eigentijdse bron van sociale en culturele inspiratie, in eerste instantie los van strategisch-bestuurlijke agenda's, maar meer en meer ook in relatie daarmee. De kunst is de daarin vervatte energie op een doordachte manier in te zetten voor nieuwe maatschappelijke en bestuurlijke opgaven, zonder de oorspronkelijke energie te onteigenen of object te maken van een al te opzichtige instrumentaliteit.

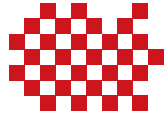
Tussen 1947 en 1986 verzamelden zich elk jaar op initiatief van de katholieke vakbeweging zo'n honderd tot honderdvijftig Brabanders in het kasteel van Gemert, om daar gedurende een heel weekeinde te discussiëren over de toestand van Brabant. In hun analyse van deze Gemertse studiedagen laten Thelen en Devos (1997) zien hoe die dagen geleidelijk aan los zijn komen te staan van de vormgeving van een sociaal-katholiek maatschappijmodel, om uiteindelijk in de context van een mondiale economische crisis en een toenemende ontzuiling als corporatistisch model hun functie geheel en al te verliezen. Het strategische en het tactische waren al te zeer uit elkaar gegroeid. De huidige tijd vraagt om publieke manifestaties en strategieën die enerzijds weer dicht op de huid zitten van een doorleefde regionale eigenheid, terwijl ze anderzijds juist uitdagen tot een creatieve onbepaaldheid, voorbij de eigen zekerheid. *Groots met een zachte G* ontmoet *Incubate* ontmoet *De Efteling* ontmoet *Circo Circolo*. Dan denk je aan Brabant...?

LITERATUUR EN BRONNEN

- Beckers, Th., 'Het waren toch mensen', J. van der Meer, W. van Winden, L. van den Berg, *Stille krachten; 25 jaar sociaal-economische ontwikkeling regio Eindhoven*, Eindhoven, Lecturis BV, 2008.
- Bosch Slabbers, Tuin- en landschapsarchitecten, *Brabantstad Mozäïek Metropool. Advies van het Atelier Brabantstad 2006*, 's-Hertogenbosch, Provincie Noord-Brabant, 2007.
- Broek, O. van, *Welcome to the Southeast Netherlands*, The Noord Brabant Edition, Eindhoven, Holland Expat Center South, 2013.
- Brouwer, P. de, 'Het Brabantse Volk', J.E. de Quay e.a. (red.), *Het Nieuwe Brabant II*, 's-Hertogenbosch 1953, p. 5-28.
- Bull, H., *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*, New York, Columbia University Press, 1977.
- Castells, M., *The Rise of the Network Society*, Chichester, Wiley-Blackwell, 2010.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Sociale Samenhang. Participatie, Vertrouwen en Integratie*, Den Haag, CBS, 2010.
- Certeau, M. de, *The Practice of Everyday Life*, Los Angeles, University of California Press, 1984.
- Collins, R., *Interaction Ritual Chains*, New Jersey, Princeton University Press, 2004.
- Giddens, A., *The Consequences of Modernity*, London, Polity Press, 1991.
- Habermas, J., *Die Postnationale Konstellation*, Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1998.
- Herngreen, R., *De 8^e transformatie. Over planning en regionale identiteit*, Wageningen, Blauwe Kamer, 2002.
- Horlings, I., Th. Beckers, 'Leiderschap en bezieling. De mentale dimensie', I. Horlings e.a., *Afstand en betrokkenheid. Perspectieven op duurzame ontwikkeling*, Tilburg, Telos, 2009, p. 109-135.
- Jameson, F., *The Cultural Turn. Selected Writings on the Postmodern, 1983-1998*, Brooklyn, Verso, 1998.
- Janssen, J., *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000*, Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact, 2006.
- Kuypers, P., 'Brabant bestaat niet. Een paar notities bij het huidige Brabant-debat', *Brabantia* 31, 1982, p. 131-135.
- Kuypers, P., 'Denken in Brabant. De planologie van levenssferen', G. Kruis (red.), *De oplossing van Brabant 1947-1987*, Tilburg 1987, p. 45-63.
- Kuypers, P., 'Onverwerkt verleden. Over-leven in Brabant', P. Kroon e.a. (red.), *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON*, Tilburg, PON-Zuidelijk Historisch Contact, 1997, p. 167-197.
- Leerdam, W. van, J. van Sloten, *De stand van Brabant – Brabantse Trots*, Zeist, Tangram Advies & Onderzoek, 2011.
- Lupel, A., 'Regionalism and Globalization: Post-nation or Extended Nation?', *Polity*, 36, 2004, no. 2 (January).
- Luycks, I., *Tilburg Absurdistan?*, Eindhoven, teleXpress, 2009.
- Martin, B., *A Sociology of Contemporary Cultural Change*, London, Blackwell Publishers, 1981.
- Putnam, R., *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York, Simon & Schuster, 2000.
- RIVM-MNP/TNS-NIPO, *Analyse enquêtes wereldbeelden en maatschappelijke vraagstukken*, Bilthoven-Amsterdam 2004.
- Sassen, S., *Global City*, New York, Princeton University Press, 1991.
- Shields, R., 'Masses or Tribes', M. Maffesoli, *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*, London, Sage, 1988, p. ix-xv.
- Thelen, T., J. Dagevos, 'Verheffing, vooruitgang en vertwijfeling. Veertig jaar denken over arbeid, mens en samenleving tijdens de Gemertse studiedagen (1947-1986)', P. Kroon e.a. (red.), *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON*, Tilburg, PON-Zuidelijk Historisch Contact, 1997, p. 137-164.

DE NIEUWSTE TIJD
PLEIDOOI VOOR EEN DUURZAAM BRABANT

De toekomst zal in het teken staan van anders en beter in plaats van meer en verder kwaliteit in plaats van kwantiteit circulair in plaats van lineair

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS
THEO BECKERS

Dit boek is opgezet vanuit de idee, dat Brabant zich op een breukvlak in de tijd bevindt en dat er behoefte is aan nieuwe perspectieven op de toekomst. Er breken inderdaad nieuwe tijden aan voor Brabant en wel in letterlijke zin. In het politieke en maatschappelijke debat zou er veel meer aandacht moeten zijn voor deze onderstroom. Dit essay is bedoeld als een bijdrage aan dat debat.

DE TIJDEN ZIJN VERANDERD

Brabant bevindt zich aan het begin van de derde temporele revolutie: de overgang van de industriële tijd, die vanuit het verleden, via het heden naar de toekomst stroomt, naar de tijdloze tijd van het permanente heden. De eerste radicale verandering in het tijdsbegrip vond plaats rond 1600, bij het begin van de moderniteit, toen er een scheiding ontstond tussen de heilige tijd van de kerk en de profane tijd van de burgerij. De tweede revolutie voltrok zich zo'n honderd jaar geleden, toen lineaire tijd de cyclische tijd verdrong. En anno 2014 zijn we getuige van een radicale abstractie van de manier waarop tijd wordt gestructureerd en beleefd. Zoals *Het Nieuwe Brabant* de overgang beschrijft van de lokale en regionale 'Gemeinschaft' naar de nationale 'Gesellschaft' moet in dit boek aandacht worden besteed aan de ontwikkeling van wereldwijde netwerken en 'communities'. Dat heeft grote gevolgen voor de betekenis van tijd en ruimte in het toekomstige Brabant.

De Duitse filosoof Peter Sloterdijk noemt het ontstaan van een synchrone wereld het ontologisch avontuur van onze tijd. De virtualisering en ontgrenzing van het dagelijkse leven heeft een nieuw bewustzijn geschapen, waarvan we de betekenis en de gevolgen nog nauwelijks kunnen overzien. Volgens Sloterdijk vormt dertig jaar in onze periode van de geschiedenis het equivalent van driehonderd jaar in het verleden. In het nieuwe wereldtijdperk zijn biografieën trager dan de loop van de wereld en houdt het individuele leven geen gelijke tred meer met het innovatietempo van de technologische ontwikkeling. Met de virtualisering van de werkelijkheid is de ban van de sterfelijkheid gebroken, is de toekomst oneindig en ligt het eeuwige leven in het verschiet. De idee dat de meesten van ons vroeg of laat tot vergetelheid zijn gedoemd, is achterhaald. Persoonsgegevens, vakantiefoto's, intieme ontboezemingen: alles wat we aan het wereldwijde web

toevertrouwen, hoe vluchtig of triviaal ook, wordt in het digitale grootboek bijgeschreven en blijft voor de eeuwigheid behouden.

Ik besluit met een pleidooi voor een duurzaam Brabant. De idee van groei en vooruitgang uit de industriële tijd heeft ons namelijk opgezaagd met een aantal ecologische en maatschappelijke problemen, die dringend om een structurele oplossing vragen. Onderzoek in de evolutionaire geneeskunde naar de lange tijd laat zien, dat ons genoom niet is aangepast aan de snel veranderende omgeving in de afgelopen twee eeuwen. Genetisch leven we nog in het Paleolithicum en deze mismatch reduceert het aantal jaren zonder chronische ziekten, vooral door eenzijdige voeding, stress, slaapttekort, milieuverontreiniging en lichamelijke inactiviteit. Geschat wordt dat zeventig tot negentig procent van veel westerse welvaartsziekten kan worden voorkomen door een andere levensstijl en tijdbesteding. Het is opvallend hoeveel beschouwingen er verschijnen over de kunst van het leven, het goede leven, de dictatuur van de tijd, het doorgeslagen consumptisme, uitmondend in pleidooien voor een nieuwe definitie van groei, welvaart en vooruitgang.

Volgens Sloterdijk is de politiek een reparatiebedrijf geworden, terwijl er dringend behoefte is aan een beleid dat anticipeert op de toekomst en de lange tijd bewaakt. Zoals in de jaren negentig, toen op initiatief van het provinciaal bestuur het ambitieuze programma *Brabant 2050* werd ontworpen. Dit wervend perspectief op de toekomst van Brabant is toe aan herwaardering, actualisering en concretisering. Het realiseren van een volledig duurzaam Brabant in 2050 vraagt in elk geval om een herbezinning op de eigen rol en de verantwoordelijkheid van burgers en consumenten. We moeten ophouden met de oplossingen voor de huidige crises buiten onszelf te zoeken, vindt Sloterdijk. Misschien was de slogan van de Bond zonder Naam, uit de tijd dat *Het Nieuwe Brabant* werd geschreven, zo gek nog niet: 'Verbeter de wereld, begin met jezelf'.

HET NIEUWE BRABANT

Bevinden we ons inderdaad op de rand van een breukvlak, waarin zelfs de veranderingen veranderen? Onbewust roept het begrip breukvlak associaties op met iets fysieks, met het gevaar diep te kunnen vallen. Is alles inderdaad decennialang redelijk stabiel en voorspelbaar gebleven, en is nu

alles in beweging en gaan we van een geleidelijke, lineaire ontwikkeling naar plotselinge, sprongsgewijze veranderingen? Dat is een kwestie van perspectief. Het spreken in termen van breuken weerspiegelt vooral onze ongerustheid en onzekerheid en miskent de continuïteit van de 'longue durée'. Er spreekt de angst uit om – bij gebrek aan precieze kennis – niet te kunnen anticiperen op de toekomst. Gevoelens van onbehagen kleurden ook toon en inhoud van *Het Nieuwe Brabant*. De geschiedenis leert ons echter, dat we sterk de neiging hebben om de turbulentie in het heden met een vergrootglas waar te nemen, waardoor we de amplitude van de bewegingen overschatten. Sociaal-culturele rapportages laten steeds weer ontvullend zien, dat maatschappelijke veranderingen minder snel en minder extreem verlopen dan opinieleiders veronderstellen.

Daar staat tegenover dat onderzoek vaak achter de nieuwe feiten aanloopt. Databestanden dragen het stempel van het verleden, van een verouderde kennishuishouding, gericht op het beantwoorden van vragen uit een verleden tijd. Zoals de Tilburgse sociograaf Heere terecht opmerkt in deel twee van *Het Nieuwe Brabant*: 'Hoe zou onze huidige samenleving het moeten stellen zonder cijfers? Cijfers zijn belangrijk, maar ze zijn niet alles. Verantwoorde cijfers zijn een onmisbare grondslag voor elk beleid: van staat, provincie, gemeente, kerk en onderneming. Cijfers zijn het begin waarop voortgebouwd wordt en er is veel dat niet onder cijfers onder te brengen is.'* (W.R. Heere, *Het Nieuwe Brabant II*, p. 129). Dat blijkt wel uit zijn eigen bijdrage over de demografische ontwikkeling van Brabant, die nog helemaal geen rekening hield met de opmars van contraceptie in katholieke kring, die al heel snel ingrijpende gevolgen bleek te hebben voor de geboortecijfers in Brabant en Limburg. Daarvan kunnen we leren om nu beter te anticiperen op de krimp en de veroudering van de Brabantse bevolking. Ook de aanstaande ondergang van de Brabantse leer- en textielindustrie werd destijds niet gesignaleerd in de bijdrage van Moonen over de industriële ontwikkeling. Het accent lag in boek en Welvaartsplan op het accommoderen van de dalende werkgelegenheid in de landbouw en de snelle bevolkingsgroei door middel van modernisering van stad en land. De voortekenen van een geheel nieuwe fase in de Brabantse ontwikkeling werden onvoldoende herkend. Denk bijvoorbeeld aan de geleidelijke groei van koopkracht, vrije tijd en consumptie, de ontzuiling, de sterkere rol van de overheid met een breder takenpakket, de opkomst van de televisie juist in die periode, de naderende milieucrisis, de opwaartse sociale mobiliteit via het onderwijs, de suburbanisatie. Deze veranderingen werden een paar

jaar na verschijning van *Het Nieuwe Brabant* al zichtbaar. De collectieve en individuele welvaart namen snel toe, evenals het optimisme over nog meer groei en vooruitgang in de toekomst. Sommigen bereidden zich al voor op de komst van de vrijetijdsmaatschappij, waar de ‘homo ludens’ de ‘homo faber’ had verdrongen. De vijfdelige studie *Welvaart, Welzijn en Geluk, een katholiek uitzicht op de samenleving*, onder redactie van Schmelzer, Veldkamp en Ponsioen – verschenen tussen 1960 en 1963 – probeerde een nieuw, meer toekomstgericht en breed fundament onder de katholieke zuil te leggen. De titel van die reeks klinkt zelfs nu nog heel actueel. De opzet van *Het Nieuwe Brabant* doet me daarentegen sterk denken aan die oude aardrijkskundeboeken, die ik nog in de late jaren zestig gebruikte als beginnend leraar aan het Onze Lieve Vrouwelyceum in Breda: eerst de onderbouw van bodem, land en landschap; dan het volk, de middelen van bestaan, de zeden en gewoonten; en ten slotte de bovenbouw van de ‘geest’, met religie, hoge cultuur en onderwijs.

DE TWEEDE TEMPORELE REVOLUTIE

Voor een van de auteurs, de Tilburgse hoogleraar Frans van der Ven, is de Eerste Wereldoorlog een belangrijker keerpunt in de ontwikkeling van Brabant dan de tweede. In het hoofdstuk ‘De sociale ontwikkeling van het Brabantse volk’ beschrijft hij in prachtig proza hoe aan het begin van de twintigste eeuw hier de modernisering doorbreekt en we te maken krijgen met een nieuwe betekenis van ruimte, tijd en publiek domein. ‘Het uitbreken van de wereldoorlog in 1914 doet het maatschappelijk leven in Nederland en in Noord-Brabant opschrikken uit een betrekkelijke rust. Alle economische activiteit ten spijt, ondanks het bewustzijn ook van vergrote klassentegenstellingen en van daarmee samenhangende klemmende sociale vraagstukken, was de levenssfeer in het algemeen van een zekere kalmte gebleven, die in vergelijking met de latere tijd weldoend of gezapig aandoet, al naargelang men het accent in de waardering wenst te leggen. Misschien kan men geen enkel maatschappelijk verschijnsel aanwijzen, dat niet reeds voordien duidelijk waarneembaar werkzaam is geweest. Maar die werkzaamheid heeft zich sedert de Eerste Wereldoorlog dan toch koortsachtig geïntensiveerd en de resultaten er van zijn in een tienvoudig versneld tempo bereikt. Het leven heeft meer vaart gekregen, een duizelingwekkende vaart in vergelijking met veertig jaar geleden. De

vervanging van de dierlijke door de mechanische paardenkracht typeert ook het industrialiseringsproces, dat in een ongekend voortvarend tempo doordrong tot zelfs in het binnenste der agrarische productie. Het is gedeeltelijk toe te schrijven aan het feit, dat snellere ruimtelijke beweging intensivering, behalve van het tijdsgebruik ook van het plaatsgebruik betekent, wanneer wij constateren dat het gemeenschapsleven ook veel voller schijnt geworden. Toch hangt dit verschijnsel met nog iets anders samen, namelijk met de democratisering van het openbare leven. De verkorting der werktijden, gepaard met een algemene verhoging van het materiële welvaartspeil en een geestelijke bewustwording van de arbeidende klasse, heeft er toe geleid dat de menigte de straat heeft veroverd. Waar vroeger de pijprokende winkelier op muilen in zijn deurpost de leegte tussen zijn groet naar de spaarzame passanten met zijn mijmeringen vulde, daar is nu allerwege geluid en beweging en volte, massaal en onpersoonlijk, levendig en vermoeiend.’

In het midden van de jaren dertig was Van der Ven toegetreden tot de redactie van *Brabantia Nostra*. Hij introduceerde daar het begrip ‘het normatieve Brabant’. Brabant was in zijn visie een morele categorie, dwars tegen de trend van individualisering in, en een opdracht om oude waarden als gemeenschapsgevoel, traditie en eerbied voor de schoonheid van het landschap te herstellen. Onder het pseudoniem Frank Valkenier schreef hij romantische gedichten waarin het verlangen naar de goede oude tijd werd verwoord. Na zijn benoeming in 1945 tot hoogleraar sociaal recht in Tilburg en Nijmegen veranderde zijn benadering, zoals bij velen van zijn generatie, inclusief Jan de Quay.

Zijn analyse van de gevolgen van de industrialisatie voor Brabant is nuchter, relativerend en modern, al is er een ondertoon van zorg over de tempoversnelling en de ‘massaficatie’. ‘Juist de veranderingen, die opgetreden zijn in de maten van tempo en omvang van het sociale leven, schijnen het essentiële in de ontwikkeling te markeren. Er bestaat ook weinig reden om de oude situatie te idealiseren en de latere geestelijk af te wijzen. Ieder mens moet leven in de gemeenschap en de omstandigheden waarin hij geplaatst is. Toch is het opmerkelijk, dat vrijwel ieder, die, al is het maar in zijn prilste jeugd, die kleine nog niet tot in het massale opgeschroefde, ietwat traag levende wereld heeft gekend, zijn leven lang, misschien slechts in een verborgen hoekje van zijn onderbewustzijn, iets van de 19^e eeuw blijft behouden en zich niet zonder gespletenheid terecht vindt in

de van nervositeit geladen en door angst voor het alleen-zijn gekwelde 20^e eeuw. Hier, in de eerste wereldoorlog, ligt – voor zover het verantwoord is in deze termen te spreken – de breuklijn der generaties; hier werd het aanschijn van het nieuwe sociale leven duidelijk en onherroepelijk openbaar. (...) De massificatie, die ontpersoonlijking en dus ontmenselijking betekent, bedreigt niet alleen het economisch-sociaal leven, maar de gehele cultuur der samenleving.’

Als gevolg van de industrialisatie gingen geld en tijd honderd jaar geleden een belangrijker rol spelen in het Brabantse leven. In de negentiende eeuw had iedere plaats nog haar eigen zonnetijd, waardoor het in het oosten van de provincie later was dan in het westen. Pas vanaf 1 mei 1909 gold overal de Amsterdamse tijd als nieuwe nationale tijd. De meeste Brabanders leefden binnen zowel de cyclische als de lineaire tijd. Op het platteland bleven de natuurlijke tijd van de seizoenen, dag en nacht, en de kerkelijke kalender nog lang het leven bepalen. De cyclische tijd was conservatief en repetitief, koesterde de traditie, vierde de herhaling in rituelen. Tijd werd niet gezien als een eindeloze stroom van unieke momenten die verzilverd moesten worden, maar als een door de natuur en de bovennatuur gegeven geschenk. Geld speelde nauwelijks een rol in het dagelijks leven op het platteland.

Er was geen klok te zien, die ervoor zorgde dat dorpsbewoners zich bewust waren van de moderne tijd. Het beieren van de kerkklok herinnerde de dorpelingen aan de cyclische tijd. Totdat – met hulp van boerenbond en boerenleenbank – ook de agrarische bevolking leerde te denken in termen van nut, productiviteit en efficiency. In de twintigste eeuw is tijd vervolgens steeds meer losgekoppeld van de natuur en van de leefwereld van burgers. Dat gold aanvankelijk vooral voor de economische elite en de burgerij in de steden. Kunstenaars drukten de beat van de ‘modern-tijd’ uit in hun abstracte schilderijen, atonale muziek en gedichten. De moderne technologie bracht ook toen al de buitenwereld dichterbij en verhoogde het tempo. De introducties van telefoon, telegraaf, film, auto en vliegtuig gingen steeds weer gepaard met een fel debat over de sociale en culturele effecten van de acceleratie. Een eeuw geleden hield psychiater Jelgersma het tempo van maatschappelijke veranderingen medeverantwoordelijk voor het ontstaan van allerlei ‘eigentijdse’ kwalen.

De grenzen tussen de verschillende ‘soorten’ tijd uit de industriële periode, met hun vaste structuren en tijdstippen, vervagen sterk. Een nieuw begrip van tijd dient zich aan. Het onderscheid tussen dag en nacht, week en weekend, hoog- en laagseizoen, arbeid en vrije tijd is aan het verdwijnen. Op de moderne arbeidsmarkt is de tijdbesteding de uitkomst van werk, plicht en ambitie in plaats van de inzet, zoals tot voor kort. In de afgelopen veertig jaar is de hoeveelheid verplichte tijd per week en per jaar gestegen in plaats van gedaald. Nationaal onderzoek naar de tijdbesteding sinds de jaren zeventig laat zien dat burgers het steeds drukker hebben gekregen, vrouwen meer dan mannen. In de werktijd en de vrije tijd werden steeds meer activiteiten geperst. Dat ging ten koste van tijd voor sociale contacten en vrijwilligerswerk. De gevoelens van gejaagdheid en tijdgebrek nemen toe in de hyperactieve samenleving. Het dagelijks leven verloopt sneller en sneller. We zetten een steeds hogere premie op het sparen van tijd: van de instant-tijd van WhatsApp tot de rijpingstijd van groenten en fruit, de lengte van universitaire studies, de verblijfsduur in ziekenhuizen. We koken en eten sneller en korter. We reizen in treinen en vliegtuigen met hoge snelheid. Uitgaan en mediagebruik moet ons in kortere tijd steeds meer plezier schenken. We zijn geobsedeerd door het efficiënt gebruiken van tijd. In de ogen van economen is dit een ‘natuurlijke’ ontwikkeling. Tijd is dan net als arbeid, kapitaal en ruimte een schaarse productiefactor. Hoe efficiënter we met onze tijd omgaan, hoe meer profijt we ervan hebben, luidt de standaardredenering. Zoals Gary Becker en Staffan Linder veertig jaar geleden betoogden: als de arbeidsproductiviteit groeit, wordt elke minuut waardevoller, want het is een mogelijkheid om (nog) meer geld te verdienen. Dus beginnen burgers binnen en buiten het arbeidsbestel zuinig met hun tijd om te gaan, door handelingen sneller te verrichten, meer dingen tegelijkertijd te doen en meer technologie te gebruiken. In bedrijven wordt van werknemers gevraagd om langer, harder, productiever te werken.

Terwijl voor de consumentenmarkt de individuele keuzevrijheid als leidend beginsel wordt aangeprezen, wordt op de arbeidsmarkt de eigen tijd aan banden gelegd. Virtuele communicatie lijkt onze macht over de tijd te vergroten, maar verleidt ons tot deelname aan een systeem, dat ons tot permanente aandacht dwingt. Hoewel deze ontwikkelingen in overeenstemming lijken te zijn met de conventionele economische wijsheid,

ziet men een wezenlijk element over het hoofd: de paradox van het tijdsparen. Hoe meer tijd men spaart, des te meer tijdgebrek men voelt. De paradox is dat we geen overvloed aan tijd ervaren, maar juist een toenemend gebrek. We leven langer en werken korter. We klagen over de ambities die we niet kunnen waarmaken en de afspraken die we niet kunnen nakomen. We praten sneller, lopen sneller, rijden sneller, maar bereiken nooit onze bestemming. Tijd is, met andere woorden, abstract geworden, een kracht buiten onszelf, ontkoppeld van onze individuele behoeften en ervaringen. We leven in een tijdloze tijd, de tijd van het synchrone nu. De industriële samenleving was volgens Manuel Castells nog georganiseerd rond de idee van groei en vooruitgang op basis van productie. Het 'worden' structureerde het 'zijn', tijd en ruimte hingen onderling samen. In de netwerksamenleving lost tijd op in een 'space of flows' en vervangt de gelijktijdigheid en onmiddellijkheid de volgtijdelijkheid en geleidelijkheid. In de samenleving van de kortstondigheid komt het 'zijn' in plaats van het 'worden'.

Wat Newton ooit definieerde als absolute tijd, die op eigen kracht voortgaat zonder invloed van buitenaf, is niet langer uitsluitend een natuurwet, maar geldt ook voor de huidige samenleving. De wijzerplaat van de analoge klok liet nog zien waar de tijd vandaan komt en naartoe gaat, verschaft een referentiepunt voor verleden en toekomst. De digitale klok van de computertijd vertoont cijfers in een vacuüm, meldt een abstracte tijd, die niet verwijst naar iets anders dan naar zichzelf. De digitale klok is een passende metafoor voor een maatschappij, waarin de tijdsoriëntatie steeds verder losraakt van ecologische en maatschappelijke ritmes en van de individuele tijdbeleving. In de netwerksamenleving is tijd tijdloos geworden, en in samenhang daarmee is ruimte plaatsloos en grenzeloos geworden. We hoeven ons niet meer fysiek te verplaatsen of een speciaal gebouw te bezoeken om te winkelen, te bankieren, een therapie te ondergaan, diensten van de overheid af te nemen. Het is mogelijk om op grote afstand een operatie uit te voeren of contact te hebben met kinderen in de dagopvang en ouders in het verpleegtehuis. Dit heeft grote gevolgen voor de toekomstige inrichting van de Brabantse steden en dorpen en voor de wijzen van samenleven.

In zijn prachtige boek *De omweg naar Santiago* vertelt Cees Nooteboom hoe Philips II zijn wereldrijk nog bestuurde vanuit een kleine, sobere kamer in het Escorial. Je zond een brief weg, een leger of een landvoogd, dan was er een tijdlang niets, vervolgens werd dat niets verdubbeld door de afstand

terug, en dan hoorde je wat ervan gekomen was. In 1865 duurde het vele dagen voor de moord op de Amerikaanse president Lincoln in de rest van het land bekend werd. Honderd jaar later wist binnen een half uur bijna zeventig procent van de Amerikanen dat president Kennedy was vermoord. Het bericht van de terreuraanslag op 11 september 2001 bereikte binnen een kwartier dertig procent van onze burgers en binnen een uur was zeventig procent op de hoogte. Ruim tien jaar later duurt het nog maar een paar minuten voordat breaking news ons heeft bereikt. De digitale technologie heeft onze mondiale kennis en betrokkenheid enorm versterkt. De tijdloze tijd van de netwerksamenleving, die vierentwintig uur per etmaal open is, heeft echter ook nadelen. Hij vergroot de tijdsdruk, verstoort cycli en ritmes in natuur en cultuur, verdringt de lange tijd.

Onze herinnering aan het verleden en ons perspectief op de toekomst vervagen. Is er in het nu nog plaats voor toen en straks? Deens onderzoek naar tijdsperspectieven laat zien, dat het overgrote deel van de burgers inderdaad gericht is op het heden. Ze zijn bereid tot aanpassing aan nieuwe omstandigheden, die ze als onvermijdelijk beschouwen en maken selectief gebruik van nieuwe mogelijkheden. Ze zien echter ontwikkelen, veranderen en hervormen niet als noodzaak, zoals de tien procent toekomstgerichten. De twintig procent georiënteerden op het verleden maken zich grote zorgen over de toekomst en verzetten zich tegen elke verandering. Ook in Brabant gaan achter de tijdloze tijd grote verschillen in tijdculturen en tijdpercepties schuil, die vaak gebonden zijn aan persoonlijkheid, cultuur of generatie en afhankelijk zijn van de levensfase, de plaats waar je woont en werkt, de tijd van het jaar.

TIJDINCLUSIEVE WELVAART

Het efficiënter omgaan met tijd leidt dus niet tot een oplossing van het probleem van tijdgebrek, maar maakt het juist erger. Hoe kan dat? Waar ging de mooie economische rationaliteit in de fout? Kahneman en Tversky toonden al in de jaren zeventig aan dat mensen op een systematische manier afwijken van het beeld van de mens als 'homo economicus', die in zijn eigen belang handelt en daar rationeel en calculerend over nadenkt. Veel overheidsbeleid is impliciet gebaseerd op dit beeld. De meeste economen vergaten dat het levenstempo zelf een 'goed' is, dat steeds meer wordt gewaardeerd. Het is tekenend hoe positief en massaal er destijds werd

gereageerd op de idee van onthaasting. Zoals de kwantitijd, tijd als productiefactor, moet worden meegerekend bij het bepalen van de staat van onze economie, zo is de 'kwalitijd', de beleving en betekenis van tijd, een indicator voor het sociale en culturele gehalte van onze samenleving. In postindustriële samenlevingen draagt een ontspannen en gecultiveerde attitude bij aan hogere 'kwalitijd'. Burgers met veel 'kwalitijd' zijn gezonder, ervaren minder stress, zijn productiever en creatiever. Ze hebben bovendien de mentale ruimte om aandacht te besteden aan hun eigen geschiedenis en toekomst en die van hun omgeving. Hoewel economen graag tijd op een lijn stellen met geld, zitten er grote beperkingen aan deze vergelijking. Tijd kan niet echt worden gespaard of vrij uitgegeven. Wat economen zich onvoldoende realiseren, is dat tijd – in tegenstelling tot arbeid en kapitaal – een sterke sociaal-culturele en psychologische kant heeft. Vijf minuten kunnen eindeloos lang duren of ongemerkt voorbij vliegen. Menselijk handelen is niet puur rationeel en individuen zijn niet vrij in hun nutsmaximalisatie.

Veertig jaar geleden pleitte de Club van Rome er al voor om de stijging van de productiviteit niet uit te keren in de vorm van meer geld, maar van meer tijd. Deze voegde daaraan een pleidooi toe voor tijdsintensieve in plaats van geldintensieve consumptie. Dat pleidooi is in de jaren erna vaak herhaald. Nobelprijswinnaar Kahneman heeft samen met Krueger een interessante poging gedaan om subjectieve tijdbeleving te nemen als maat voor de 'well-being of nations' in plaats van het gebruikelijke bruto nationale product. Ook organisaties als OESO, UNEP, UNESCO en UNDP werken aan modellen voor het bepalen van de 'inclusive wealth' van landen. Ze pogen traditionele economische indicatoren te combineren met sociaal-culturele en ecologische waarden. Internationaal zou men kunnen leren van het Brabantse voorbeeld: al meer dan tien jaar fungeert de duurzaamheidsbalans van Telos als een baken in de tijd. Dit instrument laat ons zien hoe snel we vorderen op weg naar een duurzaam Brabant in 2050 en welke 'stocks' en 'flows' dringend vragen om aandacht en extra inzet.

JE GELD OF JE LEVEN

De overheid doet er verstandig aan om tijd te beschouwen als onderdeel van een breder welvaartsbegrip. In haar rol van hoeder van de publieke zaak kan de overheid zich richten op drie fundamentele waarden: het ver-

groten van tijdsovereiniteit, het bevorderen van duurzaamheid en het verbinden van de tijdloze tijd met de geleefde en beleefde tijd van burgers. Een belangrijk punt van aandacht is het onbedoelde effect van overheids-handelen op de onzichtbare tijd en daarmee op het leven van burgers. De wijzen waarop we de ruimte ordenen, woonwijken bouwen, natuur ontwikkelen, wegen en werkplaatsen aanleggen hebben grote gevolgen voor de structuur en de besteding van tijd in het dagelijks leven. Maar ook het omgekeerde is het geval. Het toenemend aantal keuzemogelijkheden om de tijd in te vullen, stimuleert tijdsdruk en haast. Dat leidt weer tot nieuwe eisen in het ruimtelijk beleid om snelheid en tijdwinst te boeken. De aanleg van meer wegen, hogesnelheidslijnen en meer landingsbanen draagt zo bij aan een cultuur van versnelling.

Het vernieuwen en versterken van de banden tussen tijd, leven en samenleven, betekent beslist geen afwijzing van de moderniteit, geen tegenmodernisering, geen zoektocht naar de verloren tijd, waarbij nostalgische, romantische gevoelens ons moeten wapenen tegen toegenomen onzekerheid en complexiteit. Van verschillende kanten pleit men juist voor een radicalisering van de moderniteit, voor reflexieve en ecologische modernisering. Zelfbeperking vormt dan de mogelijke uitweg, zoals in de loop van de geschiedenis de disciplinerende van de tijd na 'Fremdzwang' via 'Selbstzwang' een succes geworden is. Steeds meer mensen zien het niet meer zitten om alsmaar harder te presteren, alsmaar sneller en flexibeler te werken, alsmaar minder tijd te hebben. Nog nooit hadden we het materieel zo goed, maar nog nooit zijn onze behoeften zo groot en onvervuld.

WILLEN BRABANDERS ONTHAASTEN?

Zijn Brabanders wel bereid of geneigd tot gedragsverandering, tot duurzame leefstijlen? En hoe waarderen zij tijd en geld ten opzichte van elkaar? Internationaal onderzoek toont aan dat veel werknemers extra vrije tijd verkiezen boven meer geld, maar geldt dat ook in Brabant? Om die vragen te beantwoorden mochten we putten uit een representatief waarden- en leefstijlonderzoek, dat Motivaction sinds 1998 uitvoert en waaraan door bijna vierduizend Brabanders is deelgenomen.

Andere tijden. Opvattingen van Brabanders (B) vergeleken met andere Nederlanders (N) (%)

Stelling		1998		2002		2007		2012		1998-2012	
		B	N	B	N	B	N	B	N	B	N
Veel geld vind ik belangrijker dan veel vrije tijd											
	Oneens	81	80	84	82	81	80	69	74	79	77
	Eens	19	20	16	18	19	20	31	26	21	23
Ik vind mijn vrije tijd belangrijker dan mijn werk											
	Oneens	48	47	37	40	35	37	38	36	37	40
	Eens	52	53	63	60	65	63	62	64	63	60
Ik heb uit eigen beweging gekozen voor een sober leven											
	Oneens	74	77	76	73	68	69	72	64	74	72
	Eens	26	23	24	27	32	31	28	36	26	28
Ik ben bewust afgestapt van een haastig leven											
	Oneens	57	54	50	50	62	54	46	51	55	52
	Eens	43	46	50	50	38	46	54	49	45	48

Bron: Mentality-meting Motivaction 1998-2012, Nederlandse bevolking 15 tot 80 jaar.

De meeste Brabanders geven consequent aan, meer eigen tijd te verkiezen boven meer geld. Het zal niet verbazen dat bij mensen met meer opleiding en inkomen, en mensen in het spitsuur van het leven deze wens het sterkste leeft. De abrupte verandering in de voorkeur in 2012 hangt ongetwijfeld samen met crisis, bezuinigingen en onzekerheid over het toekomstige inkomen. Het belang dat men hecht aan vrije tijd boven werk blijft daarentegen onverminderd hoog, hoger dan in de rest van het land en is sinds 1998 met tien procent gestegen. Een kwart van de Brabanders zegt bewust gekozen te hebben voor een sober leven, minder dan buiten de provincie. Meer dan de helft zegt bewust te zijn afgestapt van een haastig leven, opnieuw een stijging van tien procent in vijftien jaar en significant meer dan in de rest van Nederland. Er blijkt draagvlak te zijn in de Brabantse opinie voor een andere omgang met leven in de tijd; er is een voedingsbodem voor verandering. Natuurlijk vormen deze resultaten geen betrouwbare voorspelling voor ons feitelijk gedrag. Het zijn de reflecties van attitudes en waarden. Tussen droom en daad liggen in werkelijkheid veel obstakels en dilemma's. Zoals het politieke discours, dat burgers verplicht om langer en sneller te werken en meer verplichtingen op zich te nemen in het kader van actief burgerschap. Of de roep om meer te consumeren om het huishoudboekje van de staat op orde te brengen, zonder rekening te houden met de onduurzame effecten.

BRABANT 2050: DE BURGERS AAN ZET

Brabant staat voor de uitdaging om de met het *Manifest Brabant 2050* ingeslagen weg naar duurzaamheid te vervolgen, te vernieuwen en te versnellen. Nieuwe en oude feiten ondersteunen deze noodzaak. De vanzelfsprekendheid van economische groei is voorbij. Het begrip groei is aan herziening toe. De toekomst zal in het teken staan van anders en beter in plaats van meer en verder, kwaliteit in plaats van kwantiteit, circulair in plaats van lineair. 'Wissels omzetten' noemt het Planbureau van de Leefomgeving dat in een advies met bouwstenen voor een robuust milieubeleid in de eenentwintigste eeuw.

Nederland loopt al lang niet meer voorop in de aanpak van klimaatverandering en verlies aan biodiversiteit, ook Brabant niet. In de laatste duurzaamheidsbalans constateert Telos, dat de verhoudingen op de arbeidsmarkt de verkeerde kant op gaan, de omzetting van nieuwe kennis in diensten, producten en bedrijfsprocessen achterblijft, net zo goed als de verduurzaming van de energie. Er blijven flinke opgaven op het vlak van de biodiversiteit, de kwaliteit van het bodem- en oppervlaktewater en het broeikas effect. Sociale indicatoren laten eveneens een verslechtering zien: het vertrouwen in de politiek daalt, evenals de opkomst bij verkiezingen, de actieve cultuurdeelnemers, het actief burgerschap, terwijl het aantal meldingen van discriminatie en gevoelens van onveiligheid toenemen. Dat burgers zich meer zorgen maken over de kwaliteit van hun leefomgeving, bleek wel tijdens het verzet tegen expansie van de intensieve veehouderij.

Het zou trouwens goed zijn om de duurzaamheidsbalans nog eens tegen het licht te houden van de nieuwe tijd. Hier geldt opnieuw dat kennis en datasystemen sterk het stempel dragen van een voltooid verleden tijd. Zo zijn de economische kapitalen nog sterk geënt op de klassieke industriële economie, terwijl de agrarische en dienstensector en het midden- en kleinbedrijf relatief weinig aandacht krijgen. Ook ontwikkelingen op het terrein van tijd en ruimte, leefstijlen en culturele onderstromen verdienen een structurele plaats in de analyses. En natuurlijk de mondiale voetafdruk van alles wat Brabant produceert en consumeert. Om te voorkomen dat het provinciale duurzaamheidsbeleid blijft steken in 'symbolic politics' is een vierjarig actieplan wenselijk.

Wat moet daarbij de rol van de overheid zijn? De tijd van een dominante, planmatig functionerende overheid met doorzettingsmacht en veel financi-

ele middelen is voorbij. Het moderne en rationele bestuur sinds *Het Nieuwe Brabant* heeft – met de beste bedoelingen – de overheid vervreemd van de burgers. De abstracte burger had in planning en beleid geen smaak, geen geschiedenis, geen emoties, geen meningen of eigen ideeën. Tussen 1970 en 1995 was het beleid voor milieu, natuur, landschap en duurzaamheid in Brabant nog vooral een zaak voor overheid en actiegroepen. En met succes. De zure regen verdween en de natuur won terrein terug op de doorgesloten modernisering van de landbouw. In de periode na 1995 was de rol van de overheid vooral gericht op ‘terugtrekken’ en consolidering, terwijl ondernemers juist actiever werden met duurzame innovaties. De komende tijd is het zaak dat burgers en ondernemers hun verantwoordelijkheid nemen. Verbeter de wereld, begin bij jezelf. Sloterdijk heeft gelijk. Het nieuwste Brabant wordt gemaakt door onszelf, als producenten en consumenten.

Alleen gedragsverandering, het doorbreken van routines in productie en consumptie, leidt tot het goede leven. Wat het samen-leven goed maakt, is uiteraard voor iedereen verschillend en sterk gebonden aan waarden en situatie. Het is belangrijk om duurzaamheid te verbinden met zaken die mensen van belang vinden, zoals ‘kwaliteit’ en gezondheid. Het is bovendien zaak om duurzaamheid heel concreet in te bouwen in de verschillende gedragspraktijken: wonen, verplaatsen, eten, ontspannen, enzovoort. Onderzoek van Motivaction naar duurzaamheidssegmenten laat zien dat duurzaam gedrag nu al past binnen de ambities en waarden van een kwart van de bevolking. Brabant kent steeds meer duurzame initiatieven van onderop, van individuele burgers en coöperaties. Zij zijn ‘change agents’, de vertegenwoordigers van het nieuwste Brabant. Volgens een advies van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling slaagt de beweging van een terugtrekkende overheid alleen wanneer maatschappelijke initiatieven ruimte krijgen om publieke voorzieningen naar eigen waarden en inzicht te organiseren. Dat vereist een fundamentele verandering van de verhouding tussen overheid en samenleving op het gebied van zeggenschap en financiering. Het vraagt van overheden, politici én samenleving dat zij accepteren dat er meer verschil ontstaat. Het koesteren van de socio-diversiteit is een voorwaarde voor een duurzaam Brabant.

LITERATUUR EN BRONNEN

- Beckers, Th., *De hyperactieve samenleving: Op zoek naar de verloren tijd*, Tilburg 2014. Copenhagen Institute for Future Studies, www.cifs.dk.
- Castells Oliván, M., *Communication power*, Oxford 2011.
- Motivaction, www.motivaction.nl/mentality, met dank aan B. van der Leij voor de bewerking der gegevens.
- Nooteboom, C., *De omweg naar Santiago*, Amsterdam 2009.
- Planbureau voor de Leefomgeving, *Wissels omzetten. Bouwstenen voor een robuust milieubeleid voor de 21e eeuw*, Den Haag 2013.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Terugtrekken is vooruitzien. Maatschappelijke veerkracht in het publieke domein*, Den Haag 2013.
- Raak, C. van, *Frank Valkenier en de verdere geschiedenis van Brandonpers*, www.cubra.nl/brandonpers/welcome.htm.
- Sloterdijk, P., *Mediatijd*, Amsterdam 1999.
- Sloterdijk, P., *Kritiek van de cynische rede*, Amsterdam 2013.
- Ven, F.J.H.M. van der, ‘De sociale ontwikkeling van het Brabantse volk’, J.E. de Quay e.a. (red.), *Het Nieuwe Brabant II*, 's-Hertogenbosch 1953, p. 61-128.
- Dit essay draag ik op aan Rein Welschen, een groot Brabants bestuurder, een intellectueel met een langetermijnvisie, grondlegger van het provinciale milieubeleid en pleitbezorger van duurzame ontwikkeling.

‘De kunst van het loslaten
wordt de grote opgave
voor de overheid’

IN GESPREK MET
WILLEMIJN VAN HEES
(BURGEMEESTER GEERTRUIDENBERG)

OVER HOE MANNEN DENKEN OVER ZICHZELF
OVER HET VERSCHIL TUSSEN MEE-DENKEN EN NEE-DENKEN
OVER INTEGRITEIT ALS ISSUE VOOR GEMEENTEBESTUREN

Het ambt is kwetsbaarder geworden, zegt ze. Grote blauwe ogen, blond haar, een ernstige blik.

‘Het is moeilijker dan vroeger, denk ik, toen de burgemeester nog de aristocraat kon zijn. Als je nu als burgemeester je draagvlak kwijtraakt, kun je natuurlijk terugvallen op het feit dat je door de Kroon bent benoemd. Maar hoe lang kan je dat volhouden? En meer nog, moet je dat willen? Wat dat betreft zitten we dicht tegen de gekozen burgemeester aan.’

Daarmee hoef je als burgemeester nog niet kwetsbaar te zijn. Wat is het probleem?

‘Dat je als ambtsdrager steeds meer verantwoording moet afleggen, denk ik. Wat is de gang van zaken geweest, burgemeester, hoe hebt u de procedures bewaakt, waar is het misgegaan, hoe kwam dat, kunt u dat staven?’

‘Tot vrij recent kon je als burgemeester tegen de raad zeggen: ik heb het zus en zo gedaan. Zo moest het ook gedaan worden, dames en heren. Einde verhaal. Dat volstond. Tegenwoordig moet je tot in de kleinste details je verantwoorden.’

‘Het is lastig als je vier adviezen krijgt, tegenstrijdige adviezen, en de tijd dringt om in één keer het goede besluit te nemen. En toch moet je beslissen. Achteraf kun je zeggen: misschien was die andere optie beter geweest.’

Het begrip daarvoor is niet altijd volop aanwezig. Tegelijk mag ook van je verlangd worden dat je je rug recht houdt: destijds was het met de kennis van toen de beste beslissing.’

Is er een verlangen naar de voorbije tijd?

Ze vertelt over een boekenclub die ze bezocht heeft. De schrijfster Christien Brinkgreve, hoogleraar sociale wetenschappen aan de universiteit van Utrecht, kwam praten over haar boek *Het verlangen naar gezag*. Het gaat over artsen, priesters, leraren, rechters; mensen op min of meer eenzame beslisposities, zoals dat ook geldt voor burgemeesters en wethouders.

Willemijn van Hees: ‘Het opmerkelijke was: iedereen in die leeskring mijmerde van ach, wat jammer toch.’

U ook?

‘Ik was de dissident in dat clubje. Ik vind het helemaal niet jammer dat het gezag niet meer vanzelf spreekt. Ik vind het heerlijk om tussen de mensen te staan en daarmee op min of meer gelijke hoogte met hen. Ik denk dat het besef dat het vanzelfsprekend is om verantwoording af te leggen, in algemene zin nog onvoldoende tot wasdom is gekomen.’

Toen ze in 2012 tot eerste burger van Geertruidenberg werd benoemd, was drs. Willemijn van Hees (1977) met haar 34 jaar de jongste vrouwelijke burgemeester ooit. Ze is van Zundert. Daar was ze gemeenteraadslid en wethouder namens de VVD.

Haar vader was de plaatselijke aardappelhandelaar, naast huisvader want haar moeder werkte als adjunct-directrice op een middelbare school. Van huis uit kent ze een hoog arbeidsethos. Er is niets mis met de handen uit de mouwen steken. Zo hoort dat in Zundert. Voor het jaarlijkse bloemencorso gaat het hele dorp aan de slag. Zij ook. Ze werkte mee aan de bouw van de wagens. Ze zegt dat ze kan lassen en slijpen. ‘Natuurlijk kan ik lassen en slijpen, ik kom uit Zundert.’

Ze is enthousiast, niet zomaar enthousiast, maar spontaan met een enorme gedrevenheid. Een paar keer in het gesprek komt de zin terug dat je tegen haar vooral niet moet zeggen dat ze iets níet kan. Ze heeft Engels gestudeerd, moest ook tentamen statistiek doen. Tevoren werd gezegd: iedere

alfa die dit tentamen moet afleggen, gaat het de eerste keer niet halen. De tweede keer ook niet. De derde keer evenmin. Willemijn van Hees: ‘Je moet tegen mij vooral niet zeggen dat het niet zal lukken.’ Ze slaagde dus voor statistiek. Inderdaad, bij de eerste keer.

Thuis ging het niet over de politiek. Dat zij in de raad van Zundert kwam, kwam door Amsterdam. Daar studeerde ze, ze woonde in Bos en Lommer, een gemengde wijk in Amsterdam-West, ze was een redelijk naïef Brabants meisje. Wist zij veel. Daar kwam ze achter toen ze ’s avonds met tramlijn 14 van de sportschool of avondstudie rechten terugkeerde naar haar kamer en elke keer door dezelfde groep van jongens moest. Dat was niet leuk. Ze ging naar bijeenkomsten van de deelraad, deed haar beklag, de wijk begon een project met buurtvaders. Ze kon weer naar de sportschool en de avondcolleges. Ze zegt: ‘Ik zag dat het zin had.’

Na haar studie, terug in Zundert (vanwege de liefde) hoorde ze van ach en wee over een plaatselijke achterstandswijk. Zij wist niet beter dan dat het een leuke buurt was en ging naar de buurtvergadering, indachtig haar vaders levensles: ‘Een echte speler staat niet aan de zijlijn.’ Ze wist dat ze politiek wilde gaan doen.

‘Ik werd een beetje moe van al die mensen van 22, 23 die tegen me zeiden: politiek? Ach joh, schei toch uit met je politiek. Politiek dat werkt niet. Ik ging de gemeenteraad in, mijn leeftijdgenoten zeiden: ga jij tussen al die oudjes zitten, de vierdelig grijzen, inclusief kapsel? Denk je soms dat die naar jou gaan zitten luisteren? Ik zei: weet ik niet, misschien ga ik wel naar hen luisteren.’

Burgemeester zijn was niet een diep verankerde ambitie. Het begon te sluimeren toen Hanja Maij-Weggen, commissaris van de Koningin, in 2008 vrouwen uitnodigde in het provinciehuis. Vrouwen uit het bedrijfsleven, zorg en onderwijs, het openbaar bestuur. Ze wilde hen interesseren voor het burgemeestersambt. Een bomvolle zaal. Willemijn van Hees was 30, ze was net bevallen van haar eerste kind. ‘Ik dacht: misschien. Misschien als ik veertig, vijftig ben. Laat ik eerst maar eens zien of ik het wethouderschap aan kan.’

Helmi Huijbregts was er ook, toen nog burgemeester van Oosterhout. Ze

sprak: ik weet wat jullie denken, jullie denken: niks voor mij, zo'n burge-meesterschap, eerst maar eens zien of ik goed genoeg ben in wat ik nu doe. Nu zal ik jullie vertellen hoe mannen dat doen. Die denken zulke dingen helemaal niet, die denken: natuurlijk kan ik dat. Als ze op hun bek gaan, staan ze gewoon weer op. Wordt het niet tijd, vroeg Helmi, dat wij vrouwen ook zo gaan denken? De zaal viel stil. Ik dacht: ze zegt precies wat ik denk.'

Later werd ze uitgenodigd bij Wim van de Donk, de commissaris van de Koning. Waar ze bleef, of ze nog ging solliciteren. Of wilde ze soms niet? Ze ging solliciteren.

Ze zegt: 'Maar ik heb alleen in Brabant gesolliciteerd. Brabant voelt als thuishkomen.'

Wat maakt u geschikt?

Ze heeft zomaar tijd nodig voor een antwoord. 'Ik vind het moeilijk mezelf te verkopen. Ik denk dat ik laagdrempelig toegankelijk ben. Is tevens mijn valkuil, dat besef ik.'

Dat van die valkuil zal een man niet gauw zeggen.

'Okay, ik denk dat ik toegankelijk ben, ik denk dat het veel mensen aanspreekt. Ik houd van mondige burgers. Ik denk dat het mij een ander soort bestuurder maakt en juist daarom een goede burgemeester, al laat ik liever anderen daarover oordelen. Ik merkte dat ik schakel wilde zijn tussen partijen en mensen. Ik doe dat liever dan wethouder zijn die zichzelf moet verkopen en vanwege verkiezingen moet knallen. Ik ben meer iemand die het proces bewaakt, die erop toeziet dat we de mensen meenemen.'

Mensen laten zich steeds minder 'meenemen'.

'Toch geloof ik dat je veel meer samen tot een oplossing komt. Het komt ook door de houding van bestuurders. De primaire reactie is natuurlijk het enigszins tegenspreken van de burger. Wij bestuurders weten het toch beter: nee, we moeten juist open blijven staan voor die input. Wat ik me voorhoud is dat ik het prettig moet vinden dat mij oplossingen worden voorgehouden. Soms moet je bijschaven, maar dat geeft niet. Je moet het verdienen als ambtsdrager, ik geloof dat ik me daar goed van bewust ben.'

Nivelleert de functie, wordt het een willekeurige baan?

'Dat ook weer niet. Het blijft een bijzondere functie, die van burgemeester. Maar je hoort, vind ik, wel tussen de bevolking te staan, niet ernaast of nog ouderwets, erboven.'

Ze zegt dat ze steeds meer aversie merkt tegen regels en tegen de overheid. 'Vriendinnen van me zeggen: ik snap niet dat jij het zo interessant vindt in de politiek. De overheid doet maar, komt met steeds meer regels, wat moet je daar? Hun aversie is nog een emotie, daar kan ik wat mee. Onverschilligheid is het eindpunt. Maar in aversie zit een passie, dat vind ik interessant. Hoe kunnen wij als overheid ervoor zorgen dat mensen met zulk soort aversie weer aan boord komen?'

Begin ermee je niet met alles te bemoeien.

'We maken het als overheid ook moeilijk voor onszelf, dat is waar. Ik ben heel erg voor flexibele bestemmingsplannen. Het gaat er bij mij gewoon niet in dat we ooit ergens een A hebben geschreven, de A van 'agrarisch' en dat daarmee voor de eeuwigheid is vastgelegd wat op die plek moet gebeuren. Stel, de boer wil van zijn bedrijf af, niemand wil zijn grond. Waarom zetten we niet vaker een vraagteken op de grondbestemming? Dan horen we wel wat mogelijk is. Ik noem het mee-denken in plaats van nee-denken. Ik krijg niet uitgelegd aan een ondernemer dat hij van de brandweer de deur van zijn zaak naar buiten moet openen – een massa moet immers snel de straat op kunnen – en dat diezelfde deur op last van de gemeente naar binnen moet openen – een passerende rolstoelrijder moet immers niet het wegdek worden opgedrukt. Wij overheid slaan soms compleet door. En elke keer als een grote of kleine ramp zich heeft voltrokken is het overheidsantwoord: tien nieuwe regels en als dat niet genoeg is, twintig. Na de ramp tijdens de Love Parade in Duitsland moest het bloemencorso van Zundert ineens aan 'crowdmanagement' gaan doen, à raison van vijftigduizend euro. Maar dan heb je ook wat – voor iets dat al zestig jaar goed gaat. We zijn ons aan het indekken tegenwoordig. Daar word ik moe van. Laat het los. De kunst van het loslaten wordt volgens mij de komende jaren de grote opgave voor de overheid.'

Nu is er een commissaris van de Koning, laten we zeggen uit Brabant, die zich grote zorgen maakt over de integriteit van het openbaar bestuur. Hij bindt wethouders en burgemeesters op het hart: zie erop toe dat met de regels niet de hand wordt gelicht. Want het is fnuikend voor de publieke

moraal. Niks loslaten dus.

‘Maar daar ben ik het ook grondig mee eens. We gaan hier in de gemeente beginnen met een integriteitstoets voor nieuwe bestuurders. Standaard. Integriteitstkwesities dienen zich vaak ongemerkt aan. Dan ben je al drie ringen de fuik in gezwommen voordat je het doorhebt.’

Maar hoe verhoudt deze overtuiging zich nu tot het pleidooi voor de kunst van het loslaten?

‘Nu ja, als je ‘gut feeling’ zegt: daar is mogelijk iets niet pluis, dan moet je er natuurlijk bovenopzitten.’

Of doe niet zo moeilijk, beoefen de kunst van het loslaten.

‘Niet als de integriteit van het bestuur in het geding is. Natuurlijk, fijn dat er mensen zijn die willen ondernemen in de gemeente. Top. Vooral doorgaan. Maar niet als er vriendjespolitiek aan de orde is. Je moet toch als burger je overheid kunnen vertrouwen? Gelijke monniken, gelijke kappen. Anders zakken we inderdaad met z’n allen door het ijs. Integriteit is echt een issue in de gemeentepolitiek. Het mag wat mij betreft nog veel prominenter op de agenda. Het is echt een ernstig probleem. Want het gaat vaak ongemerkt, sluipend. Kleine gemeenschappen, ons kent ons, ik geloof niet eens dat een ieder ‘pure evil thoughts’ heeft. Des te meer reden om heel scherp te zijn.’

Ons kent ons; het is alsof u Brabant kenschetst.

‘Ja, en dat vind ik een prettige connotatie. Ik geloof niet dat gemoedelijkheid omkoping bevordert. Zo voelt het voor mij niet. Brabantse gemoedelijkheid associeer ik met schuif aan, er is altijd plek voor nog een gast, wees welkom. Daarom vind ik het zo prettig in Brabant burgemeester te zijn.’

BEKNOPT CV

1977 geboren in Zundert

2000 gemeenteraadslid VVD

2008 eerste vrouwelijke wethouder van Zundert

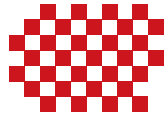
2012 burgemeester van Geertruidenberg, jongste vrouwelijke burgemeester van Nederland

Willemijn van Hees woont samen met partner Paul. Het paar heeft twee zoons.

VAN RELIGIO NAAR REGIO

Het gaat niet om de ouderdom van gebaren, gebouwen of gebruiken maar om de vraag of ze er vertrouwd uitzien en herkenbaar zijn

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS

GABRIËL VAN DEN BRINK

'Het nieuwe Brabant is vol gisting en beweging. Ook daarom is het iets aantrekkelijks.' * (P.C. de Brouwer, *Het Nieuwe Brabant II*, p. 28). Met deze woorden besloot De Brouwer zestig jaar geleden zijn karakterschets van het Brabantse volk. Het is een eer om in zijn voetsporen te treden en opnieuw iets te schrijven over het Brabantse volk – al zouden we tegenwoordig liever spreken van een Brabantse mentaliteit. Maar er zijn intussen wel een paar zaken gebeurd die het onmogelijk maken om een even onbevangen toon aan te slaan als mijn voorganger deed. Hij schreef over de blijvende trouw van Brabant aan het katholieke geloof, maar inmiddels staan vele kerken leeg, wanneer ze al niet zijn gesloopt. Hij verwees naar het huwelijk van man en vrouw als een eeuwig verbond, maar vandaag benadert het percentage echtscheidingen in de provincie het landelijk gemiddelde. Hij bespeurde in steden nog de sfeer van het platteland, tegenwoordig ontwaren we in elk dorp een spoor van stedelijke voorkeuren. Een en ander dwingt ons tot een meer kritische blik. We nemen inderdaad opnieuw heel wat gisting en beweging in Noord-Brabant waar, maar de vraag is in hoeverre dat te maken heeft met de Brabantse mentaliteit. Men kan ook de vraag stellen of een dergelijke mentaliteit bestaat. En zelfs als ze bestaat, is het de vraag of ze toekomstwaarde heeft.

SOCIAAL-CULTURELE KRACHTEN

Alvorens deze vragen te beantwoorden, sta ik stil bij de gisting die in Brabant anno 2013 merkbaar is. Op welke terreinen zien we veel dynamiek? Waar komt die beweging zoal vandaan? En welke krachten zijn kenmerkend voor de huidige mentaliteit? Om te voorkomen dat ik een brede waaier van meer of minder succesvolle initiatieven in het tegenwoordige Brabant moet behandelen, beperk ik me tot het aanstippen van drie krachten die in veel van deze initiatieven aan het werk zijn.

Dat is in de eerste plaats de kracht van een *ondernemende* houding. Brabanders zijn van oudsher een slag van aanpakken geweest. Hard werken, een eigen zaak opbouwen, kansen grijpen, tegenslag incasseren, nieuwe dingen verzinnen, volhouden: allemaal kwaliteiten die het sociale en economische leven in de provincie tot bloei hebben gebracht. Die kracht werkt nog altijd, maar wel in een moderne vorm. Er doet zich bijvoorbeeld een opvallende groei van het aantal zzp-ers voor. Aan klassieke figuren als boer, ambachtsman, winkelier of fabrikant werden de afgelopen de-

cennia in groten getale nieuwe ondernemers toegevoegd. Bijvoorbeeld de financieel adviseur, de advocaat, de vormgever, de medicus, de personal coach of de ict-specialist. Ze werken doorgaans op een kleinere schaal dan de vroegere industrieel, maar vertonen qua habitus alle kenmerken van het ondernemerschap. Overigens leveren ook de meer klassieke ondernemers een voorname bijdrage aan de regionale dynamiek. Bijgevolg telt de provincie vele bedrijven die zowel in technisch als commercieel opzicht fors aan de weg timmeren. Ten slotte zien we dat de ondernemende houding zich niet beperkt tot het bedrijfsleven in strikte zin. Er bloeien allerlei vormen van maatschappelijk initiatief waarbij mensen zich inzetten voor sociale, sportieve, recreatieve of culturele doelen. Dus niet om een inkomen te verdienen of winst te maken, maar omdat ze graag iets over hebben voor het algemeen belang. Verder onderscheiden ook veel ‘echte’ ondernemers zich door maatschappelijk engagement. Bijvoorbeeld door bij te dragen aan de organisatie van een plaatselijk evenement of door werknemers met een handicap in dienst te nemen.

Met dit laatste raken we aan een tweede kracht die in de bevolking van Brabant werkzaam is. We signaleren een terugkeer van gemeenschapszin en *betrokkenheid*. Dat is wel opmerkelijk omdat Nederland vanaf de jaren tachtig sterk in de ban raakte van liberale waarden, zoals emancipatie en individuele zelfstandigheid. Toch merken we dat er vanaf 2005 een herwaardering van het collectieve gaande is. Naar verluidt is ongeveer driekwart van de Brabanders voor een maatschappelijke organisatie of vereniging actief. Los daarvan hecht men in Brabant veel waarde aan het contact met kennissen, vrienden en familieleden. Er komt in de provincie nog altijd veel via informele netwerken tot stand. Dat vergt bepaalde omgangsvormen waarbij onderling vertrouwen, sociale intelligentie en de bereidheid om een ander iets te gunnen van cruciale betekenis zijn. Van belang is ook het feit dat mensen elkaar vandaag de dag sneller kunnen vinden dan voorheen – onder meer als gevolg van de hedendaagse informatietechnologie. Dat wordt geïllustreerd door de snelheid waarmee het coöperatieve model is herontdekt. Bij de Brabantse Kamer van Koophandel staan momenteel een kleine duizend coöperaties ingeschreven. Ze beslaan een breed palet aan activiteiten, variërend van voorzieningen op het vlak van zorg en wonen tot eigen regelingen voor breedband of energie. Dat zal voor een deel met de economische crisis van doen hebben: mensen zoeken meer financiële zekerheid. Maar het is niet een kwestie van geld alleen. Men zoekt ook naar nieuwe manieren om vorm te geven aan eigen

verantwoordelijkheid en samenwerking. Sommige van deze vormen, zoals de eerste zorgcoöperatie die in 2005 te Hoogeloon opgericht werd, zijn inmiddels tot ver buiten de grenzen van de provincie bekend. Andere leiden een meer bescheiden bestaan. Wat ze gemeen hebben is dat ze tegenwicht bieden aan de ver doorgevoerde privatisering die het sociale leven elders domineert.

De derde kracht die in Brabant voor dynamiek zorgt, kan het beste als *verbeelding* worden aangeduid. Daarmee doel ik op het vermogen om zich iets voor te stellen dat nog niemand heeft gezien of dat vooralsnog alleen in de toekomst bestaat. Terwijl zulke inventies vroeger het voorrecht waren van een kleine groep individuele kunstenaars of wetenschappers, vormen ze vandaag de dag de broodwinning voor een creatieve klasse van duizenden jonge en hoogopgeleide creatievelingen die veelal in en rond stedelijke centra werkzaam zijn. De aanwezigheid van universiteiten en hogescholen in steden als ‘s-Hertogenbosch, Tilburg, Breda en Eindhoven draagt daaraan in hoge mate bij. Het leidde in combinatie met de al genoemde kracht van het ondernemerschap tot een zeer innovatieve technologie, die met name in het zuidoostelijk deel van de provincie grote dynamiek creëert. Het is veelzeggend dat een flink deel van de Nederlandse patenten uit deze regio stamt. Een en ander leidt tot een vorm van werkgelegenheid die sterk in het teken van technische innovatie en specialisatie staat. Het lijkt wel alsof de oude ambachtelijke traditie aan een tweede leven bezig is. Hoewel er vergeleken met vijftig jaar terug in technisch en commercieel opzicht een geheel nieuwe situatie is ontstaan, zet de oude voorliefde voor beroepstrots, vakmanschap, kwaliteit en vormgeving zich door. Dat komt mede tot uiting in de expansie van een designacademie. In het verlengde hiervan komen ook andere sectoren, zoals gezondheidszorg, zakelijke dienstverlening, groene technologie en logistieke bedrijven tot bloei. Wat zich doorzet is een mix waarbij men aan de ene kant op verbeelding en gedrevenheid inzet, terwijl men aan de andere kant met beide benen op de grond staat. Want er moet ook brood op de plank.

REGIONALE KLEUREN

Om te zien wat er in de Brabantse bevolking gaande is, moet men echter niet alleen kijken naar de krachten die er werken, maar ook naar kleuren van het geheel. Een van die kleuren is de voorkeur voor het *plaatselijke*

en kleinschalige. Brabanders hebben moeite met de strikt zakelijke of anonieme sfeer die grootschalige organisaties vaak eigen is. Ze blijken gehecht aan de menselijke maat. Ze mogen zich graag voor hun eigen buurt inzetten waarbij we de term ‘eigen buurt’ zowel in ruimtelijke als in sociale zin moeten verstaan. Het geeft niet alleen nabijheid en warmte maar het zorgt ook voor een zeker overzicht, een mogelijkheid om zeggenschap te houden over wat er wel of niet gebeurt, de kans om zaken bij te stellen als ze verkeerd lopen en om beter aan te sluiten bij de noden of de mogelijkheden die een bepaalde situatie biedt. Het gaat om een vorm van leefbaarheid in brede zin. Veelzeggend is dat scores op leefbaarheid omhoogschieten zodra men beter grip op zijn leefomgeving krijgt – ook als er verder niets verandert of gebeurt. Greep houden op je milieu is blijkbaar een fundamentele behoefte van de mens en die behoefte wordt door Brabanders erkend. Je kunt in sociaal of ruimtelijk opzicht best van plaats veranderen, maar je moet je wel thuis voelen. Daarom nemen al die verenigingen een plaatselijk karakter aan. Het biedt betere mogelijkheden voor zelfregulatie dan een hoger schaalniveau. Omdat de leden elkaar kennen, kan een eventuele verkeerde afslag vrij snel worden goedge maakt. Men is minder onderhevig aan de fataliteit van strikt rationele of planmatige beslissingen. Men houdt – om gebruik te maken van economische termen – voldoende oog voor de gebruikswaarde en voorkomt dat de ruilwaarde alles bepaalt.

Een tweede kleur is niet aan de ruimtelijke, maar aan de tijdelijke dimensie van ons bestaan gerelateerd. Hoewel Brabanders doelbewust allerlei innovatie nastreven, geven ze niet graag hun band met het verleden op. Sterker: ze blijken zeer gehecht aan vormen van traditie of folklore die ze een lange *geschiedenis* toedichten. Daarbij tilt men niet al te zwaar aan het feit dat sommige van die tradities nog maar kort geleden zijn uitgevonden. Het gaat niet om de ouderdom van gebaren, gebouwen of gebruiken in rekenkundige zin, maar om de vraag of ze er vertrouwd uitzien en herkenbaar zijn. In zekere zin is dit de historische pendant van datgene wat we zojuist zeiden over het plaatselijke. Mede daarom wordt het historische karakter van steden als 's-Hertogenbosch of Breda, maar ook van stadjes als Heusden of Ravenstein en van dorpen als Eersel of Oirschot sterk gewaardeerd. Overigens kan datzelfde gezegd worden van al die stukken platteland waar de natuur een ‘oude’ indruk maakt. Deze waardering gaat zelfs zover dat men op bepaalde plaatsen voor ‘ouderwetse’ architectuur gekozen heeft. De wijk Brandevoort in Helmond is daar een bekend voor-

beeld van. Sommige deskundigen ergeren zich aan de nostalgische vormgeving, maar voor de bewoners gaat het hier in de eerste plaats om een soort herkenbaarheid, een zoeken naar balans waarbij oud en nieuw op harmonieuze wijze samengaan en men niet voor de creatieve destructie van een avant-garde kiest. Overigens komen dat soort combinaties niet alleen in Noord-Brabant voor. Ook elders in Europa kiest men graag voor een combinatie van traditie en technologie, zoals in het geval van Beieren. Het succes van deze regio's illustreert dat de cultivering van het verleden en een innovatieve agenda elkaar bepaald niet uitsluiten.

HISTORISCHE DUIDING

Nu komen dit soort regionale krachten en kwaliteiten nooit uit de lucht vallen. Ze vloeien deels uit de actuele omstandigheden voort en deels uit de sociaal-culturele geschiedenis van een regio. Dat vraagt om een korte toelichting.

Dat Brabanders zich ondernemend opstellen, heeft bijvoorbeeld alles van doen met de economische voorgeschiedenis van het gewest. Er moest altijd hard gewerkt worden om de simpele reden dat de Brabantse bodem voor een groot deel bestaat uit *schrale zandgronden*. Getuigen uit de achttiende en negentiende eeuw benadrukken dat de meeste boeren zich fors moesten inspannen om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Daarbij was men in de eerste plaats op risicospreiding en zelfverzorging uit. Pas in de loop van de negentiende eeuw vertoonde de productiviteit van het boerenbedrijf een duidelijke toename, maar ook die was in de eerste plaats te danken aan het feit dat men langer en harder ging werken. Behalve natuurlijke omstandigheden eisten ook economische en politieke factoren hun tol. We kennen de vele klachten over zware belastingen die vanuit Brabant naar Den Haag werden gestuurd en we weten dat de arbeidersklasse het bij de eerste fase van industrialisatie erg moeilijk had. Dat alles droeg bij aan een houding die Harry van den Eerenbeemt eens heeft getypeerd als ‘ondanks tegenwind vooruit’. Die houding heeft de Brabantse bevolking ook in latere jaren enorm voordeel gebracht. Ik zie dat als een van de geheime krachten achter de bloei van het Philipsconcern. Dat geldt a fortiori voor het midden- en kleinbedrijf waar men in hoge mate is aangewezen op eigen kracht. Dat alles heeft onmiskenbaar gevolgen voor het arbeidsethos in Brabant gehad. Niet wachten op initiatief

van herenboeren, havenbaronnen, grootgrondbezitters, mijndirecteuren of andere hooggeplaatste figuren, maar de handen uit mouwen steken, kansen grijpen en zoveel mogelijk zelf doen.

De regionale geschiedenis speelt ook mee bij de tweede kwaliteit. Dat Brabanders zo loyaal zijn aan familieleden en buurtgenoten komt onder meer doordat ze de overheid lange tijd als een *vijandige macht* zagen. Er is onder historici enige discussie over de vraag of het regime over de Generaliteitslanden inderdaad zo hardvochtig was als vroeger werd beweerd, maar we kunnen zeker niet zeggen dat de Brabantse bevolking zich in positieve zin op de staat richtte. Wat dat betreft lijkt de regionale mentaliteit enigszins op die van België, waar het sociale leven zich effectief aan de staat en zijn maatregelen onttrekt. Pas toen de katholieke zuil gevormd was en de Brabantse bevolking via de RKSP een eigen bijdrage aan het vaderland kon leveren, kwam een meer positieve relatie met de Nederlandse natie tot stand. Maar erg sterk is de loyaliteit aan Hollandse machthebbers nooit geweest. Het heeft ook vrij lang geduurd voordat het gezag van de rechtsstaat over de hele breedte werd erkend. Intussen kreeg het sociale leven vooral een lokale en familiale kleur. Men is goed op de hoogte van elkaars omstandigheden, verstaat de kunst van het geven en nemen, heeft weinig op met allerlei formele regels die de overheid oplegt, schakelt bij de regionale economie graag het familiale netwerk in en speelt elkaar indien nodig op slimme wijze de bal toe. Bezien vanuit de noordelijke moraal krijgt men de indruk dat er steeds gesjoemeld wordt, wanneer men de zuidelijke handelswijze al niet aanmerkt als corrupt. Maar vanuit de zuidelijke moraal gaat het om de erkenning van persoonlijke betrokkenheid waarbij de formele regels van een overheidsbureaucratie op de juiste wijze omzeild worden.

Ten slotte is ook de derde kwaliteit te verbinden met de geschiedenis. Dat de Brabanders weinig ophebben met voorschriften, formele regels en wetten komt ook door hun afkeer van de protestantse cultuur. De *verbeelding* was, zeker in een periode waarin de meeste mensen nog niet konden lezen of schrijven, vooral in de katholieke kerk thuis. Elementen als het ritueel, het beeld en het theater worden in die traditie nadrukkelijk gecultiveerd. Een gevolg daarvan is dat Brabanders een duidelijke gevoeligheid voor de niet-talige en niet-cognitieve dimensie van het leven aan de dag leggen. Die blijkt tot op heden te bestaan. Van schrijvers als A.F.Th. van der Heijden tot cabaretiers als Hans Teeuwen blijken veel creatieve geesten door de lichamelijke dimensie van het bestaan gebiologeerd. Ze

maken weliswaar gebruik van taal, maar wijzen steeds op datgene wat aan de rede en het woord ontsnapt. Op een andere wijze manifesteert de verbeelding zich in een scherp oog voor het ambachtelijke. Het zijn in wezen niet de verfijningen van een intellectuele cultuur, maar de lotgevallen van de menselijke biologie waarvoor de Brabander gevoelig blijft. Het lijkt alsof Jeroen Bosch na vele eeuwen nog altijd wordt herkend, alsof de vitaliteit van het platteland onder de oppervlakte blijft voortleven, alsof het katholieke theater zich nog steeds tegen de intellectuele dominantie van het noorden verzet.

Langs deze lijnen kan een associatie tussen het culturele verleden en de huidige mentaliteit in de provincie worden gelegd. De conclusie zou zijn dat we met Noord-Brabant een specifieke regio hebben, waar het verleden tot kwaliteiten heeft geleid die men elders niet of in veel mindere mate aantreft. Maar is dat ook zo? Zijn er qua mentaliteit inderdaad duidelijk verschillen met andere regio's? In hoeverre komt het zojuist geschetste (zelf)beeld met de feiten overeen?

NUCHTERE CIJFERS

Laat ik eerst kijken of het verhaal dat ik zojuist schetste met de feiten correspondeert. Meer in het bijzonder wil ik de vraag stellen of kwaliteiten als verbeelding, sociale betrokkenheid en ondernemerschap in Noord-Brabant vaker voorkomen dan elders en hoe groot de eventuele verschillen zijn.

Hoewel in Nederland enorm veel data worden verzameld, valt het niet mee om goede indicatoren te vinden voor de drie kwaliteiten waar het over gaat. Een uitgebreide zoektocht bij kenniscentra als het SCP en CBS leverde weinig bevredigende uitkomsten op. Ook het in Tilburg gevestigde PON had er moeite mee om harde indicatoren te vinden en hetzelfde geldt voor de beschikbare literatuur. Al met al ben ik tot de conclusie gekomen dat de verschillen tussen Noord-Brabant en de rest van Nederland minder groot zijn dan men vaak denkt. Om de lezer althans enige indruk te geven, verwijs ik naar de cijfers van tabel 1. Ze laten voor een beperkt aantal indicatoren zien hoe de provincie scoort in vergelijking tot het gemiddelde van Nederland. Op de bovenste rij staat het aantal inwoners in het jaar 2012. Daaruit blijkt dat zo'n 15 procent van de Nederlanders in Noord-Brabant woonachtig is. Als het waar is dat Brabanders harde werkers zijn en zich

relatief vaak ondernemend opstellen dan zouden we dat aan de eerste vijf variabelen moeten zien. Uit de cijfers blijkt echter dat de verschillen zeer bescheiden zijn. De werkzame beroepsbevolking van de provincie maakt 15 procent uit van die in Nederland, wat exact overeenkomt met de ratio van het aantal inwoners. Er treden evenmin grote verschillen op als het om de netto arbeidsparticipatie gaat. Het werkloosheidspercentage ligt met 5,8 inderdaad iets onder het landelijk gemiddelde van 6,4 maar erg groot is dat verschil toch niet. Voor WW-uitkeringen in het eerste kwartaal van 2012 geldt in wezen hetzelfde: Noord-Brabant neemt 16 procent van het landelijke aantal voor zijn rekening. Ten slotte kijken we naar het aantal faillissementen, omdat dit vaak als een indicator voor ondernemerschap wordt opgevat. Maar ook hier zien we geen noemenswaardige afwijkingen. Hoewel dit niet meer dan grove maten zijn, vind ik het opmerkelijk dat de afwijkingen tussen Brabant en Nederland zo gering zijn. Het voorziet de claim dat Brabanders zich graag ondernemend opstellen van een vraagteken.

Bij de twee overige domeinen staat de zaak er niet veel anders voor. Het is opnieuw lastig om een geschikte variabele te vinden voor de mate waarin mensen hun verbeelding aan het werk (laten) zetten. Uiteindelijk heb ik gekozen voor het aantal mensen dat zich heeft opgegeven als leerling of cursist bij instellingen voor kunstzinnige vorming. De eventuele verwachting dat Noord-Brabant relatief veel van dat soort instellingen zou huisvesten, komt niet uit. De provincie omvat 17 procent van alle instellingen in Nederland, precies zoveel als op grond van haar bevolking te verwachten was. Voor het aantal leerlingen en cursisten dat zich daar heeft ingeschreven geldt hetzelfde. Vervolgens kijk ik naar het aantal theaterzalen en -voorstellingen. Per slot van rekening zetten dans, toneel en andere voorstellingen bij uitstek de verbeelding aan het werk. Mocht Brabant zich inderdaad onderscheiden op dit punt dan zou dat moeten blijken uit een relatief groot aantal theaters, voorstellingen of bezoeken. Maar de cijfers wijzen uit dat de score juist lager ligt dan op grond van het aantal inwoners te verwachten was. De afwijkingen zijn niet groot, maar de claim dat verbeelding een voorname rol speelt in het leven van de Brabanders wordt er niet sterker door.

Ten slotte enkele indicatoren die iets zeggen over maatschappelijke betrokkenheid op plaatselijk niveau. Ik maak gebruik van een inventarisatie die Movisie in 2009 met betrekking tot vrijwilligerswerk en mantelzorg opstelde. De vraag was onder meer hoeveel procent van de gemeenten

het beleid inzake mantelzorg op orde had, uitgesplitst naar facetten die in tabel 1 genoemd worden. Hier blijkt de provincie Noord-Brabant inderdaad hoger te scoren dan het landelijk gemiddelde. De verschillen tegenover Nederland hebben te maken met praktische hulp (109 procent), respijtzorg (122 procent), begeleiding en advies (123 procent), materiële hulp (176 procent) en emotionele steun (145 procent). Dat strookt wel met de claim dat de onderlinge betrokkenheid in Brabant relatief sterk is en dat dit in het gemeentelijk beleid tot uiting komt. Het probleem is evenwel dat er ook provincies zijn waar de score nog veel hoger is, zoals Flevoland (waar de respijtzorg in 67 procent van de gemeenten op orde is) of Zeeland (waar het element van advies en begeleiding in 77 procent van de gevallen goed geregeld is). Dus zelfs waar de beschikbare data met het zelfbeeld van de provincie overeenkomen, volgt niet dat ze uniek voor Brabant zijn.

Tabel 1. Indicatoren voor ondernemingszin, verbeelding en betrokkenheid voor Noord-Brabant in vergelijking met Nederland

	Nederland	Brabant	Ratio
Bevolking in 2012 (x 1000)	16.730	2.464	14,7
Indicatoren ondernemingszin			
• Werkzame beroepsbevolking in 2012 (x 1000)	7.387	1.101	101
• Netto arbeidsparticipatie in 2012	67,2	68,1	101
• Werkloosheidspercentage in 2012	6,4	5,8	91
• WW-uitkeringen 1e kwartaal 2012 (x 1000)	270	43	108
• Uitgesproken faillissementen in 2010	7.210	1.212	114
Bron: CBS statline			
Indicatoren verbeelding			
• Instellingen kunstzinnige vorming 2007	245	42	117
• Leerlingen en cursisten in 2007 (x 1000)	476	81	116
• Aantal theaterzalen in 2005	477	62	88
• Totaal aantal voorstellingen 2005	47.133	6.030	87
• Totaal aantal bezoeken 2005	16.370	2.000	83
Bron: CBS statline			
Indicatoren mantelzorg			
• Advies en begeleiding	47	58	123
• Emotionele steun	40	58	145
• Praktische hulp	34	37	109
• Respijtzorg	27	33	122
• Materiële hulp	17	30	176

Bron: P. Duijvenstijn, *Goed voor elkaar met de basisfuncties. Analyse van de basisfuncties vrijwilligerswerk en mantelzorg in het gemeentelijk beleid*, Utrecht 2010

Toelichting: de laatste kolom vermeldt in hoeverre de score voor Noord-Brabant

afwijkt van de score die de provincie zou moeten hebben op grond van haar inwonertal (= 100 %)

MAATSCHAPPELIJKE METAMORFOSE

Uit deze ontvullende cijfers zou men kunnen afleiden dat er in Noord-Brabant de afgelopen decennia niets bijzonders is gebeurd. Maar die conclusie is niet juist. De betekenis van zaken als verbeelding, betrokkenheid en ondernemerschap groeide wel degelijk en dat mogen we – zeker in het licht van de sombere verwachting die veel mensen hebben – als een verrassende ontwikkeling zien. Een cruciaal punt is evenwel dat die ontwikkeling zich niet alleen in Noord-Brabant maar in heel Nederland heeft voorgedaan. Er is wel degelijk iets aan de hand en daarvan zijn ook de Brabanders zich bewust. Ze vergissen zich door te denken dat het alleen in hun regio gebeurt, maar ze hebben volstrekt gelijk wanneer ze erop wijzen dat het hedendaagse leven vol gisting en beweging is. Niet de observaties zelf zijn onjuist, maar de wijze waarop ze geïdentificeerd worden. Een meer adequate duiding houdt in dat we niet van een ruimtelijk, maar van een temporeel denkkader uitgaan. De relevantie van ondernemerschap, verbeelding en betrokkenheid nam in de loop der jaren in de gehele samenleving toe. Dus óók in Brabant zoals bewoners en professionals terecht vaststellen. Het is daarom goed om in te gaan op de historische factoren die hierbij een rol spelen.

Kortheidshalve zal ik me tot een toelichting op drie belangrijke tendensen beperken. Ten eerste deed zich een sterke groei van de *onderwijsparticipatie* voor. De cijfers in figuur 1 spreken wat dat betreft voor zich. Terwijl het aantal studenten in het hbo of wo aan het begin van de jaren zeventig nog maar tien procent van de betreffende leeftijdsgroep uitmaakte, is het inmiddels vier keer zo hoog. Deze trend deed zich in de hele Nederlandse samenleving voor en dus ook in Noord-Brabant. Hij is voor ons relevant, omdat het opleidingspeil een grote betekenis voor innovatie en verbeelding heeft. Hoogopgeleide burgers nemen doorgaans een meer open houding aan, brengen graag hun talenten tot ontwikkeling en ze vinden het een uitdaging om de wereld (een klein stukje) te verbeteren. Op een meer abstract niveau kan men zeggen dat ze veel cultureel kapitaal vertegenwoordigen. Welnu, dat is voor een regio waar de werkgelegenheid op innovatie en hoogwaardige technologie berust van eminente betekenis.

Terwijl deze tendens reeds uit de jaren zestig en zeventig dateert, kwamen daar later andere tendensen bij. De jaren tachtig en negentig markeren de hoogtijdagen van het neoliberale denken met zijn nadruk op deregulering, privatisering en *marktwerking*. In die tijd werd niet alleen de

ondernemer weer een gerespecteerde figuur, maar gingen ook steeds meer jonge of nieuwe professionals zich ondernemend opstellen. Ze begonnen aan een eigen zaak of maakten zich later als zzp-er los uit het bestaan van de klassieke werknemer. Uit figuur 2 kan men aflezen dat het bij deze laatste vorm van ondernemerschap vooral om vormen van commerciële en niet-commerciële dienstverlening gaat. Toch beperkte deze ontwikkeling zich niet tot het economische domein, ze had evengoed gevolgen voor de publieke sfeer. Het is niet voor niets dat overal in Nederland een nieuwe dynamiek ontstond waarbij burgers meer nadrukkelijk voor zichzelf opkwamen en een overmaat aan overheidsregulatie van de hand wezen.

Ten slotte zien we sinds de millenniumwisseling een derde ontwikkeling. Mede geholpen door de verspreiding van nieuwe communicatietechnologie beginnen er steeds *meer netwerken* te ontstaan, die het mogelijk maken nieuwe gemeenschappen te ontwikkelen. De enorme groei van het aantal mobiele telefoons (figuur 3) is slechts één manifestatie van deze ontwikkeling. Een en ander wijst erop dat Noord-Brabant zeker niet de enige provincie is waar zich gisting en beweging aandienen. We stellen de laatste jaren overal in Nederland een opmerkelijke bloei van maatschappelijke initiatieven vast. Ze vloeien naar mijn overtuiging uit het samenkomen van deze drie tendensen voort en brengen in elke regio nieuwe uitdagingen en kansen mee.

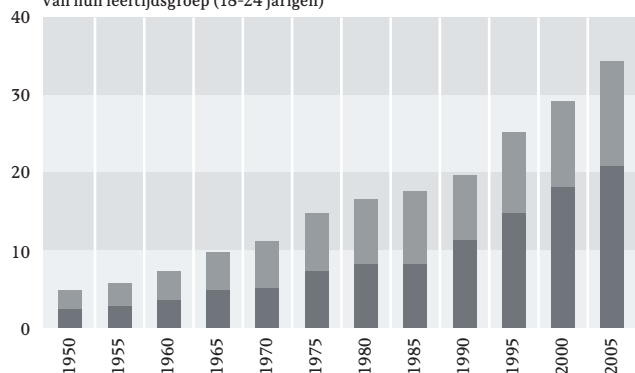
VAN RELIGIO NAAR REGIO

Wat heeft dit alles nu voor onze visie op het volk van Brabant te betekenen? Is dat nog een relevante categorie nu we krachten als verbeelding, betrokkenheid en ondernemerschap ook in andere landsdelen zien? Heeft een regionaal verhaal over Brabant wel zin wanneer de cijfermatige verschillen met de rest van Nederland zo gering zijn? En wat zou de taak van het regionale bestuur wat dat betreft kunnen zijn?

Laat ik eerst zeggen dat de genoemde krachten nooit als enige aan het werk zijn. Een kracht als het ondernemerschap bijvoorbeeld, roept zijn eigen tegenkracht of uitdaging op. Brabant kende in het recente verleden economische groei, maar die vraagt ook een prijs. De bloei van het agrarisch bedrijf gaat met de komst van nieuwe ziekten gepaard, de toegenomen mobiliteit vormt een bedreiging voor natuurlijk milieu, terwijl de urbanisatie een aantal landschappelijke waarden onder druk zet. Met andere woor-

Figuur 1.

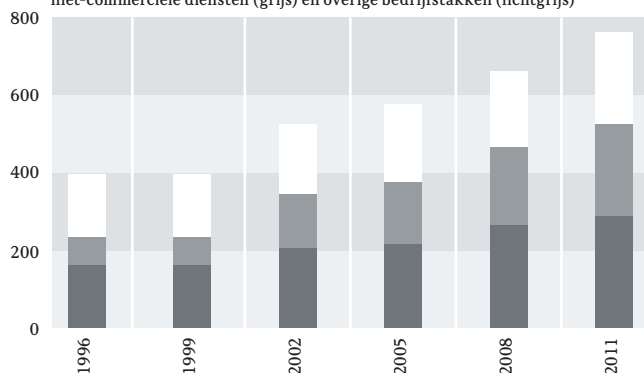
Deelnemers aan hbo (donker grijs) en wo (licht grijs) als percentage van hun leeftijdsgroep (18-24 jarigen)

Bron: CBS statline

Figuur 2.

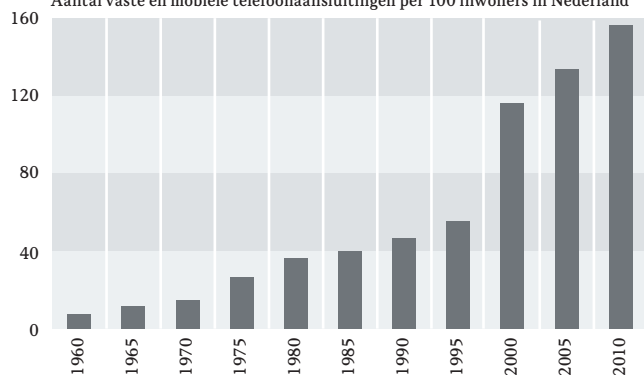
Zelfstandigen zonder personeel (x 1000) verdeeld naar commerciële diensten (donker grijs), niet-commerciële diensten (grijs) en overige bedrijfstakken (licht grijs)

Bron: CBS statline

Figuur 3.

Aantal vaste en mobiele telefoonaansluitingen per 100 inwoners in Nederland

Bron: CBS statline

den: de grote vraag is op welke manier men het juiste evenwicht tussen economische en ecologische processen bereikt. Op een soortgelijke wijze moet een evenwicht tussen verbeelding of innovatie enerzijds en behoud of traditie anderzijds worden gezocht. Hier ligt een van de voornaamste uitdagingen voor hen die een proces van modernisering voorstaan. Juist de eenzijdige nadruk die veel modernisten op het nieuwe, het rationele en het individuele hebben gelegd, maakt dat er vandaag de dag een diep verlangen bestaat naar het verleden, het affectieve en het collectieve. Ten slotte moet er – en dat mag als een derde uitdaging worden beschouwd – ook een zeker evenwicht tussen de betrokkenheid op lokale schaal en het engagement met de wijde wereld ontstaan. Het is op den duur niet goed mogelijk om internationaal zaken te doen, terwijl de eigen leefwereld zich tot het dorp of de familie beperkt. Vroeg of laat zal ook op dit vlak een doorleefd evenwicht moeten komen en de vraag is opnieuw hoe dat ontstaat. Het is precies op dit punt dat de regionale schaal aan betekenis wint. Bovendien dringt zich juist op dit punt een gelijkenis met de religio in vroegere tijd op. Mijn vermoeden is dat het katholieke geloof in zijn bloeiperiode een balans tussen het lokale en globale, tussen vernieuwing en traditie en tussen natuur en economie heeft gearticuleerd. Wie vandaag de dag naar de articulatie van een dergelijk evenwicht zoekt, komt haast vanzelf op het schaalniveau van de regio uit.

Het is om die reden dat ik het ontwikkelen van een specifiek Brabantse agenda wenselijk acht. Leaders en politici mogen zich nooit beperken tot het signaleren van feitelijke ontwikkelingen. Ze moeten deze verwerken in een samenhangend verhaal dat enerzijds de Brabantse zaak op een (inter)nationaal niveau positioneert en anderzijds alle in de bevolking aanwezige krachten of ambities mobiliseert. Al te lang hebben wij in Nederland gedacht dat politiek en beheer samenvallen. Dat is volgens mij een misvatting. Men kan de publieke zaak alleen dienen wanneer men eigen waarden of idealen onder woorden brengt. Daartoe moet het bestuur een ‘regionaal verhaal’ ontwikkelen waarbij men de spanningen van lokaal versus globaal, innovatie versus traditie of economie versus ecologie op een hoger niveau overwint. Er moet met andere woorden een vorm van ‘synthese’ komen, die maakt dat de politieke of bestuurlijke agenda méér dan een reeks losse voorstellen is. In het verleden was het vooral de religio die het verhaal over Noord-Brabant van een samenhang wist te voorzien. De telkens herhaalde verwijzingen naar het katholieke geloof in de bijdrage van P.C. de Brouwer getuigen ervan. Een dergelijke synthese lijkt

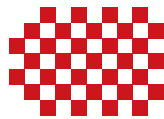
vandaag de dag niet langer te werken. Maar dat neemt niet weg dat opnieuw naar een aansprekende articulatie van evenwichten moet worden gezocht. Er zijn aanwijzingen dat het regionale niveau – meer dan het nationale of bovennationale niveau – daartoe gelegenheid biedt. In elk geval vormt het ontwikkelen van een nieuw verhaal over de eigen ‘regio’ een mooie uitdaging voor het provinciebestuur.

Deze politiek-bestuurlijke opgave is echter tot mislukken gedoemd wanneer hij louter van buitenaf komt. Hij moet aansluiten op en gebruikmaken van een reeds sluimerende dispositie of identiteit. Daarbij hoeft het niet altijd om een bepaalde inhoud te gaan. Misschien is het ontwikkelen van een eigen vorm of stijl minstens zo interessant. Zelfs als het waar is dat de economische bedrijvigheid, de deelname aan het verenigingsleven, of het streven naar innovatie overal leeft, dan nog zou het kunnen dat Brabant zich door een eigen stijl of habitus van andere landsdelen onderscheidt. Er is in de diepte van het gemoed iets eigens in de Brabander merkbaar, iets wat moeilijk te beschrijven is en zich gemakkelijk voor mythevorming leent, maar desondanks door velen wordt herkend en in elk geval door de Brabanders zelf wordt gevierd. P.C. de Brouwer wees er in zijn bijdrage van zestig jaar geleden ook al op. Hij nam woorden in de mond als ‘stevigheid’ en ‘trouw’, sprak over de ‘eenvoud’ of ‘directheid’ van het gemoed en over de bereidheid om op de eigen ‘intuïtie’ af te gaan. Wij zouden vandaag de dag misschien eerder spreken van een mentaal ‘evenwicht’, een streven naar ‘behoud’ of ‘continuïteit’ en het ‘relativeren’ van spanning en conflict. Het gaat ook om de wil om recht te doen aan het ‘organische’ van ons menselijk bestaan, een bijna taoïstisch vertrouwen op datgene wat dingen en mensen ‘van nature’ doen, en dus ook een afkeer van de praatjesmakers die men in het grootstedelijke leven zo vaak treft.

Daarmee bewegen wij ons – het zij direct erkend – buiten het gebied van de harde feiten om naar een domein waar de verbeelding heerst. Dat is geen bezwaar voor mensen die op gisting en beweging inzetten. Er zijn in de geschiedenis namelijk twee manieren waarin het tot beweging komt. Ofwel omdat er enorme problemen zijn en mensen zich gedwongen zien om van plaats, gedrag of opvatting te veranderen. Ofwel omdat mensen zich een betere, mooiere en meer menselijke situatie voorstellen en eigener beweging het initiatief nemen om die situatie te verwerkelijken. Zijn portie dwang en nood heeft Brabant in het verleden wel gehad. Laat zijn toekomst in het teken van eigen initiatieven en verbeelding staan!

INNOVATIE IN BRABANT

Kennis trekt zich niets meer aan van de muren van een bedrijf

---

HET NIEUWSTE BRABANT VOLGENS

ROEL RUTTEN

De economische crisis begin jaren negentig dwong Brabant innovatief te worden. In de daarop volgende jaren is de provincie uitgegroeid tot trekker van de Nederlandse economie en innovatiezwaartepunt in Europa. Een indrukwekkende ontwikkeling voor wat rond 1950 nog als een onderontwikkelde regio gold. Toch zijn resultaten uit het verleden geen garantie voor de toekomst. Innovatie is meer dan ooit een kwestie van kennisuitwisseling en creativiteit. En dat draait weer om kenniswerkers. Deze hoogopgeleide professionals gedijen in open en kosmopolitische stedelijke regio's met een grote mate aan sociaal-culturele diversiteit. Of Brabant voor hen voldoende aantrekkingskracht heeft om een innovatietopregio te blijven, is geen uitgemaakte zaak.

Wie innovatie en Brabant zegt, denkt waarschijnlijk aan de regio Eindhoven. Geboren uit de nood van de economische recessie van begin jaren negentig, heeft Eindhoven zich ontwikkeld tot een hightechregio van wereldformaat. Chipmachinefabrikant ASML en de High Tech Campus zijn de paradepaardjes.

Maar ook elders in de provincie is het bedrijfsleven hightech en innovatief. Overal worden innovatieve producten en diensten voortgebracht: van grote bedrijven als DAF, VDL en Vanderlande tot de talloze middelgrote en kleine bedrijven (MKB's) op provinciale bedrijventerreinen. Het industriële MKB in Brabant speelt een belangrijke rol als toeleverancier van hoogwaardige onderdelen en technologieën voor grote bedrijven in Brabant, Europa en de wereld. De leidende rol van Brabant als innovatiecentrum in Europa wordt onderstreept door cijfers over de omvang van de Onderzoeks- en Ontwikkelingsinvesteringen (O&O), over het aantal patenten van Brabantse bedrijven en de groei van de werkgelegenheid in kennisintensieve bedrijven. Brainport Eindhoven is een van de trekkers van de Nederlandse economie, naast de Mainports Rotterdam (zeehaven) en Amsterdam (luchthaven). Wat een verschil met halverwege de twintigste eeuw! Dankzij innovatie is de economische emancipatie een feit en vervult de provincie nu een voorbeeldrol voor andere Europese regio's. Uit het *Innovation Union Scoreboard 2013* van de Europese Unie, blijkt bijvoorbeeld dat Brabant tot een select gezelschap van 'innovation leaders' in Europa behoort.

Waar komt dit succes vandaan en zal het zich bestendigen in de toekomst? Om daar een antwoord op te vinden, moeten we achter de cijfers kijken:

naar hoe innovatie tot stand komt in de huidige kenniseconomie, en hoe vernieuwing bijdraagt aan economische ontwikkeling. In dit hoofdstuk zal ik wijzen op het toenemende belang van creativiteit voor innovatie, die op haar beurt voortvloeit uit economische, technologische en sociaal-culturele diversiteit.

Het Brabantse succes in de tweede helft van de twintigste eeuw rust op de eerste twee vormen van diversiteit. Voor voortgezet succes in deze eeuw is de derde vorm cruciaal. In feite gaat dit hoofdstuk verder waar H. Moonen ophoudt met zijn *'Noord-Brabants industriële ontwikkeling in de huidige tijd'** (*Het Nieuwe Brabant II*, p. 201-253).

In grove lijnen schets ik de ontwikkeling van pakweg 1950 tot 1990, waarna ik uitvoeriger stilsta bij de innovatie en transformatie van Brabant na 1990. Moonen beschrijft nauwkeurig welke industrie er was, ik ga in op belangrijke trends en de gevolgen die deze hebben voor innovatie in Brabant. Ik schets de gevolgen van de mondialisering op de regio, vervolgens leid ik daar enkele belangrijke lessen uit af. Deze leiden tot een drietal ontwikkelingslijnen, die voor de voortzetting van het economische succes van levensbelang kunnen zijn. De traditie gebruiken als basis voor innovatie, daar gaat het om.

DE KENNISECONOMIE - NA DE CRISIS VOLGT HET SUCCES

Bij het verschijnen van *Het Nieuwe Brabant* en in de daaropvolgende decennia, waren innovatie en economische groei een kwestie van technologische ontwikkeling. Betere auto's, koelkasten en televisies werden via massaproductie goedkoop geproduceerd en vonden hun weg naar de consument. Het Philips Natlab en de Technische Universiteit Eindhoven leverden een belangrijke bijdrage aan de technologische ontwikkeling in die jaren, met de cd als in het oog springend voorbeeld.

Rond 1990 kwam een belangrijke verandering, de kenniseconomie. Drie ontwikkelingen speelden hierbij een rol. Ten eerste hadden consumenten steeds meer behoefte aan maatwerk, niet meer aan massaproductie. Ten tweede maakten nieuwe computertechnologieën het mogelijk kleinere series efficiënt te produceren. Ten derde kwamen Oost-Europa en Azië na het einde van de Koude Oorlog sterk naar voren als lagelonenlanden. Het oude model van goedkope massaproductie in grote bedrijven, gesteund op nieuwe technologieën, voldeed opeens niet meer. Hierdoor

raakte de Europese industrie in een crisis, die Brabant bijzonder zwaar trof. In 1990 startte Philips met Operatie Centurion, een drastische reorganisatie met duizenden ontslagen. DAF ging failliet in 1993, met nieuwe massaontslagen. Ook vielen tientallen Brabantse MKB's om, waarbij nog eens duizenden ontslagen vielen.

De crisis van begin jaren negentig maakte definitief duidelijk dat concurrentiekracht voortaan moest komen van slim produceren. Al sinds de jaren zestig en zeventig moest Brabant afscheid nemen van de textiel-, sigaren- en schoenindustrie. In de jaren tachtig lag de werkloosheid dan ook boven het landelijke gemiddelde. Bedrijven moesten leren inspelen op specifieke wensen van hun afnemers en klanten. Daarvoor was marktkennis noodzakelijk. Bedrijven dienden sneller en flexibeler te gaan werken en dat vroeg management- en organisatiekennis. Technologische kennis bleef uiteraard ook belangrijk, maar werd pas effectief in combinatie met andere vormen van kennis. Dat was de essentie van de nieuwe kenniseconomie.

De kenniseconomie en de uitdagingen die ze stelde aan bedrijven werd treffend beschreven door Dany Jacobs in *Het kennisoffensief* (1996). Deze economie schiep het industriële landschap dat Brabant nu kenmerkt: een netwerk van MKB-bedrijven die onderling in wisselende combinaties intensief samenwerken, om snel nieuwe producten en diensten te ontwikkelen. Dit gebeurde aanvankelijk in opdracht voor de grote bedrijven, maar de meeste innovatieve Brabantse MKB's zijn nu zelf opdrachtgever. De kunst van het samenwerken hebben ze in de jaren negentig snel, maar niet zonder slag of stoot geleerd. Het is een kwestie van vertrouwen, van elkaar wat gunnen en niet ten koste van alles de laagste prijs willen hebben.

Een spraakmakend voorbeeld van samenwerking rond innovatie was medio jaren negentig het KIC-project (Kennisintensieve Industrie Clustering) van Océ, in Venlo. Ook veel Brabantse MKB's deden mee aan dit project. Ik heb het uitvoerig bestudeerd voor mijn promotieonderzoek. Fascinerend was dat KIC begon met een zuiver technologische vraag: hoe maken we een nieuwe kleurencopier? Maar uiteindelijk draaide het om de vraag: hoe kunnen we samen door één deur? De technologie was uiteindelijk niet het grootste probleem. Het ging om vertrouwen, geven en nemen. Experts van andere bedrijven, soms ook concurrenten, moesten bij jou 'in de keuken' kunnen kijken om een beter product te ontwikkelen. Uiteindelijk hebben de Brabantse en Limburgse bedrijven deze boodschap goed begrepen. 'We hadden wel een contract', vertelden veel ondernemers die

ik interviewde, ‘maar dat bleef in de la liggen. We losten problemen samen op, in vertrouwen.’ Het KIC-project kan beschouwd worden als een vorm van ‘open innovatie’. Océ gaf een team van twee tot vijf toeleveranciers de opdracht om een module te ontwikkelen voor de nieuwe kleurencopier, zoals een nieter, het bedieningspaneel en een doseersysteem voor toner. Dat kon alleen als de toeleveranciers op een open manier kennis met elkaar en met Océ deelden. Innovatie werd zo een teamproduct. Open innovatie is later één van de uitgangspunten van de High Tech Campus geworden, maar gaat wel een stap verder dan in het KIC-project twintig jaar eerder.

Wellicht dat de Brabantse mentaliteit zich goed leent voor samenwerking en vertrouwen. In zijn boek *Het succes van samen* (1998) wijst Govert Derrix de Brabantse en Limburgse mentaliteit aan als een belangrijke succesfactor. Het is een feit dat dergelijke intensieve samenwerking rond innovatie elders veel minder van de grond is gekomen, uitgezonderd in Twente. Maar dat is net als Brabant een van oudsher achtergestelde regio, waar ondernemers er plezier in lijken te hebben het beter te doen dan hun collega's in het westen. ‘Niet slecht voor een Brabants bedrijfje’, hoor je nog altijd trots uit de mond van menig succesvolle ondernemer. ‘Niet slecht’ lijkt zeker een understatement voor de VDL Groep, die door middel van intensief samenwerken en innovatie uitgroeide van een verzameling noodlijdende industriebedrijven tot een Europese speler van formaat.

De crisis van begin jaren negentig bracht ook innovatie op het gebied van economisch beleid. Ik was net afgestudeerd en speelde een rol als adviseur regionaal innovatiebeleid. Zo was ik betrokken bij het Regionaal Technologie Plan (RTP) Limburg en het Europees regionaal beleid voor de regio Zuidoost-Brabant, het Stimulusprogramma. Stimulus was en is ook een projectbureau dat samen met ondernemers het beleid invult via concrete projecten. De provincie, de betrokken gemeenten, de Kamer van Koophandel en het Syntens Innovatiecentrum zetten samen de beleidslijnen uit. Samenwerking tussen bedrijven en versterking van technologische kennis in het MKB waren hoofdpunten. Stimulus werkte ze uit in concrete maatregelen, zoals de clusterregeling waarvoor het KIC-project model stond.

Deze innovatieve samenwerking tussen verschillende overheidsorganisaties is eveneens een kwestie van vertrouwen en ook dat gaat in Brabant, Limburg en Twente soepeler dan elders. Daar spreekt men al snel

van ‘bestuurlijke drukte’, weet ik uit eigen ervaring. Hoe dat komt, is niet simpel te verklaren. Wellicht zijn redenen: een gevoel van er samen de schouders onder zetten, het feit dat bestuurders en ondernemers elkaar veel tegenkomen in allerlei bestuurlijke netwerken en overleggen, een gezamenlijke Brabantse identiteit. En ja, je staat met carnaval ook samen in de kroeg. Er zit allemaal wat in, maar een sluitende wetenschappelijke verklaring is er (nog) niet. De vele overlegplatforms in Brabant zorgen voor korte lijntjes tussen bestuur en bedrijfsleven. Die korte lijntjes zijn belangrijker dan de Brabantse vorm waarin ze worden gegoten. Dat blijkt uit verschillende evaluaties van het regionaal innovatiebeleid van de afgelopen tien jaar. Zoals bijvoorbeeld in mijn evaluatie van de Stimulus Clusterregeling uit 2006 en de Midtermevaluatie van het Europees regionaal beleid 2007-2013 door Berenschot (2011). Toch zal een vleugje Brabantse gemoedelijkheid als smeermiddel zeker helpen. In de tijd van *Het Nieuwe Brabant* speelden de katholieke identiteit en saamhorigheid ook een rol in het bij elkaar houden van verschillende sociale en economische belangen. In het geseculariseerde Brabant van deze eeuw is die factor niet meer belangrijk.

Het innovatiesucces van Brabant in de afgelopen twintig jaar is dus als volgt te verklaren:

- De aanwezigheid in Brabant van bedrijven en toonaangevende kennisinstellingen waarin nieuwe kennis en technologieën werden ontwikkeld. Nieuwe producten en diensten werden succesvol vermarkt. Deze bedrijven en instellingen waren in de provincie gevestigd, omdat Brabant zich na de Tweede Wereldoorlog (de tijd van *Het Nieuwe Brabant*) had ontwikkeld tot een belangrijk nationaal en Europees industrieel centrum.
- Een Brabantse mentaliteit die samenwerking stimuleert. Waar Hollanders niets moeten hebben van ‘bestuurlijke drukte’, is er in Brabant een groot aantal overlegcircuits op provinciaal niveau en in de verschillende Brabantse regio's. Overigens komen veel bestuurders en ondernemers in deze netwerken van boven de rivieren. De liefde voor samenwerken is dus niet exclusief Brabants, maar het functioneert hier wel beter.
- De noodzaak om te veranderen na de economische crisis van begin jaren negentig is misschien wel het belangrijkste. Toen werd duidelijk dat het oude industriële model, gebaseerd op massaproductie in grote

ondernemingen, niet meer werkte. Crises maken ondernemers en bestuurders creatief en dat was in Brabant zeker het geval. De mensen die destijds hun baan verloren denken er wellicht anders over, maar de crisis van begin jaren negentig was voor Brabant achteraf een zegen.

KENNISECONOMIE 2.0

Toen ik in 1994 ging werken als consultant, was de fax de belangrijkste verbinding met mijn klanten. Een dame in een reisbureau regelde in 1996 via de telefoon mijn eerste reis naar de Verenigde Staten. Tegenwoordig doet mijn iPad dat, en nog veel meer. De manier waarop we met elkaar communiceren is de afgelopen twintig jaar radicaal veranderd. En daarmee ook de manier waarop we kennis uitwisselen. Kennis trekt zich niets meer aan van de muren van een bedrijf. Sterker nog, bedrijven hebben er juist baat bij dat hun medewerkers gegevens uitwisselen met collega's in andere bedrijven. De Eindhovense High Tech Campus is gebaseerd op het idee dat informatie pas waardevol wordt, als deze wordt gedeeld: het idee van open innovatie. Nieuwe producten en diensten zijn steeds meer het gevolg van combinaties van kennis van mensen in veel bedrijven en instellingen. Het gaat bedrijven in feite niet meer in de eerste plaats om de producten en diensten, maar om de kennis en creativiteit die daarachter zit. Kenniscreatie is daarmee in een nog hogere versnelling gekomen dan de afgelopen twintig jaar. In een artikel voor het wetenschapstijdschrift *Regional Studies* noemde ik dat Kenniseconomie 2.0.

In het KIC-project van Océ en de clusters van Stimulus waren bedrijven in feite nog bezig kenniscreatie te controleren. Tegenwoordig is daar veel minder sprake van. Het onderscheid tussen industrie en diensten verdwijnt. Banken zijn dienstverleners, maar hun internetdiensten gebruik je via een industrieproduct als een smartphone. Een auto koop je vaak met een financieringsregeling. Die auto heeft vervolgens een ingebouwd navigatiesysteem dat is geproduceerd door een IT-dienstverlener. En met de vele apps is de vervaechting van de virtuele en de fysieke economie zo goed als een feit. Dit alles wordt bedacht door mensen die veel en vaak informatie met elkaar delen. Juist doordat mensen met verschillende specialismen van elkaar leren, ontstaat de creativiteit die ons al die nieuwe producten

en diensten brengt. Kenniscreatie en creativiteit in Kenniseconomie 2.0 is een kwestie van uitwisseling tussen kenniswerkers met uiteenlopende achtergronden.

Kenniswerkers zijn over het algemeen hoger opgeleid en verdienen hun geld met hun cognitieve en creatieve vaardigheden. Het zijn onderzoekers, consultants, bankiers, artsen, advocaten, industrieel ontwerpers, computerspecialisten, maar ook modeontwerpers en professionele kunstenaars. Innovaties komen voort uit de kruisbestuiving van specialisten met verschillende achtergronden. Het economische belang van creativiteit werd als eerste gezien door de Oostenrijks-Amerikaanse econoom Joseph Schumpeter (1883-1950), toen hij innovatie omschreef als creatieve destructie en het maken van nieuwe combinaties.

Creativiteit kent vele vormen, maar de essentie ligt in het bedenken van nieuwe functionaliteiten en toepassingen. Die kunnen ook immaterieel zijn. De waarde van een tablet-computer of smartphone ligt bijvoorbeeld in de geslaagde combinatie van functionaliteit en vormgeving. In Kenniseconomie 2.0 is het bedenken van nieuwe functionaliteiten en toepassingen zelf ook een creatief proces. Professionals met verschillende achtergronden wisselen kennis en ideeën uit, waarna ze die proberen toe te passen. Innovatie en creativiteit hebben heel duidelijk een sociale en interactieve component. Het verband tussen 'human capital' en regionale economische ontwikkeling wordt alom bevestigd in wetenschappelijk onderzoek. Dit verband heb ik zelf aangetoond in een publicatie in *European Planning Studies* in 2010.

Steden spelen een hoofdrol bij de uitwisseling, omdat ze een aantrekkelijke leefomgeving bieden voor hogeropgeleiden. Daar is het gemakkelijk om face-to-face-contacten aan te gaan. Uitwisselingen tussen kenniswerkers zijn er in de werksfeer, maar ook in de sociale sfeer. Goede ideeën krijgen en de behoefte daarover te communiceren, is niet beperkt tot kantoor-tijden. Als professionals met verschillende achtergronden elkaar ontmoeten in de sociale sfeer, kunnen contacten worden gelegd die ook in de economische sfeer belangrijk zijn.

Het begrip sociale sfeer is moeilijk te definiëren, maar omvat allerlei vormen van sport, ontspanning en cultuur. Hier is de kans groot op wat in het Engels 'serendipity' wordt genoemd: het vinden van iets onverwachts en bruikbaar terwijl je daar niet naar op zoek bent. Stedelijke gebieden

met hun diverse aanbod van wonen, werken en vormen van ontspanning zijn in dit verband zeer aantrekkelijk, en daarom een trekker van economische ontwikkeling. Dit is onder meer de strekking van een CPB-rapport uit 2013 over de toekomst van de stad in een mondiale wereld.

MONDIALISERING

De Kenniseconomie 2.0 is op nog een punt anders dan die van twintig jaar geleden: de mondialisering. Begin jaren negentig waren veel bedrijven wereldwijd actief. Zelfs de kleinere toeleveranciers van Océ hadden vestigingen, klanten en partners in Oost-Europa, Noord-Amerika en Azië. Tegenwoordig zijn echter niet alleen bedrijven gemondialiseerd, maar ook individuen. Als ik mezelf als voorbeeld mag nemen: ik heb een Indonesische vrouw, die voor ze naar Nederland kwam tien jaar in Engeland heeft gewoond. Mijn nichtje is Russisch en ik heb familie en intimi in vijf landen op drie continenten. Mijn Facebook staat er bol van en dat KLM verlies lijdt, ligt niet aan mij. En ik ben geen uitzondering.

Wellicht is het wezenskenmerk van deze eeuw dat mensen steeds meer contacten hebben over de hele wereld. En dat mensen steeds meer over de hele wereld trekken, waardoor ook Brabant deel uitmaakt van de multiculturele samenleving. Gelukkig maar, anders zou de economie hier snel vastlopen. Een bedrijf als ASML kan niet alle vacatures met Nederlanders opvullen. ASML wil mensen met de beste kennis om sterker te staan in de mondiale concurrentiestrijd. Nu zijn Nederlanders erg slim, maar het is niet verstandig om buitenlands talent onbenut te laten. En dat geldt voor steeds meer bedrijven. Dankzij Kenniseconomie 2.0 is onze provincie meer nog dan twintig jaar geleden een klein schakeltje in de wereldwijde economie.

Kun je dan eigenlijk wel spreken van een *Brabantse* kenniseconomie? Ja, dat kan, omdat deze economie wordt gemaakt door bedrijven en mensen die hier gevestigd zijn. Ook al zijn we mondiaal, de meeste zakelijke en sociale contacten spelen zich af in de regio waar we wonen. Voor sommigen zal het vooral West- of Midden-Brabant zijn, voor anderen is het meer Zuid- of Midden-Nederland.

Daarbij komt dat het wel moeilijker wordt om te praten over Brabantse kennis. Want wat hier wordt ontwikkeld en toegepast, komt van

over de hele wereld. Een regio staat niet op zichzelf, maar is een schakel in een wereldwijde keten. Brabantse bedrijven en instellingen zijn toegangspoortjes tot wereldwijde informatie. Daarom is het van groot belang dat deze bedrijven en kennisinstellingen en de mensen die er werken zich in Brabant thuis voelen. Innovatie in Kenniseconomie 2.0 draait dus niet alleen om kennis en technologie, maar vooral om de plaats waar bedrijven en mensen werken aan de ontwikkeling ervan. Is Brabant zo'n plaats? Om die vraag te beantwoorden, kijken we eerst even over de grens.

VERHALEN UIT DRIE STEDEN

De afgelopen jaren heb ik Newcastle upon Tyne, een stad in het noordoosten van Engeland leren kennen en waarderen. Mijn vrouw woonde er toen we elkaar voor het eerst ontmoetten. We hebben drie jaar een langeafstandsrelatie gehad voordat ze een verblijfsvergunning kreeg. Ook nu we in Tilburg wonen, voelt Newcastle voor ons allebei nog steeds als thuis.

Newcastle is net als Brabant een regio die zwaar werd getroffen door industrieel verval. Vanaf midden jaren negentig wist Newcastle het roer echter om te gooien. Men deed deels dezelfde dingen als Brabant. Tussen 1999 en 2012 investeerde de regionale ontwikkelingsmaatschappij One North East in kennisontwikkeling, samenwerking tussen bedrijven, bevorderen van ondernemerschap en het aantrekken van nieuwe bedrijven. Net als de Brabantse Ontwikkelingsmaatschappij (BOM), de Kamers van Koophandel en de innovatiecentra in Brabant. Maar er gebeurde meer, de binnenstad kreeg een grote opknapbeurt. Historische gebouwen werden gerestaureerd, verschillende verouderde betonnen kolossen zijn gesloopt en er zijn nieuwe, spraakmakende gebouwen bij gekomen. Quay side, het gebied aan de rivier de Tyne, dat tot ver in de jaren zeventig industrie huisvestte, werd een aantrekkelijk stukje binnenstad. Ook in de agglomeratie, bijvoorbeeld in de aangrenzende stad Gateshead, kregen industriële gebouwen een nieuwe bestemming. Zo is de Baltic nu een centrum voor moderne kunst. Het glazen Sage Building is een hypermodern zalencentrum in de vorm van een golf. Het straalt allemaal durf, trots en herwonnen zelfvertrouwen uit. En dat merk je ook op straat. Mensen houden van hun stad en zijn er trots op.

Newcastle verschoot flink van kleur. Het is altijd al een etnisch diverse stad geweest. Dankzij nieuwe ondernemingen en de toevloed van studen-

ten, is het een kosmopolitische smeltkroes. Dat vertaalt zich in een aantrekkelijk patroon van wereldrestaurants, boetieks en winkels. Uiteraard heeft Newcastle ook vervallen wijken met flinke sociaal-economische problemen. Maar in het algemeen heeft de stad een opmerkelijke transformatie ondergaan. Het is een prettige omgeving waar mensen graag zijn, een plek waar creativiteit en kenniscreatie goed gedijen.

Het nieuwe Newcastle wordt het best gesymboliseerd door de Angel of the North. Een stalen engel van twintig meter hoog, die op een heuvel ten zuiden van de stad bezoekers verwelkomt met gespreide vleugels van 54 meter breed. De heuvel is verstevigd om te voorkomen dat de engel wegzakt. De symboliek is prachtig. Het staal staat voor de band met het verleden, toen Newcastle een centrum van zware industrie was. De verstevigde heuvel symboliseert dat de engel geworteld is in historie en traditie van de regio. De gespreide vleugels verbeelden openheid en het verwelkomen van mensen van over de hele wereld. Dat is de nieuwe identiteit, die in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de economische opleving in de nieuwe eeuw.

Hoe anders is het in Middlesbrough, slechts 65 kilometer zuidelijker. Middlesbrough is net als Newcastle een oude industriestad. Maar het is nog omgeven door industriële ruïnes en het stadscentrum is weinig aantrekkelijk. De mix van oude en moderne architectuur ontbreekt grotendeels. Het is geen plek waar dingen gebeuren. Middlesbrough heeft geen engel zoals Newcastle, maar bleef veel meer hangen in het verleden. Het heeft wel een universiteit maar geen kosmopolitische multiculturele sfeer. Deze stad mist juist die elementen, die Newcastle tot een prettige stad en een goede voedingsbodem voor creativiteit en innovatie maken.

Wat Middlesbrough mist, heeft Kuala Lumpur juist in overvloed: optimisme. De Maleisische hoofdstad staat model voor vele steden in opkomende economieën. Het is een vitale en bruisende stad. Aan gedurfde architectuur geen gebrek. Er staan waarschijnlijk meer wolkenkrabbers dan in heel Nederland. Maar ook het oude Kuala Lumpur is nog te herkennen. Maleisië is van oudsher een multiculturele samenleving van Maleisiërs, Indiërs en Chinezen. En daar zijn de afgelopen jaren vele nationaliteiten bij gekomen. De uitdaging van de mondialisering wordt net zo hard gevoeld als in West-Europa. Maar waar wij bang zijn welvaart te verliezen, ziet Kuala Lumpur de mondialisering juist als kans om nieuwe welvaart op te bouwen. Op de vele business- and scienceparken werken tienduizenden mensen aan kenniscreatie en innovatie. De diversiteit is

een goede voedingsbodem voor creativiteit, die door optimisme en zelfvertrouwen wordt versterkt.

Kuala Lumpur heeft zijn eigen engelen, de generatie van goed opgeleide jonge vrouwen. Enerzijds zijn ze traditioneel: Maleisië is een islamitisch land en vrijwel alle jonge vrouwen dragen een hoofddoek. Anderzijds zijn ze heel modern: zelfstandig, gericht op persoonlijke ontwikkeling, open en nieuwsgierig naar de rest van de wereld. Uit een recente publicatie over de kenniseconomie in Zuidoost-Azië blijkt dat Kuala Lumpur de technologische basis van Brabant mist en de overheid minder effectief werkt dan hier. Maar toch is de stad inmiddels een belangrijk economisch centrum in de regio.

LESSEN VOOR BRABANT

Laten we vooropstellen dat kennisontwikkeling en creativiteit uiteindelijk moeten leiden tot innovaties in de vorm van nieuwe producten en diensten, en dat daar bedrijven voor nodig zijn. Bedrijven hebben behoefte aan een (digitale) infrastructuur, goede samenwerking met kennis- en opleidingsinstellingen, goede bedrijventerreinen, enzovoort. Dat is de basis en die is in Brabant ruim voorhanden. Maar daarnaast bevatten de verhalen uit de drie steden een aantal belangrijke, nieuwe lessen:

- Kenniscreatie en creativiteit gedijen in aantrekkelijke stedelijke regio's. Stedelijke regio's met een goed woon- en leefklimaat, met een aantrekkelijke mix van oude en moderne architectuur en een gevarieerd aanbod aan culturele voorzieningen. In dergelijke stedelijke regio's voelen kenniswerkers zich thuis en is de kans op 'serendipity' het grootst.
- Diversiteit van de stedelijke regio speelt een grote rol. Het gaat in de eerste plaats om kennisdiversiteit, maar het belang van sociaal-culturele diversiteit mag niet worden onderschat. Deze vorm van diversiteit stimuleert economische creativiteit, omdat mensen met verschillende achtergronden verschillende ideeën en behoeften hebben. Dat geeft ruimte voor innovaties en nieuwe (niche)markten. Daarnaast hangt sociaal-culturele diversiteit samen met tolerantie en openheid, belangrijk voor de acceptatie van nieuwe ideeën, producten en diensten in de economische sfeer. Het belang van sociaal-culturele diversiteit, openheid en tolerantie voor innovatie en

economische ontwikkeling wordt in toenemende mate ondersteund door wetenschappelijk onderzoek. In mijn eerder genoemde publicatie in *European Planning Studies* toon ik dat aan. Daarnaast is bijvoorbeeld het boek *Culture matters* uit 2000 van belang.

- Tenslotte zijn een dosis optimisme en geloof in eigen kracht noodzakelijk voor verandering.

Hoe staat het met deze zaken in Brabant?

BRABANT ALS STEDELIJKE REGIO?

Tot voor kort was Brabant een landelijke regio met enkele middelgrote steden, maar dat is de afgelopen vijftien jaar in hoog tempo veranderd. Steden en dorpen breiden uit. Een echte stadsregio is Brabant natuurlijk niet. Steden als Amsterdam en Rotterdam – en op dezelfde afstand Antwerpen, Brussel en Keulen – kunnen op eigen kracht kenniswerkers aantrekken. Maar zelfs Eindhoven, de grootste Brabantse stad, moet het in die race afleggen. BrabantStad is dan een aantrekkelijk idee, door nauw samen te werken kunnen de Brabantse steden elkaar versterken en aanvullen.

Deze samenwerking moet nog verder uitkristalliseren, maar heeft wel een belangrijk probleem. Niemand woont in BrabantStad. Mensen wonen in Breda of 's-Hertogenbosch. De afzonderlijke steden hebben hun eigen identiteit en gevoel, BrabantStad niet. Juist dat gevoel van verbondenheid en trots is een belangrijke succesfactor in Newcastle en Kuala Lumpur. Daarnaast is de reistijd tussen de Brabantse steden een probleem, zeker als je buiten het centrum woont. Bovendien, een taakverdeling tussen de Brabantse steden lijkt mooi, maar kenniswerkers willen juist een diversiteit aan voorzieningen om de hoek. Brabant heeft heel veel te bieden aan heel veel mensen, ook aan kenniswerkers. Maar een stadsregio is Brabant niet.

De regio Eindhoven heeft daarentegen wel de potentie om verder te ontwikkelen tot een internationaal aantrekkelijke stadsregio. In de concurrentie met andere stedelijke regio's is het daarom verstandig de kaarten op Eindhoven te zetten.

Hoewel Brabant in Europees perspectief met zijn tweeënhalve miljoen inwoners relatief klein is, vormt het tegelijkertijd een mozaïek van stedelijke en landelijke gebieden. Beide versterken elkaar; de nabijheid van de landelijke omgeving maakt de steden aantrekkelijk en de landelijke gebieden

profiteren van de nabijheid van stedelijke voorzieningen. Maar het zorgt ook voor een tweedeling. Het leven in het landelijke gebied staat meer in het teken van Brabantse tradities dan in de steden. Die onderscheiden zich steeds minder van steden elders in Nederland en West-Europa. Dat kosmopolitische, hoger opgeleide mensen steeds vaker voor de stad kiezen, draagt bij aan deze tweedeling. Het geeft stedelijke en landelijke regio's verschillende perspectieven.

Investerings in stedelijke gebieden richten zich het best op het verder ontwikkelen van een aantrekkelijke woon- en werkomgeving voor kenniswerkers. Hierdoor kunnen sociaal-culturele en technologische diversiteit elkaar versterken en tot creativiteit en innovatie leiden. Het ligt niet voor de hand dat Brabant steden als Amsterdam naar de kroon zal steken. Maar op het gebied van 'industrial design' is Eindhoven nu al een internationale speler van formaat. Ook de Rockacademie in Tilburg is een interessant voorbeeld. In absolute zin dragen deze voorbeelden (nog) niet zo veel bij aan economie en innovatie. Ze dragen echter wel bij aan een creatief klimaat.

Daarnaast moet stedelijk Brabant vooral blijven doen waar het traditioneel goed in is: technologische samenwerking in de industrie. De innovatieve kracht van de industrie is historisch gegroeid en designstad Eindhoven laat zien dat die tradities een prima aanknopingspunt vormen voor nieuwe, creatieve activiteiten.

In het landelijke gebied kunnen de Brabantse tradities eveneens aanknopingspunten bieden voor vernieuwing. Met de kennis van landbouw, natuur en milieu biedt het landelijk gebied kansen voor groene landbouw en groen toerisme. Ook innovaties in de zorg, zoals zorgboerderijen waarin ouderen en mensen met beperkingen in kleinschalige gemeenschappen leven, zijn zeer interessant. Niet in de eerste plaats omdat ze veel nieuwe werkgelegenheid opleveren, maar vooral omdat nieuwe kennis en ervaring worden opgedaan. Deze kunnen vervolgens worden omgezet in concepten, producten en diensten die elders in de markt kunnen worden gezet. Door kenniswerkers met elkaar in contact te brengen, groeien interessante innovaties. Creativiteit vormt zich niet uit (beleids)concepten die elders zijn bedacht. Creativiteit ontstaat door kenniswerkers in contact te brengen met problemen en uitdagingen, en gebruik te maken van de informatie en mogelijkheden van Brabant.

DIVERSITEIT EN TOLERANTIE IN BRABANT

Moderne economieën lopen per definitie uiteen als we kijken naar technologieën en bedrijven. Deze diversiteit is een belangrijke innovatieve kracht van Brabant. Maar hoe zit het met de sociaal-culturele diversiteit? De relatie tussen sociaal-culturele diversiteit en innovatie is weliswaar indirect, maar sociaal-culturele diversiteit vergroot de kansen op 'serendipity' en uitwisselingen. En dat draagt weer bij aan kenniscreatie, creativiteit en innovatie.

Alle succesvolle innovatieve regio's hebben een grote mate van sociaal-culturele diversiteit. Het maakt deze regio's aantrekkelijk voor kosmopolitische kenniswerkers. De prettige associatie met diversiteit ontstaat, omdat ze nauwelijks geconfronteerd worden met de achterkant van sociaal-culturele diversiteit. Ze wonen niet in migrantenwijken met veel werkloosheid en sociale problemen. Daarom is sociaal-culturele diversiteit gunstig voor innovatie.

Opnieuw doet Eindhoven het op dit punt het beste. Dat heeft alles te maken met de aanwezigheid van de Technische Universiteit en de vele internationale bedrijven. Die trekken wereldwijd kenniswerkers aan. De sociaal-culturele diversiteit in de overige Brabantse steden en gemeenten is veel meer het gevolg van arbeids- en gezinsmigratie sinds de jaren zestig. Deze diversiteit is minder aanwezig dan in de Randstad, Antwerpen of Keulen. Maar de hoge stembusuitslagen van de PVV laten ook in Brabant zien dat de acceptatie van verschillen geen vanzelfsprekende zaak is.

De Brabantse identiteit hangt nog steeds vooral samen met dingen die wij als typisch Brabants beschouwen, vooral gebruiken en tradities uit de regio. Het gaat daarbij voor een belangrijk deel ook om nieuwe tradities. Het Brabant van nu is echter ontegenzeggelijk opener en toleranter dan het roomse Brabant van het midden van de twintigste eeuw. Maar is het ook voldoende kosmopolitisch? Vinden we mensen en dingen die van buiten komen interessant omdat ze anders zijn en we daarvan kunnen leren? Of hechten we meer aan onze tradities? De eerste houding leidt tot uitwisseling en innovatie in de Kenniseconomie 2.0. De tweede niet.

De relevante tweedeling is niet die tussen stedelijke en landelijke regio's, maar tussen lager- en hogeropgeleiden. Vooral de positie van lageropgeleiden staat onder druk als gevolg van de mondialisering. Innovatie, hoe onmisbaar ook, draagt maar zeer beperkt bij aan het oplossen van

hun problemen, zeker op korte termijn. Tolerantie gedijt wel bij sociaal-economische zekerheid. Innovatie is daarom gebaat bij een flankerend sociaal-economisch beleid, dat erop gericht is de perspectieven van lageropgeleiden te verbeteren.

OPTIMISME

Een positieve grondhouding, vertrouwen in eigen kracht en optimisme over de toekomst zijn als aanjagers van innovatie het minst grijpbaar, maar toch erg belangrijk. Voor alle landen is de mondialisering erg verwarrend. Het verschil is dat mensen in landen als Maleisië mondialisering zien als een kans om vooruit te komen, terwijl mensen in West-Europa het vooral zien als een bedreiging van de welvaartsstaat. Brabant is daar geen uitzondering op. Steeds meer mensen staan gereserveerd of zelfs afkerig tegenover zaken die innovatie en economische ontwikkeling stimuleren, zoals openheid en Europese integratie. Niet voor niets houdt de Angel of the North zijn vleugels gespreid, in plaats van gesloten voor de borst. Meer dan de economische crisis van begin jaren negentig, is de huidige crisis een vertrouwenscrisis. Er is een gebrek aan vertrouwen in de overheid, in de samenleving, in Europa, enzovoort. Ondernemers en vernieuwers op allerlei terreinen kunnen die trend ombuigen. Zij kunnen laten zien dat succes mogelijk is, als je de vleugels uitslaat.

CONCLUSIE

In de Kenniseconomie 2.0 vloeit innovatie voort uit intensieve contacten tussen kenniswerkers. In deze contacten staan creativiteit en uitwisseling centraal, waardoor ideeën voor nieuwe producten en diensten ontstaan. De contacten beperken zich niet langer tot de professionele sfeer. Nadenken over innovatie gaat dus ook over de vraag hoe een regio voor kenniswerkers aantrekkelijk wordt. Deze vraag heeft een tweeledig antwoord.

Op de eerste plaats blijft het belangrijk om in traditionele innovatie te investeren, zoals onderwijs en onderzoek, samenwerking tussen bedrijven en samenwerking met kenniscentra. Ideeën moeten natuurlijk uitgewerkt worden tot nieuwe producten en diensten en vervolgens in de markt worden gezet. Dat gaat niet zonder bedrijven. Op dit punt heeft Brabant de

afgelopen twintig jaar grote successen geboekt. Het kan doorgaan op de ingeslagen weg.

Het tweede deel van het antwoord richt zich nadrukkelijk op Brabant als regio waar kenniswerkers graag komen, gaan wonen en zakendoen. Ze worden aangetrokken door zaken die traditioneel niet tot het innovatiedomein gerekend worden, zoals architectuur, cultuur en kwaliteit van de leefomgeving. Deze zaken hebben geen direct effect op innovatie maar maken een regio aantrekkelijker voor kenniswerkers. Investeren in deze nieuwe factoren is dan ook alleen zinvol als er al een basis is van diversiteit van kennis en technologie en natuurlijk ook van sociaal-culturele diversiteit. In die volgorde, want een aantrekkelijke arbeidsmarkt is ook voor kenniswerkers topprioriteit.

Uit het beeld dat in dit hoofdstuk is geschetst komen drie belangrijke ontwikkelingslijnen voor Brabant naar voren:

1 Versterken van het stedelijk netwerk.

Creatieve en innovatieve bedrijvigheid concentreert zich op een aantal locaties in en rond de binnensteden. Verdere versterking van deze locaties ligt voor de hand met het versterken van de woon-, winkel- en leeffuncties van de stadscentra. Een fijnmazige en snelle infrastructuur vergroot de nabijheid van het landelijk gebied en maakt de stadscentra tot aantrekkelijkere ontmoetingsplaatsen.

2 Dynamiek van stad en land.

Het kosmopolitische, sociaal-cultureel diverse stedelijke gebied – met Eindhoven voorop – is een plaats voor creativiteit en innovatie. Innovatie is voor landelijk Brabant ook belangrijk, bijvoorbeeld in de agrarische industrie, toerisme en natuurbeheer. Deze innovatie is echter geen drager van de Brabantse economie en werkgelegenheid in de komende decennia. De waarde en aantrekkingskracht van het landelijk gebied is vooral gelegen in rust, ruimte en natuur nabij het stedelijk gebied. Dat versterkt de kracht van stedelijk Brabant.

3 Tradities en identiteit.

De Brabantse tradities en identiteit zijn van groot belang. Vanuit het oogpunt van innovatie is het belangrijk om tradities en identiteit los te zien van het oude, traditionele, landelijke Brabant. Kleinschaligheid van bestuurlijke netwerken en menselijke maat zijn waardevol voor onze kenniseconomie, mits gekoppeld aan het nieuwe, sociaal-cultureel diverse en verstedelijkte Brabant.

In de jaren negentig was de omschakeling van een industriële naar een kenniseconomie een enorme prestatie. Daarbij kon men voortborduren op de sterke netwerken van het industriële Brabant en de traditionele Brabantse normen en waarden. De uitdaging is nu om vanuit eigen identiteit en tradities het nieuwe te omarmen in een open en kosmopolitische houding. Nieuwe ideeën, nieuwe technologieën en nieuwe mensen. Uiteindelijk schuilt daarin de echte kracht van innovatie.

LITERATUUR EN BRONNEN

Berenschot, <i>Midtermevaluatie EFRO D2 2007-2013</i>. B5-Ruimtelijke Ordening, <i>BrabantStad Mozaïek Metropool</i>, Breda 2007. Centraal Planbureau (CPB), <i>Wordt de wereld plat of is er toekomst voor de stad?</i> Den Haag 2013. Derix, G., <i>Het succes van samen: Verkenningen in co-development en clustering</i>, Venlo 1998. Europese Unie <i>Innovation Union Scoreboard</i>, Brussel 2013. Huntington, S., L. Harrison, (ed.), <i>Culture matters: How values shape human progress</i>, New York a.j. Irawati, D., R. Rutten, (ed.), <i>Emerging knowledge economies in Asia: Current trends in ASEAN-5</i>, London z.j.	Jacobs, D., <i>Het kennisoffensief: Slim concurreren in de kenniseconomie</i>, Alphen aan den Rijn 1996. Moonen, H., 'Noord-Brabants industriële ontwikkeling in de huidige tijd', J.E. de Quay e.a. (red.), <i>Het Nieuwe Brabant II</i>, 's-Hertogenbosch 1953. Oerlemans, L., R. Rutten, <i>In de ban van de clustering: Een evaluatieonderzoek naar de Stimulus clusterregeling</i>, Tilburg 2006. Rutten, R., F. Boekema, 'From learning region to learning in a socio-spatial context', <i>Regional Studies</i> 2012, Vol. 46: 8, p. 981-992. Rutten, R., J. Gelissen, 'Social values and the economic development of regions', <i>European Planning Studies</i> 2010, Vol. 18: 6, p. 921-939.

Het boek dat voor u ligt kan, bij deze epiloog aangekomen, bijna worden dichtgeslagen. De tijd gaat verder, wij gaan verder, Noord-Brabant gaat verder. Het nieuwste Brabant is zich aan het vormen. Als provincie in het Koninkrijk der Nederlanden, dit jaar alweer 200 jaar. Als een innovatieve regio in Europa, 70 jaar geleden bevrijd van oorlog en geweld. Als een provincie die een trotse traditie inzet om de ongewisse toekomst aan te kunnen. Als een provincie die, succesvol en ambitieus, de resultaten met anderen wil delen. Als een provincie die wil inspireren en van anderen wil leren.

Elementen van die traditie en min of meer uitgekristalliseerde verwachtingen over die toekomst zijn in dit boek aan de orde gekomen. Het economische, het sociale, het culturele, het ecologische, het spirituele aspect kregen de aandacht die ze verdienen, vaak in onderlinge samenhang. En dat is in een tijd waarin we ons weten in schappen verdelen niet vanzelfsprekend. Als Brabant een betekenis heeft, is het denken in samenhang daarvan een wezenlijk element. Een denken dat zijn grondslag vindt in de wetenschap dat welvaart, welzijn en geluk zich niet duurzaam verdragen met een samenleving die slechts één van die aspecten tot uitgangspunt neemt.

Juist in het decennium dat achter ons ligt, hebben we het gevaar van een eenzijdige ontwikkeling aan den lijve ervaren. We duiden die jaren als de jaren van een ongekende financiële en economische crisis. Maar ik denk dat het vooral een crisis van de economie zelf was. Van een economie die nog louter zichzelf ten doel had. We werden meer en meer een samenleving, waarin 'succes' en 'groei' in zuiver kwantitatieve termen werd geïdentificeerd. Dat was het gevolg van het onvermogen een zinvol gesprek over de kwaliteit van ons bestaan te voeren. En als het al plaatsvond, dan leed dat gesprek vaak onder een bedwelmend soort kortademigheid en vernauwing van perspectief. Bij gebrek aan betovering en verbeelding kreeg dat gesprek, ook het politieke en maatschappelijke, vaak een technocratisch

karakter: de vraag naar het hoe verdrong in welhaast alle maatschappelijke sectoren de vraag naar het waarom en waartoe. De fixatie op het hoe en de instrumenten waren vaak een schuilplaats om te kunnen ontkomen aan de wezenlijke vragen. Was het onvermogen, of was het vooral angst?

Het zou niet eens zo verwonderlijk zijn. Want ook onze tijd kenmerkt zich door wat Jan de Quay indringend duidde als 'grote en grootse veranderingen, schokkend en beangstigend soms'. En, zonder te vervallen in onverantwoorde vormen van chronocentrisme, in onze tijd lijken de veranderingen in tempo, ongrijpbaarheid en ingrijpendheid fundamenteeler te zijn. Zelfs de veranderingen veranderen. Dat boezemt angst in, omdat ze voor onzekerheid zorgen.

Nu zijn angst en onzekerheid van alle tijden. Het verhaal van Brabant, zo mooi verbeeld in het nieuw geopende Noordbrabants Museum, laat zien dat ook de generaties voor ons met onzekerheid en angst te maken hadden. Hun verhalen relativeren de noden van onze tijd. Uit het verhaal van al die generaties weten we ook dat wanhopen niet helpt. Wanhoop is een ondeugd; veerkracht een vermogen, gevoed door hoop. Hopen is een deugd, net als het vermogen om te geloven of te weten dat het anders en beter kan.

Dat vraagt om het vermogen over generaties heen te kijken, zoals ook de bouwers aan de Sint-Janskathedraal in onze hoofdstad en de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk in Breda dat konden. Dat vraagt om verbeeldingskracht en verbindingskracht, om verder denken dan het ik en het nu. Dat vraagt om een actieve oriëntatie op het wij en het straks.

Het vermogen tot hopen is in dit boek al even betekenisvol als ambachtelijk verbeeld in de kleurrijke pauw en de vlinder van de hand van Marc Mulders. Ze staan symbool voor het vermogen op een nieuwe toekomst te hopen. Dit boek is gemaakt in het vertrouwen dat de burgers, ondernemers en bestuurders in het nieuwste Brabant zich niet door wanhoop, maar door hoop laten leiden.

Ode aan mijn Brabants bed

VICKY FRANKEN

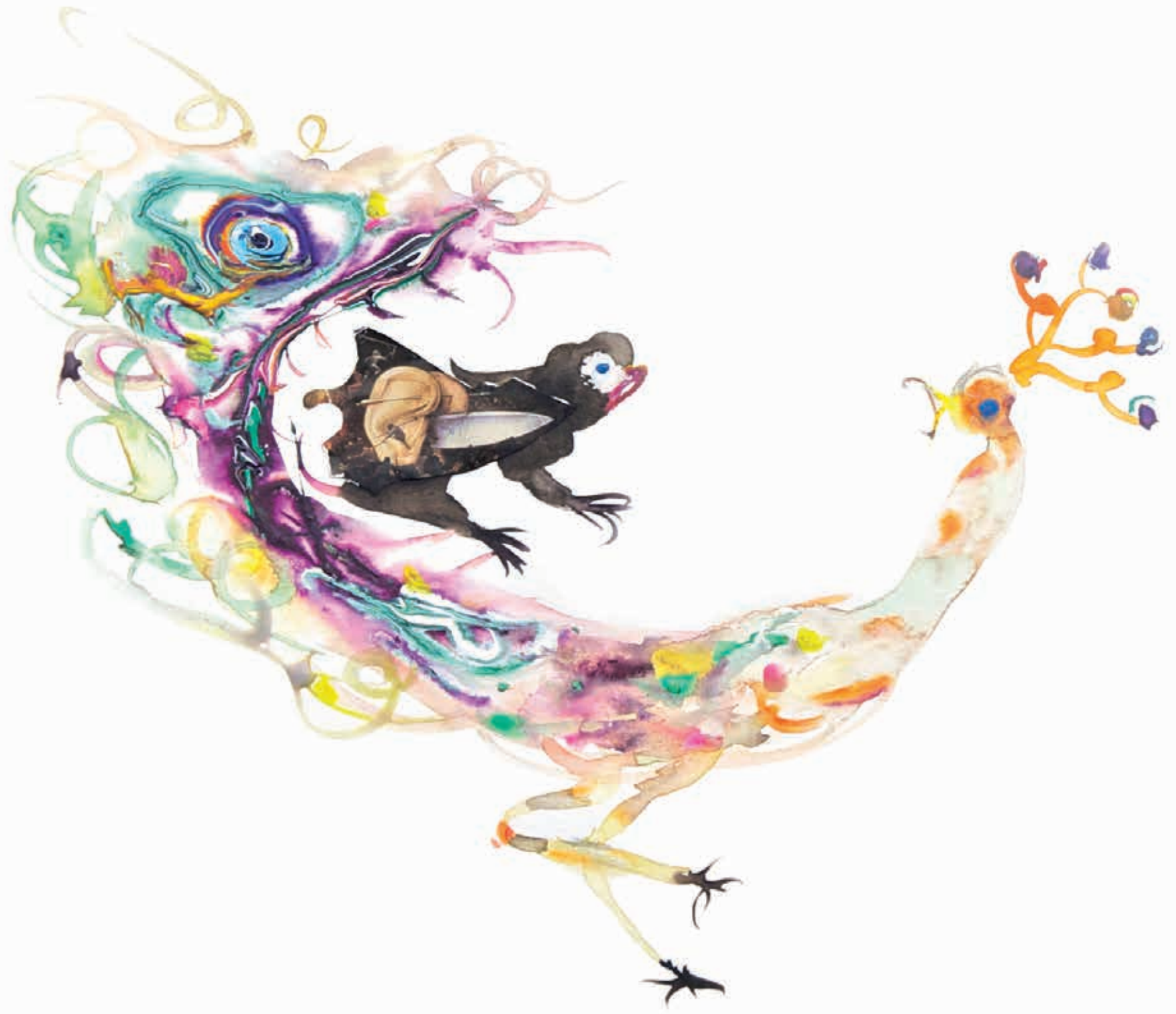
Mijn oma woonde in Breda en was daar blij mee,
behalve dan die duiven. Aan de hand van de heilige
Antonius en Onze Lieve Vrouwe leerde ze me het verschil
tussen woorden als basiliek en kathedraal.

Mijn ouders woonden in Den Bosch, in een garage,
ongetrouwd maar heel gelukkig en uithuizig, dus al snel:
verhuizen, toch maar trouwen, kind. En dat was ik.

Ik woonde in Boxmeer en woon er nog, soms, een beetje.
Weekendwonen, heet het. Ik kom er graag. Net als mijn zus.

Familie, huis en tuin en keuken. Die verlaat je het liefst traag.

Je komt het liefst steeds weer terug.

Biografieën

THOM AUSSEMS

Thom Aussems werd op 27 mei 1951 in Tilburg geboren. Getogen in Kaatsheuvel (100 meter van

De Efteling) als telg uit een schoenmakersfamilie met als kernwaarden hard werken, vakmanschap, onafhankelijk, zorgzaam en Bourgondisch. Gehuwd met Hilde en trotse vader van Sietske en de tweeling Zita en Enzo. Studeerde aan de Universiteit van Tilburg (rechten, financiële economie, management & organisatie) en de Universiteit van Amsterdam (vastgoed & beleggingskunde). Centraal in loopbaan: denken over en werken aan transformatie. In dat kader tien jaar werkzaam geweest bij de gemeente Rotterdam, langdurig zelfstandig ondernemer en vanaf '97 directeur bestuurder bij Trudo in Eindhoven. Trefwoorden: leefbaarheid, sociale stijging, stedelijke vernieuwing, talentontwikkeling, Strijp S, huisvesting klanten met een beperking, erfgoed, Slimmer Kopen, emancipatie.

JOEP BAARTMANS-VAN DEN BOOGAART

Drs. Joep Baartmans-van den Boogaart (Eindhoven, 1939) deed haar doctoraal-examen Nederlandse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Tussen 1966 en 1987 in deeltijd verbonden aan het Elzendaalcollege in Boxmeer als docente.

Acht jaar raadslid in Boxmeer (PvdA), één periode Statenlid en vervolgens van 1987 tot 1995 gedeputeerde in Noord-Brabant belast met cultuur, onderwijs en welzijn. Waarnemend burgemeester in Heusden, Schijndel, Son en Breugel en Vught, tussen 1995 en 2007. Ze verzorgde diverse publicaties over de geschiedenis van de provincie. Daarnaast was en is ze bestuurslid van diverse instellingen, vooral op het terrein van de cultuur. Ze is lid van de bezwarenadviescommissie van het Fonds Podiumkunsten en lid van de Raad van Toezicht van het Fonds Cultuurparticipatie, vice-voorzitter van Het Brabants Landschap en van het Nationaal Monument Kamp Vught, voorzitter van het BHIC en bestuurslid van de Cappella Pratensis. Enige eerdere functies: voorzitter van het landelijk openbaar bibliotheekwerk, voorzitter van de Raden van Toezicht van Cito, voorzitter van jeugdtheatergroep Artemis.

THEO BECKERS

Prof. dr. Theo Beckers (Maasniel, 1941) studeerde sociale geografie aan de Katholieke Universiteit

Nijmegen. Begon zijn loopbaan als leraar aardrijkskunde aan het Onze Lieve Vrouweylyceum in Breda. Later in die stad stafdocent bij het Nederlands Wetenschappelijk Instituut voor Toerisme. In 1976 verliet hij Brabant voor een wetenschappelijke loopbaan bij de vakgroep sociologie van de Landbouwuniversiteit in Wageningen, waar hij promoveerde op het historisch-sociologische proefschrift *Planning voor vrijheid*. In 1987 werd hij hoogleraar vrijetijdwetenschappen aan

de Universiteit van Tilburg. Van 1999 tot 2004 was hij directeur van Telos, het provinciale kenniscentrum voor duurzame ontwikkeling. Hij is verbonden aan het Tilburg Sustainability Center, gasthoogleraar aan de Chinese Academie voor Wetenschappen en hoofdredacteur van *Environmental Development*.

ARNOUD-JAN BIJSTERVELD

Prof. dr. Arnaud-Jan Bijsterveld (Waalre, 1962) is historicus. Studeerde

middeleeuwse geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Universiteit van Amsterdam. In 1993 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij was werkzaam als onderzoeker en docent aan verscheidene universiteiten in binnen- en buitenland (Luik, Princeton en Leuven) en in het voortgezet onderwijs. Sinds 1999 is hij bijzonder hoogleraar cultuur in Brabant aan Tilburg University, waar hij zich bezighoudt met onderwijs, onderzoek en ondersteuning op het gebied van de regionale geschiedenis, erfgoed, identiteit en volkscultuur. Zijn leerstoel maakt deel uit van de Erfgoed Academie Brabant, die in 2013 van start ging. Daarnaast geeft hij als universitair hoofddocent geschiedeniscurricula in de opleidingen Liberal Arts and Sciences en sociologie. Zijn aandachtsvelden zijn regionale dimensies van Europese cultuurgeschiedenis, in het bijzonder van Brabant; publieksgerichte geschiedenis, met een focus op herinneringscultuur; politieke en kerkgeschiedenis van de volle middeleeuwen.

MARIËLLE BLANKEN

Drs. Mariëlle Blanken (Rozenburg, 1978) is als socioloog verbonden aan het PON. Ze is afgestudeerd

aan de Universiteit Utrecht op de concepten vraagsturing en marktwerking in de publieke sector. Ook voltooide zij de studie culturele maatschappelijke vorming. Vanuit haar passie om actief bij te dragen aan een sociaal duurzame samenleving en gevoed door haar ruime ervaring in het jongerenopbouwwerk zoekt Mariëlle voortdurend naar zinvolle verbindingen tussen praktijk, beleid en wetenschap. In haar werk voor het PON spelen transitievraagstukken in het sociale domein een dominante rol. Met name de complexiteit van de veranderende verhouding tussen burgers, overheid en maatschappelijk middenveld hebben daarbij haar aandacht.

JAN BLUYSSSEN +

Mgr. drs. Jan Bluysen (geboren Nijmegen, 1926, overleden 's-Hertogenbosch, 8 augustus 2013) deed in september 1938 zijn intrede op seminarie Beekvliet in Sint-Michiëlsgestel en ontving zijn priesterwijding op 3 juni 1950. Hij was twee jaar lang kapelaan in Veghel, studeerde in Rome, werd geestelijk directeur van kleinseminarie Beekvliet. Op 27 december 1961 werd hij op 35-jarige leeftijd tot hulpbisschop van 's-Hertogenbosch gewijd. Jan Bluysen nam deel aan het tweede Vaticaanse concilie, 1962-1965, en volgde Mgr. Rinus Bekkers als bisschop op na diens overlijden in 1966. Om gezondheidsredenen trad hij in december 1983 terug. Hij woonde en

leefde in het klooster van de Zusters van MJJ in 's-Hertogenbosch.

GABRIËL VAN DEN BRINK

Prof. dr. Gabriël van den Brink (Hooge en Lage Mierde, 1950) groeide op in de Kempen en bezocht in

Eindhoven het gymnasium. Studeerde filosofie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, was assistent-in-opleiding aan de Amsterdamse School voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek en promoveerde cum laude aan de Universiteit van Amsterdam. Tegenwoordig is hij werkzaam als hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde aan de Tilburg University. Daarnaast is hij lector ethiek en gezag aan de politieacademie. Hij schreef een groot aantal wetenschappelijke boeken en artikelen. Ook geeft hij lezingen voor beleidsmakers, professionals en het brede publiek. Zijn centrale onderzoeksthema is de betekenis van waarden in de moderne samenleving.

PAUL BRUSSE

Dr. Paul Brusse (Tholen, 1957) is in Wageningen gepromoveerd bij prof. dr. A.M. van der

Woude. Hij is regionaal en sociaal-economisch historicus en werkzaam bij het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht.

Hij heeft verscheidene boeken en artikelen geschreven over rurale en stedelijke ontwikkelingen in Nederland vanaf de zestiende eeuw. Als onderzoeker en projectleider is hij betrokken bij verschillende onderzoeksprojecten.

WIM VAN DE DONK

Prof. dr. W.B.H.J. van de Donk (Veghel, 1962) studeerde politicologie en bestuurskunde aan de

Katholieke Universiteit Nijmegen (cum laude, 1987) en promoveerde tot doctor in de bestuurswetenschappen aan de Universiteit van Tilburg (cum laude, 1997). Hij is sinds 1 oktober 2009 commissaris van de Koning(in) in de provincie Noord-Brabant. Eerder was hij voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid in Den Haag. Hij is hoogleraar bestuurskunde aan de Tilburg University en lid van het Curatorium van VNO-NCW. Hij was lid van een aantal Raden van Toezicht en lid van de Raad voor het Openbaar Bestuur. Hij was voorzitter/lid van enkele adviescommissies (waaronder die over de toekomst van het Drugsbeleid, de code voor Goed Bestuur van Goede Doelen, de toekomst van Regionaal Bestuur, de kernwaarden van de rechtsstaat, de toekomst van de publieke omroep) en informateur van een nieuw college van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant (2007).

FRANK VAN EMPEL

Dr. Frank van Empel (Tilburg, 1954) studeerde economie aan de Katholieke Hogeschool, Tilburg. Na zijn

doctoraalscriptie over onevenwichtigheid in de economie, werkte hij als politiek en economisch redacteur bij onder meer *Haagse Post*, *Elsevier* en *NRC Handelsblad*. Frank is zelfstandig schrijver sinds 1995 en publiceerde onder meer *Eigen Doel*, *Wegen naar Verandering* en *Beleef 2030, vier toekomstscenario's voor de energiewereld*. In 2012 promoveerde hij aan de Erasmus Universiteit, Rotterdam, met *Allemaal Winnen, regionale duurzame ontwikkeling (ecolutie)*. De provincie Brabant diende als praktijkcasus. Najaar 2013 publiceerde hij met Caro Sicking *JES! Towards a Joint Effort Society, een nieuw politiek engagement model*.

VICKY FRANCKEN

Drs./MA Vicky Francken (Boxtel, 1989) groeide op in Boxmeer, waar ze tot haar achttiende

woonde. Daarna studeerde ze Frans en Vertaalwetenschap aan de Universiteit Utrecht, waar ze een Talentbeurs Literair Vertalen ontving en in 2013 cum laude afstudeerde. Ze publiceerde gedichten in literaire tijdschriften (o.a. *Hollands Maandblad*, *Het Liegend Konijn* en *De Revisor*) en in bloemlezingen. Voor haar gedichten ontving ze de Publieksprijs van

Write Now (2006) en de Hollands Maandblad Schrijversbeurs voor Poëzie (2009). Inmiddels werkt ze als vertaler van literaire (non-)fictie uit het Frans en Engels.

ADRIAAN GEUZE

Prof. ir. Adriaan Geuze (Dordrecht, 1960) is bijzonder hoogleraar landschapsarchitectuur aan

Wageningen University en is oprichter en partner van West 8 urban design & landscape architecture in Rotterdam en New York, een internationaal bureau voor stedenbouw, landschapsarchitectuur en infrastructureel ontwerp. West 8 en Geuze zijn op dit moment betrokken bij verschillende projecten in Brabant: Strijp S, Eindhoven, de Groene Corridor Eindhoven-Oirschot, Gebied Eindhoven Airport, voormalig Jeroen Bosch Ziekenhuis en Willemspoort in het centrum van 's-Hertogenbosch, Spoorviaduct Roosendaal, Ruimte voor de Rivier, Biesbosch Noordwaard.

JEANNETTE DEN HARTOG

Drs. Jeannette den Hartog (Gouda, 1983) is als onderzoeker en adviseur verbonden aan het PON.

Ze studeerde organisatiewetenschappen aan de Universiteit van Tilburg. Bij het PON houdt zij zich bezig met participatievraagstukken door middel van onderzoek,

advies en ontwikkelingsprojecten. De rode draad in haar werk is de vraag hoe burgers leven en bewegen in de samenleving en wat hen drijft om zich in te zetten voor elkaar. En wat is daar typisch Brabants aan? Zij weet deze kennis over burgers te vertalen in een praktisch handelingsperspectief voor overheden en organisaties, met oog voor de Brabantse context.

A.F.TH. VAN DER HEIJDEN

A.F.Th. van der Heijden (Geldrop, 1951) groeide op in Brabant en studeerde in Nijmegen, voor-

dat hij naar Amsterdam verhuisde. Zijn Brabantse jeugd vormt een belangrijke voedingsbodem voor de romans *Vallende ouders*, *De gevarendriehoek* en *De helleveeg*, die allemaal deel uitmaken van de grote cyclus *De tandeloze tijd*. Daarnaast werkt hij aan een tweede groots opgezette reeks, getiteld *Homo duplex*. Op 26 mei 2011 verscheen *Tonio*. Een requiemroman, over Van der Heijdens zoon Tonio, die op de Eerste Pinksterdag van 2010 bij een verkeersongeval om het leven kwam. In januari 2012 werd het oeuvre van A.F.Th. van der Heijden bekroond met de Constantijn Huygens-prijs en in mei 2013 ontving hij de P.C. Hooft-prijs voor zijn gehele oeuvre.

JOKS JANSSEN

Prof. dr. ir. Joks Janssen (Berlicum, 1975) is als architect/stedenbouwkundige opgeleid

aan de TU Eindhoven. Hij promoveerde in 2005 cum laude aan de Universiteit van Tilburg op het proefschrift *Vooruitdenken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000*. Momenteel is hij hoofd Kennis en Onderzoek bij de provincie Noord-Brabant en bijzonder hoogleraar ruimtelijke planning en cultuurhistorie aan Wageningen University. Joks heeft een voorliefde voor oude industriesteden die zich niet kunnen verlaten op een fraai stadsbeeld en waar vernieuwing en creativiteit aan de orde van de dag is. Daarom woont hij in Tilburg.

JANNEMARIE DE JONGE

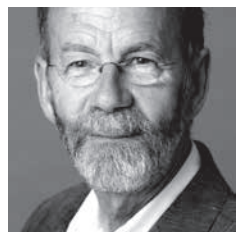

Dr. ir. Jannemarie de Jonge (Nuenen, 1961) doorliep de basisschool in Nuenen, het gymnasium in

Eindhoven en studeerde tuin- en landschapsarchitectuur in Wageningen. Na een baan bij de gemeente Ede volgde eind jaren tachtig de provincie Noord-Brabant, onder meer als projectleider van het Streekplan 1992. Bij onderzoeksinstituut Alterra gaf zij vanaf 1997 leiding aan onderzoek naar de relatie stad-land en innovatie- en transitieprocessen. Ze werkte daarnaast aan een dissertatie over landschapsarchitectuur en de 'ontwerpdialoog' als middel

voor interactief ontwerpend onderzoek. Het begeleiden van dergelijke interactieve processen is een belangrijke component van haar huidige werk bij Wing, het bureau dat zij in 2007 met enkele anderen oprichtte.

WIES VAN LEEUWEN

Dr. Wies van Leeuwen (Luyksgestel, 1950) is architectuurhistoricus en beleidsambtenaar.

Groeide op in de Kempen en volgde de hbs in Eersel. Zijn binding met Brabant blijkt uit onderzoek en zijn jarenlange medewerking aan de *Kroniek van de Kempen*. Deze reeks publicaties vormt een toegankelijke culturele biografie van de regio. Hij studeerde kunstgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. De architectuurtheorie van de negentiende eeuw, de kerkelijke bouwkunst van het historicisme en de restauratieopvattingen in de monumentenzorg houden hem in het bijzonder bezig. Sinds 1979 is hij beleidsmedewerker cultuurhistorie en monumenten bij de provincie Noord-Brabant. In 1995 promoveerde hij op *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratie-architect*. In 2007 verscheen *Pierre Cuypers architect 1827-1921*. In 2012 verscheen *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*. Momenteel werkt hij met anderen aan een boek over de architect Jan Stuyt.

HARRY LINTSEN

Prof. dr. ir. Harry Lintsen (Heerlen, 1949) is emeritus hoogleraar techniekgeschiedenis van

de Technische Universiteit Eindhoven. Weliswaar is hij geboren in Heerlen en heeft hij een belangrijk deel van zijn jeugd doorgebracht in Maastricht, toch voelt hij zich sterk verbonden met Noord-Brabant, in het bijzonder met Eindhoven. In die stad heeft hij gestudeerd, zijn gezin gesticht en een belangrijk deel van zijn loopbaan gevolgd. Na enige omzwervingen (1994, Philadelphia; 1995-2005, Amsterdam) keerden hij en zijn vrouw weer terug naar Eindhoven. Hun kinderen en kleinkinderen wonen er. Zij zelf genieten van alles wat de stad te bieden heeft: de Elzent, het vele groen, Plaza, het muziekcentrum, de Designweek, etcetera. Na terugkeer in Eindhoven stond Lintsen aan de wieg van enkele publicaties over Eindhoven en Noord-Brabant. Hij voerde de redactie over *De geschiedenis van de Technische Universiteit Eindhoven* (2006), *De geschiedenis van TNO Industrie en Techniek* (gevestigd in Eindhoven, 2007) en *De Canon van Eindhoven* (2009).

GIEL VAN HOOFF (CO-AUTEUR HARRY LINTSEN)

Dr. Giel van Hooff (Helmond, 1951) is een geboren en getogen Helmonder. Na zijn lagere school daar en vier jaar kleinseminarie op Sparrendaal te Vught, maakte hij zijn gymnasiumopleiding af bij het Willibrord te Deurne. Tijdens zijn studie geschiedenis te Nijmegen was hij veelvul-

dig te vinden in zijn geboortestad waarvan de historie hem al veertig jaar boeit. Op zijn eerste publicatie *Ermoei Troef* volgden volop andere lokale en regionale schrijfsels en historische activiteiten die onder meer leidden tot zijn benoeming als stadshistoricus. Maar hij onderzoekt en publiceert ook Brabantbreed, vooral over economie en infrastructuur. Het Brabants industrieel erfgoed ligt hem na aan het hart.

HANS MOMMAAS

Prof. dr. ir. Hans Mommaas (Roermond, 1955) studeerde westerse sociologie aan de toenmalige

Landbouwhogeschool Wageningen. Hij is sedert 1986 verbonden aan Tilburg University, momenteel als hoogleraar in de studie van de vrije tijd. In 1993 promoveerde hij op een proefschrift getiteld *Moderniteit, Vrijtijd en de Stad*. Daarnaast is hij wetenschappelijk directeur van Telos, Brabants Centrum voor Duurzame Ontwikkeling en gasthoogleraar Cultuurmanagement aan de Universiteit van Antwerpen. Hij is een geassocieerd lid van de landelijke Raad voor Leefomgeving en Infrastructuur. Zijn publicaties, advies en onderzoekswerkzaamheden concentreren zich rondom vraagstukken van vrijetijd, cultuur en duurzame ruimtelijke ontwikkeling.

GERARD ROOIJAKKERS

Dr. Gerard Rooijackers (Eindhoven, 1962) studeerde geschiedenis aan de Katholieke

Universiteit Nijmegen alwaar hij in 1994 cum laude promoveerde met de studie *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853*. Daarnaast studeerde hij volkskunde aan de universiteit van Münster. Hij was als onderzoeker onder meer verbonden aan het Meertens-Instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en aan de Universiteit van Amsterdam als bijzonder hoogleraar Nederlandse etnologie. In 2002 ontving hij de oeuverprijs voor de geesteswetenschappen van het Prins Bernhard Cultuurfonds. Als kroonlid van de Raad voor Cultuur adviseert hij de overheid inzake cultuurbeleid. Daarnaast is hij algemeen directeur van de BV-Limburg te Maastricht, een culturele onderneming volgens Rijnlands model.

PAUL RÜPP

Drs. Paul Rüpp (Breda, 1957) volgde het gymnasium bij het Kruissherenkollege in Uden en studeerde

Nederlandse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Gestart als leraar aan de oude school, werd hij in 1991 wethouder (CDA) in de gemeente Uden. Na de tweede periode overgestapt naar Beter Bed B.V. waar hij onder meer de

ontwikkeling van de formule in Duitsland leidde. In 2003 werd hij gedeputeerde in Noord-Brabant. Hij gaf 6,5 jaar mede vorm aan de Brabantse ontwikkeling via de ruimtelijke ordening en de reconstructie. Sinds december 2009 voorzitter van het college van bestuur van Avans Hogeschool. De drie Brabantse O's zitten in zijn haarvaten.

ROEL RUTTEN

Dr. Roel Rutten (Eindhoven, 1971) is universitair docent aan de Tilburg University.

Hij studeerde beleids- en organisatie-wetenschappen in Tilburg en schreef er ook een proefschrift over innovatie in regionale bedrijfsnetwerken. Tussen 1994 en 2001 was hij werkzaam als adviseur voor regionaal innovatiebeleid bij ERAC (European Regional Affairs Consultants) in Boxtel. Rutten doet onderzoek naar innovatie en organisatie, en innovatie en regionale ontwikkeling. Zijn onderzoek is gepubliceerd in toonaangevende internationale wetenschappelijke tijdschriften en hij is actief lid van de Regional Studies Association. Met een Indonesische vrouw en een Russisch nichtje is Rutten een wereldburger, maar thuis in Brabant.

CARO SICKING

Drs. Caro Sicking (Tilburg, 1963) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan

de Rijksuniversiteit van Leiden, waarna ze werkzaam was bij ondermeer Galerie Tegenbosch in Eindhoven en Galerie Hüsstege in 's-Hertogenbosch. Lambert Tegenbosch zette haar aan tot het schrijven van recensies over beeldende kunst. In 1996 verzette Caro haar werkzaamheden naar de sociaal-juridische begeleiding van uitgeprocedeerde vrouwen en kinderen, maar bleef publiceren in kunstbladen. Sinds 2003 werkt Caro als zelfstandig schrijver, vaak samen met Frank van Empel. Najaar 2013 brachten zij *JES! Towards a Joint Effort Society* uit, over een nieuw politiek engagement model. Naast non-fictie publiceerde Caro de romans *Nin* en *Wat de Hel!* Frank en Caro hebben samen vijf kinderen en richtten Stichting Afrisina op ter ondersteuning van Ethiopische jongeren in Europa.

JOS SWANENBERG

Prof. dr. Jos Swanenberg (Gemert, 1968) groeide op in Middelrode en ging naar Gymnasium

Bernrode in Heeswijk-Dinther. Daarna volgde hij de studie Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit Utrecht waar hij in 1992 afstudeerde. In 1995 werd hij wetenschappelijk medewerker aan

de Katholieke Universiteit Nijmegen bij de afdeling algemene taalwetenschap en dialectologie. Hij was daar een van de samenstellers van het 33-delige *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (1967-2005) en promoveerde in 2000. In 2004 werd hij streektaalfunctaris voor de provincie Noord-Brabant, vanaf 2009 namens de stichting Erfgoed Brabant. Sinds 2009 is hij tevens bijzonder hoogleraar diversiteit in taal en cultuur in Brabant bij het departement cultuurwetenschappen aan de Tilburg University.

THIERRY VANELSLANDER

Dr. Thierry Vanelslander (Roeselare, 1975) promoveerde in de toegepaste economische

wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen in 2005. Hij is houder van de BNP Paribas Fortis Leerstoel Transport, Logistiek en Havens. Tot halfweg 2009 was hij directeur van het Steunpunt Goederenstromen van het departement transport en ruimtelijke economie, waar hij nog steeds promotor is. In zijn academische carrière begon hij als onderzoeker aan de Universiteit Antwerpen op diverse onderzoeksprojecten in het domein transport en ruimtelijke economie. Zijn onderzoek focust op bedrijfseconomie in de haven- en maritieme sector en in land- en luchtvervoer. Zijn doctoraat handelde over samenwerking en concurrentie in containerbehandeling in zeehavens.

TIES VANTHILLO (CO-AUTEUR
THIERRY VANELSLANDER)

Drs. Ties Vanthillo (Kapellen, 1984) behaalde een masterdiploma in Europese en vergelijkende politiek aan de Universiteit Antwerpen en een MsC in Urban Management aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Sinds 2010 is Ties als onderzoeksmedewerker verbonden aan het departement transport en ruimtelijke economie van de Universiteit Antwerpen, waar hij werkt rond regionale innovatiestrategieën, regionaal-economische verandering en haven-stad relaties. Ties woont vlak bij een prachtig grensoverschrijdend natuurpark dat de fauna en flora van Noord-Brabant en de provincie Antwerpen met elkaar verbindt.

ANN VERHETSEL (CO-AUTEUR
THIERRY VANELSLANDER)

Prof. dr. Ann Verhetsel (Eeklo, 1960) vervult haar opdrachten (onderzoek, onderwijs en dienstverlening) aan de Universiteit Antwerpen in het interactieveld van de geografie, de economie en de ruimtelijke planning. Ze behaalde haar doctoraat in de geografie in 1989 aan de KULeuven. Sinds 1987 werkt ze aan de Universiteit Antwerpen in het departement transport en ruimtelijke economie als gewoon hoogleraar economische geografie en ruimtelijke economie. Ann Verhetsel doceert momenteel de vakken bedrijfslocatie, vastgoedmarkten en locatie, inleiding tot de sociale geografie en historische stadsgeografie. Momenteel lopen er onder haar leiding onderzoeksopdrachten met doctoraatstrajecten over woonwerkverkeer en mobiliteitsmanagement, over slimme specialisatie en nieuw economisch beleid, over netwerken binnen

BIOGRAFIE

de logistieke sector, over de geografische dimensie van risicokapitaal en de locatie van de detailhandel. Ze is lid van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen.

RENATE VAN DE WEIJER

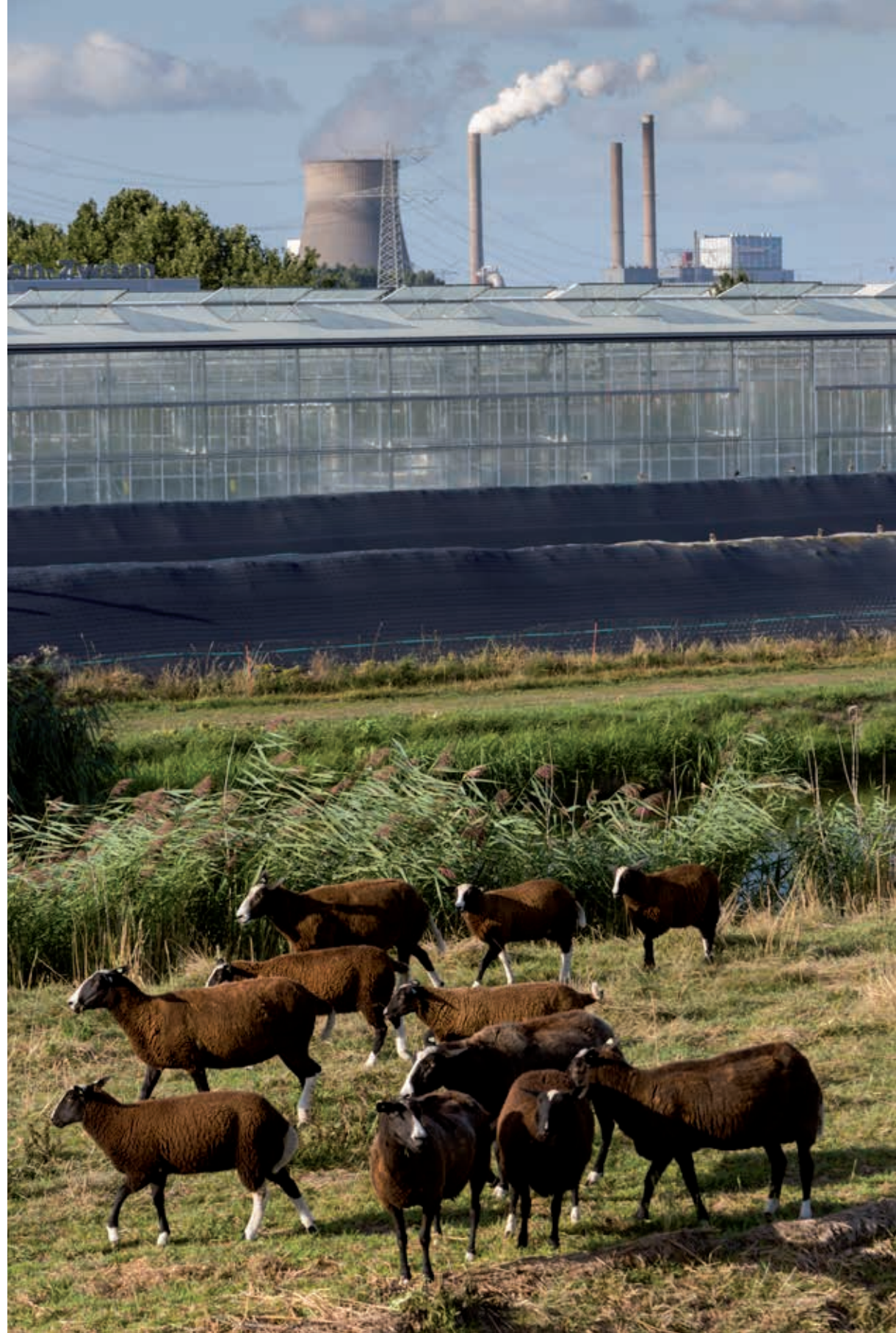
Renate van de Weijer (Born, 1963), studeerde nieuwste geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, schreef een scriptie over hulpverlening na de Eerste Wereldoorlog. Werkte enkele jaren in het Noordbrabants Museum, onder meer aan de tentoonstelling *Rijke Oogst van Schrale Grond*. Werkte voor diverse andere musea en instellingen in Noord-Brabant zoals het Natuurmuseum in Tilburg en de Museumboerderij in Heeswijk-Dinther. Sinds 1996 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem, onder meer met betrekking tot Zuid-Nederlandse items. Woonde lange tijd in het centrum van 's-Hertogenbosch en was betrokken bij het *Noordbrabants Historisch Nieuwsblad*, *Brabants Heem* en de *Kroniek van de Kempen*.

ANTON ZIJDERVELD

Prof. dr. Anton C. Zijderfeld (Malang (Indonesië), 1937) studeerde theologie en sociologie in

Nederland en de Verenigde Staten. Behaalde zijn doctoraalexamen in de theologie en godsdienstsociologie in Utrecht (1963), en als Teaching Assistant van Peter L. Berger een Master's Degree in Social Ethics in Hartford, Ct. (1964). Promoveerde in de sociologie in Leiden (1966) en in de filosofie in Rotterdam (2006). Doceerde sociologie als 'assistent professor' in Wagner College op Staten Island, New York (1966-1968) en als 'associate professor' in Concordia University in Montréal (1968-1971). Was gewoon hoogleraar aan de Universiteit van Tilburg (1971-1985) en de Erasmus Universiteit Rotterdam (1985-2002). Gasthoogleraar in Montréal (1977-1978), Osaka (1988) en München (1988-1989). Diverse bestuursfuncties binnen en buiten de universiteit op gebied van het wetenschappelijke, culturele en sociale beleid. Hij heeft vanwege zijn hoogleraarschap aan de Universiteit van Tilburg en de geboorte van twee van zijn vier kinderen in Tilburg een speciale band met Noord-Brabant. Groot liefhebber van Duits- en Engelstalige literatuur en zowel passief als actief (piano) van 'klassieke' muziek.

Hou doe

COLOFON

Het Nieuwste Brabant is een initiatief
van de provincie Noord-Brabant i.s.m.
BrabantKennis

ISBN
978-94-6226-051-1

Redactie:
Wim van de Donk
Sjoerd van Dommelen
Joks Janssen
Wies van Leeuwen
Mijntje Notermans (projectcoördinatie)

Disclaimer
Alle rechten voorbehouden. Niets uit
deze uitgave mag worden verveelvou-
digd, opgeslagen en/of openbaar gemaakt
in enige vorm of op enige wijze, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming
van de uitgever

Tekstredactie:
Annelies Cuijpers
Wies van Leeuwen
Miriam van Leeuwen-Pilet
Bregje Linssen

©2014
Provincie Noord-Brabant (red.)
en Uitgeverij Lecturis

Interviews:
Jan Tromp

Multimedia, communicatie
en ondersteuning:
Martin Noordzij
Annelies Cuijpers
Debbie Dekkers

Fotografie:
Marc Bolsius
Foto A.F.T.H. van der Heijden:
Tonio van der Heijden

Illustraties:
Marc Mulders voor Scherpontwerp

Ontwerp:
Scherpontwerp

Uitgave, lithografie en druk:
Drukkerij en Uitgeverij Lecturis

Bindwerk:
Boekbinderij Van Waarden, Zaandam

